

HORVÁTH CSABA PÉTER

Telegdi Miklós

(1535–1586)

Doktori (PhD) értekezés

Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Irodalomtudományi Doktori Iskola

Textológia és régi irodalom műhely

A doktori iskola vezetője: Prof. Dr. HARGITTAY Emil DSc egyetemi tanár

A műhely vezetője: Prof. Dr. HARGITTAY Emil DSc egyetemi tanár

Témavezető: Prof. Dr. SZELESTEI NAGY László DSc egyetemi tanár

2019

Tartalom

Tartalom	2
1. Bevezetés	4
1.1. A kutatás tárgya és historiográfiai vázlata	4
1.2. A kutatás elméleti megalapozása, módszertana és távlata	10
2. Telegdi Miklós neveltetése, iskolái, egyházi és irodalmi pályakezdése (1535–1562)	18
2.1. Telegdi fiatalkora, iskolái, Nagyszombatba kerülése	18
2.2. Katekizmus-fordítása	21
3. Telegdi Miklós pályája 1564–1578 között	33
4. Telegdi Miklós könyvtára	50
4.1. Telegdi könyvjegyzékei	50
4.2. Telegdi könyvtárának értékelése	52
5. Telegdi Miklós prédikációi	60
5.1. Kutatás- és kiadástörténet, Telegdi-kompilációk és -possessorok	60
5.2. Kötetkompozíció	65
5.3. Telegdi prédikációinak műveltségrétegei	76
5.4. Telegdi homíliái	84
5.5. Telegdi szermói és prédikációi a szentekről	102
6. Telegdi Miklós vitairatai	118
6.1. <i>Felelet</i> (Nagyszombat, 1580)	118
6.2. <i>Rövid írás</i> (Nagyszombat, 1580)	123
6.3. <i>Egynéhány jeles okai</i> (Nagyszombat, 1581)	123
7. Liturgikus segédkönyvek az esztergomi egyháztartományban a 16. század második felében	127
7.1. <i>Ordinarium</i> (Nagyszombat, 1580)	130
7.2. <i>Agendarius</i> (Nagyszombat, 1583, 1596)	131

8. Telegdi Miklós pályája utolsó szakasza	137
8.1. Mossóczy Zakariás törvénygyűjteménye	137
8.2. Nagyszombati kalendáriumsorozat	142
9. Összefoglalás	145
10. Mellékletek	150
1. számú melléklet (Telegdi Miklós életének történeti kronológiája)	150
2. számú melléklet (Telegdi Miklós két könyvjegyzéke és azok tételei)	155
3. számú melléklet (Telegdi Miklós posztilláinak possessorai)	185
4. számú melléklet (Telegdi Miklós prédikációinak tekintélybázisa)	189
5. számú melléklet (Telegdi Miklós posztilláinak részletes tartalomjegyzéke és a prédikációk perikoparendje)	202
6. számú melléklet (Telegdi <i>Egynéhány jeles okai</i> , Monoszlóy András <i>Apológiája</i> , valamint Pázmány Péter <i>Tíz bizonyása</i> és a <i>Kalauza</i> tartalmának részletes összehasonlítása)	214
11. Források és szakirodalom	219
12. Absztrakt/Abstract	264

1. Bevezetés

1.1. A kutatás tárgya és historiográfiai vázlata

Dolgozatomban Telegdi Miklós¹ pécsi püspök és esztergomi apostoli kormányzó életművének szisztematikus feltárására vállalkozom.² Telegdi irodalmi és egyházszerzői tevékenységének korszerű, az irodalom- és művelődéstörténet-írás szempontjából modern monografikus feldolgozásának szükségességére már többen utaltak, illetve intéztek felhívást elkészítésére,³ azonban e munkát a mai napig még nem végezték el. Ezt a tudománytörténeti hiátust kívánom disszertációmmal betölteni.

Telegdi a katolikus megújulás politikai, közjogi és kronológiai értelemben második, irodalmi viszonylatban első generációjához tartozik. Munkássága Oláh Miklós és Draskovich György tevékenysége után, Monoszlóy Andráséval részben párhuzamosan, de a legjelentősebb barokk jezsuita szerzők és egyházi vezetők, Vásárhelyi Gergely, Káldi György és Pázmány Péter tevékenysége előtt teljesedett be. Oláh és Draskovich részt vettek a trentói zsinaton, Telegdinek és utódainak a zsinat határozatainak érvényre juttatása volt osztályrésze.

Amikor a katolikus egyház Tridentinum utáni reformálására utalok, a következőkben következetesen a „katolikus megújulás” vagy „katolikus megújulás” szókapcsolatot alkalmazom. Az „ellenreformáció” kifejezést a hatalmi úton történő, 17. század végi, illetve 18. századi törekvésekre vonatkoztatom. Adriányi Gábor a *Magyar katolikus lexikon* szócikkében szinonimaként tárgyalja a „katolikus megújulás”, „katolikus reform”, „katolikus restauráció” és „ellenreformáció” kifejezéseket, azokat az augsburgi vallásbéke (1555) és a vesztfáliai béke

---

¹ Telegdi Miklós nevének helyesírása – különösen a régebbi időkben – következetlen volt, disszertációmban a *Magyar művelődéstörténeti lexikon* írásgyakorlata szerint (ÁCS 2011) az i-s formát használom. Ez azért is célravezető, mert elkülöníti a nemesi Telegdy/Thelegdy család nevének írásképétől.

² Telegdi biográfiáját és a meghatározó magyar és világtörténelmi események történeti kronológiáját az *1. számú melléklet* tartalmazza.

³ *Fényi András...* [recenzió], 1941, 229; TAXNER 1962, 767; BITSKEY 1979a, 17; BITSKEY 1991, 42; TÜSKÉS–KNAPP 2002, 6; BÁRTH 2005a, 13; MACZÁK 2008a, 64.; SZELESTEI N[AGY] 2013a. – Az ilyen jellegű irodalmi felsorolásokat a továbbiakban mindig időrendben közlöm. Ahol többszerzős művekre hivatkozom, a szerzők nevét – az angolszász gyakorlatnak megfelelően – nagyköjtőjellel kapcsolom össze, de az irodalomjegyzékben a feloldást a hazai gyakorlat szerint, a szerzők nevét vesszővel elválasztva közlöm. A bevezető fejezetben hivatkozott művek nagy részét a későbbiekben még részletesebben ismertetem, a vonatkozó helyeken dialógusba hozom.

(1648) közötti történelmi időszakra vonatkoztatva.⁴ Azonban különbséget kívánok tenni az Egyház belső reformja – „megújulás” vagy „megújódás” – és az államhatalom gyakorta erőszakba torkolló protestáns ellenes tevékenysége, államideológiája – az „ellenreformáció” – között. A zsinat elnevezésében a szakma megosztott, a klasszikus „tridenti” jelző erősen háttérbe szorult, használatban van még a „trienti” elnevezés is. A továbbiakban – Fazekas István és Tóth István György szóhasználatát követve – következetesen a „trentói zsinat” elnevezést alkalmazom.

Noha a magyarországi katolikus megújódás első és második nemzedékének literátori tevékenységével⁵ – és nemzeti nyelvű irodalmi programjával – kapcsolatos alap kutatások és forráskiadások az 1990-es évektől új lendületet vettek, Telegdi művei közül elsősorban csak magyar–latin nyelvű szertartáskönyve került a figyelem középpontjába.⁶ A 19–20. század fordulóján, a magyar irodalomtörténet-írás és forráskiadás eddig legtermékenyebb korszakában három értekezés látott napvilágot, melyek Telegdi munkásságának egyház- és irodalomtörténeti vonatkozását vizsgálják, alapvetően azt a célt tartva szemük előtt, hogy Telegdit példaként állítsák elsősorban a katolikus keresztények, különösen a papság elé. A pozitivisták történettudomány leghatékonyabb segédeszköze az egykorú nemzeti bibliográfia volt,⁷ valamint nemzeti tudományunk kiteljesedhetett, mivel „az Ausztriával való szövetség bennünket is nagyhatalmi polcra emelt”.⁸ Telegdi pályáját eddig legteljesebben – Brösztel Lajosnak a *Katolikus Szemlében* megjelent 1895-ös átfogó életrajzi cikke után, melyben Toldy Ferenc nyomán⁹ vezérfonalát adja a Telegdi-kutatás elkövetkezendő feladatainak¹⁰ – Both Ferenc kegyesrendi tanár mutatta be, kötetét „irodalomtörténeti tanulmányként” határozva meg.¹¹ Both a kor tudományos kívánalmainak eleget tevő,¹² a pozitívizmus eszmeáramlatának

---

⁴ ADRIÁNYI 2001.

⁵ TARNAI 1984, 28–30.

⁶ BÁRTH 2005a; FEKETE 2012; VARGA B. 2019.

⁷ BORSA 1956.

⁸ HÉZSER 1916, 225.

⁹ TOLDY 1873.

¹⁰ BRÖSZTEL 1895. Lásd még: VENCZEL 1879, 607–608.

¹¹ A 19. századi irodalomtörténet-írás nézőpontrendszerének kialakulásáról és változásairól lásd: DAVIDHÁZI 2004.

¹² COMTE 1979, 207–217. A comte-i autoriter pozitívizmus kritikája leginkább abban áll, hogy „a tudományos kutatásban az az irányzat, amely a közvetlen tapasztalati tényekhez tapad, és visszariad a mélyebb összefüggések feltárásától.” HORVÁTH K. 1959, 403. Nem hiába összeegyeztethetetlen a fejlődéselvű ideológiai, filozófiai és irodalomértelmező irányzatokkal.

és tudományfelfogásának megfelelő monográfiát írt.¹³ A jellemábrázolásra való törekvés mellett Telegdi műveit szervesen biográfiájába illesztette, és arra az általános következtetésre jutott, hogy Telegdi volt a katolikus megújulás első írói nemzedékének egyik vezéralakja: „Nagyszombat és vidékét megmenti a katolikus egyháznak; irodalmi életet teremt, úgy, hogy Pázmány ott már felpezsdült vallásos és irodalmi életet talált.”¹⁴ Both, mivel elsősorban történeti megfontolásokat tartott szem előtt, és a vizsgált életműben a szorosán vett tartalmi értékelést végezte el,¹⁵ Telegdi szövegeit csak érintőlegesen elemezte.

Both könyve után negyven évvel jelent meg Fényi András kismonográfiája,¹⁶ melyben Telegdi posztilláit és hitvitázó műveit elemzi, ezzel járulva hozzá a katolikus hitszónok irodalomtörténeti hagyományunkban való továbbéléséhez. Megállapításai többnyire mind a mai napig megállják helyüket, kijelölik a további kutatási irányokat és vizsgálati szempontokat.¹⁷

1905-ben jelent meg Gácsér Miklós tanulmánya Telegdi nyelvhasználatáról, melyben prédikációinak második és kisebb részben harmadik kötetét, valamint a *Feleletet* vizsgálta. Leglényegesebb észrevétele Telegdi nyelvhasználatával kapcsolatban stilisztikai természetű: „A könnyedséget, amellyek Telegdi műveit még ma is olvashatni, kétségtelenül a mondatok általán véve arányos szerkezetének, a nagyon hosszú mondatok kerülésének kell tulajdonítanunk.”¹⁸ E monografikus feldolgozásokat leszámítva résztanulmányok jelentek meg Telegdi egyházszerző, iskola- és nyomdaalapító tevékenységéről, valamint szépírói erényeiről, illetve irodalmi munkássága legjavából néhány szemelvényi forráskiadás és elemzés készült. Az egyes művekre vonatkozó kiadásokat és irodalmat az azokat elemző fejezetek historiográfiai részében részletesebben ismertetem. Telegdi pályaképét és pécsi püspöki működését – elsősorban ismeretterjesztő jelleggel – legutóbb Pete József¹⁹ és Nagy Imre²⁰ elemezte.

¹³ THIENEMANN 1922. Jelentős történelmi munkák széles körű vitákat és gyakorta heves érzelmeket gerjesztenek. A Magyar Kritika 1889. december első félévi számában könyörtelen recenzió jelent meg a könyvről, amelyben a szerző Both Ferenc írói képességeit, megfogalmazásbeli pongyolaságait és hivatkozásainak elnagyoltságát kritizálja. A szerző nem hiába álnéven jegyezte ismertetését (Telegdi Miklós élete és művei... [recenzió], 1899).

¹⁴ BOTH 1899, 139.

¹⁵ SZÁDECZKY 1899, 654. A recenzió címében Telegdi Miklós nevét Telegdi Istvánnak írták.

¹⁶ FÉNYI 1939.

¹⁷ Fényi András... [recenzió], 1939.

¹⁸ GÁCSÉR 1905, 74.

¹⁹ PETE 2002.

²⁰ NAGY Imre 2008, 30–31.

Munkámban teljességre törekszem mind a feldolgozott 16. századi forrásanyag, mind az értelmezést segítő, a szerzői intenciókat,²¹ a papi (főpapi) hivatás és irodalmi forma összekapcsolását értékelő irodalom tekintetében. Szándékom szerint minden információt, melynek háttérében, leírásában vagy utalásában Telegdi Miklós neve bármilyen összefüggésben előfordul, adatolom, és disszertációmba építem, éppen ezért – az elemzés korlátainak betartása igényével – a tudománytörténeti kérdésfelvetéseknek is teret biztosítok.

A magyar irodalomtörténet-írás kezdeti műveiben Telegdi Miklós neve előfordul: Czvittinger Dávid,²² majd Bod Péter – erősen konfesszionalista nézőpontja ellenére²³ – felvette gyűjteményébe.²⁴ Összefoglaló irodalomtörténeteink rendszerint legjobb esetben is csak említés szintjén foglalkoztak Telegdi életművével.²⁵ Az 1964-es akadémiai szintézis két lapot szentel neki, melyben az ellenreformáció irodalmi megindítójaként ismerik el.²⁶ A 2007-ben megjelent, elméleti szempontból vitát kavaráó²⁷ tanulmánygyűjteményben Oláh Szabolcs írt tanulmányt Telegdi és Bornemisza Péter csallóköz–mátyusföldi szuperintendens polémiájáról, melynek téjét Nagyszombat vallási-ideológiai értelemben vett birtoklásában látja.²⁸ A legújabb magyar irodalomtörténeti kézikönyvben csak felsorolás szintjén, mint az „ellenreformációs” magyar nyelvű irodalom első képviselője szerepel.²⁹ Ennek az irodalomtörténeti szempontból történő mellőzöttségének és az irodalmi kánonból való kirekesztésének több oka lehetséges: egyrészt műveinek csekély szakirodalmi ismertsége – noha kiadásai könyvészeti szempontból

²¹ DENNETT 1998, 241–242. Az evolucionista társadalom- és irodalomtudomány jellemzőiről lásd: TAKÁTS J. 1999, különösen: 39.

²² CZVITTINGER 1711, 379.

²³ SÁMUEL 1899, 167–170. Bod Péter irodalomtörténeti programjáról lásd: BRETZ 2015.

²⁴ BOD 1982, 433. Bod a *Felelet* címét – valószínűleg emlékezetből – helytelenül adta meg.

²⁵ Nem szerepeltetik: KARDOS 1892; RIEDL 1896; BEÖTHY 1900; WOLFSGRUBER 1909; ARANY 1911; BORBÉLY 1924; BEÖTHY 1928; FÁBIÁN 1941; HANKISS 1942; FÉJA 1943; NEMESKÜRTY 1982. Csak megemlítik: WALLASZKY 1808, 144; TOLDY 1864–1865, 36; BODNÁR 1891, 196–197; GAAL 1896, 13; KARDOS 1906, 234, 238–239; KARDOS 1913, 93–100; GONDÁN 1929, 157; KÉKY 1929, 17; FARKAS Gy. 1934; SZERB 1934, 83; KOZOCSA 1944, 28, 31; KLANICZAY 1955, 275–276; KLANICZAY 1957, 86; KLANICZAY 1961a, 62. Első jelentős híradás Telegdiről: *Töredék...* 1817, majd: PODHRADCZKY 1838; TOLDY 1856. Az eddigieknél részletesebben ismertetik: Horváth Cyrill röviden tárgyalja életművét (HORVÁTH C. 1899, 283–293), akárcsak Pintér Jenő, aki rendszerszerűen ismerteti életrajzát, és a rá vonatkozó eddigi irodalmat. PINTÉR J. 1930, 133–142. Az 1922 előtti átfogó irodalomtörténeti munkákról lásd: HORVÁTH J. 1922.

²⁶ PIRNÁT 1964, 503–504.

²⁷ ÖTVÖS 2008.

²⁸ OLÁH Sz. 2007.

²⁹ KISS F. G. 2010, 222.

feltártak³⁰ –, másrészt felekezeti okokból nem szerepeltetik a többnyire protestáns szellemiségű iskolai használatra szánt irodalomtörténetek. Ugyanakkor az is megfigyelhető az irodalomtörténeti hagyományban, hogy Telegdi munkásságát mindig más szerzőkkel relációban vizsgálták, elsősorban a hitvitapartner Bornemisza vagy a prédikáció műfajának kora újkori zsinórmértéke, Pázmány Péter prédikációs gyakorlata felől nézték.³¹ A Telegdi-kutatást nem segíti az sem, hogy noha lexikonjainkban,³² írói névtárjainkban és irodalmi bibliográfiáinkban,³³ valamint egyházi szematizmusainkban³⁴ – a szócikk műfajának megfelelő tömörséggel – élete és munkássága rendszeresen adatolt, nevével szinte mindenhol találkozhatunk – részint ugyanazokat az információkat ismételve –, ugyanakkor rendszeres nemzeti egyháztörténeteink írói munkásságát alig részletezik. Koller József okmánytárral egészítette ki nagyszabású, hétkötetes, a pécsi püspökök regnálásának sorrendjében írt egyháztörténetét, melynek Telegdiről szóló részében több iratot közöl.³⁵ Lányi Károly művei felsorolásán túl nem sokat ír róla,³⁶ mivel „tekintélye egyedül helynöki volt”.³⁷ Karácsonyi János könyve ugyan színes és olvasmányos korrajzot ad,³⁸ nem kifejezetten személyek, hanem

³⁰ Lásd az RMNý vonatkozó tételeit, valamint: PINTÉR G. 1989, 394; WIX 2008, 816.

³¹ RÓNAY 1936a; FÉNYI 1939, 17, 22; NEMESKÜRTY 1957; NEMESKÜRTY 1963, 200; OLÁH Sz. 2004, 359–360; OLÁH Sz. 2005, 13; HORVÁTH Cs. P. 2013a, 22 (18–19. jegyzet); HORVÁTH Cs. P. 2013b. E kutatások többnyire a prédikációirodalom fejlődéstörténetét, formai-stilisztikai változásait mutatják be. TASI 2003, 177.

³² ZELLIGER V. 1897, 27. – hibásan a nemesi Thelegdy család sarjaként nevezi meg; VÁNYI 1926; BENEDEK 1927; DORMÁNDI–JUHÁSZ 1936; *Telegdi Miklós*, 1942; ZOVÁNYI 1977a, 626 – Zoványi Jenő Telegdiről: FÜLÖP 1981, 258; *Telegdy Mikuláš*, 1994; BITSKEY 2000a; ROSTÁS–SZLÁVIK 2003; MARKÓ 2007; TAKÁCS 2008; ÁCS 2011. A lexikon szócikkeknél, ahol jelölve van a szócikk szerzőjének neve, ott részdokumentumra, ahol nincs, ott a lexikon szerkesztőjére hivatkozva vettem fel a bibliográfiai tételt az irodalomjegyzékbe. Ezt a gyakorlatot dolgozatomon végigvezetem.

³³ HORÁNYI 1777, 387; FERENCZY–DANIELIK 1856, 576–578; MOENICH–VUTKOVICH 1876, 135; ZELLIGER A. 1893, 521–523; SZINNYEI 1909, 1386–1391; STOLL–VARGA–V. KOVÁCS 1972, 339–340; KUZMÍK 1976, 751–752.

³⁴ Esztergomi főegyházmegyei kanonokként, nagyszombati plébánosként és mint esztergomi érseki helynök: SCHMITTH 1752, 111–113; PRAY 1776, 182; *Memoria basilicae Strigoniensis...*, 1856, 143; NÉMETHY 1894, 982; KOLLÁNYI 1900, 166–169. Pécsi püspökként: BRÜSZTLE 1874, 406–408; GAMS 1931, 377 (esztergomi apostoli kormányzóságát nem említi); FRICSY 1981, 76; FRICSY 2001.

³⁵ KOLLER 1806, 319–346.

³⁶ LÁNYI 1869, 415–424.

³⁷ LÁNYI 1869, 155.

³⁸ KARÁCSONYI 1929, 105–231.

történelmi folyamatok köré szervezte egyháztörténetét, ebben Hermann Egyed szintézisével rokon.³⁹

Külön ki kell térnünk Telegdi humanista erudíciójának jellemzésére. Már itt a bevezetésben érdemes leszögeznünk, hogy műveiből nem sugárzik a kortárs főpapok, például Oláh Miklós vagy Verancsics Antal tudós filológus-történész műveltsége. Telegdi humanista hálózata – mivel jelenlegi ismereteink szerint levelezése nem, illetve csak részben, Verancsics leveleskönyve által maradt fenn – nem rekonstruálható, viszont feltételezhetően ismerte kortársait, Oláh Miklós,⁴⁰ majd később Verancsics udvarát és környezetét.⁴¹ „Műveltségük [Oláh Miklósé és környezetéé] még szorosan a humanizmusban gyökerezik, s írásaik is a humanista literatura külsőleges jegyeit viselik magukon”.⁴² Telegdi a reneszánsz egyik legnagyobb vívmányát, a nemzeti nyelvet, a nép szavait használta fel a reformáció elleni küzdelemben:⁴³ mind a gyermekek iskolai oktatásában, mind a szószéken vagy apologetikai írásaiban. 1578-ban az első magyarországi katolikus nyomda alapításával Telegdi a korabeli nyilvánosság egyik legmeghatározóbb szereplője lett.

A vizsgált életműből azért hiányoznak az autográf kéziratos források – bármilyen terjedelmű és természetű irodalmi alkotás, nyomdai kézirat, szerzői korrektúra- vagy munkapéldány stb. –, mert ilyenek eddig Telegdi tollából nem kerültek elő, a történelem viharai közepette megsemmisültek, vagy lappanganak; ezért az irodalmi vizsgálatot csak a nyomtatott műveken keresztül lehetséges elvégezni. Levéltári források tekintetében sem állunk sokkal jobban.⁴⁴ A Prímási Levéltárból teljesen hiányzik a Verancsics Antal érseksége és az üres érseki széki időszakának egyházkormányzati iratanyaga,⁴⁵ annak esetleges áthelyezéséről nincsenek adataink, tehát elveszettek vagy lappangónak kell ezeket tekinteni. Telegdi állami tisztségeivel kapcsolatos hivatalos és személyes levelezése kis számban elérhető az Osztrák Állami Levéltárban az Udvari Számvevőszék (*Hofffinanz Ungarn*), valamint a Magyar Nemzeti

---

³⁹ HERMANN 1973.

⁴⁰ Oláh érsekről lásd: FAZEKAS 2005; FAZEKAS 2017a. Leveleskönyvének kritikai kiadásával Szilágyi Emőke Rita foglalkozik, a munkáról részletesebben lásd: SZILÁGYI E. R. 2016.

⁴¹ Verancsics érsekről lásd: GÁL-MLAKÁR 2007; GÖZSY 2008; GÁL-MLAKÁR 2009; MIKÓ Á. 2005.

⁴² KLANICZAY 1961b, 365–365.

⁴³ KLANICZAY 1961c, 9.

⁴⁴ Az elmúlt három évtizedben mind az egyháztörténet-írás, mind a 15–18. századi historiográfia kutatása virágkorát éli, az egyháztörténelmi kutatások forrásadottságait az alábbi kötet elemzi: VARGA–VÉRTESI 2006. Lásd még: PÉTER 2006, 73–74.

⁴⁵ 1568–1597 között hiányzik az egyházkormányzati iratanyag. FODOR–SZÖNYI 2012, 15–16.

Levéltárban a Magyar (pozsonyi) Kamara Regisztratúrája (*Benignae resolutiones* [E 21], *Expediitio camerales* [E 15]) és *Acta ecclesiastica* [E 150]) állagában. Ez a forráscsoport elsősorban anyagi és tárgyi természetű kéréseket tartalmaz a nagyszombati káptalani nyomda, valamint Telegdi részére. A későbbiekben felbukkanhatnak még levéltári források a Draskovich-család anyagából, illetve a zágrábi vagy győri egyházmegyei levéltárból, továbbá értékes anyagok kerülhetnek elő az Esztergomi Főkáptalani Levéltár gazdasági levéltárából, melynek 16. századi anyagát időrendbe helyezték, de regesztázása, mutatózása még nem történt meg.

1.2. A kutatás elméleti megalapozása, módszertana és távlata

A továbbiakban dolgozatom elvi és módszertani alapvetéseit ismertetem. Telegdi Miklós irodalmi munkásságának zömét a nem pejoratívan értett használati irodalom kategóriájába sorolom. Heltai János a 17. századi magyarországi könyvtermését rendszerező szintézisében⁴⁶ – akárcsak az RMNy mutatóstruktúrájában⁴⁷ – szintén, amint azt a vizsgált anyag maga is konstruálja, az egyes műfajok funkciója, használati lehetőségei felől közelítette meg a szemlézett forrásanyagot. A „funkcionális és használati műfaji rendszeren kívüli kiadványok” kategóriájába csupán a tudományos, egészségügyi-orvosi és gazdasági kiadványokat sorolta – Telegdi Miklós ez utóbbi kategóriák egyikében sem alkotott maradandót. Telegdi a magyar nyelvű hazai könyvkiadás „aranykorában” működött, a korszak anyanyelvi könyvtermés alapján történő értékelését Péter Katalin végezte el.⁴⁸ Recepciótörténeti szempontból – a forráskutatáson túlmenően – művei elsődleges kontextusának vizsgálatán keresztül a kor olvasó- és használóközönségének attitűdjét vizsgálom. Végül pedig az e művek cselekvés- és ebből következő hatásmezejének először elméleti, majd filológiai és művelődéstörténeti vizsgálatára szorítkozom. Ugyanakkor tisztában vagyok vele, hogy a teljes rekonstrukció – mind elméleti és intencionális, mind gyakorlati síkon – lehetetlen, mivel „a tárgyterület minden már megismert körének értelmezése csak egy nála tágabb, az előzőt magába foglaló ismeretkör fényében hajtható végre kielégítően.”⁴⁹ Mindezeket az elveket a dolgozat későbbi fejezeteiben,

⁴⁶ HELTAI J. 2008.

⁴⁷ A II. és III. kötet tekintetében lásd: HELTAI J. 2001.

⁴⁸ PÉTER 1984.

⁴⁹ SZILASI 2000, 244.

mikor művenként dolgozom fel életművét, szisztematikusan alkalmazom.⁵⁰ Kutatásomat – a komparatiztika különböző elemzési módszereivel ötvözve – elsősorban historiográfiai és történeti módszerekkel végeztem.⁵¹ Mind a kutatásba vont forrásokat, mind a hivatkozott irodalmat autopsziával vizsgáltam. Az idézett forrásokat betűhíven közlöm. Elemzésem alapvetően nem esztétikai, hanem meghatározott történeti kérdésirányok felé orientálódik,⁵² ugyanis „a XVII–XVIII. századi egyházi irodalom az irodalomtörténet esztétikai szempontból kevésbé látványos, de művelődéstörténetileg igen jelentős része.”⁵³ Tüskés Gábor és Knapp Éva monográfiájának megállapítása a 16. századra is érvényesnek tekinthető. A vizsgálat tárgyát képező szövegtudomány elemzése több tudományos részdiszciplína (irodalom-, történet- és kultúratudomány, könyv-, könyvtár- és nyomdászattörténet, vallás-, egyház- és liturgiátörténet, intézmény- és tudománytörténet stb.) területéről kölcsönöz megállapításokat, azaz – a „kultúratudományi fordulattól” kezdve gyakorta hangoztatott kifejezéssel élve – interdiszciplináris; Peter Burke monográfiájának sokat idézett bevezetőjének értelmében pedig alapvetően művelődéstörténet.⁵⁴

Ha az irodalomtudomány hármasságát vesszük alapul – textológia, mely „az irodalmi szövegek rendszerezésével, kiadásával foglalkozó tudomány”;⁵⁵ filológia, mely „az írott szövegek tanulmányozásának és megértésének tudományos módszere, tudománya”;⁵⁶ irodalomelmélet és irodalomkritika, mely az irodalomtudomány önreflexióival és elméleti megalapozásával, módszertanaival foglalkozik⁵⁷ –, akkor dolgozatomban elsősorban filológiai természetű kérdéseket teszek fel.

A forrásanyag műfaj történeti vizsgálata is indokolt. Telegdi a tanító és liturgikus egyházi műfajok (katekizmus, posztilla, vitairatok, liturgikus kiadványok) körében alkotott. Noha a világi humanista műfajokra is akad példa Telegdi kötetében, de nem önálló műként, hanem főszovegek függelékeként – például üdvözlő vers, laudáció –, elsősorban az egyházi jellegű nyomtatványok túlsúlya mutatkozik, melyeknek megjelenítése „a használni akarás szociális

---

⁵⁰ KESZEG 2008, 107.

⁵¹ ESZENYI 2000, 241–251; ERŐS 2015, 15–30.

⁵² TAKÁTS J. 2003a, 733, 737. Lásd még: KECSKEMÉTI G. 1998, különösen: 241; valamint: MAGASI 1927.

⁵³ TÜSKÉS–KNAPP 2000a, 5.

⁵⁴ BURKE 1999, 13.

⁵⁵ HARGITTAY 2003, 426.

⁵⁶ HARGITTAY 2003, 423.

⁵⁷ TAKÁTS J. 2003a, 730.

buzgalmából fakadt.”⁵⁸ Ezzel a megállapítással nem vitába szállva a kora újkori egyházi irodalom értelmezésekor kiterjeszthetjük a „használati irodalom” (Gebaruchsliteratur) fogalmának értelmezési keretét. Noha az irodalomtípusok elkülönítése gyakorta nehéz feladatnak tűnik, és ilyen tekintetben „a műfajelméleti kérdések tárgyalása éppen csak megkezdődött”,⁵⁹ munkahipotézisként használati irodalomnak tekintek minden olyan alkotást, melynek esztétikai értéke, míves megformáltsága nem cél, hanem eszköz, nemcsak a művészi önmegvalósítás, hanem a praktikus érték adja keletkezésének intencióját. A lelkeségi használati irodalom teljes szövegkorpuszának célja a személyiség átformálása és aktivizálása a lélek Istenhez emelése serkentésére az érzelmek és az akarat mozgásával.⁶⁰

A használat gyakorlatára több helyről következtethetünk, a szerzők több helyütt „használati utasítást” rendelnek műveik előszavaiként vagy függelékébe, ilyen például Telegdi első prédikációs kötetének előszava, tulajdonképpen ars praedicandija után olvasható *A falvkon taneto egyigyv iambor egyhazi emberek nec* című utasítása a kötet használatáról.⁶¹ Ha fogalomtörténetileg kívánjuk vizsgálni a használati irodalom fogalmának jelentésváltozásait,⁶² akkor az ókortól napjainkig széles műfaji skálán mozgó szövegkorpuszt elemezhetünk.⁶³ Ha a historia litteraria meghatározott műveire vonatkoztatjuk,⁶⁴ az nagyrészt a „szerzők és művek egyházi vagy politikai alapú számontartása”.⁶⁵ Mindezek mellett érdemes megjegyezni, hogy az egyházi használati műfajok vizsgálati módszertana a profán szövegekre is kiterjeszthető.⁶⁶ Az utóbbi években már nem olvasás-, hanem használatfordulatról beszélhetünk az irodalomelméleti és -kritikai szakirodalomban, mely arra kíváncsi, „hogyan működik a társadalomban az a valami, amit irodalomnak neveznek valakik, akár profi irodalomértelmezők, akár laikusok.”⁶⁷

---

⁵⁸ FÉNYI 1939, 16.

⁵⁹ TÜSKÉS 1997, 12. A monográfia bevezető elméleti fejezete több megfontolandó következtetést von le, különös tekintettel a barokk kor műfajokat ötvöző kísérleteire.

⁶⁰ SZELESTEI N[AGY] 2008a, 8.

⁶¹ TELEGDI 1577,)(9r–v.

⁶² HUSZÁR Á. 2004, 90; KARÁCSONY 1995, 105.

⁶³ MÜLLER 1996, 595–602.

⁶⁴ HEUMANN 1726, 1, 5, 116–117, 142; SZILI 1993, 13, 74; HOLL 2000.

⁶⁵ TARNAI 1961a, 645.

⁶⁶ Lásd: GÁBOR 2008.

⁶⁷ TAKÁTS J. 2003b, 758.

A vizsgált kötetek használata magában foglalja a korabeli olvasás, gondolkodás, azaz a recepció kérdését is.⁶⁸ Ahhoz, hogy ezt érdemben vizsgálhassuk – a szövegek többszöri, szoros és értő olvasásán túl –, tekintetbe kell venni mindazokat a körülményeket – különös tekintettel azokra a kérdésekre, amelyekre az adott mű válaszolni szándékozott –,⁶⁹ amelyek hozzájárultak maguknak a műveknek a keletkezéséhez. Ugyanis feladatunk elsődlegesen „a szöveg értelmezésének a hozzáidomítása ahhoz a konkrét szituációhoz, amelyben a szöveget értelmezik”.⁷⁰ E körülmények összességét Takáts József nyomán elsődleges kontextusnak nevezem.⁷¹ Megjegyzendő azonban az is, hogy a kontextus nemcsak háttér az életrajz számára, mivel a személy, akinek életrajzát írjuk, hatott a kontextusra.⁷² A körülmények a lehető legkülönbözőbbek lehetnek, más-más, többé-kevésbé adekvát információval szolgálhatnak mind a szövegek geneziséhez, mind interpretációjukhoz,⁷³ különösen akkor, amikor magukban a vizsgált forrásokban találunk adatot a szerző szerkesztésmódjáról, a szöveg „íródásának” pillanatnyi egyéb tényezőiről, különös tekintettel arra, milyen ismeretelméleti tárgykörökben voltak jártasak a korszak írói, és ezeket hogyan építették műveikbe.⁷⁴ Munkahipotézisem szerint Telegdi szövegei jelentés-intenciójának megragadására törekszem,⁷⁵ mert akár több más elméleti diskurzus szemüvegén keresztül nézvést is ez vezethet helyes magyarázathoz, a tulajdonképpeni „utolsó kontextushoz”,⁷⁶ mely a vizsgált irodalomtörténeti esemény eddigi végső értelmező állomása, maga az irodalomtörténeti tanulmány.

A forráskritika során releváns elméleti prekonceptióról csak akkor beszélhetünk, ha nem negligáljuk a vizsgált korszak mentalitástörténeti perspektíváit. Itt érdemes megjegyezni, hogy a korabeli eszmeáramlatok recepciójának rekonstruálása a forrásanyag csekélyisége és a téma általános feldolgozottságának hiánya miatt csak apró részleteiben lehetséges. Ellenben

---

⁶⁸ Használat és befogadás összefüggéseiről, valamint a módszertani alapelvekről lásd Tasi Réka tanulmányát: TASI 2003.

⁶⁹ A kontextualista olvasatról részletesebben Quentin Skinner híres tanulmánya szól. SKINNER 1997. Úgy véli, hogy pontosabb értelmezésekhez vezet egy szöveg történeti szövegkörnyezete, mint az – egyébként jóval tágabb teret biztosító, éppen ezért talán felületesebb és dagályosabb – társadalomtörténeti elemzés. HUORANSZKI 1992, 962.

⁷⁰ GADAMER 1984, 218.

⁷¹ TAKÁTS J. 2001.

⁷² Lásd ehhez: LEVI 2000.

⁷³ Lásd ehhez: KECSKEMÉTI G. 1995.

⁷⁴ FÖRSTER 1940, 14–15.

⁷⁵ HUORANSZKI 1992, 966.

⁷⁶ SÁRI 2003, 96.

eredményesebb az egyházi műfajoknak az ekkor másfél évezredes történeti- és szenthagyományjal és értelmezői tradícióval való viszonyának elemzése. A 16. századi és akár korábbi elméleti irodalom Magyarországon meglehetősen szegényes,⁷⁷ Telegdi tanuló korában még – az egyházi irodalom számára is – az antikvitáshoz, ókori rétorokhoz, filozófusokhoz és egyházatyákhoz való viszony volt a meghatározó, kiegészülve a középkori skolasztika ismeretelméleti és logikai módszertanával, ez pedig elsősorban oktatástörténeti kérdésekhez vezet. Telegdi még a „régiben” tanult, ezt műveinek szerkesztésmódja reprezentálja. A 16. század második felétől jezsuita irányítással indul meg a katolikus oktatás és nevelés reformja a *Ratio studiorum* bevezetésével. Hipotézisem szerint a katolikus megújulás irodalomtörténete két jól körülhatárolható szakaszra bontható: Telegdi és kortársai az első, Vásárhelyi Gergely, Káldi György és Pázmány Péter a maguk jezsuita erudíciójával a második generációt képviselik. Telegdi szövegei elsősorban a kollektív racionális megértésre, a jezsuiták az egyéni érzelmekre és érzékekre hatnak.

A régi magyarországi irodalom vizsgálati lehetőségei irodalomelméleti viták tárgyát képezték.⁷⁸ E viták tétje elsősorban az, hogy „milyen típusú szövegértési kérdésirány bizonyulhat termékenynek a régebbi irodalom megszólaltatásában, dialógusra bírásában?”⁷⁹ – teszi fel az alapkérdést Bene Sándor 2003-as programtanulmányában. Bene egy átfogó, az univerzális irodalomértés szempontjából termékeny értelmezési módszertant – mely „a tudományos és hétköznapi nyelv jelenségeiből kiindulva az irodalmi kommunikáció jelenségeit is képes magyarázni, tehát pragmatikai, és nyitott az irodalmi kiterjesztésre”⁸⁰ – mutat be.⁸¹ Ez

---

⁷⁷ BÁN 1971, 9.

⁷⁸ Az ilyen természetű viták során gyakorlatilag megvalósul Hans Robert Jauss hermeneutikai programja: JAUSS 1999.

⁷⁹ BENE 2003a, 637.

⁸⁰ BENE 2003a, 641.

⁸¹ KECSKEMÉTI G. 2003, 704. Az Irodalomtörténeti Közlemények 2003. évi 6. száma túlnyomórészt egy irodalomelméleti vitára reagáló tanulmányokat közöl. „A hazai irodalomtörténet-írás beteges elméleti »immunitása« folytán filológiánknak, minden megújítási szándéka ellenére, lényegében utóbb is csupán két pozitivistá paradigmában sikerült elhelyezkednie – autentikus követőkben sajnos még mindig figyelmeztetően szegényes – praxisát.” KULCSÁR SZABÓ 2002, 379. Az irodalomtörténet-sz-filológus „régiben magyaros” szakma az alapproblémával Kulcsár Szabó Ernő kijelentése nyomán és után többféle elméleti megoldási keretet fogalmazott meg és dolgozott ki. (Bár a Helikon 2000. évi 4. számának tanulmányai tematikusan az „új filológia” tárgya köré szerveződtek, és ezek módszertani alapvetéseit nagyrészt a szakma magáévé tette.) A „pozitivistá paradigma” véleményem szerint olyan értelemben, hogy „pontosságra törekvés” vagy „az elérhető ismeretek teljességére való törekvés” (BENE 2003a, 660) kifejezetten inkább a filosz gondolkodásának és

pedig az angolszász nyelvterületen, elsősorban a tengerentúlon nagy sikert aratott nyelvészeti paradigma, az analitikus nyelvfilozófiai alapokon nyugvó John Langhsaw Austin, majd tanítványa, John Rogers Searl által kidolgozott beszédaktus-elmélet irodalomtudományi alkalmazására tett kísérlet.⁸² A magyar irodalomtudományi diskurzusban a politikai fordulat éveiben – mikor a társadalom- és osztálytörténeti módszerek mellett más legitim értelmezési technikák is megjelenhettek⁸³ – már voltak próbálkozások a beszédaktus-elmélet irodalmi használhatóságának lehetőségeire. Ilyen volt Kálmán C. György 1990-es értekezése,⁸⁴ melyben a strukturalizmusra adott válaszként határozta meg a pragmatista nyelvészet e tudományterületét. A kezdeti érdeklődés azonban az elsősorban a történelmi hagyományok okán a kontinentális filozófiára fogékonyabb magyar irodalomtörténész szakma részéről inkább a hermeneutikai irányok felé orientálódott.⁸⁵ Az elmélet legfontosabb következtetésen alapuló tanulsága, hogy a fentebb taglalt „elsődleges kontextus” és a szöveg autonóm referenciája kapcsolatában nem csupán maga az írott szó, hanem a nyelvhasználó személy – jelen témánk kapcsán a miséző vagy az egyéb szertartásokat végző pap, a szentbeszédet falun felolvasó licenciátus stb. – vagy közösség – istentiszteletre összegyűlt hívek a gyülekezhelyen, a temetési beszéden részt vevő gyászoló közösség stb. – számol be, illetve végzi el a cselekvést a szertartások, prédikációk elmondása és befogadása, azaz alkalmazása által.⁸⁶ Így lehetségessé válik a szerzői intenciók, az alkotás és a befogadó értelmezési horizontja közötti távolságok áthidalása.⁸⁷ Végeredményben az előttünk álló feladat alapvetően hermeneutikai jellegű: a hagyomány, a történelmi helyzet és a mai olvasó között fellépő feszültség áthidalása.⁸⁸

---

munkamódszertanának erénye. „Végsőkig leegyszerűsítve: pozitivizmus kontra posztmodern: *világnézet kérdése.*” KÖSZEGHY 2014, 462. Lásd még: GÁBOR 2004a, 83.

⁸² Itt részletesen nem tárgyalom a teljes filozófiai és nyelvészeti diskurzust, Searl könyvének hatodik fejezetében a különböző beszédcselekvéseket sorba veszi: SEARL 2000, 137–161.

⁸³ A marxista irodalomtudomány jellegzetességeit érzékletesen bemutatja: SZERDAHELYI 1981. A korszak irodalomtudományos gondolkodásmódjáról lásd: KORONDI 2014, 31–33.

⁸⁴ KÁLMÁN C. 1990.

⁸⁵ SZILASI 2003, 751. Lásd Kulcsár Szabó Ernő 1995-ben megjelent kötetének (elsősorban a német hermeneutika képviselőit megszólaltató, dialógusba hozó) hivatkozásait (KULCSÁR SZABÓ 1995) és Oláh Szabolcs tanulmányát (OLÁH 2003).

⁸⁶ KISS 1992, 194.

⁸⁷ TRENCSENYI 2002, 120, valamint: „a szöveg ugyanis cselekvés, de a cselekvés is szöveg.” KECSKEMÉTI G. 2003, 705.

⁸⁸ GÁBOR 2001, 10.

Munkamódszerem a fentiek alapján összefoglalva a következő. Elemzésem középpontjában a tudós főpap írói módszerének, valamint művei megjelentetésének célja, gyakorlati használatának vizsgálata áll. Telegdi műveit kronologikusan egymás után rendezve elemzem. Röviden ismertetem az adott mű irodalmi előzményeit és kiadástörténetét, Telegdi irodalomtörténeti szerepét ugyanis az elődök munkássága és az utódok/követők hozzá való viszonyulása határozzák meg. Ezt a műfajtörténeti elemzés követi. Már itt érdemes megjegyezni, hogy bizonyos esetekben különbség mutatkozik az irodalmi és kiadványműfajok között. Lehetőségemhez mérten a művek tágabb kontextusát is vizsgálom; Telegdi munkái nem önmagukban állnak, hanem a megújuló katolicizmus irodalmi vetületét reprezentálják. Az egyes művek tartalmi elemzését a műfajuk által meghatározott – skolasztikus – szerkesztési elvek mentén részint önkényes, bár arányos mintavétel alapján végzem. Külön figyelmet szentelek Telegdi forrásai, illetve a művekbe beszívargó műveltségelemek vizsgálatának.

Látván napjaink ontológiai és ebből kifolyólag morális válságát, arra kívánok magyarázatot találni, „hogyan jutottunk idáig”. E már elnagyoltan „költőinek” tűnő kérdés megválaszolására tett kísérleteim során módszertanilag és szakmai szempontból is „adja magát” a 16. századi tematika. Ebben az évszázadban teljesedett be az európai ember három talán legfontosabb kulturális forradalma, amelyek mind a mai napig – noha minden jel arra mutat, hogy forradalmi átalakulások előtt állunk – meghatározzák kulturális identitásunkat, a világról alkotott fogalmunkat. A nagy földrajzi felfedezések és a heliocentrikus világkép elfogadottá válása megváltoztatták földrajzi gondolkodásunkat. A könyvnyomtatás általánossá válásával és széles körben való elterjedésével új kulturális hordozó jelent meg a piacon, és a technikai sokszorosíthatósággal az első modern értelemben vett tömegcikk, a nyomtatott könyv lett a világtudás legfőbb hordozója. A késő középkori humanista filológián és reneszánsz emberképen alapuló reformáció pedig felszabadította az egyént az üdvözülés módjára való felelősség alól.⁸⁹ Magyarországon közvetlen, mindennapokban tapasztalható hatása az utóbbi kettőnek volt. Az utókor a 16. századra leginkább mint nemzeti tragédiáink tárházára tekint: Nándorfehérvár 1521-es eleste után csak idő kérdése volt az oszmán expanzió kiteljesedése.⁹⁰ Mohács után az ország politikailag is a megsemmisülés szélére sodródott. A megmaradtak pedig az összefogás ellenében a kulturális és metafizikai megosztottság ösvényére léptek: a reformáció százada az emberi nyomorúság teljes eszköztárát magával hozta. Ugyanakkor nem

⁸⁹ Itt érdemes diskurzusba emelnünk Németh László *Magyarság és Európa* című esszéjét. NÉMETH L. 1935, különösen: 12–17.

⁹⁰ Ugyanebben az évben dönti meg Hernán Cortés az Azték Birodalmat.

mehetünk el mellett a tény mellett, hogy a sok szenvedés közepette a korszak kitermelte saját hőseit, művész géniuszeit és államférfiait is. Telegdi Miklós, a bihari jobbágyfiúból lett katolikus főpap életművén keresztül tudományos mélyfúrást végzek, melynek eredményeképp talán közelebb kerülhetünk a 16. századi Magyarország történetének és irodalmának szélesebb spektrumú értelmezéséhez.

2. Telegdi Miklós neveltetése, iskolái, egyházi és irodalmi pályakezdése (1535–1562)⁹¹

2.1. Telegdi fiatalakora, iskolái, Nagyszombatba kerülése

Telegdi Miklós 1535-ben módosabb parasztcsaládban született Telegdi Márton literátus jobbágy legidősebb gyermekeként a Bihar vármegyei Telegden,⁹² mely akkoriban a Thelegdy család birtoka volt.⁹³ Élete első huszonkét évéről keveset tudunk. Annyi bizonyos, hogy a település akkori plébánosa, majd nagyváradi nagyprépost, később Telegdi mentora Ilosvai István volt.⁹⁴ A püspöki székhely martalékaul esett az országot sújtó trónviszálynak: 1556-ban Varkocs Tamás,⁹⁵ Izabella királyné protestáns hadvezére feldúlta Váradot, ezért Ilosvai Nagyszombatba menekült a székeskáptalan többi tagjával együtt.⁹⁶

Telegdi alsóbb iskoláit minden bizonnyal a helyi plébániai, majd a nagyváradi káptalani iskolában végezte, és onnan kerülhetett Ilosvai ajánlásával 1555-ben a krakkói egyetem teológiai fakultására,⁹⁷ ahol bakkalaureátusi fokozatot szerzett. Az egyetem- és peregrinációtörténeti kutatásoknak nagy hagyománya van Magyarországon, az egyéni kutatási kezdeményezések mellett⁹⁸ a 2013-ban alapított MTA–ELTE Egyetemtörténeti Akadémiai Kutatócsoport munkatársai publikálják eredményeiket. A krakkói egyetem a 15–16. században

⁹¹ E fejezet gerincét a Szelestei N. Lászlót köszöntő kötetben megjelent tanulmányom (HORVÁTH Cs. P. 2017) képezi.

⁹² Ma: Mezőtelegd, Tileagd, Románia. Mezőtelegdről és egyházairól lásd: SASS 1935.

⁹³ Telegdi Miklós apja, Márton adásvételi szerződése Thelegdy Miklós nemes úrral, melyben mindenét eladja neki, mivel fiaihoz Nagyszombatba távozik: BUNYITAY 1886, 84–86. Aláírás: „Idem Martinus literatus manu propria.” A Thelegdy családról részletesebben: NAGY Iván 1865, 139–144.

⁹⁴ Ilosvai István (Ilosvay; 1500 k.–1559) jogtudós (KONCZ 1892, 111–112), 1524-től Mezőtelegden oltárigazgató, majd plébános, 1529-től váradi, majd egri kanonok. 1544-től egri nagyprépost, 1547-től imeriai felszentelt püspök és Martinuzzi György helynöke (KARÁCSONYI–KOLLÁNYI–LUKCSICS 1912, 7–8), 1553–1555 között nagyváradi nagyprépost. A nagyváradi székeskáptalan megszűnése után Nagyszombatba menekült, ahol 1559. okt. 1-től esztergomi nagyprépost. Nem sokkal kinevezése után elhunyt. 1544-re összegyűjtötte az ország törvényeit (*Decreta regni Vngariae anno 1544*). [VICZIÁN] 2000.

⁹⁵ BUNYITAY 1883, 420–430.

⁹⁶ *Memoria basilicae Strigoniensis...*, 1856, 143.

⁹⁷ CHMIEL 1896, 17. nyomán: SZÖGI 2003, 66.

⁹⁸ A wittenbergi magyar diáktársaság történetéről lásd: SZABÓ A. 2017.

fontos teológusképző központ volt,⁹⁹ azonban a század közepére elvesztette népszerűségét a német intézményekkel, elsősorban Wittenberggel, később Heidelberggel szemben, mivel ezek a reformáció legfontosabb szellemi műhelyei voltak. A németalföldi és angliai egyetemek később lettek kedvelt úti céllá, mivel a harmincéves háborúban a német egyetemek nagy része elpusztult. Krakkó látogatottságát az itáliai egyetemekkel ellentétbeni olcsósága mellett¹⁰⁰ földrajzi közelsége és a két köztes-európai hatalom hasonló társadalmi rétegződése, valamint a magyarországi egyetem hiánya magyarázza. Az egyetemet mind a katolikus, mind a protestáns felekezet ifjúsága látogatta. Ezt mi sem bizonyítja jobban, hogy Telegdi tanuló társai közül többen – Czeglédi Ferenc,¹⁰¹ Károlyi András,¹⁰² Krasznai Ferenc,¹⁰³ Tokaji Dobó Márton¹⁰⁴ és Vilmányi Líbecz Mihály¹⁰⁵ – a protestáns hitújítás magyarországi történetében szereztek hírnevet, noha krakkói tanulmányaikat wittenbergi tanulóéveik után kezdték meg. A magyar burza anyakönyve tanúsága szerint Telegdit 1557-ben és a következő évben a magyar diákegylet utolsó seniorává választották.¹⁰⁶ Jelentős hatást gyakorolhatott rá Albertus Novicampianus,¹⁰⁷ akinek teológiai előadásait az utolsó két szemeszterben hallgatta. Telegdi a

⁹⁹ SZÖGI 2006, 344. A középkori krakkói egyetem magyar peregrinusairól lásd: SZÖGI 2011; DRASKÓCZY 2017; KELÉNYI 2017.

¹⁰⁰ KAPRONCZAY 2000, 39.

¹⁰¹ 1568 aug. 24-én Sárospatakra gyűlést hívott össze (LAMPE 1728, 217–219), amely során az unitárius tévtanok ellen foglaltak állást.

¹⁰² SZABÓ A. 2008, 185; SZABÓ A. 2017, 161–162.

¹⁰³ ŐSZ 2015, 86–87; SZABÓ A. 2017, 182.

¹⁰⁴ DIENES 2002, 241.

¹⁰⁵ *Corrector pio lectori* című verse Székely István 1559-es krónikájának ajánlásában fennmaradt (RMKT VI, 255, 379–380), melyben a régi székely nyelv szépségéről értekezik. Ekkor ő volt a krakkói nyomda magyar lektora.

¹⁰⁶ NYÁRY 2003, 41; SCHRAUF 1893, 34–40. A regestrumban Telegdi saját kezű bejegyzése: „[Dévai Bíró Mátyás] a lutheri pestist Magyarországra bevitte.” KOVÁCS E. 1964, 151.

¹⁰⁷ Woyciech Nowopolski (Albertus Novicampianus; 1508 k.–1558) orvos és teológianár, Zsigmond Ágost lengyel király (1548–1572) utasítására a tizenkét esztendő János Zsigmond nevelője. Alapvetően még a középkor szellemiségében erőszakkal kívánt fellépni a protestánsok ellen, eretnek szektának tekintette őket. Háromévnyi nevelősködés után Erdélybe érkezik, és itt fejt ki ellenreformációs tanait. Itt írja fő hitvédelmi, posztumusz kiadott munkáját a protestantizmust elismerő tordai országgyűlés végzése ellen (EOE 1877, 78), melyben végigveszi a protestáns teológiai tételeket, és azokat cáfolja: NOWOPOLSKI 1557. Erdélyi működésének ismertetése: SZELESTEI N[AGY] 2008b. Következő évben egészsége megromlik, hazatér Krakkóba, teológiát oktat, majd ugyanazon évben meghal. KOVÁCS E. 1964, 148–149.

tiszta vallás igaz védelmezőjének nevezi: „hinc Albertus Nouicampianus, religionis verae syncerus defensor.”¹⁰⁸ *Scopus biblicus* című műve Telegdi könyvtárát gazdagította.¹⁰⁹

A következő évben Telegdit – mivel szűkebb pátriájába nem térhetett vissza – Nagyszombatban találjuk, ahol Oláh Miklós érsek, a magyarországi katolikus megújulás első kiemelkedő vezéralakja¹¹⁰ pappá szentelte, és a városi iskolában a humaniorák tanárává tette. Az esztergomi egyházkormányzat Nagyszombatba települése után a káptalani iskolát is újjáalapították 1554-ben, majd Oláh érsek egyesítette a városi és káptalani iskolát.¹¹¹ Iskolaalapító tevékenysége nem volt minden alap nélküli, mivel „Nagyszombat város kétségkívül a legrégebb időktől fogva bírt iskolával.”¹¹² Az új idők kihívásaira – mint a reformáció terjedése és az abszolutisztikus uralkodói törekvések¹¹³ – felelve a trentói zsinat szellemében Oláh érsek 1554-ben, majd 1558-ban új iskolai rendtartást szerkesztetett, tekintettel a „tudatos és tervszerű nevelés fontosságára”.¹¹⁴

Noha a klasszikus európai egyetem hiányzott a magyarországi oktatási rendszerből,¹¹⁵ a középfokú oktatás magasabb színvonalon folyt, mint a földrész más területein.¹¹⁶ Az Oláh-féle humanista iskola tanárai között találjuk többek között Nicasius Ellebodus filológust és Illicinus Péter jogászt.¹¹⁷ Ugyanakkor a műveltség új fórumai is megjelentek:¹¹⁸ itáliai mintára Radéczy István († 1586) egri püspök, királyi helytartó pozsonyi rezidenciája otthont adott az első humanista akadémiának, melynek tagjai voltak Ellebodus mellett Zsámboky János¹¹⁹

¹⁰⁸ SCHRAUF 1893, 37.

¹⁰⁹ Lásd a 2. számú melléklet [246.] tételét.

¹¹⁰ SZILÁGYI A. 2004, 88–89.

¹¹¹ FRANKL 1873a, 128.

¹¹² FRANKL 1873b, 405.

¹¹³ Lásd a *De reformatione scholae* című munka preambulumát: BÉKEFI 1897, 882–883, 7. jegyzet. A dokumentum egykorú másolata: OLÁH M. 1554.

¹¹⁴ MÉSZÁROS 1981, 215.

¹¹⁵ Részletesen lásd Klaniczay Tibor alaptanulmányát: KLANICZAY 1985a, különösen: 77, a kétféle („akadémiai” és „deákos”) műveltségről: 84–85. A magyarországi késő középkori műveltségről lásd: MEZEY L. 1979, különösen: 160–164 (Mályusz-kritika), 193 (a középkori műveltség ismertetőjegyei).

¹¹⁶ Részletesebben lásd: PÉTER 2011.

¹¹⁷ Ellebodusról és a pozsony–nagyszombati humanista körrel lásd: KLANICZAY 1971; KLANICZAY 1985b. Mossóczy Zakariás több könyvét kölcsön adta számára, majd a kötetek – néhány Ellebodus-bejegyzéssel ellátva – visszakérültek Mossóczyhoz. PAJKOSSY 1983, 234.

¹¹⁸ KLANICZAY 1993, 8.

¹¹⁹ Zsámboky és a pozsonyi humanista kör kapcsolatáról lásd: GERSTINGER 1968.

humanista és Istvánffy Miklós történetíró is.¹²⁰ A hazai humanisták a vallásosság magas értelmiségi szintjét képviselték,¹²¹ és „a Mohács utáni első nemzedék még a legnemesebb európai szellemi közösség részese.”¹²² Noha kortárs humanisták gyűltek össze a hársfa árnyékában verselni és tudományról értekezni, nincs nyoma annak, hogy Telegdi valaha is megfordult volna közöttük.

2.2. Katekizmus-fordítása

Mint az iskola tanárát kérhette fel 1562 táján Oláh Miklós az első generációs jezsuita szerzetes, Petrus Canisius második,¹²³ „közepes” katekizmusának magyarra fordítására.¹²⁴ I. Ferdinánd magyar király 1560-ban rendeletében kötelező érvényűvé tette ennek oktatását Magyarországon, majd az Esztergom főegyházmegyei zsinat is rendeletbe foglalta a katekizmus oktatását.¹²⁵

Noha a katekizmus a kora újkori kiadványtípusok kevésbé vizsgált tagja,¹²⁶ története elválaszthatatlan a hitelemzés és hitoktatás, valamint általában a szervezett oktatás, köznevelés történetétől. Itt érdemes utalni arra a vitára, melynek az volt a tétje, hogy a reformáció anyanyelvi törekvései a biblia- vagy a katekizmus kiadásokban teljesedtek ki. A „bibliaolvasás mindenkinek szóló programja” ugyan a szándék szintjén folyamatosan munkált a protestáns lelkészek körében, azonban a katekizmus kiadások sokkal népszerűbbek voltak.¹²⁷ Ennek több oka volt: egyrészt olcsóbbak, másrészt könnyebben hozzáférhetőek és oktathatók voltak.¹²⁸ Ezzel ellentétben a vaskos folio-, vagy később negyedréti kialakítású szentíráskiadások nem

¹²⁰ A Radéczy-kört bemutatta, és verseiket szöveggyűjteményben szemléltette: SZALAY 1984.

¹²¹ TRINGLI 2003, 154.

¹²² PAJKOSSY 1983, 242.

¹²³ SOMMERVOGEL 1891, 618–688. Canisius Szent Péter (Pieter Kanijs; 1521–1597) németalföldi származású első generációs jezsuita, egyháztanító, „Németország második apostola” a reformáció idején. *Summa doctrinae Christianae* (1554) című fő művét Luther Nagy kátéjára válaszul írta. Életének legteljesebb modern feldolgozása: OSWALD–RUMMEL 1996.

¹²⁴ ÉRDUJHELYI 1906, 63–74.

¹²⁵ OLÁH M. 1560a (RMK III 453), 109r–v; ugyanez: PÉTERFFY 1742, 112; TIMON, S. 1764, 181. A különböző – részegyházakban tartott – zsinattípusokról összefoglalás: ADRIÁNYI 2014.

¹²⁶ TÜSKÉS 2013, 74.

¹²⁷ PÉTER 1985, 1006–1007.

¹²⁸ FABINY 1985, 344.

voltak alkalmasak „házi használatra”, inkább szószerkekre, felolvasó állványra szánták őket.¹²⁹ A következő századokban tovább erősödött az igény a *Szentírás* minél populárisabb olvasására és ismeretére,¹³⁰ azonban a kiadások popularizálódása csak a 19. században következett be.

Luther Márton volt az első,¹³¹ aki a kérdés-válasz dialektikán alapuló vallásoktató könyvecskére a katekizmus szót szisztematikusan alkalmazta, és a műfajt megújította, illetve továbbfejlesztette.¹³² A reformáció térhódításában minden felekezetnek meg kellett erősítenie pozícióját – ehhez megfelelő iskolarendszerre volt szükség.¹³³ A protestáns teológiai tézisek gyermekekkel való megtanításának legegyszerűbb, egyben leghasznosabb módja volt, hogy a katekizmust olvasókönyvnek szánták. Heltai Gáspár 1553-as gyermekeknek szánt kátékiadása egy magyar ábécét és további segítséget, a betűk összekapcsolásáról való táblázatot,¹³⁴ valamint egy versikét, *A' gyermeköknek valo Intést*¹³⁵ tartalmaz. Mindez nem véletlen, mivel a reformáció gyermekképe és a neveléshez való viszonyulása bizonyos mértékben eltér a korabeli katolikus felfogástól. A katolikus tanítás a szentségek buzgó vételével a gyermeki ártatlanság megőrzésére, míg a protestáns oktatás a jellem fejlesztésére helyezte a hangsúlyt, valamint kiemelten kezelték a családi szocializáció és otthoni nevelés kérdését.¹³⁶ Gábor Csilla a katekizmus szerepét a lelki megújulásban és a hitismeretben látja.¹³⁷ Noha a katekizmusok elsődleges célja az iskolai hitoktatás volt:¹³⁸ előbb olvasókönyv, majd memoriter lett, más funkciót is betölthetett. Az első teljesen református színezetű káté Debrecenben jelent meg 1562-ben. Némethi Ferenc tokaji várkapitányhoz intézett dedikációjában arra hívja fel a

¹²⁹ Tipográfia és reprezentáció összefüggéseiről lásd: THIMÁR 2013.

¹³⁰ Ehhez lásd: CSEPREGI 2009, valamint: MÁRKUS 1985, 344.

¹³¹ Korábban is léteztek feleletválaszos oktató könyvecskék: SZENTIVÁNYI 1944, 15–16.

¹³² SZENTIVÁNYI 1944, 13. Az első magyarországi kiadások Luther *Catechismus parvus*ának kiadásai voltak. Németül: RMNy 72, 177; görögül: RMNy 82; az első magyar nyelvű kiadásokról csak bibliográfiai utalásból van tudomásunk, példányból már nem ismeretesek: RMNy 27, 58; biblikus cseh nyelven: RMNy 479; románul: RMNy 167. Az első ismert és fennmaradt magyar kiadások Heltai Gáspár (NEMESKÜRTY 1963, 59–197) és Batizi András (RMKT II, 410–411) nevéhez fűződnek: RMNy 57, 86, 88A, 100, 125.

¹³³ BITSKEY 2003a, 244.

¹³⁴ A magánhangzókat „Szólo Betüc”-nek, a mássalhangzókat „Süket Betüc”-nek nevezi HELTAI G. 1553 (RMNy 101), A2r, az összeolvasó táblázat: A2v.

¹³⁵ HELTAI G. 1553, A1r. Incipit: *Ti kiseded gyermekeskék jól meggondoljátok*. RMKT VI, 333.

¹³⁶ SZABOLCS 1995, 13–17.

¹³⁷ GÁBOR 2004b, 12–16.

¹³⁸ BITSKEY 2003a, 24.

figyelmet,¹³⁹ hogy a katekizmus célja az, hogy megvédjen az eretnekségektől, mely védelem elsőrendű fontosságú a vitézli rendnek és a világi uraságoknak.¹⁴⁰

E példákából láthatjuk, hogy a protestáns egyházak a kátékiadásokban mind mennyiségben, mind minőségben jóval a katolikus fél előtt jártak.¹⁴¹ Telegdi fordításának két történeti előzményét érdemes megemlíteni: Literátus Péter, Várdai Pál esztergomi érsek titkára katekizmuskiadását példányból nem ismerjük;¹⁴² a jezsuita rendtörténet-írás Szántó Arator István¹⁴³ katekizmusfordításának tervezetéről is említést tesz, azonban munkája nem látott napvilágot.¹⁴⁴ Az első ismert nyomtatott magyar nyelvű katolikus katekizmus létrejöttét és kiadását legalább annyira a kényszer, mint a jószándékú oktatás és népnevelés serkentette. Petrus Canisius katekizmus három verzióban jelent meg,¹⁴⁵ és nagy népszerűségnek örvendett egészen a 18. század végéig. Magyarországon a legnépszerűbb második, gyermekek számára készült kiadása volt. Ezt Telegdi latin nyelven is megjelentette Nagyszombatban 1578–1584 között.¹⁴⁶ A leggyakrabban *Parvus catechismus catholicorum*ként emlegetett „közepes” katekizmus először hely nélkül jelent meg 1558-ban, majd ugyanabban az évben Dillingen an der Donauban is kiadták. A magyar fordítással az 1559. évi antwerpeni kiadást vettem össze,¹⁴⁷ a kötetek fő része ezekben a kiadásokban szó szerint megegyezik.

Telegdi 1562-es magyar fordításából, mely Oláh Miklós utasítására és megrendelésére idősebb Raphael Hoffhalter bécsi nyomdájában készült, egyetlen példány maradt fenn a bázeli

---

¹³⁹ Az északkelet-magyarországi régióban Némethi Ferenc volt a református egyház egyik legjelentősebb támogatója: SZABADI 2005.

¹⁴⁰ MELIUS JUHÁSZ 1562 (RMNy 182), A2r–A3v. Noha a címlapon Kálvin János neve szerepel, azt csak „a nagyobb tekintély okából viseli.” RÉVÉSZ 1938, 257. Ez a káté nem gyermekek számára készült, és magán viseli a debreceni nyomda gazdátlanságának tipográfiai nyomait. KELECSÉNYI 1964, 168; SCHULEK 1970, 126–128.

¹⁴¹ Összefoglalás a közép-kelet-európai protestáns katekizmusokról: ZACH 2002.

¹⁴² RMNy 81.

¹⁴³ Szántó Vásárhelyi Gergely előtt volt Erdély jezsuita misszionáriusa. TIMÁR 1930; feltételezett életművéről és pályájáról lásd: LÁZÁR 1996. A rá vonatkozó jezsuita forrásokról lásd: SZITTYAY 1994. Utasítást kapott Rómából a *Biblia* magyarra fordítására, azonban a kiadás megghiúsult, a Káldi-féle bibliafordításban (RMNy 1352) való közreműködése nem bizonyítható. MOLNÁR A. 2002, 30–32. Szántóról legújabbán lásd: SZILÁGYI Cs. 2002.

¹⁴⁴ FRAKNÓI 1887, 430.

¹⁴⁵ *Summa doctrinae Christianae*: KANIJS 1554; *Parvus catechismus Catholicorum*: KANIJS 1558; *Catechismus minor*: KANIJS 1568. „Közepes katekizmusának” felhasználásával képes katekizmus is megjelent: KANIJS 1569.

¹⁴⁶ RMNy 471.

¹⁴⁷ KANIJS 1559.

egyetemi könyvtárban egy kolligátumban.¹⁴⁸ Az eredeti (unikális) példányt nem láttam,¹⁴⁹ csak a Szilády Áron-féle facsimile¹⁵⁰ és az OSzK mikrofilmje¹⁵¹ volt a kezemben, a továbbiakban a hasonló lapszámaira hivatkozom. A nyolcadrét kötet felépítése a következő: címlapja után Oláh Miklós esztergomi érsek, a kiadás megrendelője fametszetes arcképe és címere látható,¹⁵² melyet már felhasználtak a korábban idézett, 1560-as zsinat határozatainak kiadásakor.¹⁵³ Ezt az előszavak követik; a nyomdász előszavából a mű keletkezési körülményeire következtethetünk,¹⁵⁴ Telegdi előszavában arról ír, hogy nemcsak a tanulásban, hanem a hitbeni fejlődésben is a tanulók mestere kíván lenni, ezt saját felelősségének tekinti.¹⁵⁵ A könyvecskét egy rövid intés zárja:

„Nem vy hit ez a' kire mi tegedet tanetunc. Nem az tegnap elöt talaltatot Euangeliomot hirdettyüc. Nem Vittembergabol, sem Turingiabol, sem Augustabol, sem Geneuabol tamadot tudomant hozunc teneked, hanem az szent Peter hitit.”¹⁵⁶

A fordítás lényegében követi a latin szöveget, azonban több módszertani változtatással találkozhatunk ott, ahol a tanuló ifjúság elméjéhez mérten ez szükséges, elsősorban a nehezebben érthető fogalmak magyarázata esetén.¹⁵⁷ A magyar szöveg előbeszédyszerűsége több helyen erőteljesebb, mint a latin textus inkább értekező jellege. Telegdi változtatásai elsősorban didaktikai természetűek, közbevetései és kihagyásai a kor fordítói gyakorlatára

¹⁴⁸ Első ismertetése: MAJLÁTH 1883.

¹⁴⁹ TELEGDI 1562 (RMNy 173).

¹⁵⁰ TELEGDI 1562/1884.

¹⁵¹ Jelzete: FM2/1366.

¹⁵² BREYER 1906. Oláh hiteles arcképéről lásd: RÓZSA 1960.

¹⁵³ Az arcképet és a határozatokat Péterffy Károly újra kiadta: PÉTERFFY 1742, 39–129. A zsinat ekkor még csak a Canisius tudta kívül megjelent kivonatról tud. SZILÁDY 1884, 110.

¹⁵⁴ Raphael Hoffhalter Bechy Könywnyomtato, az keresztyen tanulo gyermekeknek, es mindeneknek, kic ez könywechket oluassac, köszönetit mongya, es Istennek kegyelmesseget es malasztyat kiuannya = TELEGDI 1562/1884, 3–5.

¹⁵⁵ Az nagyszombati tanvlo deac giermekeknek, Telegdy Myklos Mester, Istenben walo bekeseget kiwan = TELEGDI 1562/1884, 7–11.

¹⁵⁶ Ez az igaz keresztyen anyaszentegyhaznac az ü hiti... = TELEGDI 1562/1984, 100–101.

¹⁵⁷ Hasonló megállapításra jutott Both Ferenc és Breyer István is (BOTH 1899, 33–38; BREYER 1906). Szentiványi Dezső műfajmonográfiája megengedőbben fogalmaz: „a katekizmus fordításában Telegdi hűen ragaszkodott Canisius Catechismus Parvusához. A kérdések számát és menetét megtartotta, alig tér el a fogalmazás egy-két kérdésben és feleletben Canisiustól.” SZENTIVÁNYI 1944, 47.

utalnak,¹⁵⁸ és utilisztikus céljait tükrözik. Lássunk néhány jellemző példát (a ritkítva szedett részek Telegdi változtatásait mutatják):

1. kihagyott kérdések:

„Est ne satis Christiano ea sola credere, quae complectitur symbolum?”¹⁵⁹

„Quae dicuntur peccata capitalia?”¹⁶⁰

2. kérdések ketté válsztása:

„Quibus de rebus primum docendi sunt Christiani? *De Fide, Spe, Charitate, Sacramentis, et officijs iustitiae Christianae.*”¹⁶¹

„HANY DOLGHOT KEL, a' keresztyen embernek leg előszer megh tanulni? Ot dolghot. MELLYEC AZOC? Hit, Remensegh, Szeretet, Anyaszentegyhaznac szentseghi, es a' keresztyeni ighassagnac tysztei.”¹⁶²

3. didaktikusabb kérdésforma:

„Quid vero quartus?”¹⁶³

„NO MOND MEGH AZ Negyediknekes ertelmet.”¹⁶⁴

4. visszautalás az előző kérdéscsoportra:

„Cur praecepta Decalogi decem proponuntur?”¹⁶⁵

„HA E KEET PARANCholatban fűgh a' keresztyeni szeretet, mire valo hat a' tiz paranCholat?”¹⁶⁶

---

¹⁵⁸ Noha tanulmányában Bartók István a 17. századi fordításirodalom feldolgozására vállalkozott (BARTÓK 1993, különösen: 458–460), megállapításai a korábbi művekre is igazak tekinthetők.

¹⁵⁹ KANIJS 1559, A8v.

¹⁶⁰ KANIJS 1559, C6v.

¹⁶¹ KANIJS 1559, A3r.

¹⁶² TELEGDI 1562/1884, 13.

¹⁶³ KANIJS 1559, A4v.

¹⁶⁴ TELEGDI 1562/1884, 18.

¹⁶⁵ KANIJS 1559, B3r.

¹⁶⁶ TELEGDI 1562/1884, 43.

5. Telegdi néhol egy-egy szóval vagy kifejezéssel kiegészíti az eredeti szöveget:

„Quid est Fides? *Donum Dei ad lumen, quo illustratus homo, firmiter assentitur omnibus, quae vt credantur, Deus reuelauit, siue scripta illa sint, sive non sint.*”¹⁶⁷

„MICHODA a' HIT? Semmi nem egieb hanem Istenec aiandeka, es oly vilagosság, kiuel az ember meg vilagosetuan, erössen ragazkodic mind azokhoz, mellyeket az wr Isten a' vegre ielentet meg, es Anya szentegyhaznac altala elönkbe vetete, hogy higgüic, vagy vagion niluan valo iras azokrul vagy ninchen.”¹⁶⁸

6. hosszabb szövegbetét:

„Quot sunt peccata in Spiritum sanctum? *Sex, quae sic numeratur: Praesumptio de misericordia Dei, vel de impunitate peccati: Item desperatio, agnitae veritatis impugatio, fraternae charitatis inuidencia, obstinatio et impenitentia.*”¹⁶⁹

„HANY SZENT LELEK Isten ellen valo bün vagyon? HAT: Elsö, mikor az ember vakmerökeppen gonoszul eel Istenec irgalamssagual: az az fölötteb bizuan irgalmassagaba, es igassagarul el feletkezuen, batorsaggal minden gonoszt meg miuel, azt gondoluan magaba, hogy irgalmas az Isten meg bochattya. Masodic, ketsegben eses, Mikor valaki az Istenec irgalmassaga felöl, es az ü büneinec bochanattya felöl minden remenseget hatra veti. Harmadic, az meg ismert igassagnac tulaidon lelki ismeretednec ellene valo ellenzese. Negyedic, Isten aiandekinac felebaratunkba valo neuekedesenec iregysege. Eotödic, az gonosz eletbe tudua es kemen sziuel valo meg maradas. Hatodic, Mikoron az ember, büneirül penitencziat nem tart, nemis vagyon szandoka reia hogy soha tarchon.”¹⁷⁰

E példából láthatjuk, hogy a magyar nyelvű katolikus terminológia még nem alakult ki, egyes fogalmakat (pl. megátalkodottság) Telegdi csak hosszabb körülírással tudott kifejtetni.

---

¹⁶⁷ KANIJS 1559, A4r–v.

¹⁶⁸ TELEGDI 1562/1884, 13–14.

¹⁶⁹ KANIJS 1559, C6v.

¹⁷⁰ TELEGDI 1562/1884, 82–83.

E katekizmusnak létezett egy második kiadása is 1596-ból,¹⁷¹ mely Pécsi Lukács nevéhez köthető.¹⁷² Az 1562-es kiadástól címnegyede különbözteti meg, a töredék szövege alapján az első kiadással néhány helyesírási eltérést leszámítva szóról szóra egyezik, ellenben a marginális jegyzetek teljesen újak, az első kiadásban nincsenek margináliák. Az ájtatos imádságok, melyeket a katekizmus után nyomtattak, elvesztek. A töredékek csonkán tartalmazzák a címoldalt, az első fundamentálteológiai bevezető, valamint a tízparancsolat magyarázatáról szóló harmadik fejezet egy részletét. A címoldal hátlapján a Kisjézust ölében tartó Szűz Mária fametszetes képe alatt Pécsi Lukács verses imádsága olvasható. Noha a vers bibliográfiai számbavétele már megtörtént,¹⁷³ szövege eddig modern kiadásban nem volt közreadva:

*„Tista Rosas mehed környul foglalta fogatta
Az mindent, mindent emled apolgat, imad.
Mindent hordoztal, minden Töröc tabor allast,
Hány szellel, mert mi, szarnyaid ala futunc.”¹⁷⁴*

Canisius kis katekizmusát Vásárhelyi Gergely erdélyi jezsuita hitszónok is lefordította.¹⁷⁵ A szakirodalom úgy tartja, hogy fordítása hitelesebb Telegdiénél,¹⁷⁶ azonban ezt a képet árnyalnunk kell. A két fordítás és az eredeti Canisius-szöveg szoros összevetése megmutatja, hogy nem új fordítással, hanem a Telegdi-féle fordítás átdolgozásával állunk szemben. Természetes, hogy Vásárhelyi Canisius latin nyelvű katekizmusából dolgozott a szerkesztés során. Az, hogy Vásárhelyi melyik kiadás alapján készítette katekizmusát, nem bizonyítható. A

¹⁷¹ TELEGDI 1596a (RMNy 783). A töredék jelzete az OSzK állományában: RMK I 284b. Digitális elérhetősége: <http://mek.oszk.hu/15100/15149/html/index.html> (utolsó megtekintés: 2019. 08. 31.) Mind Szilády Áron (noha e töredéket még nem ismerhette), mind Szentiványi Dezső több kiadást feltételeztek az első kiadás és Vásárhelyi Gergely fordítása megjelenése (1599) között (SZILÁDY 1884, 112–113; SZENTIVÁNYI 1944, 46), azonban ezek léte nem bizonyítható.

¹⁷² Pécsi Lukács (1548–1604 u.) katolikus egyházi író, szintén a krakkói egyetemen tanult, a jogi fakultást végezte el. Telegdi mellett a nyomda működtetője és korrektora, majd 1594-től a főegyházmegye kánonjogásza és ügyvivője. RÓNAY 1936b, 19–32. Nem volt klerikus, nemességére nincs bizonyíték. URAY 1988, 10–11.

¹⁷³ RPHA 1384.

¹⁷⁴ TELEGDI 1696a, A1v.

¹⁷⁵ Vásárhelyi Gergely (1562–1623) jezsuita hitszónok, Erdély és a Hódoltság misszionáriusa. Életrajzának eddigi legteljesebb összefoglalása: HOLL 1983. Nagy szerepe volt a katolikus kereszténység védelmének kieszközlésében az erdélyi udvarnál mind politikai, mind lelkeségi tekintetben. BALÁZS 1990, 18.

¹⁷⁶ SZENTIVÁNYI 1944, 53.

két szöveg összefüggését az alábbi példákon keresztül szemlélhetjük (a ritkított betűtípussal szedett részek az eltéréseket mutatják):

1. szó szerinti szövegegyezés:

„Minémü dolgoc mondattatnac testi czelekedeteknec? Ollyac, kiket szoktac czelekedni afféle emberec, kic test szerént élnec, és Istenec lelki fiai közzül magokat ki veszic.”¹⁷⁷

„MINEMÜ DOLGOC mondatnac testi chelekedeteknec? Ollyac kiket szoktanac chelekedni affele emberec, kic test szerint eel nec, es Istenec fiai közzül magokat ki veszic.”¹⁷⁸

2. Telegdi és Vásárhelyi fordítása szó szerint egyezik, Vásárhelyi csak azokat a részeket nem illesztette szövegébe, amelyek Canisiusnál sem szerepelnek:

„Illiké az Szenteket tisztelnünk, és segítségül hinunc? Illik, de nem a' képpen mint az Istent, kit tartozunc tisztelnünc és segítségül hinunc, ugy mint teremtonket, meg váltónkat, és minden iauainknac adoiát: hanem sockal aláb valo modon: tudnia illic, mint Istenec választot barátit, minekünc kediglen Isten elöt esedező oltalminkat.”¹⁷⁹

„ILLIKE AZ SZENTEKET tisztelnünc es segecchegül hinunc? ILlic de nem akeppen mint az Istent: kit tartozunc tisztelnünc es segetsegül hinunc, vgy mint teremtonket, meg valtonkat, es minden iauaynknac adoyat: hanem sokcal alab valo modon: tudnya illic mint Istenec vlasztot barátit, fiait es örökösit, minekünc penig Isten elöt valo esedező oltalminkat. Mely tisztelettel az Christus Iesusnac dichösege es nagy meltosaga, nem chac hogy nem kissebedic, de meg neueltetikes. Mert ebben teczic meg a' mi üduezetönknec kiualtkeppen valo ereye, hogy nem chac ü magaban, hanem szentibenes hatalmas, dichöseges es chodalatos: Hogy tiszteli az ö szolgait, es mind e' földön, smind menyországban tiszteltetni akaria: hogy ezec által sok iot osztogat minekünc. Mikeppen oluassuc Abrahaamrol, Isaacrol, Daidrol, Hieremiasrol, kic holtoc vtanes hasznaltac e' földön valo embereknec. Mikeppen touaba az kic hiuen es alazatoson Christus neuebe nekic szolgálnac, naponkent erzic magokba az szenteknec segetseget.”¹⁸⁰

¹⁷⁷ VÁSÁRHELYI G. 1599 (RMNy 860), H5r.

¹⁷⁸ TELEGDI 1562/1884, 85.

¹⁷⁹ VÁSÁRHELYI G. 1599, F3r.

¹⁸⁰ TELEGDI 1562/1884, 85.

3. kisebb fordítási változtatások azonban előfordulnak (szórend, alkalmasabbnak vélt terminus stb.):

„Mellyec az Testi czelekedetec? *Zent Pál apostol igy számlállya elő: Nyiluan vadnac az Testnec czelekedeti: Házasság törés, Tisztátalanság, Fertelmesség, Buyaság, Báluány imádás, Bayolás, Ellenkezés, Versengség, Irigység, Feddölés, Haragosság, Haboruság, Vizszavonás, Partütés, Gyülölség, öldöklés, Részegség, Tobzodas és egyebec, mellyekről ennec előtte is szollottam vala tinéctec, mostis mondom hogy az kic ezeket czelekedic, Isten Országánac örökösi nem lesz nec.*”¹⁸¹

„MELLYEC AZOC? IGY számlállya elő szent Pal. Niluan vadnac vgymond az testnec chelekedeti Hazassag töres, paraznasag, fertelmesseg, buiasag, Baluany imadas, baiolas, ellensegösseg, versönseg, iregység, harag haborusag, viszauonas, partütés, gyülölsege, öldökles, reszegseg, tobzodas, es egyeb effelec, mellyekrül ennekelőtteis szoltam vala tinectec, mastis szolloc, hogy a' kic ezeket cheleködic, Istenec orszaganac nem lehet nec örökösi.”¹⁸²

Itt is a magyar nyelvű katolikus vallási/teológiai terminológia változásaira következtethetünk.

4. Egy helyen találtam csak markáns szövegeltérést:

„AZ VTOLSO KENETés miczoda? *Oly szentség, kibe az betegec testekbe az szent olai által és az Christusnac igeie által, nagy betegsegekből gyakorta meg könnyebül nec. Annac felette hogy boldogul ez világból ki mulhassanac, és (amennyire szükséges) testekben egészségre fordulhassanac.*”¹⁸³

„AZ VTOLSO KENETES michoda? OLY szentseg, kiuel a' betegec testekbeis (a' mennire üdössegekre vagyon) gyakorta meg könnyebbül nec, lölkökbe penig meg vigasztaltatnac es batorettatnac az szent olaynac es Christus igeienec altala.”¹⁸⁴

Felmerül a kérdés, hogy bizonyos-e az, hogy a két szövegváltozat nem egymástól függetlenül keletkezett, hanem Vásárhelyi felhasználta Telegdi fordítását. Ez ellen fel lehetne hozni a hagyomány érvét, mely szerint – a perikópákhoz hasonlóan¹⁸⁵ – a katekizmuszövegek

¹⁸¹ VÁSÁRHELYI G. 1599, H5r–v.

¹⁸² TELEGDI 1562/1884, 86.

¹⁸³ VÁSÁRHELYI G. 1599, H4v.

¹⁸⁴ TELEGDI 1562/1884, 73.

¹⁸⁵ HELTAI J. 2012a, különösen: 201–202, 210–237.

is a középkori szöveghagyományból kiindulva szóbeliség útján terjedtek el, majd foglalták őket írásba, később sajtó alá rendezték és oktatták őket.¹⁸⁶ Ez ellen a felvetés ellen két érveléssel lehetünk. Egyrészt Canisius katekizmusa kifejezetten a reformáció tanításának ellensúlyozásáért, a lelki megújulás céljával készült, amint ezt a *Summa doctrinae Christianae* elején közreadott, I. Ferdinánd német-római császár által kiadott rendeletből tudjuk.¹⁸⁷ Másrészt szövegszerűen is kimutatható elemek (Canisius kiszólásai) mutatják a szóbeli hagyomány szövegszerű jelenlétének elvethetőségét:

„mellyekről ennekelőtteis szoltam vala tinectec”;¹⁸⁸

„mellyekről ennec előtte is szollottam vala tinéktec”.¹⁸⁹

Vásárhelyi fordítása sokkal szélesebb körben elterjedt és ismertebb volt Telegdiénél, ezt számos kiadása bizonyítja.¹⁹⁰ Népszerűségét az is indokolhatja, hogy az átdolgozott katekizmust nem önálló műként, hanem lelkiségi-tanító kézikönyvének egy részleteként adta közre. Kompendiumának több kiadása ismert a 17. századból.

Az első magyar nyelvű katolikus katekizmus kiadása nem választható el a katolikus reformtörekvések önmagukat a protestantizmussal szembehelyező,¹⁹¹ de módszertanában szinte azonos nemzeti nyelvű programjától,¹⁹² melynek Telegdi Miklós egyik első hazai kezdeményezője volt.¹⁹³ E katolikus könyvecske tekinthető e törekvések első szisztematikus programba illő irodalmi alkotásának.

E folyamat előzményeként két dolgot érdemes megemlíteni. Már a Jagelló-kori kolostori irodalomban is különös jelentőséget tulajdonítottak a lutheri tanítások terjedésének, amint ezt az *Érdy-kódex* előszavában olvashatjuk a Karthauzi Névtelen tollából:

„De leginkább mégis azért, mert forrong és szinte egész Európát megrontja a hitszegés és a veszedelmes lutheri eretnokség, mely legújabbban, ó jaj, a kiválasztott magyar nép elpusztítására és elvesztésére tört. [...] Újfajta írási, kifejezési és tanítási módszerrel elismert egyházdoktorok műveiből és a

¹⁸⁶ A vizsgálat további lehetőségeinek tágabb kontextusához lásd: HELTAI J. 2012b.

¹⁸⁷ A 16. századi Habsburg-birtokokon megjelent Canisius-kiadások előszavukban a rendeletet közlik.

¹⁸⁸ TELEGDI 1562/1884, 86.

¹⁸⁹ VÁSÁRHELYI 1599, H5v.

¹⁹⁰ RMNy 907, 1080, 1259, 1319 (erről a kiadásról lásd: HORVÁTH Cs. P. 2016), 1665, 2281, 3476, 3485, 3594.

¹⁹¹ SÓLYOM 1933, 166–167; ÁCS 2007; BARTÓK 2007.

¹⁹² MÉSZÁROS 1989, 28.

¹⁹³ ÁCS 2001a, 230–231.

Szentírás legtisztább forrásából merítve, keveset ugyan, de hiteles szövegeket [ültettem át] latinból a mi népnyelvünkre. Szóról szóra [fordítottam le] az episztolákat és az evangéliumokat az év összes vasárnapjaira s szentek ünnepeire magyarázatokkal, példákkal és nagyon hasznos tanulságokkal vagy példázatokkal, a mindkét nembeli egyszerűbb testvérek és a latinban kevésbé jártas ifjak számára.”¹⁹⁴

Ez a prolóógus az első fennmaradt irodalmi program magyar nyelvű szöveg elején.¹⁹⁵ A magyar nyelvű (kolostori) vallásos irodalom már a reformáció megjelenése előtt megindult Magyarországon.¹⁹⁶

1561-ben megjelent Draskovich György pécsi püspök Lerinumi Szent Vince *Commonitorum primum* című művének fordítása, melyet az 5. századi szerző saját korának eretnek szektái ellen írt. Mivel a munka még nem programba illő, elsőségét időrendben nem vitatom, de ez még nem a Telegdi nevével fémjelzett nagyszombati irodalmi műhely körében keletkezett. Ennek latin nyelvű előszava tanúsága szerint már a tudós egyházfő is megkezdte azt a szellemi munkát, mely a 17. század közepére ért célt Magyarországon.

„Contra vero profanam nouitatem, priuatimque excogitaras in religione opinionones, ac scripturae sacrae pro libidine cuiusque; adinuentas interpretationes, iure optimo damnat.”¹⁹⁷

Draskovich György (trakostyáni báró; 1525–1587) pécsi, zágrábi, később győri püspök, majd kalocsai érsek, bíboros.¹⁹⁸ Anyai ágon Martinuzzi György bíboros unokaöccse. 1555-ben pozsonyi prépost lett,¹⁹⁹ majd 1562–1563-ban trentói zsinat befejező ülészakán I. Ferdinánd magyar király követeként vett részt, és – akárcsak az uralkodó – kiállt a reformpárti törekvések mellett; többek között támogatta a papok nősülését. 1579-ben győri püspökké nevezték ki, a biztonságosabb Szombathelyen egyházmegyei zsinatot tartott,²⁰⁰ ahol a trentói rendelkezéseket kívánta foganatosítani. Apologetikai munkásságát Révész Imre elemezte.²⁰¹ Elvitathatatlan szerepe volt abban, hogy a Dráván túli területek megmaradtak a katolikus hiten: horvát báni méltóságában – ezzel az országban a király és a nádor után harmadik legfontosabb közjogi

¹⁹⁴ MADAS 1985a, 11.

¹⁹⁵ GERÉZDI 1968, 331; MADAS 1985b, 331.

¹⁹⁶ TURÓCZI-TROSTLER 1933, 27–30; HORVÁTH J. 1935, 267.

¹⁹⁷ DRASKOVICH 1561, A2v.

¹⁹⁸ Részletes életrajzát lásd a *Magyar katolikus lexikonban*: TAKÁCS 1996.

¹⁹⁹ Részletesebben lásd: FAZEKAS 2006b.

²⁰⁰ A szombathelyi győregyházmegyei zsinatról és annak jelentőségéről lásd: KOLTAI 1995.

²⁰¹ RÉVÉSZ 1933, 5–8.

szereplőként²⁰² – megtiltotta, hogy protestánsok földbirtokhoz jussanak a horvát–szlavón területeken,²⁰³ valamint az 1567. évi 30. törvénycikk is a nevéhez köthető.²⁰⁴ Azon kevés egyháziak közé tartozott, aki nem tartotta sokra a világi hivatalokat, és inkább az egyház ügyeivel kívánt foglalkozni: 1568-ban „meg akart szabadulni báni hivatalától, de nem tudott”,²⁰⁵ csak tíz évvel később. Pályája csúcsára érve 1567-ben II. Miksa valóságos belső titkos tanácsosává nevezte ki, majd 1585-ben V. Szixtusz pápa bíborossá kreálta.

Ebben korszakban még a humanista iskolázás inkább egységes tananyagon alapult,²⁰⁶ csak később, a 16. század végétől kezdve válik radikálisan kétirányúvá Európában.²⁰⁷ Hazánkban az oktatás a kora újkorban egyházi hatáskörben volt, annak megfelelően, hogy az adott alapiskola mely gyülekezet fennhatósága alá tartozott, és elsősorban jó keresztényeket kívántak bennük nevelni²⁰⁸ a legalapvetőbb ismeretek – olvasás, írás, kevés grammatika stb. – elsajátítása mellett.²⁰⁹ A széles körben elterjedt (nyomtatott) katolikus irodalom fő célja okán elsősorban két helyen: az iskolában és a szószéken teremhetett romolhatatlan gyümölcsöt.²¹⁰ Canisius közepes katekizmus a 19. század elejéig, elsősorban a jezsuita Vásárhelyi Gergely fordításában meghatározó maradt a magyar katolikus hitoktatásban és a kegyességi irodalomban.

---

²⁰² A horvát báni méltóságról lásd: HUSZÁR F. 1912.

²⁰³ TARCZAY 1929, 231; VARGA Sz. 2005, 258.

²⁰⁴ MTt 1899a, 571–575.

²⁰⁵ KATONA 2003, 34.

²⁰⁶ MÉSZÁROS 1984, 88–89.

²⁰⁷ FINÁCZY 1927, 3–5.

²⁰⁸ KOSÁRY 1996, 94.

²⁰⁹ HORVÁTH J. 1931, 293.

²¹⁰ Szentiványi Dezső következtetése, miszerint a 18. század előtti katekizmusok a nép számára készültek inkább, mint az iskolai oktatás céljaira (SZENTIVÁNYI 1944, 185), a fenti ismertetés alapján árnyalásra szorul.

3. Telegdi Miklós pályája 1562–1579 között

Canisius katekizmusának magyar kiadása után Telegdi 1577-ig, prédikációinak első kötete megjelenéséig az irodalom terén nem hagyott számottevőt az utókorra. Ebben a tizenöt évben pasztorális tevékenységet folytatott, és az egyházi hierarchiában folyamatosan emelkedve egyházkormányzati funkciókat töltött be. Pártfogója, Oláh Miklós érsek 1562-ben a zólyomi főesperesség élére állította. Az iskolai oktatás mellett nagyszombati hitszónok, 1564-től a város plébánosa, a következő évben olvasókanonok lett.²¹¹ Ez alatt az idő alatt mind az egyetemes, mind a magyarországi egyházban komoly változások mentek végbe: véget ért a trentói zsinat, melynek szellemisége és határozatai körvonalazták a magyarországi katolikus megújulás előkészítését. Telegdi élete korszakhatáron teljesedett be: még a régi humanisztikus rendszerben tanult, munkássága legjavát már a katolikus megújulás szellemében végezte.²¹²

A tárgyalt időszakban a Magyar Királyság válságos helyzetbe került: az ország három részre szakadt, a mohácsi tragédiát követő trónviszály és polgárháború mellett határvidékei az oszmán előrenyomulás következtében állandó háborús övezetek voltak.²¹³ A török hadviselés szokatlan kegyetlensége, valamint a szenvedélyeknek a polgárháborúkban szokásos heves fellángolása miatt az ország pusztulása rendkívül szembetűnő volt.²¹⁴ Az ország az I. Ferdinánd és Szapolyai János erdélyi vajda, a Keleti Magyar Királyság – az Erdélyi Fejedelemséget megelőző államalakulat – uralkodója közötti háború során kifejezetten konfesszionális konfliktusokkal túlterhelt volt.²¹⁵ Mindennek következtében a középkori közép-európai katonai és gazdasági nagyhatalom helyén társadalmilag és kulturálisan szétaprózódott társadalmak és új, összefogó erejű udvar hiányában működő államalakulatok jöttek létre.²¹⁶ Mind a Magyar Királyság, mind az Erdélyi Fejedelemség abszolutisztikus adminisztratív integrálása, illetve felekezeti

---

²¹¹ Az olvasókanonok (lector) a nagyprépost (ekkor Görög Mátyás [KOLLÁNYI 1900, 146–147]) után a második tisztség tisztség volt a káptalanban, az ő gondjaira volt bízva a káptalani oktatás, valamint ő írta a káptalan nevében a hivatalos iratokat. BÁNK 1945, 18.

²¹² Prédikációinak nagy részét az erkölcsi megújulás ihlette, de adatszinten vagy kifejezetten tematikusan nem a trentói rendelkezések szellemében íródtak, (BITSKEY 1991, 42), bár prédikációs kötetekben – különösen dogmatikai tartalmú homíliáiban – gyakorta hivatkozik a trentói határozatokra.

²¹³ Összefoglalóan lásd: HEGYI 1976.

²¹⁴ PERJÉS 1975, 68.

²¹⁵ PÉTER 1973, 5–7.

²¹⁶ VARJAS 1982, 50.

megújulása hamar végbement. Területi veszteségei ellenére a Magyar Királyság a Habsburg korona egyik legjelentősebb gazdasági bázisát, egyben az örökös tartományok legfőbb külső védelmi vonalát alkotta.²¹⁷ A 16–17. század magyar történelmének a tétje az országegyesítés volt: vajon a protestáns keleti vagy a katolikus Habsburg nyugati országrészből kiindulva lehetséges ez?²¹⁸ A történelem már bebizonyította, hogy a nyugati törekvések lettek eredményesek, de ez a 16–17. században még nyitott kérdés volt.

Ez a zűrzavar termékeny talajt biztosított a protestantizmus elterjedésének, melynek lelki, a társadalom majdhogynem egészét megszólaltató hatásmechanizmusai mellett sajnálatos visszaéléseknek is teret engedett: az egyházi javak legnagyobb része rablóbandák és a nemesi önkény martalékává vált (szekularizálódott).²¹⁹ A legkevésbé egyértelmű felekezeti viszonyok a Hódoltságra voltak jellemzőek ebben az időszakban.²²⁰ A VIII. Kelemen pápa által 1599-ben megalapított, majd 1624-ben XV. Gergely által újjáalapított Hitterjesztési Kongregáció (Sancta Congregatio de Propaganda Fide) a Balkán mellett egész Magyarországot, különös tekintettel a hódoltsági területekre, kiemelt missziós területnek tekintette. Ahol egy szerzetesi – leginkább ferences – rendház beékelődött a társadalomba, ott a nép megmaradt katolikusnak.²²¹ Török részről „a kezdeti szellemi érdeklődést, az Európa nagy vallásaival történő közvetlen találkozás izgalmát elnyomta az üzleti érdek, a vallási türelmet pedig felváltotta a vallási közömbösség.”²²²

A protestáns felekezetek a 16. század végére egyházzá szerveződtek, az ország 3,5 millió keresztény lakosának²²³ fele a református,²²⁴ negyede az evangélikus egyházhoz tartozott, a maradék 25%-ot egyenlő arányban képviselte a katolikus, unitárius és ortodox egyház, ezzel az európai megoszlást is meghaladtuk, mivel Erdélyben a Szentháromság-tagadók is önálló egyházszervezetet alakítottak ki.²²⁵ Erdélyben az 1566–1571 közötti időszak a különböző felekezetek teológiai különválásának időszaka. Az 1595-ös gyulafehérvári országgyűlésen sorolták fel név szerint a különböző – immáron saját egyházigazgatással rendelkező –

²¹⁷ Erről részletesebben lásd: PÁLFFY 2010.

²¹⁸ BENDA 1937, 40.

²¹⁹ A rendházak kifosztása vallásfelekezettől függetlenül zajlott a rablóbandák részéről. SZABÓ A. 2005.

²²⁰ VANYÓ T. 1973, 94; TOMISA 2006.

²²¹ SZAKÁLY 1991, 246–247.

²²² FODOR 2014, 271.

²²³ BAKÁCS 1963, 138; DÁVID 1997; ROMHÁNYI 2015.

²²⁴ A tiszáninneri területek reformációjáról lásd: DIENES 2017.

²²⁵ MOLNÁR A. 2001, 91.

felekezeteket, a „négy bevett vallást”. Erdély reformációja alapvetően békés természetű volt, a szellemi küzdelem elsősorban a művelődés intézményei között zajlott.²²⁶ A Magyar Királyságban az 1591. június 2–3-án rendezett „csepregi kollokvium” során bontakozott ki a lutheri és kálvini irányzat teológiai különválása. Egyházszerzetileg azonban a felekezetek még közös püspökök alá tartoztak, akiket a pozitivistá egyháztörténet-írás előszeretettel kisajátított saját hitfelekezete részére.²²⁷ Mindezek mellett elmondhatjuk, hogy összességében a reformáció Magyarországon – a nyugati hatalmakkal ellentétben – békésen ment végbe.²²⁸

Mindezen okok miatt az egyházi intézményrendszer szövete és igazgatása is jelentős csorbát szenvedett: a kalocsai egyháztartomány teljes egésze kikerült a katolikus egyház irányítása alól, de nem találhatunk olyan egyházmegyét, melynek területében a török kárt nem tett volna.²²⁹ Mindehhez hozzájárult az egyházi személyek hivatásukhoz gyakorta méltatlan magatartása, mely gyűjtőpontja volt a reformáció²³⁰ propagandájának, majd széleskörű népszerűségének: a szerzetesrendek, valamint a klérus felső- és középrétege mind a pasztorációs munkában, mind a lelki életben – tisztelet a kivételnek – lusta és renyhe volt. Ugyanakkor az egyház „elvilágiasodása” nem feltétlenül volt közvetlen előzménye a reformációnak. Mivel egész Európában, így a Magyar Királyságban is a 14. századtól kezdve bevett uralkodói gyakorlatnak számított egyházi tisztségekkel jutalmazni a katonai, diplomáciai vagy hivatali ténykedésük során arra érdemesnek vélt alattvalókat, így jelentős jövedelemhez, javadalomhoz juttatva őket.²³¹ A keresztény Európa megszületésekor az Egyház hatalmas uralkodói adományokat kapott mind földterületek, mind egyéb jövedelmek, például az esztergomi érsek pizetum-joga által. Mivel a királyi birtokok száma drasztikusan lecsökkent, nem tudtak megfelelő mennyiségű javadalmat saját földjeikből az új arisztokrata rétegnek adományozni, éppen emiatt

²²⁶ BALÁZS 2002, 60, 65, 71–72.

²²⁷ THURY 1891, 159.

²²⁸ PÉTER 1999, különösen: 20–25.

²²⁹ KOLLER 1806, 349–353; BUNYITAY 1883, 436; JUHÁSZ 1935, 12; SZARKA 1947, 25; BENDA 1991, 88; MIKÓ–MOLNÁR 2003, 303; MOLNÁR A. 2005, 21; VARGA Sz. 2005; MOLNÁR A. 2012, 19. Rövid idejű megszállásokat és hadsereg-átvonulásokat leszámítva csak a győri és nyitrai püspökség területe maradt sértetlen. MOLNÁR A. 2003, 12; HORVÁTH Cs. P. 2016b, 33–35. Az általános pusztulás a kolostorokat sem kímélte. HERVAY 1984, különösen: 191–192; WYSOKIŃSKY 2007; SIPTÁR 2017.

²³⁰ „A reformare, reformatio szócsalád – eredetileg technikai kifejezés: ’helyrehoz’ – a 16. század első felében még középkori értelmét őrzi, elsősorban jogi terminus technikus, az eredeti normákhoz való visszatérést vagy egyszerűen a kodifikált érvényes előírásokat jelenti, és egyházi kontextusban (például a kolostori reformok esetében) is mindig elért eredményeket fejez ki, s nem a változtatás szándékát.” CSEPREGI 2013a, 280.

²³¹ GALLA 1942–1945, 156–157.

a főpapi székek, valamint az apátságok és a préposti, kanonoki stallumok jövedelmeit főkegyúri joguknál fogva nem klerikusoknak adományozták.²³² Az így kinevezettek pedig más, alsóbb rangú klerikusokra hagyták a pasztorális feladatokat: vikáriusokat neveztek ki, ritkábban segédpüspökökre bízta egyházmegyéjüket,²³³ de ők maguk gyakorta még egyházmegyéjükbe sem látogattak.²³⁴ Mellesleg ez egy „könnyebb” út volt, mint az újfajta világi hivatalnokréteg pályája,²³⁵ példaként említhetjük Werbőczy István példáját, aki gyakorta mint lenézett és megalázott familiáris vett részt az hivatali ügyek intézésében. Mit is várhatnánk egy olyan püspöktől, aki nem elhivatott a lelkek szolgálatában, hanem csak az egyházi javadalom megszerzése okán lett a király által kinevezett püspök? Például I. Mátyás király kancellárját, Matucsina Gábort nevezte ki a jól jövedelmező budai plébánia élére, mert nem volt üres főpapi szék – később kalocsai érsek lett.²³⁶ Ellenpélda is akad: Várday Pál esztergomi érsek, miután az egyházkormányzatot Nagyszombatba telepítette, a két rivalizáló uralkodó között lavírozva, megteremtette az Oláh-féle reformok esélyét.²³⁷ A főkegyúri jog – melyet a nádor nem gyakorolhatott²³⁸ – a magyar történetírásban mindig kitüntetett szereppel bírt, a helytelen uralkodói gyakorlattal szemben azonban nem különösebben ágált senki.²³⁹ A három legfontosabb kormányzati hivatal – a helytartóit, a kancellárit és a magyar kamara elnöki tisztét – néhány kivételtől eltekintve magyar főpapok töltötték be a 16. században.²⁴⁰ Ugyanakkor az „egyházi társadalom” magaviselete csak akkor okozott megütközést a köznép körében, ha az az általános erkölcsi normáktól eltért: a társadalmat nem zavarta, ha a papok „házastársat” tartottak. Azonban ha garázda, részeges életmódot folytattak, heves nemtetszést váltott ki a hívek körében. A legfőbb botrányt a saját belső reformjukat nem végrehajtó szerzetesrendek – különösen az ágostonosok – világi kicsapogásai jelentették.²⁴¹

Ezek a folyamatok azonban nem csak Magyarországon jelentkeztek, az európai vallási tömegmozgalmak és a reformáció gyújtópontjai voltak. A katolikus egyház meglehetősen

---

²³² KÖBLÖS 1994, 67–75.

²³³ FEDELES 2010, 5–8.

²³⁴ MÁLYUSZ 1971, 185–207; a „mályuszi modell” kritikáját lásd: TÓTH N. 2017.

²³⁵ SZALAY 1997, 498.

²³⁶ KUBINYI 1999, 290.

²³⁷ LACZLAVIK 2014, 45–73.

²³⁸ Részletesebben lásd: TIMON Á. 1887.

²³⁹ TOMCSÁNYI 1922, 50, 68.

²⁴⁰ Részletesebben lásd: FAZEKAS 2017b.

²⁴¹ ERDÉLYI 2003, 390–393. A késő középkori magyar városok egyháztörténetéről lásd: CEVINS 2003, megállapításai nagyrészt a Mályusz Elemér monográfiájában leírtakkal azonosak, pl.: 101–107.

késedelemmel törekedett Európa spirituális és egyházfegyelmi megújítására: III. Pál pápa (1534–1549) összehívta a trentói zsinatot,²⁴² melynek szellemisége a 20. század közepéig meghatározta a római katolikus Anyaszentegyház működését. Noha a középkorban nagyhatalomnak számító Magyar Királyság a teljes pusztulás szélén állt, a nyugati keresztény világ számított rá, és számon tartott minket: a magyar főpapság nagy számban képviseltette magát a zsinaton, és jelentős szerepet játszott a zsinati rendelkezések előkészítésében.²⁴³ A magyar küldöttség tagja volt 1552-ben Oláh Miklós is.²⁴⁴ A harmadik ülészakon a császár követői Draskovich György és Dudith András voltak. Dudith a császár képében a protestáns követelésekkel való kiegyezés híve volt: javaslataival a két szín alatti áldozás engedélyezéséért és a cölibátus megszüntetéséért küzdött, azonban a rezidencia-kötelezettség tekintetében reformpárti maradt.²⁴⁵ Az ő humanista életútja érdekes, de nem egyedülálló színfolt a magyar klerikus értelmiség körében:²⁴⁶ a császár követeként a római hit megtartása mellett a reformok híve, majd miután javaslatait elvetették, protestánssá lett, végül megnősült, és Lengyelországban I. Ferdinánd követeként tevékenykedett. Csalódottsága különösen érthető: nem őt, hanem Delphinus Zakariást nevezték ki győri püspöknek Gregoriánczy Pál halála után (1565).²⁴⁷ Noha a zsinati határozatokat az összes egyházmegyében 3 éven belül ki kellett volna hirdetni (sess. 24. c. 2; sess. 25. c. 2.), Magyarországon ez formálisan nem történt meg, kivéve a győri, később a zágrábi egyházmegyét – mindkét helyen Draskovich György püspöksége idején –, és formális főpásztori tekintély nélkül mentek át a gyakorlatba. Megjegyzendő, hogy a trentói végzések 16. századi magyarországi recepciója analógiába állítható jogszokásainkkal: a *Tripartitumot* sem hirdették ki, törvényerőre sem emelkedett, mégis fokozatosan mindenki átvette a benne írtakat. Mindezt tetőzte az is, hogy az új uralkodó, I. (Habsburg) Miksa is ellenezte a kihirdetést, ráadásul többen az egyházi főhatóságok közül ellene voltak a végzéseknek, többek között a rezidencia-kötelezettségnek.²⁴⁸ Ugyanígy a konzervatívabb

²⁴² A zsinat (1545. dec. 13. – 1563. dec. 4.) 3 periódusban zajlott, a protestantizmus ellenében tanúságot tett a szenthagyományról, megerősítette a 7 szentség jézusi eredetét, és egyházfegyelmi intézkedéseket hozott. DENZINGER–HÜNERMANN 2004, 370–433. A trentói zsinat történetét részletesebben lásd: JEDIN 1998, 92–118.

²⁴³ Összefoglalóan lásd: TÓTH I. Gy. 1999.

²⁴⁴ CHERRIER 1856, 334.

²⁴⁵ A trentói zsinaton elmondott híres beszédét lásd: DUDITH 1982, zsinati működéséről lásd: ZIPSER 1938, különösen: 29–38.

²⁴⁶ Életútjáról részletesebben lásd: ALMÁSI 2005; ALMÁSI 2008.

²⁴⁷ ALMÁSI 2006a, 1417.

²⁴⁸ FAZEKAS 1998, 154–158.

káptalanok számára sem volt előnyös a püspöki helybenlakás, mert nem látták biztosítva önállóságuk megőrzését és nyert privilégiumaik megtartását a zsinaton megerősített püspöki hatalommal szemben.²⁴⁹ Sokszor csorbát is szenvedett a rezidencia kérdése a főpapság még mindig sok állami funkciója miatt.²⁵⁰

Draskovich György és Oláh Miklós tevékenységét Telegdi Miklós működésének közvetlen egyházpolitikai előzményének tekinthetjük.

Érdemes azonban hangsúlyozni, hogy a Tridentinum sem előzmények nélkül indult: a késő középkori Egyházban a devotio moderna lelkeségi mozgalma kísérletet tett a spirituális megújulásra.²⁵¹ Kiemelendő a párizsi Montaigu kollégium jelentősége, melyben a 16. század kiemelkedő egyéniségei: Rotterdami Erasmus, Kálvin vagy Loyolai Szent Ignác tanultak. A mozgalom lelkeségének leghatásosabb közvetítője Kempis Tamás (Thomas Hemerken; 1379/1380–1471) ágostonos szerzetes *Imitatio Christi* című munkája volt, melyben a vallásgyakorlat rendkívül gyakorlatias, érzelmközpontú és individualista jegyeket mutat, ezzel kiegészítve, illetve ellensúlyozva a hitélményt kevésbé nyújtó formális vallásgyakorlatot.²⁵² Ez a mű nagyban hatott a jezsuita lelkeségre is, Vásárhelyi Gergely (1622) és Pázmány Péter (1624) is ehhez a műhöz nyúlnak vissza annak fordításával.²⁵³

Az egyház és az ország sanyarú állapotáról mind felekezettől függetlenül, de más-más értelmezési keretben a kortársak, mind a későbbi történetírók keservesen emlékeznek meg. 1612-ben Verancsics Faustus, Verancsics Antal érsek unokaöccse V. Pál pápának írott emlékiratában is sanyarú képet fest az ország állapotáról.²⁵⁴ A válság enyhítésére első reformfőpapunk,²⁵⁵ Oláh Miklós érsek az iskolaügy felkarolása és a jezsuita rend nagyszombati megtelepítése mellett 1560-tól kezdve évenként nemzeti²⁵⁶ és egyházmegyei zsinatokat tartott, és több-kevesebb sikerrel érvényt kívánt szerezni I. Ferdinánd és az országgyűlések

---

²⁴⁹ MOLNÁR A. 2006, 24.

²⁵⁰ FAZEKAS 2011, 104–105.

²⁵¹ A cseh, osztrák és magyar vonatkozásokat lásd: MEZEY L. 1971.

²⁵² GÁRDONYI 2006, 183–184.

²⁵³ RMNy 1271, 1297.

²⁵⁴ TÓTH L. 1933, 200–211.

²⁵⁵ BEKE 1993; FAZEKAS 2003a. A katolikus rendek részéről oly nagy népszerűségnek örvendett, hogy „az ország istene, érsek uram” megszólítással üdvözölték az 1567-es pozsonyi országgyűlésen. BAKONYI 2015, 433.

²⁵⁶ A „provincialis” jelentése eredetileg egyháztartományi (= az esztergomi érsekség suffraganeusai) zsinatot jelölt, de mivel a kalocsai érsekség teljes egészében kikerült a hivatalos magyarországi katolikus egyházszervezet irányítása alól, nemzeti zsinatnak is nevezhető. FAZEKAS 1998, 159 (3. jegyzet).

protestánsellenes rendelkezéseinek.²⁵⁷ Ezen felül lépéseket tett egyházmegyéje anyagi helyzetének rendezésére is,²⁵⁸ de a király a keleti védelmi rendszer kiegészítéseként várépítésre kötelezte. Esztergom eleste után Érsekújvár (akkoriban Oláhújvárnak nevezték) – a legfontosabb erősség Nagyszombat és Pozsony védelmében Bécsig – építése, majd fenntartása hatalmas összegeket emésztett fel, ezért később átadták az uralkodónak.²⁵⁹

Oláh 1559-ben kikérte püspöktársai véleményét a zsinat ügyében, és arra a megállapításra jutottak, hogy a canonica visitatiók eredményeinek figyelembevételével kellene döntéseket hozni. A kánoni látogatásokat először a világi törvénykezés szabályozta azzal a fő céllal, hogy a régi katolikus vallás megtartassék,²⁶⁰ majd Oláh idejétől kezdve adminisztratív és pénzügyi ellenőrzést is végeztek a főesperesek a püspök utasítására.²⁶¹ Noha a trentói határozatokat hivatalosan nem hirdették ki, azok szellemiségében az 1560-as esztergomi egyháztartományi zsinat több határozatot hozott, és azokat a helyi viszonyokra alkalmazta. A következő évben az Esztergom főegyházmegyei zsinaton döntés születik a papnevelő intézet felállításáról. A következő évek egyházmegyei zsinatairól keveset tudunk, több esetben csak a meghívók vagy jelenléti ívek maradtak fenn, több esetben azok sem.²⁶² Azonban minden rendelkezés csak annyit ér, amennyit betartanak/betartatnak belőlük. Kézelfogható eredményeket majd csak Forgách Ferenc 1611-es zsinata fog hozni, melyben Oláh Miklós félbemaradt reformjait folytatják.²⁶³ Oláh halála után Verancsics gyengekező pontifikátusa és Telegdi Miklósnak mind a sajátjaival, mind a potestánsokkal való egyenlőtlen küzdelme zajlott. Erőfeszítéseik nem egyik napról a másikra hoztak eredményeket, hanem egy több évtizedes folyamat révén.²⁶⁴ Meg

²⁵⁷ 1548/10, 1557/10, 1557/11 = MTt 1899a, 226–227, 432–433, 432–435.

²⁵⁸ Oláh még sikeresen harcolt az esztergomi érsekek ősi privilégiuma, a pizetum (minden márka után egy nehezők finom ezüst) megszerzéséért, de utána Verancsics elveszti azt, mert jobb diplomata volt, mint főpap. Később Pázmány Péter újra visszaszerzi. KOLLÁNYI 1889.

²⁵⁹ HEGEDŰS 2003. Korábban is volt itt egy kisebb helyőrség, 1545-ben alapították, első kapitánya Zolthay Lőrinc volt. MATUNÁK 1896, 341. 1548-ban Oláh Miklós mint egri püspök hasonló megállapodásra jutott az uralkodóval az egri vár esetében. KENYERES 2001, 141. Az egyházi birtokok kamarai kezelésbe vételéről lásd: KENYERES 2003, 82–83.

²⁶⁰ 1548/6, 1548/10 = MTt 1899a, 222–225, 226–227.

²⁶¹ A canonica visitatio intézményéről lásd: VARGA I. 1989; TÓTH K. 2000. Az 1562-es Esztergom egyházmegyei canonica visitatiók rendje: *Act. eccles.* 1562, 8r–9v. A kánoni látogatások művelődéstörténeti forrásértékét nem lehet elégszer hangsúlyozni. TOMISA–DOMOKOS–ROSDY–VARGA 2002.

²⁶² PÉTERFFY 1742, 1–190.

²⁶³ PÉTERFFY 1742, 191–218.

²⁶⁴ FAZEKAS 2003a, 152.

kell jegyeznünk azonban, hogy noha Európában a 16–17. század nem a vallási tolerancia ideje,²⁶⁵ Magyarországon az erőszakos katolikus restauráció csak a 17. század második felétől érezteti hatását.

Miután a török 1543-ban Esztergomot elfoglalta, Várady Pál érsek az egyházkormányzatot a Magyar Királyság maradékának központi magterületére, az ország adminisztratív központjától, Pozsonytól 45 km-re északkeletre fekvő Nagyszombatba helyezte át.²⁶⁶ Ez a város lesz később kiindulópontja a magyarországi katolikus megújulásnak egészen az érseki adminisztráció 1820-as Esztergomba visszatéréig. A katolicizmus alapja, a szervezet és hierarchia megmaradt, ebből lehetett a későbbiekben építkezni.²⁶⁷ Arról nincsenek pontos adataink, hogy a török megszállás előtt minden plébániának volt-e saját papja, vagy egy plébános több plébániát mint filiát látott-e el.²⁶⁸ Sajnos nem rendelkezünk rendszeres kimutatással arra vonatkozóan sem, hogy tényszerűen bemutathassuk a 16. századi pusztulást, a lassú 17. századi újjászületést, majd a 18. századi teljes visszarendeződést.²⁶⁹

Oláh Miklós 1561-ben hosszas tárgyalások és szervezés után letelepítette a jezsuita rendet Nagyszombatban, és a reformált iskolát a gondjaira bízta oly módon, hogy felügyelete a káptalan hatáskörében maradt, Telegdit az iskola főfelügyelőjévé tette. A jezsuiták korábbi megtelepedésének gátja az oszmán terjeszkedése okozta félelem volt.²⁷⁰ Telegdi – amíg megfelelő szállást nem tudnak építeni – az előző nagyszombati plébános, Monoszló Miklós²⁷¹ által újjáépített plébánián – saját házában – nyújtott nekik lakhatást.²⁷² A trentói zsinat második ülészakán meghagyták, hogy minden egyházmegyében papnevelő központokat kell

²⁶⁵ BREUER 1984, 13–14.

²⁶⁶ KORABINSKY 1786, 764–772. Különösen megfontolandó, hogy jelen korunkban mind az irodalom-, mind a köztörténeti diskurzusból mennyire hiányzik a földrajzi elem. (Korabinsky földrajzi lexikonáról lásd: HÁBEL 2002.) A 16. század végén még alapvetően a középkori városkép jellemezte Nagyszombatot, a protestáns polgárság az érseki adminisztrációtól jól elkülöníthető negyedekben lakott. GRANASZTÓI 2004, 48, 65, 107. Nagyszombat mint a katolikus restauráció magyarországi központja, Telegdi idejétől kezdve lesz egyben irodalmi központ is: legközelebbi munkatársai Pécsi Lukács és Monoszló András voltak. BRAUNECKER 1933.

²⁶⁷ MOLNÁR A. 2001, 91.

²⁶⁸ SZAKÁLY 1984, 52.

²⁶⁹ MOLNÁR A. 2005, 25.

²⁷⁰ JABLONKAY 1909, 827, 830. Az első magyarországi jezsuitákról lásd: PÉTERI 1963. Az immáron jezsuita szellemiségben működő gimnázium alapító okirata: HORVÁTH Z. 1895, 175–177.

²⁷¹ KOLLÁNYI 1900, 144–145. Both Ferenc téved, mikor Monoszló Andrásnak tulajdonítja a plébánosságot: BOTH 1899, 53.

²⁷² TIMON, S. 1764, 201; MESZLÉNYI 1931, 53.

létrehozni,²⁷³ mivel a papi utánpótlás nevelése eddig nem volt egységesen szabályozva, és gyakorta kellő ismeretek nélkül szentelték fel a klerikusokat. Oláh érsek a világon elsők között létesített szemináriumot Nagyszombatban 1566-ban.²⁷⁴ A világon ez a második ilyen intézmény, az elsőt Borromei Szent Károly alapította egy évvel korábban Milánóban.²⁷⁵ Akárcsak a nagyszombati alsóbb fokú iskoláknak, a szemináriumnak is Telegdi és Novák Miklós²⁷⁶ szenttamási prépost és nagyszombati szlovák prédikátor lettek prefektusai (felügyelői) a káptalan részéről. Noha Fraknói és az ő nyomán Dékány Vilmos is úgy vélekedtek, hogy Oláh halálával megszűnt a szeminárium,²⁷⁷ kézzelfogható bizonyíték erre nincs, sőt több körülmény arra enged következtetni, hogy folyamatosan működő intézmény volt, működése csak pár évig (1586–1590) szünetelhetett. Ezt alátámaszthatja az, hogy Telegdi 1586. április 20-án kelt végrendeletében a papnevelésre hagyott 10 forintot, egy hordó bort és egy mérő gabonát.²⁷⁸

A káptalan a jezsuita atyákra bízta az oktatást, ők azonban anyagi okok és a várost pusztító tűzvész miatt a következő évben távoztak a városból.²⁷⁹ Ennek a kényszerhelyzetnek nemcsak anyagi természetű okai voltak: a kezdeti lelkesedés és üdvös fogadtatás után a jezsuitáknak több félreértésük és konfliktusuk támadt a káptalannal, különösen Telegdivel²⁸⁰ és magával az érsekkel is. A konzervatívabb káptalan és az egyházi vezetés nem fogadta teljes örömmel a jezsuita oktatási rendszer több újítását a káptalani iskola hagyományosabb képzési rendjéhez és fegyelméhez képest. A káptalan megütközött azon, hogy a jezsuita tanítási rendszerből kivették azt a részt, mely szerint a diákság a kanonokok közös éneklésén részt vett, ugyanis ez sokszáz éves helyi szokás volt. Oláh arra kérte a heves természetéről ismert Seidel házfőnököt, hogy tartsák meg ezt a szép szokást: ünnepnapokon teljes számban, hétköznapokon pedig csak a legszebb énekhangú növendékek vegyenek részt a templomi szolgálaton. Másik kérése az volt, hogy az egyik jezsuita testvér vegye át a kántortanító szerepét, és költözzön egy házba a

²⁷³ sess. 23. Részletesebben lásd: GÁRDONYI 2001.

²⁷⁴ FRANKL 1873a, 56–64. Alapító okirata: FAZEKAS 2006a (függelék). A szeminárium alapításának történetéről legújabban lásd: HARMAI 2017. Borromeo Szent Károly Milánó érsekeként tett reformjairól lásd a 2. *számú melléklet* [7.] és [144.] tételét.

²⁷⁵ FRAKNÓI 1872.

²⁷⁶ KOLLÁNYI 1900, 169.

²⁷⁷ DÉKÁNY 1966.

²⁷⁸ FAZEKAS 2006, 21.

²⁷⁹ Meszlényi Antal a jezsuiták távozásának két fő okát említi: egyrészt az 1562-es pestisben (RÉTHLY 1962, 85) többen meghaltak, másrészt anyagi erőforrásaik sem voltak kielégítőek. MESZLÉNYI 1931, 57, 79.

²⁸⁰ „Ettől kezdve Telegdi elfordult tőlünk.” MAH 1969, 281.

templom közelébe. Noha az első kérésnek eleget tett, a másodikat nem tudta teljesíteni, mert a rendi konstitúciók tiltották a rendtagok külön lakását.²⁸¹ Oláh és Telegdi mint az iskola felügyelője elsősorban az újtókat láthatta bennük, nem a klasszikus szerzetességet. Az eltávozott jezsuitáktól az egyházmegyére visszaszállt javadalmakat – a széplaki apátság és a bényi prépostság jövedelmeit – a szeminárium ellátására fordították. A kamara ezeket is magának kívánta fenntartani, de a nuncius közbenjárására a papneveldeé maradhatott.²⁸² Telegdi az időközben felépült jezsuita noviciusházat elfoglalta.²⁸³

Oláh Miklós 1568-os halála után szűk egy évig üresedés volt az esztergomi érseki székből, majd I. Miksa az 1569-es országgyűlésen, engedve a rendek követelésének, hogy a tisztséget betöltse,²⁸⁴ Verancsics Antalt, korábban egri püspököt nevezte ki prímássá.²⁸⁵ A kinevezés elsősorban jutalom (javadalom) volt a nagy műveltségű férfi számára nemcsak lojalitása, hanem diplomáciai tevékenysége: isztambuli követjárása miatt. Draskovich György egy levelében meg is feddi Verancsicsot, mert nem jár el rendesen tisztében. Kéri, hogy szenteljenek püspököket, mert rajtuk és az idős Bornemisza Pál nyitrai püspökön kívül nincs szentelőképés püspök az országban. Verancsics erre ingerülten felelt, és isztambuli követjárását hozta fel mentségül, mert az is a kereszténység nagy ügyét szolgálta.²⁸⁶ Ahogy Oláh érseksége alatt csupán egy kisebb konfliktusról van tudomásunk a tanító Telegdi és a már akkor zömében protestáns városi tanács között, Verancsics pontifikátusának négy éve alatt Telegdi folytonos támadásoknak volt kitéve mind saját káptalana, mind az akkor már Bornemisza Péter szellemi irányítása alatt álló protestáns városi patríciusok részéről.²⁸⁷ Both Ferenc a nagyszombati városi levéltár dokumentumai alapján írta le még Oláh érseksége idejéből az esetet. Telegdi 1564-ben Wolfgang Elbl diákot állítólag olyannyira elverte, hogy az majdnem belehalt. Az ügy a városi tanács elé került, és azzal zárult, hogy Telegdi örökre megvált a káptalani iskolától.²⁸⁸ Noha a

---

²⁸¹ MESZLÉNYI 1931, 59.

²⁸² FRAKNÓI 1872.

²⁸³ MAH 1969, 362.

²⁸⁴ 1569/36. = MTt 1899a, 604–605.

²⁸⁵ Verancsicsnak a bíborosi kalapot is felajánlják (*Verancsics Antal a római egyház bíbornokának felajánlatik*, 1569. márc. 1. = SZALAY–WENCZEL 1870, 277–278.), azonban ezt csak halála előtt pár nappal kapta meg. Verancsics egri püspöki működéséről: SZABÓ J. Gy. 1977, 104–116. A reformáció Egerben a protestáns várkapitányok alatt élte fénykorát. NAGY J. 1978, 340–345.

²⁸⁶ KATONA 2003, 33–35.

²⁸⁷ Bornemisza előtt Huszár Gál volt a környék reformátora, de őt Oláh érsek még sikerrel kergette el. BOTTA 1991, 56, 244–253.

²⁸⁸ BOTH 1899, 27–29.

humanizmus és a reneszánsz gyermekképétől az iskolai fegyelmezés terén már idegen a testi fenyítés alkalmazása, a középkorban még gyakori jelenség volt.²⁸⁹

Nagyszombat ebben az időben fontos kereskedelmi központ volt a Kis-Kárpátok és a Vág-völgye által közrezárt medencében. A legfontosabb portékák – élőmarha, só és bor – adásvétele miatt elkerülhetetlen volt, hogy az északkelet-magyarországi és partiumi nagykereskedők és kíséretük révén szabadon terjedhettek a városban a református és unitárius tanok.²⁹⁰ A kialakult helyzetet tetőzte, hogy Miksa maga is szimpatizált a lutheri reformációval: udvari papja is evangélikus lelkész volt, ellenben a református és unitárius hitelveket megvetette, ellenük Verancsics egy határozott rendeletet is kieszközölt nála,²⁹¹ sőt az 1570-es birodalmi cenzúrarendeletét 1573-ban a magyar korona országaira is kiterjesztette.²⁹² A rendelkezés a Bánffy Miklós alsólendvai birtokán tevékenykedő Rudolph Hoffhalter tevékenységével függ össze, aki 1573-tól vándornyomdájában Kulcsár György evangélikus lelkész könyveit nyomtatta ki. Az, hogy Hoffhaltert antitrinitárius eretkekséggel vádolták, félreértés következménye: atyja, Raffael valóban magáévá tette a Szentháromság-tagadó irányzat tanítását, és Erdélyben több ilyen témájú nyomtatványt is közreadott, azonban fia a lutheránus reformáció pártján maradt. Az udvarban az apa és fia névazonossága következtében vélhetően azt gondolták, hogy időközben elhunyt idősebb Hoffhalter tevékenykedik a Bánffyak birtokán.²⁹³ Verancsics, látva Telegdi mély hivatását és hitbeli buzgóságát, 1570-ben Görög Mátyást halála után a káptalan nagyprépostjává emelte.

1569-ben Telegdit kilenc nagyszombati polgár szodómiával vádolta meg (diffamatio), s az ügy négy évig húzódott. A rágalmazás hátterében a külföldről hazatért Bornemisza állt,²⁹⁴ aki feltehetően egy városi pletykát terjesztett Nagyszombatban. Később Telegdiről bőven megemlékezik az *Ördögi kísértetekben* is:

„Telegdi Miklos, ki nagy Praepost, es fő Predikatoroc az Pispekek nec, soc setetseget hordozta öis az Satannac, Kinec okossaga, nyelue, tanusaga, vigyazasa nem kitsiny, de houa nagyobb, annyiu al poklab. [...] Kirölis Arotis Peter, Doctor Juris, Procator leuen, soc dolgokat beszellet, mint forgot igye az Czaszar es az egész ország elöt, Midön a Szombatiac vadolnac Sodomitasagaértis, es egyeb dolgaiértis, kiket nem illic elő szamlalnom, kibe

²⁸⁹ HOLLÓSI 2008, 96–98.

²⁹⁰ Részletesebben lásd: GECSÉNYI 2008.

²⁹¹ ÚJVÁRY 2017, 15.

²⁹² JANKOVICS 1833.

²⁹³ Részletesebben lásd: BORSA 1996.

²⁹⁴ THURY 1998, 70.

Istennec czuda itiletiből eset: Hogy mig az ő maga tiztesseget óltalmazna, addig az Isten igeie bekesseguel hirdetetnec. Mert aznac czuda haborgatoia vala.”²⁹⁵

Ekkor Verancsics Miksa császárhoz intézett levelében mentegette a vád alól,²⁹⁶ később nagyhatalmú pártfogója közbenjárására hét nagyszombati polgár és az esztergomi egyházmegye hét tisztviselője jelenlétében kibékültek, majd a peranyagot megsemmisítették.²⁹⁷ Telegdit 1570-ben saját kanonoktársai hűtlenségi perbe fogták Garai Márton nógrádi főesperessel együtt,²⁹⁸ mivel állításuk szerint hamis kiváltságokat szolgáltattak a törvényszékek ideje alatt.²⁹⁹ Verancsics közbenjárására itt is megmenekült,³⁰⁰ sőt Illicinus Péter távozása után Verancsics megbízta,³⁰¹ hogy szabadon döntsön a főiskola rektorának személyéről.³⁰²

1573-ban Verancsics vikáriusává (érseki helyettesévé) nevezte ki Telegdit,³⁰³ aki ezzel az ország első számú katolikus vezetője lett. Verancsicsnak ugyanezen évben bekövetkezett halála után az udvar nem töltötte be az esztergomi érseki széket egészen 1597-ig („longissima sedis vacatio”),³⁰⁴ így 1573-tól nemcsak mint káptalani nagyprépost, hanem az esztergomi

²⁹⁵ BORNEMISZA 1578/1955, 178.

²⁹⁶ *Miksa császárnak Verancsics Antal*, 1569. máj. 15. = SZALAY–WENCZEL 1870, 278–284.

²⁹⁷ Verancsics protokuluma alapján: BOTH 1899, 61.

²⁹⁸ Garai is Nagyváradról menekült Nagyszombatba, akárcsak Ilosvay. KOLLÁNYI 1900, 171.

²⁹⁹ *Szászi András nádori aljegyző jelentése a királynak a Telegdi–Garai-ügyről* = HfU, r.Nr. 22. Konv. 1571. febr., 64–65. Noha az országnak 1562–1608 között nem volt nádora, a hivatali intézményrendszer tovább működött.

³⁰⁰ Verancsics köszönetet mond Szászi Andrásnak, amiért az ügyről tájékoztatta. *Sághy Imrének Verancsics Antal*, 1571. jan. 6. = WENCZEL 1871, 79–80. Verancsics biztosítja Telegdit pártfogásáról (*Telegdi Miklósnak Verancsics Antal*, 1572. febr. 28. = WENCZEL 1873, 24–25), de a vizsály elültéig 1572-ben megvonja tőle a nagypréposti tisztet (*Telegdi Miklósnak Verancsics Antal*, 1572. máj. 24. = WENCZEL 1873, 77–78.), majd az ügy rendeződése után ugyanazon évben vissza is helyezteti e tisztbe.

³⁰¹ Petrus Illicinus (1504 k.–1582) sienai származású jogász, humanista, több protestánsellenes munka szerzője. A jezsuiták 1561-es Nagyszombatba települtéig a káptalani iskola főigazgatója, több egyházi javadalom hasznélvezője volt. Miután az országgyűlés kitiltotta az országból, az olmtüzi káptalan tagja lett. Lásd továbbá: KOLLÁNYI 1895a; SÖRÖS P. 1897; SÖRÖS P. 1899; MIHALOVICS 1900, 365; KISS F. G. 2017a, 351–354. Mozgalmas és tanulságos élete, humanizmusa és irodalmi munkássága önálló monografikus feldolgozásra ösztönöz. Az erdélyi protestánsok ellen írott művét Telegdinek dedikálta, lásd a 2. számú melléklet [57.] tételét.

³⁰² *Telegdi Miklósnak Verancsics Antal*, 1572. ápr. 11. = WENCZEL 1873, 66–67.

³⁰³ *Telegdi Miklósnak Verancsics Antal*, 1573. febr. 1. = SZALAY–WENCZEL 1875, 351–353. Noha az esztergomi érseki jogokat nem gyakorolhatta (KÉSMÁRKY 1896), időközben néhány jogot elnyert az udvartól, pl. oltárjövödelmeket adományozhatott: HfU, r.Nr. 31. Konv. 1576. márc., 2–3.

³⁰⁴ *Memoria basilicae Strigoniensis...*, 1856, 87–88.

egyházmegye apostoli adminisztrátora (*administrator in spiritualibus*) tevékenykedett haláláig. Verancsics végrendeletében úgy rendelkezett, hogy a nagyszombati Szent Miklós plébániatemplomban temessék el, Telgedi sírja fölé ércablát helyeztetett.³⁰⁵

1576-ban a Spanyolországban nevelkedett, a katolikus megújódást politikájának középpontjába állító új uralkodó, Rudolf került a magyar trónra,³⁰⁶ aki 1579-ben Telegdit megerősíti ebben a tisztségében,³⁰⁷ sőt pécsi püspöknek is kineveztetik.³⁰⁸ Egyházmegyéjébe nem látogathatott, kapcsolata az ottani katolikusokkal minimális volt. Siklós és Pécs 1543-as,³⁰⁹ majd Szigetvár 1566-os elestével Baranya vármegye a török kezére került, lakosságának magyar része nagyrészt elmenekült, helyükre délszláv etnikum érkezett.³¹⁰ A megmaradt magyarság többsége protestáns lett,³¹¹ de néhány falu katolikus maradt.³¹² Telegdit három még működő pécsi egyházmegyés pap a hívek árulójának nevezi, mert nem törődik velük. E három pap levelet intézett a pápához, hogy a boszniai püspök gyakoroljon hatalmat felettük, mert neki a török előtt nagy tekintélye van. István pécsi plébános azt is kérte, hogy papokat szentelhessen – valószínűleg licentiátusokat nevezhessen ki –, hogy lehetőség legyen az aktívabb lelkipásztorkodásra. A pápa ezt a levelet válasza sem méltatta, mivel kánonilag nem volt

---

³⁰⁵ SÖRÖS P. 1898, 424–425.

³⁰⁶ Király és katolikus klérus egymásra volt utalva. BENDA 1984, 460–463.

³⁰⁷ LR, IV, 1579. jan. 6., 132–134. Ugyanebben az évben királyi tanácsossá (rendszeres fizetéssel járó hivatalnok – *salariatus*) is kinevezték. LR, IV, 1579., 187. Esztergomi érseki kinevezésének többek között gátja lehetett, hogy nem volt magasabb iskolai végzettsége (KOLLER 1806, 319–320; KISS F. G. 2017b, 55); ugyanakkor valószínűbb, hogy a fő ellenérv az volt, hogy az érsekség jövedelmeit a király magának tartotta fenn. TUSOR 2006, 367. A Hódoltság határterületein a bátrabb főesperesek elvégezték a dézsmaszedést, különösen az egri és váci egyházmegye megszállt területein. SZAKÁLY 1981, 464–465.

³⁰⁸ LR, IV, 1579. jan. 6., 131–132. SCHMITTH 1752, 111–113. A fokozatos előrelépés a káptalani tisztségek között egyházi szokásjogi alapon nyugszik. BÁNK 1945, 26. A pápai megerősítésre a következő évben került sor: GALLA 2010, 23. A címzetes tisztségek adományozása hazánkban a török pusztítással van összefüggésben, és főkegyúri kinevezéshez volt kötve (BÁNK 1941, 6–16), mivel közjogi értelemben a címzetes és valós joghatósággal bíró püspökök között a korona nem tett különbséget. Kinevező bullájában XIII. Gergely pápa Telegdinek üdvözlét küldi. KOLLER 1806, 335.

³⁰⁹ Pécs árulással esett el. SZAKÁLY 1996.

³¹⁰ VARGA Sz. 2008, 44.

³¹¹ Pécs a dunántúli antitrinitárius felekezet központja volt. Itt 1588-ban hitvitát is tartottak. KANYARÓ 1891, 133–213; KATHONA 1974, 18–19; VÁLASZÚTI 1981. Ugyanígy a pécsi egyházmegye által felölelt Tolna vármegyében is harc folyt a helvét hitű és Szentháromság-tagadó felekezetek között: SZAKÁLY 1994.

³¹² Pécssett a ferencesek végeztek pasztorációs munkát. SZÁNTÓ 1991, 251; MOLNÁR A. 2004, 43.

megalapozott a kérésük.³¹³ Telegdi 1580-ban alkancellári megbízást kap, ezzel pályája csúcsára emelkedik.³¹⁴ A káptalanban mellette Zeleméry László volt az egyházi vagyon felelőse.³¹⁵ Verancsics üres kincstárat és nyomasztó egyházi állapotokat hagyott maga után.

Telegdi helynöki, majd adminisztrátori működése első éveiben nem marad tétlen: 1575-ben lipói kánoni látogatása után elfogat három prédikátort,³¹⁶ név szerint Ochtman Benedeket, Biliczter Györgyöt és Schymkó Vencelt, akik főpásztori felszentelés és engedély nélkül a protestáns hitet tanították. Elfogatásukat követve a garamszentbenedeki apátságban esküvel kötelezték őket, hogy felhagynak a tanítással, és elhagyják az esztergomi egyházmegye területét.³¹⁷ A következő évben pedig Balassa Jánost, Bornemisza Péter akkori földesurát az esztergomi szentszék elé idéztette,³¹⁸ azonban a protestáns rendek az 1576. évi pozsonyi diétán óvást tettek a bánásmód ellen, így az ügynek nem lett eredménye,³¹⁹ Bornemisza továbbra is Nagyszombatban működhetett. Ugyanebben az évben a felbőszült németajkú protestáns polgárok a Pozsonyi-kapu mellé saját templomot építettek.³²⁰ Mindezen baljóslatú események miatt Telegdi 1576. május 12-én kelt panaszos levelében arra kéri XIII. Gergely pápát (1572–1585),³²¹ hogy legyen hatással az új uralkodóra, és érje el nála, hogy a protestáns lelkészt alkalmazó főurakat megbüntesse, azonban igyekezete nem ért célt.

³¹³ NÉMETH B. 1897, 451–452; PETE 2002, 15.

³¹⁴ FELLENBÜCHL 1988, 101. A 16. században a Magyar Királyságban az államigazgatás központi szerve a kancellária volt. EMBER 1946, 38. A kancellári és alkancellári tisztséget a leggyakrabban címzetes püspökök viselték.

³¹⁵ Zeleméry mint már Verancsics idejében is az egyházi vagyon felügyelője, elsősorban az udvar embere volt. I. Miksától (1574. febr. 5.), majd a Rudolf távollétében a magyar ügyeket vivő Ernő főhercegtől (1578. aug. 21.) utasításokat kapott elsősorban arra vonatkozóan, hogy az egyházmegye jövedelmeit a keleti erődrendszer (elsősorban Érsekújvár) fenntartására kell fordítania. KENYERES 2002, 214–232, 233–239.

³¹⁶ Ekkor a protestáns egyházmegye elveszett pecsétje helyébe újat kért Telegditől, és meg is kapta. ZOVÁNYI 1977b, 233. Ez bizonyítja, hogy kánonjogilag az esztergomi érsek (akadályoztatása esetén az apostoli kormányzó) alá voltak vetve a protestáns gyülekezetek.

³¹⁷ Az esküformát lásd: KATONA 1793, 532–533; magyarul közli: BOTH 1899, 72; Katona István kritikai történetírói módszeréről lásd: SZABADOS 2006, 201–215.

³¹⁸ ÚJVÁRY 2017, 15.

³¹⁹ MOE 1879, 141–144.

³²⁰ STELZER 1870, 5. Nem véletlenül nem járt sikerrel Bornemisza Tamás harmincadossal közös nagyszombati kölcsönkérő körútja az udvar számára. BESSENYEI 2007, 74–75.

³²¹ SCHMITTH 1768, 114–118; FEJÉR 1847, 102–104.

1577-től kezdve Telegdi, miután látta, hogy küzdelmében szinte magára maradt, elhatározta, hogy nyomdát állít fel Nagyszombatban,³²² hogy az új hit követői ellen saját fegyverükkel, az anyanyelvű könyvkiadással vegye fel a versenyt. Szándéka nem volt minden alap nélkül való, ugyanis Oláh érsek már 1558-ban nyomdát szeretett volna telepíteni a városba,³²³ de terve időközben meghiúsult. Alighogy Telegdi prédikációinak első kötete Bécsben megjelent, megteremtődött a feltétele a nagyszombati nyomdaalapítás megszervezésének.³²⁴ A jezsuiták bécsi kollégiumának 1565-ös megszűnése után tipográfiájuk sem működött tovább,³²⁵ ezt vásárolta meg Telegdi uralkodói támogatással 1577-ben, majd állította fel Nagyszombatban,³²⁶ saját házában az év novemberében. Az ügylet lebonyolításában nagy segítségére volt Lorenzo Magio ausztriai jezsuita provinciális. A nagyszombati nyomda első terméke Magio munkája, az olmützi püspöki szeminárium Mária-kongregációjának szabályzata volt, melyet szerény külleme miatt a nyomda próbanyomatának tekinthetünk.³²⁷ A következő nyomtatvány már a Telegdi első, Bécsben megjelent prédikációs könyvét tipográfiaiilag mindenben követő második posztilláskötet lett, melyben az új iniciálék és díszek is megtalálhatók. Telegdi a nyomda korrektori feladataival Pécsi Lukácsot, a káptalan (világi) közjegyzőjét bízta meg. A nyomda 1577 és 1609 között működött a hazai katolikus megújulás

---

³²² GÉCS 2011. A tanulmány pongyola fogalmazása – „Telegdi Miklós nagyprépost (1535–1586) mint számító, simulékony, a viszonyokon átlátó és uralkodni tudó ember, önálló utat keresett a már nagy teret nyert reformáció ellen ható eszközeinek kivételére.” 72. – mellett tartalmi tévedéseket – „[Telegdi nyomdája] majd az esztergomi káptalan tulajdonába került, és az officina Esztergomban működött 1603-ig.” 73. – is tartalmaz.

³²³ MESZLÉNYI 1930, 58. Illicinus Péter is írta Verancsics érseknek, hogy a protestánsok ellen saját fegyverükkel kell támadni, és minél hamarabb katolikus könyvsajtót kell alapítani Nagyszombatban. *Verancsics Antalnak Illicinus Péter*, 1561. jan. 1. = SZALAY–WENCZEL 1868, 228–237.

³²⁴ A Telegdi-nyomda történetéről lásd: IVÁNYI–GÁRDONYI 1927, 15–28 – a szerzők tévednek, mikor a nyomda első termékeként Telegdi prédikációinak második kötetét említik; GULYÁS 1931, 181–194; KÄFER 1977, 5–24. Betűkészletéről és díszeiről, azok utóéletéről lásd: ECSEDEY 2004, 110–116.

³²⁵ A bécsi jezsuita nyomdát Ioannes Victoria jezsuita generális alapította 1559-ben. ROSTY 1881, 237–238. A nyomda előtörténetéről lásd: GROLIG 1909.

³²⁶ 3000, majd 1000 forint udvari segélyt kap prédikációi kiadására: *Exp. cam.* 1577. szept. 1.; 1577. okt. 26. Ugyanez: *HfU*, r.Nr. 36. Konv. 1577. okt., 175–180. Közlése: IVÁNYI 1983a, 79–80, 80. Lásd még: FITZ 1959, 138–143; GULYÁS 1961/II, 83–84; BORSA 1974, 87.

³²⁷ RMNy 417; RÁTH 1890a.

szolgálatában.³²⁸ A sajtó mellett könyvkötő műhely is létesült.³²⁹ 1610–1618 (és 1621–1647) között nincs nyoma annak, hogy nyomda létezett volna Nagyszombatban.³³⁰

1584. augusztus 14-én Rudolf királyi privilégiumot adott a nyomdának a bártfai Gutgesell nyomdával egyetemben. Ez azt jelentette, hogy minden más magyarországi könyvsajtótól megvonta az engedélyt a Magyar Királyság területén, és még két fontos dologról is rendelkezett: egyrészt tiltotta Telegdi műveinek engedély nélküli utánnyomását és az országba történő behozatalát, másrészt a Telegdi-nyomda minden kiadványából 3-3 példányt az udvar számára köteles volt beszolgáltatni. E rendeletet a mai szerzői jogi és kötelezpéldány-beszolgáltatási törvények előfutárának tekinthetjük.³³¹

Telegdi működése folyamán az esztergomi káptalan több neves tagjával került munkakapcsolatba, illetve többek pályáját inkább főpapi tekintélyével, mint anyagi támogatásával egyengette. Kanonokságuk időrendjében felsorolva álljon itt néhányuk; e helyt nem szerepelnek azok, akikről jelen dolgozatban részletesebben szólok:

- Monoslóy Miklós nagyszombati plébános (kanonok 1544–1577 között), ki a kényszerű költözéstől kezdve látta el a tiszteket, majd őt Telegdi követte e méltóságban;³³²
- Görög Mátyás szentbenedeki apát (kanonok 1548–1570 között), ki fiatalságában szégyent hozott a papi rendre, pereskedett, de 1555-től olvasókanonok, majd 1562-től érseki helynökként szerzett érdemeket;³³³
- Derecskei Török János zólyomi főesperes (kanonok 1558–1581 között) szintén Váradról menekült Nagyszombatba, akárcsak Telegdi mentora, Ilosvay István jogtudós;³³⁴
- Cserődy János jogtudós (kanonok 1573–1597 között);³³⁵

³²⁸ Konkrét adatunk ugyan nincs róla, de a Telegdi-nyomda az erdélyi részeket is elláthatta könyvekkel. TIMÁR 1930, 164–165.

³²⁹ KOROKNAY 1977, 49; ROZSONDAI–MUCKENHAUPT 2000, 287. Könyvdíszítési szempontból lásd: SOLTÉSZ 1961, 100–106.

³³⁰ ECSÉDY 1995, 361–362.

³³¹ ECSÉDY 1999, 74.

³³² KOLLÁNYI 1900, 144–145.

³³³ KNAUZ 1890, 121–130; KOLLÁNYI 1900, 146–147.

³³⁴ KOLLÁNYI 1900, 162–163.

³³⁵ KOLLÁNYI 1900, 176.

- Kutassy János (kanonok 1577–1592 között),³³⁶ későbbi esztergomi érsek (1597–1601),³³⁷ Telegdi pártfogoltja;
- Hetesi Pethe Márton (kanonok 1579–1588 között) később kalocsai érsek (1599–1605);³³⁸
- Fületinczi Gerdák Márk (kanonok 1580–1608 között), Telegdi jóvoltából a nagyszombati szeminárium felügyelője;³³⁹
- Eörsi és Kukolyi Almásy Pál (kanonok 1581–1608 között), Telegdi pártfogoltja;³⁴⁰
- Szuhai István (kanonok 1585–1608 között; nyitrai püspök 1607–1608 között)³⁴¹
- Naprágyi Demeter (kanonok 1586–1587 között), később erdélyi püspök és királyi kancellár (1597–1601).³⁴²

---

³³⁶ KOLLÁNYI 1900, 178–181.

³³⁷ FAZEKAS 2003b.

³³⁸ BÉKEFI 1892, 16–17; KOLLÁNYI 1900, 183–184.

³³⁹ KOLLÁNYI 1900, 185.

³⁴⁰ KOLLÁNYI 1900, 186–187.

³⁴¹ KOLLÁNYI 1900, 187–188.

³⁴² BÉKEFI 1892, 19–20; KOLLÁNYI 1900, 188–189.

4. Telegdi Miklós könyvtára³⁴³

4.1. Telegdi könyvjegyzékei

Telegdi Miklós könyvtárának bemutatása és értékelése a posztillás köteteket és vitairatokat bemutató fejezetek elé kívánkozik, mivel számos, könyvtárában is szereplő tétel feltehetőleg prédikációs forrásul szolgálhatott, valamint az íráshoz elengedhetetlen olvasmányműveltségéről is tanúskodik.

Telegdi könyvjegyzéke három példányban maradt fenn: halála előtt két nappal (1586. április 20.) készült az első,³⁴⁴ melyről a pozsonyi Magyar Kamara is kapott másolatot,³⁴⁵ majd egy levéltári értelemben eredeti és hiteles másolat is készült a könyvlajstromról 1587. január 8-diki keltezéssel.³⁴⁶ A jegyzéknek eddig három ismertetése jelent meg.³⁴⁷ Nagy Gyula a magyar udvari kamara regisztratúra példánya,³⁴⁸ Tóth István mind az 1587-es, mind az 1586-os másolati példány alapján dolgozott. Tóth a két forrást összevetette, és megállapította, hogy az utóbbi „a lehető leghivatalosabb felületességgel készült”.³⁴⁹ Varga András szintén az 1587-es jegyzéket és a rá vonatkozó szakirodalmat közölte. Az első összeírás, melyről a kamarai másolat készült, kiadatlan. A jegyzékek között – a helyesírás és a nominativus/genitivus használatán túlmenően – csekély eltérés tapasztalható. Telegdi könyvjegyzékéről a Könyvtártörténeti Füzetek³⁵⁰ és az Adattár-sorozat³⁵¹ is említést tesz.

³⁴³ Telegdi 1586-os eredeti (kiadatlan) és 1587-es könyvjegyzékének kiadását és az egyes tételek részleges, illetve teljes meghatározását a 2. számú melléklet tartalmazza.

³⁴⁴ *Catalogus librorum R[everendissimi] d[omi]ni Nicolai Telegdini Episcopi Quinqueecclesiensis = HfU*, r. Nr. 49. Konv. 1586. április 20., 48–52.

³⁴⁵ *Copia Testamenti R[everendis]simi quondam Nicolai Telegdini Ep[iscop]i 5Eccl[esiensis]*, [1586. április. 20.] = *Act. eccles.*, fasc. 18. (*Episc. et civit. Quinqueecl[esiensium]*), Nr. 6. 3r–8v.

³⁴⁶ *HfU*, r. Nr. 51., Konv. 1587. január 8., 61–136, 107–108. Dezső Benedek esztergomi szentszéki apostoli jegyző készítette („Benedictus Deseö apost. not. et sedis spiritualis Eccl. Strig. Notarius”).

³⁴⁷ NAGY Gy. 1880; TÓTH I. 1979; VARGA A. 1986, 36–43.

³⁴⁸ *Act. eccles.*, fasc. 77., Nr. 18.

³⁴⁹ NAGY Gy. 1880, 37.

³⁵⁰ MONOK 1981, 26.

³⁵¹ VARGA A. 1986, 43.

Telegdi könyvtára, melyet a szakirodalom a korszak egyik legjelentősebb humanista magánkönyvtárának tart,³⁵² mind folyamatos beszerzés, öröklés, illetve adományozás útján gyarapodott. A szakirodalom nagy része egyetért abban, hogy Oláh Miklós érsek nagyszombati könyvtárának – volt egy másik könyvgyűjteménye Bécsben is – egy részét Telegdire hagyta.³⁵³ Kolosváry János csanádi püspök 1562. november 14-én kelt végrendeletében³⁵⁴ Szent Ágoston műveit Telegdire hagyományozta.³⁵⁵

A könyvtár Telegdi halálával szétszóródott,³⁵⁶ csupán néhány tételét sikerült eddig azonosítani. Az egyházmegye kanonokok és püspökök könyveinek sorsáról csak az 1611. évi Forgách-féle tartományi zsinat rendelkezett.³⁵⁷

Telegdi könyvtárának összeírás utáni történetéről keveset tudunk. Hagyatékának, mely meglehetősen szegénységről tanúskodik, legértékesebb részét könyvei és nyomdája tette ki,³⁵⁸ jogi könyveit Kecskés Andrásra – akire Mossóczy Zakariás nyitrai püspök is hagyta könyveit³⁵⁹ – hagyományozta.³⁶⁰ Kecskés András pedig János fivérére hagyta könyveit,³⁶¹ aki később azokat a pozsonyi jezsuita kollégiumnak adományozta.³⁶² Ebből következhetne, hogy ma a budapesti vagy a pozsonyi egyetemi könyvtár állományában lehetnek a kötetek, azonban ott nem találtam őket. Ugyanígy Telegdi végrendeletéből tudjuk, hogy az „eretnek könyveket” és

³⁵² VIZKELETY 2006; IVÁNYI 1983b, 390; FARKAS G. [F.] 1992, 112.

³⁵³ AEV, Nr. 93. „Libros, qui sunt Tyrnaviae in domo mea, legarem Eccle[si]ae, sed ea habet etiam aliquin nimis sufficientes libros *pulveribus obsitos*, quia Domini Canonici fratres nostri eos non frequentant, neque pulveres abstergunt: ideo committo, ut ex eis accipiat aliquos pro se M[a]g[is]ter *Nicolaus Telegdinus* Archi Diaconus Zoliensis ad studia sua; et similiter M[a]g[is]ter *Nicolaus Dessyth* Canonicus Strigoniensis, et reliqui distribuuntur pauperibus scholasticis Tyrnaviensibus, qui sunt studiosi.” MERÉNYI 1896, 156–157. Lásd még: KOLLÁNYI 1895b, 210; VERESS 1905, 19; BODA 1975, 60–61; KÖRMENDY 1979, 47; IVÁNYI 1983a, 56–57. Oláh érsek esztergomi ordináriumát Telegdire hagyta. SZELESTEI N[AGY] 1993, 55. Oláh könyvtárának egyes kötetei előbb az Esterházyakhoz, onnan a kismartoni ferencesekhez kerültek. CSONTOSI 1883, 62–63.

³⁵⁴ *Act. eccles.*, fasc. 14., Nr. 7.

³⁵⁵ KOLLÁNYI 1895b, 209–210; JUHÁSZ 1933, 443; MONOK 1981, 9.

³⁵⁶ DÜMMERTH 1964, 295.

³⁵⁷ PÉTERFFY 1742, 208, 330; SZEPESI 1981, 225; KÖRMENDY 1991, 28; VIZKELETY 2006. Saját érdemük szerinti jövedelmükről viszont szabadon rendelkezettek. KOLLÁNYI 1890, 99.

³⁵⁸ TAKÁTS S. 1902, 205.

³⁵⁹ KOLLÁNYI 1895b, 210.

³⁶⁰ „Libros Juroditos logo Andreas Kecskes, qui iam iam [!] Bonomia Doctor editurus est.” *Act. eccles.*, fasc. 18., Nr. 6., 5r. Lásd még: SOLTÉSZ 1996, 453.

³⁶¹ BODA 1974, 167; BITSKEY–KOVÁCS 1975, 27; HERNER 1983, 29.

³⁶² BITSKEY–KOVÁCS 1975, 27; BODA 1974, 167.

Aquinói Szent Tamás munkáit a nagyszombati kollégiumra hagyta.³⁶³ Emellett úgy rendelkezett, hogy Telegdi László sasvári főesperes és Kutassy János kiválaszthatnak maguknak néhány vallásos könyvet, melyek az ő nyomdájából kerültek ki.³⁶⁴

Jelentősebb szakirodalmi feldolgozottsággal bír Mossóczy Zakariás könyvére,³⁶⁵ mely sokkal nagyobb könyvállománnyal büszkélkedhetett Telegdiénél. Összehasonlítva a két könyvtárat arra a megállapításra juthatunk, hogy mindkettőben alapvetően a teológiai természetű kiadványok voltak túlsúlyban.

4.2. Telegdi könyvtárának értékelése

Telegdi könyvtárát nem osztották szakrendbe, így a hagyatéki könyvjegyzék tételeit tartalmi szempontok, illetve a kronológia rendje szerint csoportosítottam.³⁶⁶

Az egyházatyák műveinek kiadásai 20 tétellel (7%) képviseltették magukat a bibliotékában. A görög szerzők művei latin fordításban voltak olvashatók. A patrisztika könyvtárnyi szakirodalmából az alábbi szerzőkről bőven tájékozódhatunk, napjainkra már több magyar fordítás is rendelkezésünkre áll. Nehézkes a határkijelölés patrisztikus kor és középkori egyházi irodalom korszaka között, a legújabb munkák a II. niceai zsinatot (787) jelölik ki határpontnak,³⁶⁷ én is e szerint jártam el.

A legnépszerűbb ókeresztény írók – a jegyzék sorrendjében: Szent Jeromos [16.]; Aranyszájú Szent János [18.]; Milánói Szent Ambrus [32.]; Nagy Szent Leó pápa [36.]; Szent Iréneusz [37.]; Vigilius, az észak-afrikai Thapsus vértanú püspöke, az arianizmus ellenfele [59.]; Nagy Szent Vazul [61.]; Szent Ágoston [62.]; Alexandriai Szent Kelemen [84.]; Pszeudo-Dionüsziosz Areopagita [100.]; Órigenész Adamantiosz [154.]; Quintus Septimius Florens Tertullianus [155.]; Karthágói Szent Ciprián [156.]; Ioannes Cassianus, aki révén a keleti

³⁶³ Mossóczy Zakariás mint Telegdi végrendeletének végrehajtója 1586. június 30-án jelentette Habsburg Ernő főhercegnek, hogy Aquinói Szent Tamás műveit a jezsuitáknak átadja. DÜMMERTH 1964, 295. Lásd még: VÁSÁRHELYI J. 2001, 101.

³⁶⁴ KOLLÁNYI 1895b, 211.

³⁶⁵ SZILÁGYI S. 1879, 208–210; SZILÁGYI S. 1880, 16; KOVÁCH 1965; IVÁNYI 1983c. Monografikus feldolgozását lásd: KOMOROVÁ 2009.

³⁶⁶ A teljes tematikus megoszlásról 2. számú melléklet és a hozzá rendelt ábra tájékoztat.

³⁶⁷ VANYÓ L. 2007/I, 47.

szerezetességet a nyugati kereszténység megismerte [158.],³⁶⁸ Küroszi Szent Theodorétosz [164.] – mellett Olümposzi Szent Metód [51.]³⁶⁹ és Primasius Uticensis³⁷⁰ kiadásai is megtalálhatók a gyűjteményben. Külön érdemes kiemelni Ohridi Szent Theophülaktosznak ([60.], [157.], {165.}), Bulgária nemzeti szentjének, a bogumil eretnység ellenfelének bibliakommentárjait.³⁷¹ Munkáiban Aranyszájú Szent János hagyományát követte, és Aquinói Szent Tamás is felvette a *Glossa continuatába*, melyet *Catena aurea* címmel adtak ki 1484-ben. Noha a megjelölt időhatár után alkotott – 1055–1107 között élt –, munkái még határozottan a patrisztikus hagyományt követik.

Telegdi könyvtárának legnagyobb részét az Egyház középkori örökségének kiadásai teszik ki: a könyvjegyzékek tanúsága szerint 47 tétel, a teljes könyvvállomány 17%-a szerepel ebben a kategóriában. A középkori teológia, a lelkeségi és szerzetesi irodalom nagyjai – Clairvaux-i Szent Bernát beszédei [15.], [174.]; Sziénai Sixtus gyűjteménye [17.]; Baldus Ubaldus munkái [21.], [175.]; Aquinói Szent Tamás művei [28.], közöttük a páli levelekhez írott kommentárjaival [71.]; Temesvári Pelbárt *Stellariuma* {28.} és *Pomeriuma* [180.], [182.]; Hilarius Pictaviensis munkái [33.]; Ferreri Szent Vince szentbeszédei [73.]; az akkoriban még Szent Bonaventurának tulajdonított *De vita Christi* című mű [151.]; Rupertus Tuitensis munkái [163.]; Johann Fabri bécsi érsek művei, beszédei [168.], [185.]; Jan Hus-nak az Antikrisztus természetéről írt kétkötetes műve [170.]; Beda Venerabilis művei {169.}, {170.}; Honorius Augustodunensis *Gemma animaeja* [181.]; Antonius Florentius firenzei érsek szentbeszédei a szentekről [190.] és kánonjogi corpora [267.]; Angelus de Clavasio teológiai műve [192.], [265.]; Guilelmus Durandus liturgikus műve, mely a trentói rítus egyik fontos alapja lett [195.]; Andreas Hispanus *Modus confitendije* [220.]; Thomes Hibernicus florilégiuma [248.]; Ioannes Trithemius bencés szerzetes valamely műve [251.]; Baptista Tromavala teológiai műve [266.] – mellett kiemelendők a bibliakommentárok. Allard van Amsterdam leuveni teológus munkája [104.] mellett hangsúlyozandó Szentviktori Hugó Ágoston-rendi kanonoknak a teljes *Szentírást* kommentáló posztillája [173.], a ferences Johann Hoffmeister népszerű kétkötetes evangéliumkommentárja [236.], valamint Robert Holcotnak a *Példabeszédek könyvéhez* [214.] és a *Bölcsesség könyvéhez* írott magyarázatai [258.] és a holland ferences, Antonius Broickwy von Königsten posztillái [82.], [83.]. A késő középkori prédikációirodalom kiemelkedő

³⁶⁸ Műve magyarul: CASSIANUS 1999.

³⁶⁹ Róla lásd: PATTERSON 1997.

³⁷⁰ Róla lásd: VANYÓ L. 2007/II, 402.

³⁷¹ Róla részletesebben lásd: MULLET 1997.

alkotásai Nicolaus de Lyra tízkötetes bibliakommentárja [268.], valamint Johann Wild ferences prédikátor bibliamagyarázatai [66.], {82.}, {83.}, [87.]. Feltűnő a számos *Apokalipszis*-kommentár: Haimo Halberstattensis [86.], a magyar származású pálos Gyöngyösi Gergely [88.] és Ambrosius Autpertus munkája [169.] gyarapította Telegdi könyvtárát.

Telegdi könyvtárának ugyanakkora részét fedi le a kortára katolikus teológusok írásainak csoportja. Nem csodálkozhatunk azon, hogy az európai konfesszionalizáció korában a legtöbb címet a kontroverz teológiai értekezések teszik ki. William Allen angol bíboros, kontroverz teológus traktátusa az Oltáriszentségről [23.] az ekkoriban még nem teljesen körvonalazódott angliai reformáció radikális irányzatai ellen foglal állást. Itt kell megemlíteni Johann Eck Luther-ellenes értekezését [45.] és Gabriel Dupréau eretnekek ellen írott művét [49.]. A híres egyháztörténész, hagiográfus Lorenzo Sauernek a szentmisét védelmébe vevő, az 1548-as augsburgi birodalmi gyűlésen elmondott beszédei [53.],³⁷² valamint az itáliai Feliciano Ninguarda valamely cím alapján meg nem határozható műve [54.] is gazdagította a gyűjteményt. Petrus Illicinusnak az erdélyi rendekhez írott műve, melyben az ottani protestánsokat ókori eretnekek követőinek mondja [57.], szintén Telegdi birtokában volt; a példányt személyesen dedikálta. Más, tematikus kontroverz témákat fejtegető művek is szerepelnek a jegyzékben: ilyenek Diogo de Payva de Andrada a trentói zsinatot védelmébe vevő műve [69.], Marcin Kromer cölibátusról szóló írása [94.], Franciscus Cordubensis kontroverz-dogmatikája [96.] vagy Telegdi tanárának, a lengyel Albertus Novicampianusnak az igaz és hamis Egyházzól szóló traktátusa [136.]. A könyvtárból szintén nem hiányozhatott Stanislaus Hosius bíborosnak, a lengyelországi reformáció ádáz ellenfelének kontroverz teológiája [148.] és más lengyelországi teológusok művei [213.] sem. E kategóriát gazdagították még Algerus Leodiensis Oltáriszentségről szóló értekezése [237.] és Franciscus Coster protestáns ellenes műve [238.].

A kortárs bibliakommentárok közül Paulo de Palacio Máté-kommentára [67.], Joannes Soares szinoptikusokhoz írott kommentára [68.], Francisco Foreino Izajás-kommentára [165.] mellett kiemelendő William van der Lindt genti püspöknek a teljes *Szentírást* értelmező kommentára [47.], [50.], [70.], [97.]. A patrisztikával foglalkozók közül Marguein de La Bigne szövegkiadásai [26.], [27.] és Petrus Franciscus Zino Szent Euthümiosz-kiadása [91.] képviseltették magukat a gyűjteményben, melyben továbbá még Georg Eder florilégiuma [46.] és két bibliai konkordancia {27.}, [246.] is helyt kapott.

---

³⁷² Az 1548-as augsburgi birodalmi gyűlés és pozsonyi országgyűlés vallásügyi vonatkozásainak összefüggéséről lásd: CSEPREGI 2013b.

A trentói zsinattal új lendületet kapott a szisztematikus teológia, a dogmatika kibontakozása. Ezt képviselték a katekizmusok [24.], [90.], [217.], [240.], [241.] mellett Petrus Canisius [25.], Thomaso Cajetan de Vio [98.], [186.] és Franz Polygranus [215.] dogmatikai művei és Jean Doc [224.] krisztológiája.

A prédikációirodalom kontinuitását reprezentálják a 16. századi posztillák: Aegidius Topiarius [72.], Jean Royaerds [78.], Johann Eck [80.], [81.], Lorenzo de Villavincencio [93.] és Adam Sasbout [250.] kötetei is Telegdi birtokában voltak.

Tractatus de vera Christi Ecclesia (Értekezés Krisztus igaz Egyházáról – [216.]) és *Tractatus de indulgentiis* (Értekezés a búcsúkról – [239.]) címmel több értekezés is napvilágot látott mind katolikus, mind protestáns oldalról, így pontos meghatározásuk nem lehetséges.

Közhelyszerű állítás, hogy tudós főpapjaink jól ismerték a protestáns teológiai nézeteket, valamint naprakészek voltak teológiai és homiletikai irodalmukban is. Telegdi könyvtárában elsősorban lutheránus művekkel találkozunk, Kálvin *Institutiója* vagy szentírásmagyarázatai nem képviseltették magukat a gyűjteményben, csupán Theodore de Bèze valamely, címmel nem jelölt műve [252.] szerepel a listában (feltehetően *Hitvallása* vagy *Leleveskönyve*). A könyvtár könyvjegyzékből rekonstruálható állományából 43 kötet (15%) köthető a protestáns tanításhoz. Dogmatikai szempontból Martin Luther [176.], [259.] és Philipp Melanchthon [129.] teológiai értekezéseinek kiadásai és kommentárjai [89.], [114.], [225.], valamint az *Ágostai hitvallás* [92.], [227.] és annak értelmezései, illetve az azt védő iratok [112.] szerepelnek a jegyzékben. Az evangélikus teológusok közül Johann Cochlaeus [44.], Paul Eber [128.] és Johann Bugenhagen [184.] nevével találkozhatunk még a jegyzékekben.

A lutheránus posztillairodalmat Johannes Brenz [29.], [32.], [159.], [180.], [181.], [182.], [183.], [184.], [185.], [186.], [200.], Georg Witzel [42.], Lucas Lossius [120.], [121.], Philipp Melanchthon [123.], Petrus Palladius [124.], Niels Hemmingsen [229.], Paul van Eitzen [230.], az idősebb Simon Pauli [231.], [232.] és Johann Wigand [233.], [234.] képviselik. A protestáns bibliakommentárokat Melanchthon *Máté evangéliumához* [117.] és a páli levelekhez [126.], [127.] írott, valamint Georg Maior szintén Szent Pál leveleihez írott kommentárjai [118.], [119.] képviselik. A korai protestáns egyháztörténet-írás két művével találkozhatunk a könyvjegyzékben: David Chytraeusnak az *Ágostai hitvallás* történetét bemutató művével [48.] és Melanchthon Luther-életrajzával [114.].

Ötödik rendszerező elvként egy meglehetősen sokszínű tematikus egységet állítottam fel. Ide vettem fel minden természettudományos, retorikai vagy humanista természetű címet, valamint a „pogány bölcsek” kiadásait. Itt 33 tétel (12%) szerepel. Az ókori klasszikusok közül

Cicero beszédei [13.], Arisztotelész *Fizikája* [30.], Plutarkhosz [106.], Lucius Apuleius [115.] és Plinius [253.] valamely kiadása szerepelnek a jegyzékben.

A természettudományok közül kitüntetett szereppel bír az asztrológia: Paul Eber [125.], Perlaki András [137.], Petrus Pitatus [142.] és Albert Pighius [146.] kalendáriumai és értekezései voltak meg Telegdi könyvtárában. A jegyzékben szerepel még egy földrajzi értekezés az óceánokról és az új kontinensről [110.], egy orvosi munka a pestisről [140.], két füveskönyv [196.], [197.], a témával összefüggésben még két korai gyógyszerészeti munka [243.], [244.], valamint két kémiai (pontosabban inkább alkímiai) mű a fémekről [188.], [223.]. Ez utóbbi annyiban is érdekes lehet, hogy a reneszánsz és kora újkor embere komoly érdeklődést mutatott az „aranycsinálás” iránt.³⁷³ A humanista filozófiai [38.], [43.], [105.], [111.], [138.], [143.], [150.], [205.] és költészeti, irodalmi és retorikai [147.], [160.], [178.], [194.] munka mellett Rotterdami Erasmus művei [254.], [255.], [256.], [263.] gazdagították a gyűjteményt.

Külön kategóriába illesztettem a történeti munkákat, függetlenül attól, hogy az ókorban, a patrisztika korában, a középkorban vagy a humanizmus korában íródtak. Azért döntöttem a tematikus, nem pedig a kronológiai rendszerezés mellett, mert a történetírás és a történelmi művek funkciója kettős természetű volt a reneszánsz korában. Egyrészt iskolai olvasmány – egyben latin nyelvlecke – volt a tanuló ifjúság számára, másrészt – és talán ez a mi szempontunkból fontosabb – példatár, ezzel együtt propagandaanyag volt az intellektuális és politikai mondanivaló alátámasztására. Telegdi hagyatéki könyvjegyzékének 30 tétele (11%) vonatkozik a történeti irodalomra.

Az egyháztörténeti munkák közül a bizánci Niképhorosz Kallisztosz Xanthopoulosz egyháztörténete [1.], egy egyháztörténeti szöveggyűjtemény [3.], valamint a népszerű *Vitae patrum* [10.], [191.], Petrus Suffridius műve [40.], valamint a nem régen alapított jezsuita rend keleti missziójáról szóló munka [99.] szerepel a jegyzékben. Az ókori történetírókat Josephus Flavius [4.], Hégeszipposz [5.], Aulus Gellius [107.], [204.], Appianus [187.] és Marcus Iunianus Iustinus [249.] képviseli. Jóval szélesebb spektrumú érdeklődésről tanúskodnak a humanista történetírás termékei. Telegdi a magyar történelmet Antonio Bonfini [2.] és Pietro Ransanus [74.] műveiből ismerte, valamint a birtokában volt még egy „magyar történet”, feltehetően valamely ősnymatunk. Az európai kulturális közvagyonból való Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Piusz pápa történeti műveinek összkiadása [6.], feltehetően az *Anima mundi* címszó alatt a Philipp Melanchthon által lényegesen átszerkesztett Carion-krónikát [9.]

³⁷³ Az alkímia kultúrtörténetéhez lásd: SZÖNYI 1980, 5–19.

kell értenünk annak kiegészítéseivel [12.] együtt. Ugyancsak a könyvtár értékes darabja lehetett Paulus Iovius [75.], [109.] munkája, Pietro Bembo Velence-története [108.], Collatius összefoglalása Jeruzsálem ostromáról [135.], Johann Ramus történeti műve az Oszmán Birodalomról [145.], Jacobus de Voragine *Historia Lombardicája* [152.], Pantaleon Candidus cseh története [177.] vagy Ludovicus Helianus ismertetése az oszmán–velencei háborúról [179.] és Gasparo Contarini velencei tisztviselőkről szóló munkája [221.]. A középkori történetírást Gilbertus Gerebrardus *Kronográfiája* [135.] képviseli. Már Telegdi korában is inkább történelmi emlék volt, mintsem jelentős „veszélyforrás” a valdensek 1512-es hitvallása [235.], ezért e művet nem a teológiai, hanem a történeti irodalomhoz soroltam.

Mivel Telegdi gyakorló jogászként is tevékenykedett, szüksége volt mind kánon-, mind polgárjogi segédkönyvekre. Könyvjegyzéke tanúsága szerint 27 tétel (9%) illeszthető ebbe a kategóriába. Egyházjogból rendelkezésre állt egy kánonjogi kódex [65.] a hozzá tartozó konkordanciával [64.], valamint Henricus de Segusia [19.], Lancelotto Politi [167.], Franciscus Bonomius [199.], [209.] és a korszak legnevesebb jogászának, az irodalomtörténetben *Emblematájáról* közismert Andrea Alciatónak kommentárjai [208.], [209.]. A könyvtárban helyt kapott még II. Jeremiás konstantinápolyi ökumenikus pátriárka egyházjogi kódexe [8.] is. A polgárjog alapja I. Justinianus keletrómai császár törvénykönyve (*Iustiniani decretum*), más néven a *Corpus iuris civilis* [20.] volt. Szintén Telegdi birtokában volt az ehhez tartozó konkordancia [212.], valamint Bartolus [22.], Johann Thomas Freig [210.], [247.] és a már említett Andrea Alciato [206.], [207.], [224.] kommentárjai. A rendes törvényszakok ítélkezési gyakorlatban a *Tripartitum* [162.] nagy segítséget jelenthetett. A jogi természetű kiadványok közé sorolhatjuk Lorenzo Sauer négykötetes összkiadását az Egyház zsinatairól [34.], [245.], valamint Bartholomaeus Westheimer munkáját [211.]. Jogi érdekességként tekinthetünk egy bizonyos, nem meghatározható lengyelországi kánongyűjteményre [41.], két boszorkányságról szóló írásra [52.], [242.], a tüzesvaspróbákról szóló kötetre [56.], valamint az „eretnek könyvek” indexére [103.].

A kánonjoghoz ugyan közel állnak, de funkcionális okok miatt külön tárgyalom az egyházkormányzati természetű kiadványokat (6 db – 2%). Ezek közül talán legfontosabbak Carlo Borromeo milánói érsek (Borromeo Szent Károly) rendeleteit tartalmazó kötetek [7.], [144.]. Az egyháztörténet őt tartja az első reformfőpapnak Európában, aki a trentói határozatokat kihirdette, és következetesen azok szellemében átalakította egyháztartományát: ő alapította az első modern értelemben vett szemináriumot is. Az ő munkássága mintaként

szolgálhatott a magyarországi katolikus egyház megújítására.³⁷⁴ A könyvjegyzékben szerepel egy – feltehetően kéziratossal – kimutatás az esztergomi egyházmegye jövedelmeiről [14.], valamint Oláh Miklós 1560-as nemzeti zsinatának [55.], [58.] és Draskovich György 1579-es Szombathelyen tartott győregyházmegyei zsinata határozatainak kiadása [141.].

A könyvjegyzék tanúsága szerint Telegdi könyvei között 9 db (3%) részleges vagy teljes bibliakiadás és -fordítás szerepelt. Ide számítottam a bibliai konkordanciát [31.] is. Egy párizsi *Vulgata*-kiadás [39.] és egy görög nyelvű Újszövetség [101.] mellett az erasmista és protestáns magyar fordítások is képviseltették magukat: Szent Pál levelei [116.], egy magyar Újszövetség [131.] és Heltai Gáspár folytatólagos bibliakiadásának negyedik része [133.] mellett három, nem feltétlenül magyar nyelvű zsoltaroskönyv [130.], [184.], [192.] is helyet kapott a könyvek között.

A liturgikus kiadványok az egyes részegyházak szertartásrendjét határozzák meg, így ezek a klérus és a hívő közösség mindennapi érintkezésének dokumentumai. A könyvjegyzék alapján 15 (5%) liturgikus segédkönyv volt Telegdi birtokában. *Agendarius* {62.}, [202.] és *Ordinariuma* [198.], [226.] mellett az *Obsequiale Strigoniense* egy késő középkori kiadása [203.] is birtokában volt. A lajstrom említést tesz még Johann Fabri evangéliumskönyvéről [102.] és egy – vélhetően latin nyelvű – perikópáskönyvről [228.] is. A *sacerdotale* [200.] és a *manuale parochiale* [201.] a papokra vonatkozó mindennapi előírásokat tartalmazta. A zsolozsma rendjét a breviárium [153.] határozta meg. A jegyzék említést tesz még egy magyar nyelvű – nyomtatott vagy kéziratossal – énekeskönyvről [132.] és egy imakönyvről [222.]. Telegdi könyvtárában két régi esztergomi [260.], [262.] és egy olmützi misekönyv [264.] szerepel.

A könyvjegyzékek 8 tételét (3%) nem sikerült azonosítanom. A [63.] tétel vélhetően pogány bölcsék írásainak kivonatolt gyűjteménye, a [95.] tétel elírás, illetve diktálás nyomán fellépő félrehallás lehet, mert az előző tétel feloldásának első szavát (Orochovius) összevonták a Stanislaus személynévvel. A [122.] tétel különféle beszédeket tartalmazó hártakódex. Nem sikerült a [149.], [172.], [218.], [257.] és [261.] tételek azonosítása sem.

Összefoglalásképpen Telegdi könyvgyűjteményéről a következőket mondhatjuk. A könyvjegyzéket nem rendszerszintűen jegyezték le, hanem ahogyan diktálás nyomán a lejegyzők és segédek éppen a kezükbe vették az egyes köteteket. Feltehetően a jegyzék keletkezésekor sem volt már teljes a gyűjtemény.

Telegdi könyvtára alapvetően korszerű teológiai segédkönyvtárként szolgált, mivel mind az egyházatyák, mind a 16. századi kortárs teológusok munkái nagy arányban megvoltak benne.

³⁷⁴ Borromeo Szent Károly magyarországi hatásáról lásd: GALLA 1939.

A korábbi megállapításokkal ellentétben a protestáns szerzők művei is nagyobb számban képviseltették magukat, melyek elsősorban a kontroverz teológiai felkészülésben jelentettek segítséget. A számos protestáns munka a katolikus főpapságnak az ellenoldal teológiájában való jártasságát bizonyítja. A 17. század második feléig fennmaradt más könyvgyűjteményekhez hasonlóan Telegdi könyvtárában is inkább Melanchthon, mint Luther munkái voltak jelen.³⁷⁵ Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a protestáns homiletikai gyakorlatot elsősorban az ő munkássága határozta meg, valamint őt tekinthetjük a szisztematikus protestáns teológia atyjának. Mind a katolikus, mind a protestáns művek közül kiemelkedően magas a prédikációk és bibliakommentárok aránya.

Nem hiányoztak Telegdi könyvtárából a jogi és egyházkormányzati szakkönyvek sem, mivel államhatalmi funkcióinak és bírói tisztségeinek betöltéséhez komoly elméleti segítséget nyújthattak, valamint az 1584-es törvénygyűjtemény összeállításához lehetővé tették az előmunkálatokat.

Noha Telegdi könyvtárában az antik és kortárs történetírók munkái, valamint az egyházatyák és középkori teológiai írók műveinek kiadásai mellett néhány, a korabeli közérdeklődést foglalkoztató tudományos munka is tartozott (a pestisről, a fémekről vagy az óceánokról), nem kifejezetten humanista természetű könyvtár. Több asztrológiai munka a nagyszombati kalendáriumsorozat szerkesztési munkálataihoz kellett.

Érdemes kiemelni továbbá azt a használati lehetőséget is, miszerint könyvtárának darabjait akár oktatási célra is használhatta, különös tekintettel az antik szerzők, különösen a történet- és szépírók munkáit. A liturgikus természetű kiadványok a mindennapok lelkeségi és szertartási gyakorlatában voltak meghatározók.

---

³⁷⁵ MONOK 2016, 132.

5. Telegdi Miklós prédikációi

5.1. Kutatás- és kiadástörténet, Telegdi-kompilációk és -possessorok

A régiség irodalmi és könyvtermésének tetemes részét a különböző felekezetek prédikációi teszik ki. „A keresztény felekezetek képviselői néhány fontos kérdésben nem értettek egyet, gyakran nem keresztény szellemben vitakoztak, de prédikációik, igehirdetéseik egységes irodalmi folyamat egymást feltételező darabjai.”³⁷⁶ Ez a hatalmas szövegtömeg azonban – egyes kanonikus életművektől eltekintve³⁷⁷ – a 19–20. század fordulójának egyház- és irodalomtörténeti vizsgálódásának tárgyát képezte; a bolsevizmus éveiben ideológiai szempontból kerülendő témának számított az egyházi irodalom kutatása. Ezzel ellentétben az elmúlt három évtizedet az egyházi műfajok kutatása virágkorának tekinthetjük.³⁷⁸

Első összefüggő, írott nyelvemlékünk, a *Halotti beszéd és könyörgés* temetési beszéd.³⁷⁹ A középkorból a legtöbb ránk hagyományozódott és fennmaradt irodalmi alkotás szintén valamilyen liturgikus szöveg és/vagy prédikáció.³⁸⁰ A késő középkor koldulórendi prédikátorai Európában mindenütt népszerű, többször kiadott gyűjteményei a közös európai kulturális bázist képviselték.³⁸¹ A mohácsi csatavesztés után a kulturális (és retorikai) minták tovább éltek ugyan, de Temesvári Pelbárt és ferences kortársai prédikációi elavultak,³⁸² új, a korszellemnek és a pasztorális igényeknek megfelelő, lehetőleg nemzeti nyelvű beszédmintákra volt szükség

³⁷⁶ SZELESTEI N[AGY] 2005a, 8.

³⁷⁷ A teljesség igénye nélkül Bornemiszaról: NEMESKÜRTY 1963, különösen: 200; NEMESKÜRTY 1999; Pázmányról: BITSKEY 1979a.

³⁷⁸ Talán napjainkra megváltozott a prédikációs irodalom értékelése, és Lukácsy Sándor pesszimista sorait – „Most már nehéz lesz őket [a prédikatori irodalmat] kikaparni az omladék alól, s a felejtés sírjából Lázárként föltámasztani.” LUKÁCSY 1994a, 22. – megcáfolhatjuk. A magyarországi prédikációirodalom szakmai bibliográfiájából (DÉRI E. 2014) bőven idézhetnénk szakirodalmat, azonban csak a sarokpontokra összpontosítva emelünk ki néhány példát.

³⁷⁹ A prédikációirodalom két legfőbb jellegzetessége Lukácsy Sándor szerint: „egyszerre nemzetközi s nyelvében nemzeti műfaj [...], az irodalomnak ez a leginkább népi (de nem népies) ága” LUKÁCSY 1998, 9.

³⁸⁰ A *Hartvik-agenda* beszédeiről lásd: MADAS 2002a.

³⁸¹ BÁRCZI 2011, 309.

³⁸² PÁL 2016, 194–195. Bitskey István írja: „A régi formák és az új tartalom igénye között keletkezett feszültség a XVI. század eleji magyar prédikációirodalom legfőbb jellemzője, s ez a diszharmónia a műfaj további fejlődését hozza magával.” BITSKEY 1974, 12.

a nép lelki szükségleteinek kielégítésére. E folyamat következő állomása a Karthauzi Névtelen kéziratok prédikációgyűjteménye után Telegdi háromkötetes magyar posztillája,³⁸³ mely 1577–1580 között jelent meg. Ugyanebben az időszakban a hazai posztillakiadást a csekély számú kálvinista kollektió mellett a lutheránus beszédkönyvtárak uralták,³⁸⁴ éppen ez inspirálhatta Telegdit szentbeszédeinek megjelentetésére. A protestáns beszédszerzők munkásságát eddig – a már többször említett Bornemisza Péterén túl³⁸⁵ – Horváth János elemezte.³⁸⁶ Kulcsár György prédikációinak korabeli népszerűségét további két kiadása bizonyítja.³⁸⁷ Beythéról eddig teljes körű életrajz másfél századdal ezelőtt született.³⁸⁸ Itt kell megjegyezni, hogy a 19. századi protestáns egyháztörténet-írás képviselői a 16. századi, felekezeti sem teológiai, sem egyházszerkezeti szinten még nem elkülöníthető vallásos közösségeinek vezetőit, képviselőit saját maguk vallásfelekezete számára gyakorta kisajátították. Bornemisza felekezeti hovatartozásáról érdekes vita alakult ki 2006–2007 fordulóján. Kőszeghy Péter a *Füves kertecske* facsimile kiadásának³⁸⁹ kísérő tanulmányában a Balassa család vallásosságát bemutatván írta, hogy Bornemisza a *Foliopostilla* 202. levelének verzóján az úrvacsorát jelként értelmezi, ezzel zwingliánus tanokat követőnek ítélte.³⁹⁰ Szabó András recenziójában ez ellen a hipotézis ellen meggyőzően érvel Bornemisza lutheránusságára, mivel az idézett prédikáció tágabb kontextusát figyelembe véve egyértelmű, hogy a prédikátor értelmezése szerint a kenyérben és borban valóságosan ott van Krisztus teste és vére.³⁹¹ A 16–17. század fordulóján Nyugat-Magyarországon prédikáló Zvonarics Mihály (1570–1625) evangélikus hitszónok posztilláit halála után fia, György adta ki.³⁹² E köteteket bibliográfiai leírásokon túl nem ismertették részletesen. Külön érdekessége az evangélikus irodalomtörténetnek, hogy nemcsak papok, hanem világiak is jeleskedtek a prédikációszerzésben. Sóvári Soós Kristóf³⁹³ (1566–

³⁸³ TELEGDI 1577, a továbbiakban: P1; TELEGDI 1578, a továbbiakban: P2; TELEGDI 1580a, a továbbiakban: P3.

³⁸⁴ RMNy 194, 196, 333, 334, 355, 362, 422, 426, 431, 432, 541, 552, 553, 554, 793. Az evangélikus prédikációs irodalom – noha hasonló kiadások már rendelkezésre állnak: BORNEMISZA 1584/2000; KULCSÁR Gy. 1574/2001 – még szisztematikus feldolgozásra vár.

³⁸⁵ A *Foliopostilláról* lásd: SCHULEK 1939, 296–332, valamint a hasonló kísérő tanulmányát: OLÁH Sz. 2000a.

³⁸⁶ HORVÁTH J. 1957, 414–418 (Kulcsár György [† 1577]), 333–338 (Beythe István [1532–1612]).

³⁸⁷ RMNy 426, 733.

³⁸⁸ FABÓ 1866.

³⁸⁹ BALASSI 1576/2006.

³⁹⁰ KŐSZEGHY 2006, 29.

³⁹¹ SZABÓ A. 2007, 667.

³⁹² RMNy 1380, 1625.

³⁹³ Róla: BENCZE 1971; HUBERT 1979.

1620) kismemes mind a vasárnapi epistolákhoz írt prédikációkat,³⁹⁴ mind a tizenkét kisprófétát végig kívánta kommentálni, azonban csak Ozeás, Ámosz és Joel könyvéhez írott magyarázatait sikerült kinyomtatnia.³⁹⁵ Az ő példája mutatja, hogy a prédikáció nem csupán szentbeszéd jelentésében ölthetett formát, hanem kifejezetten – akár iskolában elsajátítható – irodalmi forma is lehetett.

Telegdi Miklós posztilláit unokaöccse, Telegdi János kalocsai érsek³⁹⁶ közreadta 1638-ban,³⁹⁷ későbbi edíciókról nincs tudomásunk. Ennek az lehet az oka, hogy e kiadásokkal majdhogynem egy időben jelentek meg Káldi György³⁹⁸ (1631) és Pázmány Péter (1636) prédikációs kötetei,³⁹⁹ és ezek tematikájuk és nyelvezetük miatt sokkal népszerűbbek voltak, mint Telegdi alapvetően a késő középkor kulturális és retorikai bázisán alapuló szentbeszédei. A 17–18. századi prédikációirodalom bemutatása most nem feladatunk, itt csupán annyit érdemes megjegyeznünk, hogy a barokk kori retorikai gyakorlat a késő középkori gyakorlathoz képest újfajta homiletikai/hermeneutikai alapon szerveződött.⁴⁰⁰ A Pázmány- és Káldi-filológia eredményeiről a későbbiekben részletesebben szólok.

A kötetek apróbb helyesírási változtatásoktól eltekintve követik az első kiadások ortográfiáját és szerkesztési elveit, csupán az errata és a Telegdi Miklóshoz intézett költemények hiányoznak belőlük, utóbbiak helyett új, a kalocsai érseket magasztaló versek és

---

³⁹⁴ RMNy 828.

³⁹⁵ RMNy 873.

³⁹⁶ Telegdi János (1574–1647) lépésről lépésre emelkedve az egyházi ranglétrán, 1623-ban kalocsai érseki címet nyert. A magyar historiográfiában székely–magyar rovásírásos ábécéjéről és tankönyvéről nevezetes (*Rudimenta...*), melynek nyomtatott kiadása elveszett vagy lappang, csak másolatai ismeretesek. JAKUBOVICH 1935, 14–16. A későbbi szerzők (pl. Baranyai Decsi János) az ő nyomán járnak. ZSUPOS 2015, 4.

³⁹⁷ TELEGDI 1577/1638 (RMNy 1714); TELEGDI 1578/1638 (RMNY 1715); TELEGDI 1580a/1638 (RMNy 1716). A harmadik kötet a bécsi Formika-műhely utolsó magyar nyelvű terméke. JENEI 1961, 303.

³⁹⁸ RMNy 1509; RMNy 1510.

³⁹⁹ RMNy 1659. Szükség is volt az új posztillák megjelentetésére, mivel „a katolikus egyházi szónoklás állapota Pázmány fellépése korában szegényes és elhanyagolt” volt. SÍK 1939, 273.

⁴⁰⁰ A 17–18. századi prédikációirodalom tanulmányozásához a korábbi időszakokhoz képest jóval bőségesebb szakirodalom áll a rendelkezésre. Összefoglalásként: KECSKEMÉTI G. 2013. A magyarországi barokk prédikátorokról lásd: TASI 2009. Felvilágosodás és homiletika kapcsolatáról lásd: LUKÁCSI 2013. A nemzetközi református prédikációkutatásról: CSORBA D. 2004. Az unitárius irodalom kutatása Keserű Bálint nyomán a Szegedi Tudományegyetemen a legintenzívebb, a kutatás homlokterében elsősorban Enyedi György és követői munkássága áll: KÁLDOS–BALÁZS 1993; KESERŰ 2000; KÁLDOS 2013; SIMON 2016. Összefoglalóan lásd: BALÁZS 1988. Enyedi prédikációival Budapesten Lovas Borbála foglalkozik: LOVAS 2013; LOVAS 2014; LOVAS 2016.

ajánlások szerepelnek bennük.⁴⁰¹ A harmadik kötetben a Szent Lőrinc napi prédikáció liturgikus ünnepnapjának megfelelő helyére került. A tárgymutatóban a helyesírási változtatások miatt több tétel más helyen szerepel.

Telegdi János után hosszú ideig nem méltatták kiadásra Telegdi Miklós prédikációit, csupán a 19. század elején került rövid ideig a felvilágosodás korának (klasszicista) nyelvújítói látókörébe, és letisztult stílusa okán érdekesnek ítélték az újrarecenzálásra. Virág Benedek Telegdinek a négy evangélistáról és a *Salve Regina* Mária-antifonáról való prédikációját kis gyűjteményében kiadta,⁴⁰² Kazinczy Ferenc pedig a magyar nyelvű egyházi szónoklat mesterét látta benne.⁴⁰³

A pozitívizmus korának Telegdi-recepciója a későbbiekben csak felszínes, esetleg tartalmi ismertetésre törekedett, vagy az irodalmi fejlődéstörténeti diskurzusba helyezte el az életművet és azon belül a prédikációkat, erről disszertációm bevezetésében már írtam.⁴⁰⁴ A szövegkiadások második hulláma az ezredforduló után jelentkezett. Lukácsy Sándor és Szelestei N. László gyűjteményeiben néhány szentbeszéde látott napvilágot.⁴⁰⁵ Legjelentősebb

---

⁴⁰¹ *Elegia* = TELEGDI 1577/1638, d1r–v. Incipit: *Dic Elegia tuos post tanta silentia luctus...*, modern kiadása nincs. Epigrammák: TELEGDI 1577/1638, d1v–d2r. Incipitek: *Legis Apostolicae jungens Anadema Telegdi / Est Postillatu post imago novo...*; *Post Atavos legis fines tendendo Telegdi...*; *Nicolai renovatur opus Joanne Telegdi...*; *Mystae Symmistae sacri Postilla tenoris...*, modern kiadásuk nincs. Az elégia és az epigrammák Telegdi Györgynek (BOTH 1899, 9; SASS 1935, 32), Telegdi Miklós szintén György nevű testvére fiának munkái. Név nélkül egy üdvözlő óda (*Ode.* = TELEGDI 1577/1638, d2v–d3r; incipit: *Huc huc qui Superae scepra potentiae...*, modern kiadása nincs) és egy magasztaló ajánlás a rézmetszőtől (*Chalcographus...* = TELEGDI 1577/1638, d4r–v) olvasható a prédikációk előtt.

⁴⁰² „Itt az üdő, hogy a’ tisztelendő régiségeket keresve keressük, és hazafitársainkat is arra buzdítsuk, hogy szemesek, hogy vígyázók legyenek: hogy az elfüstölődött, s’ rongyosodott könyveket, írásokat, mellyek sokszor szelemenekén, és szurdékokban méltatlanul hevernek, és senyvednek; vagy a’ tudatlanság’ birtokából szabadulást várnak, tehetségek szerént igyekezzenek öszve szerzeni.” VIRÁG 1803, 11.

⁴⁰³ „Légyetek rajta, hogy nyelvünk bennetek Bourdalouekat, Boussueteket, Fenelonokat találhasson. Telegdi, Pázmán és Káldy már szerencsével elkezdtek futni a’ pályát.” *Kazinczy – Tatai Jánosnak* [1812. június 23.] = VÁCZY 1899, 508–509.

⁴⁰⁴ A századfordulón Mihalovics Ede a katolikus prédikáció magyarországi történetét bemutató monográfiájában két Telegdi-beszédet közölt: TELEGDI Miklós, *Szent Háromság Nap után tizenkettedik vasárnap; Praedicatio: Melyben megbizonyittatik, hogy a Pápa, azaz a Római Püspök nem Antichristus. De azok, a kik őtet annak nevezik, az Antichristusnak tagjai* = MIHALOVICS 1900, 380–398.

⁴⁰⁵ TELEGDI Miklós, *Újévi ajándékok* = LUKÁCSY 2002, 30–37; TELEGDI Miklós, *Karácsonyra; Húsvéthétfőn* = SZELESTEI N[AGY] 2005b, 407–409, 410–414.

kiadása azonban Telegdi második prédikációs kötetének 2013-ban a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia által támogatott facsimile volt, melyhez az előszót Szelestei N. László írta.⁴⁰⁶

A kora újkori prédikációirodalomra a pázmányi szentbeszéd volt a legnagyobb hatással Magyarországon,⁴⁰⁷ ez a tendencia a későbbi barokk szerzők kompilációs eljárásából egyértelműen kimutatható.⁴⁰⁸ Ez a folyamat kisebb részben Káldi, nagyobb részben Telegdi prédikációinak háttérbe szorulásával, de nem teljes elfeledésével járt. A szakirodalom alapján eddig két biztos Telegdi-kompilációról van tudomásunk, a további vizsgálatok az elkövetkező kutatások feladatai. Jelen tudomásunk szerint egy bencés szerzetes⁴⁰⁹ és Illyés István⁴¹⁰ erdélyi püspök használta ilyen célra Telegdi posztilláit.⁴¹¹ Az nem bizonyítható, hogy az első vagy második kiadást használták. A kora újkori beszédszerzők igehirdetői gyakorlatában kevésbé az iskolában tanult elméleti és retorikai direktívák voltak a meghatározóak. Sokkal inkább az elődök és kortársak gyakorlatából merítettek, az ő prédikációik anyagát használták fel.⁴¹²

Telegdi posztillái nagyban hozzájárultak a katolikus megújodáshoz, ezt két kiadása bizonyítja. A 17. század első harmadában Káldi György és Pázmány Péter jezsuita erudíciójú

⁴⁰⁶ SZELESTEI N[AGY] 2013a. Telegdi bécsi tanulmányairól nincs tudomásunk.

⁴⁰⁷ SZELESTEI N[AGY] 2014a, 132, valamint lásd Maczák Ibolya monográfiájának (MACZÁK 2010) forrás- és példaanyagát.

⁴⁰⁸ „A régi irodalom kutatásában használt kompiláció-fogalmat »összeszerkesztés« értelemben ma már mindenekelőtt a szövegszerkesztés technikájának megnevezésére alkalmazzuk, egy vagy több szövegből létrehozott újabb szöveg alakító folyamatának megnevezéseként.” HARGITTAY 2001a, 251. Maczák Ibolya „kanonikus plágiumként” határozta meg a kompiláció fogalmát: MACZÁK 2003.

⁴⁰⁹ Laurencics Anzelm († Deáki, 1712) bencés szerzetes (MOLNÁR Sz. 1906, 680) a püskös utáni 16. vasárnapra készített kéziratos prédikációjában hivatkozik Telegdire: SZELESTEI N[AGY] 2014b, 10, 30.

⁴¹⁰ MACZÁK 2010, 64, 66, 163. Illyés András a magyar nyelvű katolikus prédikációhagyományban a Telegdi–Pázmány–Káldi vonal végpontján helyezhetjük el. TASI 2003, 177. Illyésről legújabban lásd: SZILÁGYI A.-R. 2015.

⁴¹¹ Csepreghy Jakab pozsonyi kanonok (SZINNYEY 1893, 278 – esztergomi kanonoknak írja) felhasználta kéziratos prédikációiban Telegdi posztilláit. KNAUZ 1870a, 215–217.

⁴¹² Ez Kecskeméti Gábor halotti beszédeket feldolgozó monográfiájának (KECSKEMÉTI G. 1998) is fő tanulsága. SZILÁSI 2001, 260. „A katolikus retorikai oktatás és gyakorlat mindenesetre a 16. század második felétől a 18. század közepéig meghatározta az egyházi műfajokat, mivel ezeknek a tartalmi kötöttségek mellett szem előtt kellett tartaniok egy olyan szövegszervezési szabályrendszert, amely normatív követelményei között és ellenére is teret nyitott az egyéni invencióknak, a különféle szóművészeti eljárások változatos megszerkesztésének.” BITSKEY 2003b, 272.

késő skolasztikus barokk szerzői,⁴¹³ melyek már egy újfajta, modernebb lelkiséget közvetítenek, kiszorították a gyakorlatból Telegdi szentbeszédeit.⁴¹⁴

Telegdi beszédgyűjteménye a kora újkori könyvgyűjtemények gyakori darabja volt, és nem csak a katolikus könyvgyűjtők polcain volt megtalálható.⁴¹⁵ A possessorkatalógus alapján legnagyobb részt egyházi személyek és szerzetesi rendházak birtokolták a köteteket, minden bizonnyal prédikációs segédkönyv gyanánt alkalmazva azokat. Ugyanakkor részint piaci értéke, részint becses kialakítása miatt nemesi és polgári családok könyvtárában is megvolt, és természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül a posztillák egyes szövegeinek lelkiségi kegyes olvasmányként történő használatát sem.

5.2. Kötetkompozíció

A felszentelt és gyakorló papságnak, különösen a püspököknek a szentségek kiszolgáltatása és a szentmiseáldozat bemutatása mellett kötelessége a rendszeres igemagyarázat (homília). Prédikációik lejegyzésére, esetleg ezek kötetbe rendezésére, majd kiadására különböző szándékok vezérelhették őket, különösen a pasztorális vagy a pedagógiai szükségserűségek, a hívők közösségének kérése:

„Gyakorta kertene ez idő alatt barátim, intettenek io uraim, hogy a' mit nyeluemmel predicalloc azt a' szegeny egyigyüekert megis irnam.”⁴¹⁶

A 16–18. századi posztillás könyvek megjelentetésének az egyéni irodalmi ambíciókon túl kettős szerepe volt.⁴¹⁷ Az egyházmegyéknek a központtól távolabbi térségeiben jelentős volt a paphiány,⁴¹⁸ ezért kialakult a licenciátusi intézményrendszer. Ez annyit jelent, hogy literátus világiak olvastak fel ünnepről ünnepre, vasárnapról vasárnapra kész prédikációkat a helyi gyülekezetben. 1618-ban Szini István jezsuita írja Muzio Vitelleschi rendfőnöknek, hogy

⁴¹³ BITSKEY 1974, 9, 11.

⁴¹⁴ BITSKEY 1979b, 253.

⁴¹⁵ A possessorkatalógust a 3. számú melléklet tartalmazza.

⁴¹⁶ TELEGDI 1577,)(6v.

⁴¹⁷ Részletesebben lásd: HORVÁTH Cs. P. 2013a, 17, 1. jegyz. A posztilla kifejezésről lásd: RIEDL 1907, 401.

⁴¹⁸ A renitens, a reformációval szimpatizáló katolikus klerikusokat – ahol tudták – megfosztották hatalmuktól, és elüldözték. Az ő pótlásukra is hithű világiakat voltak kénytelenek alkalmazni. BEKE 1993, 20.

Kolozsvárott egy növendék Telegdi köteteiből olvas fel a híveknek.⁴¹⁹ A beszédek szövegéből elvenni, vagy ahhoz hozzátenni nem volt szabad számukra. A kora újkori licenciátusokat a mai lelkipásztori kiegészítők előképének tekinthetjük, szerepük nemcsak a tanításban, hanem – térben és időben változatos formában – bizonyos szentségek kiszolgáltatásában is jelentős volt.⁴²⁰ Licenciátusok – a lelkipásztori szükségszerűségek keserű terhe alatt – előbb léteztek, mint jogaikat, kötelezettségeiket vagy juttatásaikat írásba foglalták volna; ez az 1628-as pozsonyi zsinaton történt meg.⁴²¹

A kiadott posztillás könyvek másik nagy haszna volt, hogy a bennük foglalt homíliák mintaprédikáció gyanánt szolgálhattak a prédikálásban járatlanabb paptestvérek számára. Ez egyszerűbb megoldás volt, mint a korabeli segédkönyvek átböngészése – illetve kifejezetten a posztillák számítottak segédletnek –, feltéve, ha azok kéznél voltak egyáltalán a számukra.⁴²² Mind Telegdi köteteinek, mind egyes prédikációinak kompozíciója azt mutatja, hogy e kívánt két célt teljesítették. A következőkben előbb maguknak a köteteknek,⁴²³ majd az egyes prédikációk szerkezetének ismertetésére vállalkozom, ugyanis innen következtethetünk a kötetek használati lehetőségeire, e két fenti szempont szerinti alkalmazhatóságára.

Mindhárom kötet címlapján olvashatjuk, hogy „az felesges Romai Chaszarnac kegyelmes engedelméből” jelent meg a nyomtatvány. A második és harmadik kötet már a nagyszombati könyvsajtó terméke. Telegdi prédikációinak második kötete az első, Magyarországon nyomtatott, katolikus szerzőtől származó magyar nyelvű könyv. Mindhárom kötetben a

⁴¹⁹ Szini István Muzio Vitelleschi rendfőnököknek = BALÁZS–FRICSY–LUKÁCS–MONOK 1990, 306–311. A szövegkiadás jegyzeteiben tévesen Telegdi Miklós esztergomi érsekként van feltüntetve.

⁴²⁰ A licenciátusi intézményrendszeréről részletesebben lásd: SÁVAI 1997.

⁴²¹ JUHÁSZ 1921, 20.

⁴²² MACZÁK 2010, 29. Közel fél száz évvel Telegdi posztillái megjelenése után Pázmány prédikációiról írja Lósy Imre püspök, hogy bárki, aki tud olvasni, belőlük könnyen prédikációt tud mondani. CZOBOR 1926. Az első magyar nyelvű, nyomtatott egyházi retorika a református puritán Medgyesi Pál ars concionandija. BARTÓK 1981. A cicerói alapú, ágostoni (doktor) és gergelyi (pásztor) prédikátori hozzáállásról lásd: BARTÓK 1997.

⁴²³ A modern irodalomelméleti szakirodalom a járulékos szöveg-, esetünkben inkább kiadványelemeket Gérard Genette (1930–2018) posztstrukturális irodalomtörténész nyomán paratextusoknak nevezi. Genette megkülönböztette a „főszöveget” körülvevő (paratextusok; pl. előszó, utószó, üdvözlő vers, tárgymutató stb.) és végigkísérő (epitextusok; pl. marginális jegyzetek) szövegelemeket; ezek együttesét nevezi – a transtextualitás öt elemének egyikéként (GENETTE 1997a, 1–6) – paratextusnak. Később önálló monográfiát is szentelt a témának: GENETTE 1997b. A régi magyar irodalom kutatói is integrálták elméletét a különböző járulékos elemek vizsgálatakor: HARGITTAY 2004; BALÁZS 2008; KAPOSÍ 2012. További példaként megemlítendő Zvara Edinának a kora újkori magyar nyelvű bibliakiadások elő- és utószavait összegyűjtő forrásközlése, mely módszertani mintaként szolgálhat más kiadványműfajok kísérőszövegeinek vizsgálatához is. ZVARA 2003.

címlapon szereplő mottó – kisebb helyesírási változtatásoktól eltekintve – azonos (2Kor 4,2).⁴²⁴ Szerkesztési szempontból az első kötet a legkidolgozottabb, a korszak prédikációs gyakorlatára nézvést Telegdi gyakorlati útmutatásokat tartalmazó előszavai nagyban hozzájárulnak a korabeli retorikai úzus megismeréséhez.

Az első és második kötet címlapja verzóján a főünnepekre vonatkozó prédikációk oldalszámait vannak felsorolva,⁴²⁵ az első kötetben ezt Telegdinek a sajtóhibák miatti magamentése követi:

„A nyomtato ha valami uetket töt a’ nyomasba, meg kel neki bochatni, mert nem tud magyarul. A mi peniglen oly volna, hogy az oluasonac akadekot szerezhetne, arrul kiualtkeppen valo jegyzest talal e’ könywnec vegen.”⁴²⁶

A második kötetben nem mentegeti magát,⁴²⁷ mivel a helyi nyomda már Pécsi Lukács személyében magyar nyomdászt és lektort alkalmazott. Az nem rekonstruálható teljes bizonyossággal, hogy a kötetszerkesztési, sajtó alá rendezési munkát melyikőjük végezte.⁴²⁸ A sajtóhibákért történő magamentés a harmadik kötetből már hiányzik, errata sem kapcsolódik hozzá.

Az első kötet latin ajánlással indul a magyarországi klérus részére.⁴²⁹ Ebben leírja, hogy művét elsősorban a paptestvérek okulására írta, hogy a hit egysége megmaradjon a hamis tanítók ellen. A közérthetőség kedvéért mindent magyar nyelven jegyzett le, és írásában az eretnek tanítók ellen lép fel. Művei megjelentetéséhez nem volt szüksége földesúri vagy más világi pártfogók támogatására, mivel művei kiadásának és nyomdája felállításának költségeit

⁴²⁴ Disszertációm írása során végig a Szent István Társulatnál 2013-ban megjelent revideált kiadást (*Biblia* 2013) használtam.

⁴²⁵ *Az innepeknec mellyeknec evangeliomit ebben e reszben talalod neuca es számoc* = P1,)(1v; P2,)(1v.

⁴²⁶ P1,)(1v.

⁴²⁷ „A nyomtatásban nem aranzoc oly vetket, mellyet az oluaso magatulis eszebe nem vehetne, es meg nem emendalhatna.” P2,)(1v.

⁴²⁸ A nyomdásznak és lektornak nagyobb szerepe lehetett a nyomtatványok nyelvhasználatának kialakításában, mint a szerzőnek, különösen akkor, ha mindketten magyar anyanyelvűek voltak. MOLNÁR J. 1963, 330–331.

⁴²⁹ *Reverendissimis dominis, Ecclesiae Dei in regno Hungariae episcopis, Dominis et Patronis suis, Nicolaus Telegdinus Praepositus Ecclesiae Strigoniensis, Gratiam et misericordiam et pacem optat a Deo patre et Christo Iesu Domino nostro* = P1,)(2r–5v.

királyi juttatásból fedezte. Így ajánlásában sem kellett mást megneveznie, mint azokat, akiknek konkrétan szánta művét.⁴³⁰

Telegdi mindhárom kötetében írt egy oktató intést „a keresztény olvasóknak” is. Első kötetbeli előszavában többnyire a latin ajánlás gondolatait ismétli meg, valamint kitér igehirdetői múltjára és munkamódszerére is:

„Tizenhat egész esztendeie mult el immar, hogy e’ nagy szombati egyhazban, a’ Christus Iesusnac Euangeliomiat predicallom.”⁴³¹

Pár sorral lejjebb pozsonyi igehirdetéséről is beszámol, melyeket az országgyűlések és bíraskodási időszakok (oktávák) ideje alatt mondott el. A középkori prédikációirodalom megszokott toposzával él, és az Egyház történeti hagyományára hivatkozva írja, hogy

„Nemis köuettem semmibe az en tulaidon feiemnec gondolatit [...]. A szent irasnac magyarazattyaba peniglen mesterül uettem magamnac, leg először a’ regi conciliomokat, Annac utanna a’ szent Doctorokat es atyákat, kic közzül nemellyec chac hamar az apostoloc utan uoltanac, es a’ mit akcor az keresztyenseg közönseggel uallott, azt hattac irua minekünc az ö könyuőkbe. Vegezetre az utolso időkbeli oly tudos embereket, kic [...] nem tetouaznac hanem alhatatosoc az egy igassagnac tanetasaban.”⁴³²

Ez a toposz mindhárom kötetének előszavában visszaköszön. Forrásainak ismertetésekor majd láthatjuk, hogy elsősorban zsinati, patrisztikus és középkori anyagokkal dolgozott, a kortárs szerzők műveit kevésbé építette beszédeibe, leginkább a protestáns szerzők munkáit, melyekkel vitába szállt.

„Ha mikor azoknac irasokat kezembe uettem, kic ü magok sem tudgyac mit hisznec, [...] hanem chac azert, hogy latnam honnet uolna eredete az ü teuelyeseknec [...] ha azonközbe ualami ollyat talaltam nalloc a’ mi teczet, [...] azt el nem uettem.”⁴³³

⁴³⁰ Ennek ellentmond egy levéltári adat, miszerint – nyilván egy általános „segélykérő kör” során – Mossóczy Zakariás (akkor címzetes knini) püspök 1577. október 8-án Kisvárdai Várad Mihály királyi tanácsoshoz írott levelében azt kéri, hogy támogassa Telegdi nyomdaalapító szándékát és posztillái megjelentetését. LUKCSICS 1930, 227.

⁴³¹ P1,)(6r.

⁴³² P1,)(6r–v.

⁴³³ P1,)(6v.

Elsődleges célja az oktatás volt, beszédeit (fel)olvasásra szánta, és nem kívánt cifra bölcsességeket a befogadó közönség elé tárni, hanem csak a megfeszített Krisztus igaz üzenetét hirdetni.

„Mind az által iusson eszebe ezis, hogy a' kisdedeknec keszettetet e' könyuechke, kiknec teire uagyon szuksegec, nem kemeny eledelre, es annac okaert a' menire lehetet uolnais tüllem, nem akartam friss a' uagy bölch beszeddel elnem, söt nem mutattam hogy tudnec semmit egyebet, hanem chac az meg feszült Iesust.”⁴³⁴

Prédikációiban a humanista orációval szemben a középkori alázattal és személytelenséggel viszonyul az olvasóhoz.⁴³⁵ Az egyszerűsége törekedett: több éves lelkipásztori gyakorlatából kiindulva azt vallotta, hogy a közönség nem képes hosszú ideig egyhuzamban a prédikációra figyelni, éppen ezért csak a lényegi üzenetet kell átadni nekik, viszont azt szabatosan és a hittani tanítást maximálisan figyelembe véve kell tenni:

„Aztis meg miuelhettem uolna, hogy mindenic Euangeliomon egy nehany predicatiot irtam uolna, de mi szükseg soc szot szaporetani ot, ahol keusebbelis meg eriüc? Mentül röuidben adhatunc ualamit eleibe a' köz nepnec, attul könnyebben meg foghattya.”⁴³⁶

E megjegyzését Bornemisza köteteire történő válaszként értelmezhetjük, mivel azokban egy napra három prédikációt is szerzett. Az ünnepek neveit a népi elnevezésekkel adta meg.⁴³⁷

Knauz Nándornak a pozsonyi káptalan kéziratait bemutató katalógusa több Telegdi-kortárs prédikációelmélettel kapcsolatos írását felsorolja.⁴³⁸ Legtöbbje Monoszlóy András retorikaoktatásban használatos segédkönyve volt. Knauz tételszámai alapján a Szlovák Nemzeti Levéltárban – ahová a pozsonyi káptalan könyvtárát költöztették – a következő tételek vannak meg: 100, 101, 102, 162, 217. Sajnálatos módon talán a legfontosabb, Knauz által még autopsziával leírt tételek (32, 33, 103, 115, 220) már a könyvtár költöztetése után is hiányként szerepelnek a könyvtár katalógusában. A prédikálás gyakorlatára leginkább az 1581/1582-es

⁴³⁴ P1,)(7r.

⁴³⁵ RÓNAY 1936a, 52–53.

⁴³⁶ P1,)(7v.

⁴³⁷ Emiatt hosszasan mentegetőzik, és nyelvtudását bemutatva – már-már ironikusan – írja, hogy szükségszerű döntés volt ez, mivel semmi sem tiltja – sőt javasolja –, hogy a dolgokat nevének nevezzük, mint eleink: P1,)(7v–8r.

⁴³⁸ KNAUZ 1870a.

tanévre írt Monoszlóy-jegyzetből következtethetünk, mely alapvetően inkább logika, mint ars praedicandi, és Ioannes Caesariensis görög teológus és rétor retorikáját magyarázza.⁴³⁹ E könyv második része többek között a tettekre serkentésre, valamint a szenvedélyesség mellőzésére (*De institutioni operis; De passione*) hívja fel a figyelmet.⁴⁴⁰ E könyv utolsó fejezete az elkerülendő logikai hibákról szól (*De sophystico et pseudographo syllogismo*).⁴⁴¹ Korábban már Knauz Nándor is megjegyezte, hogy meglehetősen olvashatatlan Monoszlóy kézírása, ezt nem cáfolhatom, ugyanis a címeket és alcímeket leszámítva nem sikerült kiolvasnom a szöveget. A korabeli retorikaoktatásban a cicerói beszéd volt a legfőbb minta.⁴⁴²

Az első kötet Telegdi rövid, tömören megfogalmazott ars praedicandijával folytatódik,⁴⁴³ mely elsősorban nem a szentbeszéd szerkesztésével, hanem annak előadásmódjával foglalkozik. Már címéből is arra következtethetünk, hogy elsősorban licenciátusok számára íródott. A mindössze kétoldalnyi szövegből a 16. század második felében tartott igeliturgiák menetére következtethetünk. A prédikációt állva kellett tartani, először az evangéliumot olvasták fel magyar nyelven, utána a hívekkel közösen a *Miatyánk* és *Üdvözlégy* elimádkozása következett, majd formulaként egy könyörgést iktattak be:

„Oroec mindenható uristen uilagosech meg elmenket, hogy enis hirdethessem, a' toeb szolgaides kic most ide gyűltenec, halgathassac es tanolhassac meg a' te szent igedet. Az te neuednec dicheretire, lelkünknech iduessegere, felebaratinknac eppületire. Amen.”⁴⁴⁴

A prédikációt vagy a kötetekből kellett szó szerint felolvasni, vagy bármi más módon,

„a' mint az isten titeket reia meg tanet. Chac hogy az anyaszentegyhazbol kiszakattaknac magyarázasokat ne koeuessetec semmibe.”⁴⁴⁵

⁴³⁹ Kritikai kiadását lásd: IOANNES 1977.

⁴⁴⁰ MONOSZLÓY 1581–1582, 24v–32r.

⁴⁴¹ MONOSZLÓY 1581–1582, 226r–246v.

⁴⁴² Monoszlóy Cicero-kommentárát lásd: MONOSZLÓY 1582. A ciceróiánus retorika felértékelődéséről lásd: ALMÁSI 2006b. A szlovák levéltári rendszerben eligazodást nyújt: NOVÁK 2004.

⁴⁴³ *A falvkon taneto egyigyv iambor egyhazi embereknech = P1,)(9r–v.*

⁴⁴⁴ P1,)(9r.

⁴⁴⁵ P1,)(9r.

A szentbeszéd után a hirdetések következtek: a következő héten tartandó ünnepek és böjtök (például a kántorböjtök)⁴⁴⁶ mellett az új házasulandók (háromszori)⁴⁴⁷ kihirdetésére került sor. Az igeliturgia öt könyörgéssel – az egész Anyaszentegyházért; az egyházi és világi előljárókért; a többi keresztényért, akik hitbéli tévelygésben élnek; mindenféle testi-lelki nyomorúságunkból való megszabadulásunkért (mind közösségi, mind egyéni szempontból) folytatódott –, majd keretbe foglalva a vasárnapi liturgiát a *Miatyánk* és *Üdvözlégy* közös elimádkozásával zárult. A középkori ars praedicandikról – melyekben domináns a kuldulórendi hatás – Rónay György értekezett. A prédikáció nem más, mint „a hit és erkölcs nyilvános és közösség előtt való tanítása az emberek oktatására a józan értelem és az egyházi tekintélyek alapján.”⁴⁴⁸

Az első kötetben az előszavakat Monoszlóy András latin epigrammája⁴⁴⁹ és Pécsi Lukács az olvasókat üdvözlő és Telegdit méltató humanista verse követik.⁴⁵⁰

Telegdi posztillás könyvei a középkori írott prédikációs hagyományt viszik tovább: az első két kötetben az egyházi évkörnek (anni circulus) megfelelően a vasárnapokra és főünnepekre rendelt prédikációit tartalmazzák (de tempore), a harmadikban a szentek és kisebb ünnepek emléknappjaira vonatkozó prédikációit (de sanctis). Első kötetében az adventtől nagypéntekig terjedő liturgikus időszakra vonatkozó perikopák magyarázatait olvashatjuk,⁴⁵¹ összesen 33 prédikációt, mindegyik alkalomra egyet,⁴⁵² kivéve karácsony, vízkereszt és nagypéntek napját, ezekre 2 prédikációt írt. Ugyanígy 2 prédikációt olvashatunk a nagycsütörtöki ünnepi szentbeszéd előtt az Oltáriszentségről. Amikor egy napra két prédikációt írt, az utóbbi leggyakrabban kontroverz teológiai tanítást fogalmaz meg. Ez a szerkezeti felépítés, a prédikációk ilyen sorba rendezése is alátámasztja Telegdi prédikációművészetének átmeneti jellegét: formailag a késő középkor koldulórendi gyakorlatot követi, ahhoz képest újdonsága

⁴⁴⁶ VÁRNAGY 1999, 378.

⁴⁴⁷ E szép szokás ekkor még élt az egyházban, sőt a protestánsok is átvették. TARPAI SZILÁGYI 1667/2012, 146.

⁴⁴⁸ RÓNAY 1968, 26.

⁴⁴⁹ *Epigramma ad lectorem* = P1,)(10r. Incipit: „*Haec lege grandiloqui cultissima scripta...*”, modern kiadása nincs.

⁴⁵⁰ *Liber ad lectorem* = P1,)(10v. Incipit: „*Vvltu progreditor sereniori...*”, modern kiadása nincs.

⁴⁵¹ A kora újkori magyarországi prédikációk adatbázisában Telegdi egyes prédikációinak adatai megtalálhatók: http://predicatio.btk.ppke.hu/Pred_kut/login.php (utolsó megtekintés: 2019. 08. 31.)

⁴⁵² Az RMNy 374. tétele alatt a kommentárban ezt olvashatjuk: „A főrészen adventtől húsvétig, a vasárnapokra és főbb ünnepekre rendelt evangéliumok szövege után egy-egy rövid magyarázat és három-három prédikáció áll.” E megállapítás két tartalmi hibát rejt magában: egyrészt nem húsvétig, hanem nagypéntekig tart az első kötet, másrészt nincs mindegyik vasárnaphoz három prédikáció rendelve. A szócikk szerzője minden bizonnyal a „rész”-eket és „tanúság”-okat külön prédikációként értelmezte.

magyar nyelve és a kifejezetten kontroverz teológiai prédikációk jelenléte. Ugyanakkor a jezsuita beszédszerzők „orgonazengésű barokk”⁴⁵³ stílusa vagy spirituális érdeklődése sincs jelen beszédeiben.

Az első két kötet jellegzetessége, hogy – vélhetően nyomdai készlet hiánya miatt – kottajelzés nélküli népének szövegével is találkozhatunk bennük. Az első kötetben Telegdi öt karácsonyi éneket szerkesztett gyűjteményébe,⁴⁵⁴ majd újév napjára egy hálaadó éneket is elhelyezett benne.⁴⁵⁵ Prédikációi második részében két húsvéti éneket közölt.⁴⁵⁶ Mindezeket az énekeket Horváth Cirill *Telegdi Miklós énekei* címmel kiadta.⁴⁵⁷

Mindhárom kötethez ívjelzés nélküli tartalommutatót (tárgymutatót) csatoltak.⁴⁵⁸ Telegdi mutatórendszere még a középkori, skolasztikus hagyományt követi, mely szerint a kötet margóin folyamatosan vezetett tartalmi utalásokat alfabetikus módon összerendezték. Telegdi mutatói felkészültebb használói hozzáállást feltételeznek, mert a főfogalom meghatározása során nem mindig a legjellemzőbb kifejezést ragadják meg, és több tartalmi duplikáció is előfordul.⁴⁵⁹ A mutatószerkesztés módszertanát az első kiadás során fejlesztették ki, azt a további kötetekben nem módosították. Ezeket mindig utólag készítették, és fűzték hozzá a posztillás könyvekhez. A mutatók elsősorban azok számára jelentettek kapaszkodót, akik új prédikációik számára kívántak tartalmi segítséget kapni,⁴⁶⁰ vagy – akár folyamatosan olvasva a mutató tételeit – laikusok számára nyújtottak eligazodást a hitforrások és hittartalmak értelmezésében. E mutatókat mint „a megjegyzendő dolgok szöveges adatbázisát” is felfoghatjuk.⁴⁶¹ Ilyen értelemben a prédikációs kötetek biblikus, teológiai vagy akár közjogi, pedagógia vagy filozófiai kézikönyvekként is olvashatók voltak.⁴⁶² A mutatók a 17. századtól

⁴⁵³ BÁN 1970, 463.

⁴⁵⁴ *Vrunk Szuletേശerul enecec, mellyeket szoktunc ez inepékbe, Predicatio elöt, es predicatio utan enekleni* = P1, 87–91. Az ötödik ének (*Grates nunc* szekvencia) hiányos kottajegyzéssel van ellátva. Telegdi „azért vehette fel gyűjteményébe, mert már a késő középkori anyanyelvű gyakorlatban meggyökerezett.” DOBSZAY 1982, 102.

⁴⁵⁵ *Az ui esztendoe eneke* = P1, 181.

⁴⁵⁶ *Husveti enecec* = P2, 39–41.

⁴⁵⁷ RMKT I, 418–435. Feltárta forrásaikat és protestáns használatukat is, azonban feltételezése, miszerint Telegdi szerzőjük lehetett, téves. RMDT I, 64, 69, 87, 147–148, 180, 181, 183. t.; 634, 753. old.

⁴⁵⁸ *Az minemve feo dolgokrul e koenyechkeben emlekezet vagyon, azoknac mindeniket hanyadic leuelbe kellyen meg keresni, imez köuettezendö az ABC rendi szerent iratot iegyzes meg mutattya* = P1, [oldalszámozás nélkül].

⁴⁵⁹ TASI 2014, 117.

⁴⁶⁰ „Az összehasonlítandó locusok feltalálásához a kiindulást a tárgymutatók jelentik.” BÁRCZI 2007, 128.

⁴⁶¹ TASI 2014, 123. Továbbá lásd: HELTAI J. 2004, 690.

⁴⁶² A 17. századi excerpálási technikákról és a téma irodalmáról lásd: MACZÁK 2011.

kezdve fokozatosan differenciáltabb keresési feltételeket biztosítottak, szinte mindegyik kötethez indexeket szerkesztettek.⁴⁶³

Az első kötetben a mutató után hibajegyzéket találunk,⁴⁶⁴ melynek első példája minta, miként kelljen a további tételekben a rövidítéseket értelmezni. Ezt az utolsó levélen egy impresszum zárja.⁴⁶⁵

Második kötetének előszavában Bornemisza Péter csallóköz–mátyusföldi szuperintendenssel való konfliktusról ír,⁴⁶⁶ noha Telegdi nem nevezi meg a prédikátort.

„Hasonlatos képpen vagyon ennekemis igyem, egy nem igen io szomszedommal. Ki minec vtanna latta volna hogy az en Postillamnac első része, mellyet taualy bochattam ki, a' keresztyenek nec kezekbe forgattatneiec, feleluen raita, hogy az ü hasas es potrohos könyueinec ennek vtanna keuese böchületi lenne, es arra alab fogna szallani, miuel hogy volna immar masic, mellyet azoc oluashatnánac s-oluanánakis, a' kic eddig az ü Postillaiat nem egyebert, hanem azert oluastac, mert talam a' mi nyeluünkön egyebet nem kaphattanac.”⁴⁶⁷

Ez az előszó már beharangozója, előképe kettőjük hitvitájának, mely 1580–1581-ben nyer explicit irodalmi formát Telegdi apologetikai műveinek megjelenésével. Már a felvezetésben a 7. zsoltár igéjét hozza elő, melyben kéri az Istent, hogy távoztassa el tőle üldözőjét. E felvezetés után az első magyarországi irodalmi vita tárul elénk, melynek központi kérdése a két szerző prédikációs köteteinek viszonya.⁴⁶⁸ Önmagában konfesszionális ellentét feszül a két véleményformáló értelmiségi térbeli befolyási övezete és munkássága között, amely irodalmi

⁴⁶³ Pázmány Péter 1636-os prédikációs kötetében nincs tárgymutató, ezt később latin nyelven Kácsor Keresztély piarista szerzetes készítette el. Munkája két részből áll: első részében egy betűrendes mutatót írt, majd egy tematikus gyűjteményt is szerkesztett a teológiai szempontból kiemelt kifejezések szerint. HARGITTAY 2011, 130.

⁴⁶⁴ *Az minemv vetkec a nyomtatatba toertentene, azoknac meg igazetasarul valo iegyzes* = P1, [oldalszámozás nélkül].

⁴⁶⁵ „Ez, e vége a koenyuunec [!] elseo részének, meli Béczben nyomtatot Apffl Mihály által 1577. estendoeben.” P1, [oldalszámozás nélkül].

⁴⁶⁶ Bornemisza Péter (1535–1584) lutheránus reformátor, szuperintendens, hitvitázó, Balassi Bálint nevelője. Munkásságát Schulek Tibor (SCHULEK 1939), majd Nemeskürty István dolgozta fel. Összegyűjtött Bornemisza-dolgozatait lásd: NEMESKÜRTY 1999. Nemeskürty munkamódszerének átfogó kritikáját lásd: KŐSZEGHY 2008, 37–44. Telegdivel egy térben (Nagyszombat környéke, Pozsony vármegye) és egy időben működött, munkásságuk összekapcsolódott, életművük egymással párhuzamosan, egyben egymás rovására teljesedett be mind politikai-közéleti, mind teológiai értelemben.

⁴⁶⁷ P2,)(2v.

⁴⁶⁸ NEMESKÜRTY 1957, 459–460.

formát öltött: a két prédikációsorozat egymásra utal, és szükségszerű volt megjelenésük, nehogy a hívő közösség a másik fél köteteiből merítve értelmezhesse a *Szentírást*. Az előszó következő részében a *Fejtegetésről* esik szó,⁴⁶⁹ melyből Telegdi Bornemisza további rágalmait számlálja elő, és védelmébe veszi első kötetét.

„Annac vtanna, hogy hamareb ki teriedhetne az a' gyalazat, mellyet nekem es az en könyuemnec keszet vala, nagy sietséggel egy csomózo fejtegetést ira, mellyet az el mult gyülésbe, a' posoni varasban, vraknac es nemessekne, vigan es mosolyogua osztogata, mintha immar aual tellyességgel veghez vitte auagy vihette volna az ü szandékat.”⁴⁷⁰

Mindez azonban eltörpül az *Ördögi kísértetek* botránya mögött. Bornemisza, látva, hogy legnagyobb ellenfele a saját fegyverét, a könyvsajtót és a szószéket fordítja ellene, Telegdi 1569-es diffamatio-ügyét előhossa, és prédikációi negyedik részének függelékeként megjelent példatárában felemlégeti.⁴⁷¹ Telegdi erre válaszolni kénytelen, és oldalról oldalra elemezve Bornemisza függelékét kimutatja, hogy a protestáns prédikátor az, aki méltatlan módon ír, és botrányt okoz:

„Mellyekből vegezetre, ha egyeb gonoszt nem találhatnak az ifiac, (maga tanetas nélküli elég hailandoc minden fitalansagra) azt meg tanulhattya (folio 895. et sequentibus) mint kellyen magoc viszeleseuel, az artatlanoknac szieuket fertelmessegre ingelleni, es vonni.”⁴⁷²

Az ajánlás inkább a visszatámadó odaszólogatás módszerével él, mint a teológiai érvekével – ide számítva a bibliai hivatkozásokat is, melyek inkább erősítik ezt a beszédmódot, mint szisztematikus vagy racionális keretet adnának a kontroverziának –, ezt befejezése is mutatja: Bornemisza bűdös bornak nevezi Telegdi prédikációit, Telegdi azonban egy egyszerű visszahárítással felel rá:

„Ne vtallya meg azert senki, ennec ragalmazasához kepést idő elöt az én irasomat, meg lattya a' ki figyelmetessen meg oluassa, hogy nem bűdös bor, hanem az Euangeliomi tudomannac io izü bora vagon a' szép czeger alat.”⁴⁷³

---

⁴⁶⁹ RMNy 419.

⁴⁷⁰ P2, 3)(r.

⁴⁷¹ Lásd a 466. jegyzetet.

⁴⁷² P2,)(4v.

⁴⁷³ P2,)(8v.

Második kötetében összesen 44 prédikáció olvasható, mindegyik vasárnapra és főünnepre egy, kivéve húsvétra és áldozócsütörtökre, mely ünnepekre két-két prédikációt szerzett. A könyvet az előző kötethez hasonlóan tartalommutató és impresszum zárja.⁴⁷⁴

De sanctis kötetének előszavában Telegdi mentegeti magát, hogy másfél évvel később jelent meg a kötet, nem azonnal a második után.⁴⁷⁵ A késedelmet három dologgal indokolja: betegségét és hivatali teendőinek sokaságát okolja, valamint nem törekedett sietségre, mert abból rossz dolgok származhatnak, például támadói könnyebben megcáfolhatnák, ha elnagyolta volna ezt a munkát.

„Könyu azoknac minduntalan könyueket irni es nyomtatni, a’ kic senkitül nem kerdene, hanem tulaidon feiec vtan iarnac, es az ü teczeseket es talalmanyokat köuetic.”⁴⁷⁶

E kötetében – de tempore prédikációihoz képest is – rengeteg antik és középkori egyházatya és egyháztanító munkája mellett számtalan régi zsinatra hivatkozik, ezek összegyűjtése, rendszerezése és szövegeibe építése sok időt vett igénybe.

„Ezeket a’ vegre hoztam itt elő, hogy menchem nemellyeknel magamat, a’ kic nehezlettec, hogy illyen sokaig késtem e’ könyunec ki adasual. Es hogy ne chodallya senki, ha egyebüttis mindenüt, de ott főkeppen, a’ hol valami oly dologrul iroc, mellyekrül e’ mostani időben vetekedés vagyon a’ szent Doctoroknac es Conciliomoknac ertelmen maradoc meg, es ü vellec magyaraztatom az irasnac helyeit, mellyekcel vagy mi bizonyetunc a’ teuelygöc ellen, vagy a’ hittül szakattac igyekez nec mi ellenünc bizonyetani.”⁴⁷⁷

Könyvének kontroverz teológiai szándékát három mottóval demonstrálja: az Órigenésztől, Lerinumi Szent Vincétől és Szent Ágostontól vett idézetek mondanivalója közös. A reformáció „sola Scriptura” elvével ellentétben nemcsak a *Szentírás* az egyedüli hitforrás, hanem a katolikus tanítás mindig is a traditio és a *Biblia* egyenlőségét hangsúlyozta.

Telegdi (és Pécsi Lukács) kötetszerkesztési technikájából egyértelműen látszik, hogy 1. a prédikációk Bornemisza-féle prédikációs gyakorlat és igemagyarázat ellen íródtak a

⁴⁷⁴ „Veg löt e’ könyunec nyomtatásában. Mind Szent hauánac hetedic napian. Christus Születese vtan 1578. esztendőben.” P2, [oldalszámozás nélkül].

⁴⁷⁵ P3,)(2r.

⁴⁷⁶ P3,)(2v.

⁴⁷⁷ P3,)(3v.

konfesszionális versenyhelyzet jegyében; 2. a kötetek a középkori arisztotelészi–cicerói retorikai hagyományból építkeznek;⁴⁷⁸ 3. nemcsak a reformációnak, hanem a katolikus megújulásnak is volt anyanyelvű programja, melyet a nagyszombati káptalani könyvnyomda megalapításával a katolikus egyház saját propagandája terjesztésére fordíthatott. A magyar nyelvű nyomtatott katolikus prédikációirodalom megindulása Telegdi egyházkormányzati funkcióinak, ezzel befolyásának növekedésével és a királyi udvar támogatásával vett lendületet.

5.3. Telegdi prédikációinak műveltségrétegei

A háromkötetes prédikációciklus műveltséganyagának részletes elemzése indokolt,⁴⁷⁹ mert Telegdi szentbeszédei mind az irodalom-, mind a magyarországi katolicizmus történetének határidőszakában, a reformáció századának második felében, egyben a trentói zsinat után készültek. Feltett kérdésünk ily szempontból kettős irányú. Telegdi posztillái már nem a kései középkor latin nyelvű mintaszövegeit tartalmazzák, mint az obszerváns ferences Temesvári Pelbárt,⁴⁸⁰ Laskai Osvát⁴⁸¹ vagy a szintén népszerű dominikánus Michael de Hungaria⁴⁸² vaskos, a Kárpát-medencétől nyugatra is rendkívül népszerű kötetei.⁴⁸³ Ugyanakkor Telegdi nem az új, hazánkban a 17. század elejétől kezdve jelentkező jezsuita nevelés és erudíció szellemében írt. Így adódik a kérdés, hogy a vizsgált köteteknek az egyházatyákhoz, középkori skolasztikusokhoz, a reformátorokhoz és a kortárs katolikus szerzőkhöz való viszonyulása mennyiben tér el a késő középkori koldulórendi, valamint a közel fél évszázaddal későbbi magyarországi, alapvetően későskolasztikus, jezsuita műveltséganyaggal dolgozó prédikációszerzők műveiben tapasztalható tendenciáktól. Telegdi számára melyek voltak azok

---

⁴⁷⁸ KECSKEMÉTI G. 1996, 146, 157. „Arisztotelészi–cicerói felfogásról [...] abban az értelemben beszélek [a 16–17. századi retorikatörténet tárgyalása során], amennyiben a recepció egyik meghatározó irányzata az arisztotelészi retorikát Cicero és Quintilianus retorikaelméletével koherensnek tekintette.” KECSKEMÉTI G. 2007, 37 (10. jegyzet). Lásd még Nádasdi Bálint ferences példáját: KISS F. G. 2017, 340–345.

⁴⁷⁹ Telegdi hivatkozásainak listáját a *4. számú melléklet* tartalmazza.

⁴⁸⁰ HORVÁTH C. 1889.

⁴⁸¹ A teológiában Pelbárt az elmélyültebb, szociálisan az ő művének folytatója, Laskai Osvát érzékenyebb. SZÚCS 1974a, 427.

⁴⁸² Róla részletesebben lásd: BORSA 1997.

⁴⁸³ ROZSONDAI 1984, 302; BORSA 2005.

a munkák, amelyek egy írói műhely argumentációs bázisaként szolgálhattak? Másfelől nemcsak azt érdemes megvizsgálni, hogy mit, hanem azt is, hogyan idézte Telegdi a kútfőket.

Vizsgálatunk középpontjában Telegdi nem bibliai utalásainak vizsgálata áll, mivel a prédikációirodalomnak – akárcsak a teológiai és kegyességi irodalom minden műfajának – jellegzetessége a bibliai helyek idézése és a rájuk vonatkozó utalások sokasága. Ezt a dogmatikai, erkölcszociológiai és egyháztörténeti vonatkozások indokolják. A *Bibliára* történő hivatkozás a szövegek megértése szempontjából mindig is elsődlegesnek számított mind a tárgyalt perikopa szentírási párhuzamai, mind a topologikus értelem könnyebb megértése érdekében. A 16. század közepére-végére már több bibliai konkordanciagyűjtemény is napvilágot látott, Telegdi könyvtárában is megvolt egy kiadás.⁴⁸⁴

A kora újkori magyarországi prédikációszerzők forráshasználata kutatásának módszertanát Bitskey István dolgozta ki Pázmány Péter prédikációit elemző monográfiájában. Bitskey Pázmány marginális hivatkozásainak számbavétele és rendszerezése után arra a megállapításra jutott, hogy mindezek a hivatkozások tulajdonképpen részben tekintélyhivatkozások,⁴⁸⁵ részben – elsősorban a történeti tárgyú szövegbetétek – exemplumként szerepelnek a prédikációkban.⁴⁸⁶ Ezt a módszertant vette át Bitskey tanítványa, Gábor Csilla is Káldi György beszédeinek értelmezésekor, és megállapította, hogy a két kortárs szerző ismeretanyagában nincs jelentős különbség,⁴⁸⁷ ellenben kiemelte az ókori és középkori autoritások dogmatikai szempontú alkalmazhatóságának fontosságát.⁴⁸⁸ Mindkét prédikációszerző gyakorlatában azonos, hogy forrásaik nagy száma és pontos jelölése a humanizmus „ad fontes” eszményének szellemében saját gondolatmenetük alátámasztására,⁴⁸⁹ az egyházatyák, ezzel az igaz ősi Anyaszentegyház

⁴⁸⁴ Lásd a könyvjegyzék [31.] tételét.

⁴⁸⁵ A középkori hagyományon keresztül a kora újkor végéig a tekintély (és egyben a szenthagyomány) a legfontosabb bizonyíték a kinyilatkoztatás igazságáról. HORVÁTH C. 1889, 26.

⁴⁸⁶ BITSKEY 1979a, 102; KECSKEMÉTI G. 1998, 82.

⁴⁸⁷ GÁBOR 2001, 55–56.

⁴⁸⁸ „A kései középkor közvetlen forrásokat többnyire nélkülöző kompilációs gyakorlatát a kényszerűség is kétségkívül motiválta, [...] amely az idézést munka- és gondolkodási módszere elvi alapjaként tételte, [ebben] a katolikus teológia megfontolásait is meg kell látnunk. [...] A kora újkori prédikációszerzői gyakorlat többek között abban különbözik a középkortól, hogy a humanizmus tudományeszményének jegyében nem csupán az eredeti művekhez tér vissza [...], hanem lényegesen ki is tágítja a forrásként számbajöhető művek sorát, mind tartalmi, mind műfaji, mind pedig történeti tekintetben.” GÁBOR 1996, 145–147.

⁴⁸⁹ Temesvári Pelbárt még sok természettudományos tévedést átvész a középkori skolasztikusoktól (HORVÁTH C. 1889, 23), Telegdi ezeket már nem építi beszédeibe, ő vagy a mindennapokból, vagy a történetírókból veszi példázatait.

igazságának közvetítésére és – különösen Pázmány esetében – erudíciójuk hangsúlyozására szolgált.

A talán legizgalmasabb kérdés, miszerint a kora újkori prédikációszerzők egykorú nyomtatott kiadásokból vagy kéziratok (esetleg szintén nyomtatásban megjelent) gyűjteményes kötetekből dolgoztak-e, vagy éppen komplett, már korábban megírt vagy esetleg megjelent, hasonló tematikájú prédikációk jelzett forrásbázisát használták-e fel. Ez elsősorban a későbbi nemzedékek kutatói érdeklődésére tarthat számot. A 16–17. század konfesszionális viharaiiban nem az autoritások és műveik fizikai hordozója, hanem maga a tekintélyhivatkozás pontossága és a hagyományban elfoglalt helye volt a fontos.⁴⁹⁰ Az bizonyos, hogy Telegdi könyvkatalógusához hasonlóan a jezsuita könyvtárak rendelkeztek a 16. században neves nyugati kiadóknál megjelent patrisztikus és ókori auktorok műveit feldolgozó életműkiadásokkal,⁴⁹¹ és ezekből akár közvetlenül is dolgozhattak, esetleg florilégiumaik vagy saját emlékezetük szerinti hivatkozásait, idézeteiket legalább ellenőrizhették belőlük.⁴⁹² A kora középkortól a reneszánszig terjedő időszakban alakult ki véglegesen az antik és patrisztikus szerzők műveinek beosztása, és a szerző és művének címe rövidítése után a megfelelő rész pontos jelölésével feleslegessé is vált a konkrét kiadás oldalszámára való hivatkozás, elegendő volt a „könyv” (liber, leggyakrabban l., lib. rövidítéssel) és a „fejezet” (caput, leggyakrabban c., cap. rövidítéssel) megadásával hivatkozni. Telegdinél ugyan még csak szórványosan, de Pázmánynál gyakorta előfordul az „ante medium” (közepe felé) vagy az „in fine” (a végén) kitétel, amikor hosszabb szövegegység egy részletére utal. Hasonló utat járt be a patrisztikus és humanista leveleskönyvek kiadástörténete is, végleges formájukat és sorrendjüket a reneszánsz végén nyerték el. A könyvnyomtatás elterjedése és a konfesszionális vetélkedések tudományos szükségletei mellett az antik és középkori műveltséget reaktiváló humanista/későhumanista⁴⁹³ érdeklődés is elősegítette e kiadások létrejöttét. Kiváltképpen érdemes megemlíteni Rotterdami Erasmus tevékenységét, aki a legtöbb összkiadás ösztönzője volt; nem véletlen, hogy azokban a nyugat-európai egyetemi városokban (Párizs, Bazel,

⁴⁹⁰ E kérdést minden egyes kora újkori szerző munkáját elemző vállalkozás függőben hagyja. BORZSÁK 1960, 138.

⁴⁹¹ Pozsony: MONOK–VARGA 1990, 89–236; Nagyszombat: FARKAS G. F. 1997.

⁴⁹² Pázmány *Öt szép levél* (RMNy 980) és *Öt levél* (RMNy 1059; Appendix) című műveinek kritikai kiadása (PÁZMÁNY 1609–1613/2019) sajtó alá rendezése során azt tapasztaltam, hogy a különböző 16. századi kiadások és Pázmány idézeteinek szövege megegyezik, és a Patrologia-sorozat szövege sem mutat eltérést. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy „a levéltári dokumentumokban szereplő »opera omnia« sok-sok kötetének meglete nem biztos, hogy egyben a használatot, a recepciót is jelenti.” MONOK 2016, 117.

⁴⁹³ A későhumanizmus fogalmáról lásd: SZABÓ A. 2003.

Leuven) nyomtatták a legnépszerűbb kiadásokat többször is, ahol ő is megfordult, illetve tanított.

A Telegdi által tételesen hivatkozott forrásokon túl nem vethetjük el a korszakban gyakorta alkalmazott kompilációs eljárás lehetőségét sem. Kudora János felfigyelt a *Dies irae* fordítására, valamint egy Szent Ágoston-kompilációra a kötetben.⁴⁹⁴ E példából arra következtethetünk, hogy mind az egyházatyák, mind a mindennapi liturgikus szövegek jelentősen inspirálták a prédikációs gyakorlatot. Kutatásaim során ugyanazon vasárnapra vagy szent ünnepére írott szentbeszédek közül kiválasztottam három-három prédikációt a Telegdi-könyvtárban szereplő katolikus szerzők posztilláiból, azonban sem tematikus, sem szövegszintű egyezést nem találtam, a korábbi szerzők forrásbázisa is más művekből áll össze. A középkori prédikációirodalmi gyakorlatban a citátumok többnyire másodlagos átvételek,⁴⁹⁵ akár teljesen más helyen, teljesen más szövegösszefüggésben másoknál is olvashatták azokat.

Telegdi prédikációírói gyakorlatában kiemelkedő szerep jut a négy nagy nyugati egyházatyának, különösen Szent Ágostonnak. Ezen nem is csodálkozhatunk, mivel talán a legterjedelmesebb és leginspirálóbb életművet hagyta hátra a régi egyházdoktorok közül, és minden teológiai szakterületen megkerülhetetlen gondolkodóvá vált mind a mai napig, ráadásul a nyugati liturgikus hagyományba is számos műve beépült. A prédikációszerzők Szent Ágoston bensőséges hitélményével kívánták kompenzálni a száraz dogmatikai fejtegetéseket. Ezt a célt segítette elő az ágostoni szöveghagyomány halmozott jelenléte a szövegekben.⁴⁹⁶ A hivatkozott egyházdoktorok művei közül az egyes eretnekek, illetve eretnekségek ellen írott művek, valamint az egyes bibliai könyveket kommentáló munkák vannak túlsúlyban.

Telegdi prédikációi szervesen illeszkednek a késő középkori hagyományba. Hivatkozásai többnyire tekintélyhivatkozások, a szövegből elhagyhatók lehetnének, ahhoz szervesen nem kapcsolódnak, prédikációi logikai folyamát, nyelvét nem befolyásolják. A szó szerinti idézés éppen ezért itt felesleges, elegendő a tekintélyhivatkozás – inkább tekintélyutalás – eredetének pontos közlése, ugyanis – különösen a hitvitairodalomban – kitüntetett figyelmet fordítottak a felek egymás filológiai pontosságára/pontatlanságára. Ez alól csak két kivétel van: történelmi tárgyú exemplumai és azok a szerzői, amelyek inkább csak formai tekintetben nevezhetők prédikációnak, inkább a dogmatikai/kontroverz teológiai traktátus (skolasztikus tanítás)

⁴⁹⁴ KUDORA 1902, 91. Kudora a Telegdi János-féle kiadást használta, az első kiadásban: *Dies irae* = P1, 25; Szent Ágoston-kompiláció = P1, 138.

⁴⁹⁵ MADAS 1999, 277–278.

⁴⁹⁶ Pécsi Lukács Pseudo-Augustinus magánajtatossági könyvének kiadása (PÉCSI 1591/1988) is a lelki megújulást szolgálta. Részletesebben lásd: RÓNAY 1937.

szerepét töltik be a kötetekben. E beszédei többnyire második vagy harmadik prédikációk az adott ünnepre vonatkozóan, és a homília formai kereteit elhagyva már inkább a szerző műfaji jellegzetességeit viselik magukon.

Telegdi tekintélyrendszerében kiemelkedő szerep hárul a keleti egyházatyák műveire is. Telegdi nemcsak a latin, hanem a görög nyelv ismeretében is jártas volt, ezt – a vitairodalomban gyakorta alkalmazott módon – több szóetimologizáló érve, valamint a kötetekben néhol vagy a margón, vagy a főszövegben apró betétként funkcionáló görög idézet reprezentálja. A nyugati kereszténység a keleti egyházatyák műveit elsősorban latin nyelven ismerte, de a 16. század második felétől nagy számban jelentek meg a görög és bilingvis kiadások is. Telegdi homíliáiban Aranyszájú Szent János és Órigenész Adamantiosz bibliakommentárjait hívta segítségül, gyakrabban, mint Szent Jeromos munkáit. A protestáns prédikátorok által mellőzött keleti egyházdoktorok, akik között a szír származású Szent Efrém is két munkájával szerepel, gyakori idézése a katolikus egyház egyetemességét fejezte ki.⁴⁹⁷ Külön érdekesség a 11–12. század fordulóján (tehát a szkizma után) alkotó, a bogumil eretnokség ellen fellépő ohridi püspök, Szent Theophüktosz kommentárjainak gyakori idézése. Az ő műveit a 16. századi humanizmus, különösen Erasmus és köre nagyra értékelte és kiadta.

A prédikációk központi eleme a patrisztikus irodalom mellett a kora- és virágzó középkori szerzők gyakori feltűnése, azonban e szerzők és művek idézése meglehetősen esetlegességről tanúskodik. A keresztény középkor két ismert autoritásának, Szent Bédának és Clairvaux-i Szent Bernátnak a művei szerepelnek a legtöbbször a hivatkozott irodalomban. Telegdi nem az egyéni átélt hitélményt közvetíti beszédeiben, hanem az egy örök igazságot, melyet szenthagyomány örökített nemzedékről nemzedékre: az apostoli tanítástól az egyházatyák ránk hagyott írásain és a középkori szerzetesi teológiai irodalmon keresztül a teljes katolikus hagyomány megjelenik prédikációiban. A középkori szerzők, akárcsak a keletiek, az egységet és egyetemességet képviselik.

Hasonló funkciót töltenek be az egyetemes és egyháztartományi zsinatok jegyzőkönyvei és határozatai is. Telegdi már kötetei előszavában élt a katolikus prédikációszerzők toposzával, miszerint ő nem tanít újat, mint a protestánsok, hanem a régiek ösvényén halad, és a szent zsinatok és a régi szent doktorok nyomában jár. Noha a trentói zsinat után vagyunk, Telegdi csupán kilenc alkalommal hivatkozott a zsinat végzéseire.

A forráskészlet eddig ismertetett elemei a középkori gyakorlat továbbélését mutatják. A középkori prédikációszerzőktől való eltérést nem a hivatkozások mennyisége, hanem az idézett

---

⁴⁹⁷ BITSKEY 1979a, 70.

vagy említett szerzők és munkák számának növekedése mutatja. A patrisztikus utalásokon túl a legnagyobb hivatkozott forráscsoportot a történelmi munkák képezik. Az ezekben szereplő történetek egy meghatározott morál- vagy kontroverz teológiai probléma magyarázatakor az exemplum szerepét töltik be. Telegdi a magyar történelmet – a középkori szöveghagyományban fennmaradt legendáriumokon túlmenően – Bonfini *Decasaiból* és Pietro Ransano humanista magyar történelméből ismeri.

Külön érdekessége Telegdi posztilláinak, amint erre már Fényi András is rávilágított,⁴⁹⁸ hogy a pogány bölcsek nem szerepelnek a szövegekben, egyedül a „pogány szent”, Vergilius *Aeneis*ére történik egyszer egy hivatkozás. Arisztotelész, Cicero vagy a sztoikus Seneca művei a prédikációk forrásanyagából teljesen hiányoznak,⁴⁹⁹ míg a 16–17. században – hazánkban különösen a kortárs Bornemisza Péter vagy fél évszázaddal később Pázmány Péter érsek prédikációiban⁵⁰⁰ – az ő erkölcsi tanaik az egyes lejegyzett beszédek forrásbázisát, de legalább exemplumanyagát képezték. Telegdi humanista iskolázottsága és műveltsége ellenére nem teheti meg, hogy – noha ezeket a szerzőket mindenképpen ismernie kellett retorika vagy latin és görög nyelvi tanulmányai miatt – idézze őket, vagy utaljon rájuk, mert Bornemiszával nemcsak teológiai, hanem irodalmi vitát is folytat. A prédikáció Telegdi igehirdetői gyakorlatában az egy isteni örök igazságról kell szólnon, és alapvetően a hallgatóság igényeihez volt szabva mind mondanivalója, mind terjedelme. Ebbe nem fértek bele az ókori történetek és bölcs mondások, a szenthagyomány folyamatosságára és történetiségére reflektáló tekintélyhivatkozások inkább az olvasónak, mintsem a hallgatónak szóltak.

Telegdi forráshasználatában a késő középkori gyakorlathoz viszonyítva az újdonságot a kortárs szerzők prédikációba illesztése jelenti. Ezt a leggyakrabban hitvitázó prédikációiban teszi, és a protestáns szerzők állításait egyrészt az egyházatyák példáival, másrészt a kortárs katolikus apológéták szavaival hárítja el, és támadja meg. Az ekkoriban kialakuló protestáns felekezeteket még egynek tekinti, és ugyanolyan hevesen támadja mind Luther, mind Kálvin tanait, vagy az akkoriban a magyar protestánsoknál népszerű lutheránus Georg Maior vagy Johann Brenz posztilláit.

Telegdi forrásai az európai keresztény kultúra közvagyonából valók.

---

⁴⁹⁸ FÉNYI 1939, 27–28.

⁴⁹⁹ „Minden korszaknak van uralkodó filozófiája. Túlzott egyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a reneszánszé a neoplatonizmus, barokké az arisztotelizmus volt. A középkor szintén egy antik filozófia recepciójával építette ki a maga gondolati rendszerét, az arisztotelizmus krisztianizációjával. Ez az új eszmerendszer a skolasztika, a tulajdonképpeni középkori filozófia.” LÁZS 1978, 5.

⁵⁰⁰ BENDI 1910; BORZSÁK 1960, 133–518.

A prédikációk forrásainak számszerű értékelése után azok idézésének módszerét érdemes szemügyre venni.⁵⁰¹ Telegdi idézéstechnikája alapvetően nem különbözik a három kötetben. De sanctis ciklusában a hivatkozott irodalom mennyisége jelentősen megemelkedett: mind a prédikációkba vont szerzők, mind műveik számában emelkedést tapasztalhatunk az előző két kötethez képest; erre előszavában is utalt a harmadik kötet késedelmes megjelenése miatti magamentésében:

„Mert soc idő kel hozza, hogy meg keressüc es meg talalllyuc, az Apostoloktul fogua eddig, minden üdöbeli tudos iambor tanetoknac, mi lött legyen arrul, a' mirül mies irni akarunc, közönseges ertelmec. Idöt keuan azis, hogy a' mit irunc, egybe veszüc a' regieknec irasokkal, es meg lassuc hogy azoktul semmibe ne kilömbözzön.”⁵⁰²

Forrásait leggyakrabban konkrét interpretáció vagy idézés nélkül, csak tartalmi alapon illeszti a szövegbe, ritkábban szó szerinti fordításban vagy tartalmi összefoglalásban magyar nyelven adja vissza. Ebben a középkori egynyelvű hagyományt követi.

Telegdi prédikációiban több helyütt találkozhatunk halmozott utalásokkal.⁵⁰³ Nagyrészt ezek tartalmazzák Telegdi forrásainak döntő részét, és a leggyakrabban valamely apologetikai téma – szabad akarat, igaz apostoli tudomány tündöklése, szentségtan, böjt, üdvösség, szenthagyomány, liturgia, Szűz Mária és a szentek tisztelete, Szent Péter egyházfősége és a pápaság, Dániel próféta jövendölése az utolsó ítéletről stb. – kifejtése során alkalmazza ezeket. Különösen érdekes a szentek tiszteletéről szóló rész a Mindenszentek napi prédikációban, ahol három oldalon keresztül sorolja a tekintélyeket. Az egymást követő utalások sorrendje alapvetően esetleges: sem alfabetikus, sem időbeli vagy nyelvi logika alapján kerültek egymás után.

„Hogy a' szenteket tisztelnünc es segetsegünkre kel hinunc, meg talallya apud Damascenum, lib: 4. ort: fidel. cap: 16. Apud Basilium, Hom: 20. in quadraginta Martyres. Hom: 26. de Martyre Mamante: Gregorium Nazianzenum, orationes in laudem S: Cypriani Martyris et de laudibus S: Athanasij magni, Item oratione funebri in laudem Basilij magni. Chrisostomum, Sermonem in adorationem Venerabilium Cathenarum, S: et Apostolorum principis Petri. Hom: 66. ad populum Antioch: Homil: 1. ad

⁵⁰¹ A kora újkor magyarországi szerzők közül Pázmány Péter idézéstechnikája került a kutatás homlokterébe: BITSKEY 1975, 35; HARGITTAY 2004, 379–380; RAJHONA 2006.

⁵⁰² P3,)(2[v].

⁵⁰³ P1, 106–107, 208–209, 236, 240–241, 244, 246, 265, 371, 286, 498–503, 524–525; P2, 91–92, 145, 166, 367; P3, 132, 165–166, 189, 202–203, 376–377, 390–391, 415, 421, 422–423, 507, 593–594, 677.

Philip: Hom: 2. in Psal: 52. Hom: 27. in Math: Hom: 42. in Gen: Serm: de Virtutibus et Vitijs. Ambrosium lib: de Viduis, oratione de fine resurrectionis in fine. In cap: 21. et 22. Lucae Epist: 85. Ephrem Serm: de S: Martyribus. Hieronimum, in Epitaph: Paulae, contra Vigilantium, Epist: 53. ad Riparium praesbit: In cap: 65. Esaiiae. et pluribus alijs locis.

Augustinum, lib: de Cura pro mortuis, cap: 4. li[b]: 7. de Baptismo cont: Donatistas, Ser: 2. de Assumpt: Beatae Mariae, lib: 10. de Ciuit: dei cap: 1. lib: 20. contra Faustum Ma: cap: 21. lib: 8. de Ciuit: dei cap: 27. quaest: 118. in exodum. Theodoretum lib: 8. de Graec: affect: curat: In Philotheo: siue historia sanctorum patrum Vita 1. 2. 3. In calce Vitae 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 14. 18. 20. 21. 27. 28. 30. Prudentium in libro περιστεφανων, sive de Coronis, Hymno 1. 2. 3. 4. 5. 9. 10. 11. 13. 14. Leonem primum Serm: 1. in Natali Apost: Pet: et Pauli. Serm: 2. de eisdem. Serm: 1. et 2. in anniuersario die assumptionis suae ad pontificatum. Paulinum Nolanum. in Carmine de Cytherium, de naufragio Martiniani, et in Vita et miraculis S: Faelicis Martyris Nolani. Maximum, Episcopum Taurinensem, in Natali sanctorum Martyrum Taurinorum. Concilium Nic[a]e[a]num secundum. Act. 3. 6. 7. Concilium Gangrense in poemio. Concilium Tridentium Sessione 25.

Hogy peniglen erthetic a' szentec a' mit e' földön chelekedünc, arrul oluashat a' ki akaria, apud Gregorium magnum, *lib: 12. moralium, cap: 13. Et lib: 4. dialogorum, cap: 33. Augustinum, lib: de Cura pro mortuis gerenda, cap: 15. 16. Origenem lib: 8. cont: Celsum. Hieronimum, aduersus Vigilantium.*⁵⁰⁴

A halmazott utalások enciklopédikus jelleget adnak az adott prédikációnak. Noha – az általa vizsgált forrásanyag adottságaiból következően elsősorban a protestáns (református) beszédek elemzése –, itt is érvényes Kecskeméti Gábornak a magyarországi halotti beszédek elemző monográfiája megállapítása: „A prédikációk nyomtatott formájában tehát egyszerre lehet megtalálni populáris közlésből való származásuknak és az igényesebb közönséget megcélzó kommunikációs formában való hagyományozódásuknak a jeleit.”⁵⁰⁵

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Telegdi forráshasználatában a középkori prédikációszerzők módszertanát követi. Az idézetek és utalások nem szövevényesebbé, töredezettebbé teszik a szövegeket, hanem – részint a tényleges értelmezés hiánya miatt – feszesebbé és céltudatosabbá; a skolasztikus logika rendjét nem akasztják meg, inkább alátámasztják annak érvelését. Gábor Csilla Káldi György-monográfiájának szavai Telegdi prédikációira is érvényesek: „A sokszor megejtő naivítás helyét átveszik az értelmi meggyőzésre hivatott, többszörösen megalapozott, a hagyomány elemeivel is alátámasztott argumentumok.”⁵⁰⁶ Ezek szövegkörnyezetbe emelése nem szerves része a licenciátusok által

⁵⁰⁴ P3, 691–693.

⁵⁰⁵ KECSKEMÉTI G. 1998, 43.

⁵⁰⁶ GÁBOR 2001, 58.

felolvasásra szánt szövegeknek, szükség esetén elhagyhatók. A leginkább átvételekből, néha talán 15–16. századi kiadásokból ismert kútfők leginkább egyházatyák és a középkori skolasztikus szerzetesi teológia művei. A fél évszázaddal későbbi szerzők erőteljes devocionális érdeklődése és nyelvezete, valamint széleskörű kortárs forrásanyaga még nem szerepel Telegdi prédikációiban, ellenben újdonság a protestáns szerzők és a korai nemzetközi katolikus kontroverz irodalom szórványos megjelenése.

5.4. Telegdi homíliái

Telegdi prédikációit két műfaji alkategóriába oszthatjuk. Szentbeszédeinek nagy többsége szentírás-magyarázat (homília),⁵⁰⁷ amely az adott napra rendelt evangéliumi, ritkábban ó- vagy újszövetségi igeszakasz (perikopa) magyarázata. A másik csoportot tematikus szermói jelentik, melyek egy meghatározott tárgy, leggyakrabban dogmatikai, éppen ezért kontroverz teológiai kérdés köré szerveződnek.⁵⁰⁸ A homília elválaszthatatlan a szentmisétől – sőt a prédikációs alkalom lényegében a szakrális és teológiai szféra találkozása⁵⁰⁹ –, ezért elemzésünkbe liturgiátörténeti megfontolásokat is bevonunk,⁵¹⁰ ugyanakkor a népi vallásosság liturgikus elemeit is figyelembe vesszük.⁵¹¹ Noha a hívek aktív részvétele a szentmiseáldozatban mindig kifejezett eleme volt a vallási törekvéseknek,⁵¹² a barokk kortól kezdve a prédikáció elválik, pontosabban elsősorban egyházmegyei központokban elválhat a szentmisétől, és már nem pusztán egyszerű homília, „a perikopa csak alkalom a moralizálásra, tematikus beszédre, apologetizálásra...”.⁵¹³ Telegdi prédikációi – noha főpap mondta/írta őket – még alapvetően a szentmise – felszentelt pap hiányában az igeliturgia – keretébe illeszthetők.

Általánosságban elmondható, hogy az egyházi év két ünnepkörére – megtestesülés és megváltás – rendelt evangéliumi szövegek alapvetően a dogmatikai, míg a hosszú évközi idők

⁵⁰⁷ FÉNYI 1939, 21. Homíliáit bemutatta: MIHALOVICS 1900, 371–398.

⁵⁰⁸ A műfaji megkülönböztetésről lásd: MADAS 2002b, 19; SZELESTEI N[AGY] 2005a, 9.

⁵⁰⁹ GÁBOR 2001, 24.

⁵¹⁰ A szentmise liturgiátörténetéről bőszégesen tájékozódhatunk: PETRÓ 1931; RADÓ 1966, 220–401; JUNGSMANN 1977.

⁵¹¹ Részletesebben lásd Bálint Sándor és Raoul Manselli problémafelvető tanulmányát: BÁLINT 1974; MANSELLI 1984.

⁵¹² A barokk kori prédikációhallgatásról részletesebben lásd: SZELESTEI N[AGY] 2013b.

⁵¹³ VÁRNAGY 1999, 507.

vízkeresztől hetvenedvasárnapig és Szentháromság naptól adventig terjedő vasárnapjai a morálteológiai tartalmakra fókuszálnak. Az Egyház e hosszú időszakokra is több dogmatikai ünnepet (Nagyboldogasszony, Mindenszentek stb.) rendelt, hogy a hívők közössége ne feledkezzen meg a legfontosabb hittartalmakról.

Telegdi szentbeszédei a középkor folyamán kialakult, a koldulórendi teológia által 12–13. században tökélyre fejlesztett skolasztika szerkesztésmódját követik.⁵¹⁴ A skolasztika tulajdonképpen olyan ismeretelméleti módszertan, mely azt tanítja, hogy a teológiai igazságok, melyek a dogmákban testesülnek meg, az emberi ész számára felfoghatók.⁵¹⁵ Az egyházi tanítóhivatal által kodifikált hittartalmaknak morálteológiai következményei is vannak. Ezek szisztematikus tárgyalására, így a templomi lelkipásztori tanításra a különböző prédikációs alkalmak, különösen az ünnepi szentmisék homíliái szolgáltak,⁵¹⁶ amelyek pontokba szedett, az adott vasárnapra rendelt perikopát sorról sorra értelmező exegézisként működtek.⁵¹⁷ A továbbiakban Telegdi prédikációinak szerkezeti elemzésével foglalkozom, az egyes prédikációelemek alakulástörténetére vonatkozó megállapítások is itt kapnak helyet. Az egyházi év öt vasárnapjára (Advent II., Vízkereszt utáni III., Húsvét utáni III., Szentháromság nap utáni III. és XXIII. vasárnap) rendelt prédikációt reprezentatív mintának tekintve Telegdi prédikációinak felépítését a következőképpen szemléltethetjük.

I. *Cím.* Leggyakrabban az aktuális vasárnap, főünnep vagy szent neve. Telegdi az ünnepek népnyelvi elnevezését is megadja, ezek közül említésre érdemesek: Kis karachon. Az mi urunknc koernyul metelkedese napia;⁵¹⁸ Inuocauit. Elsoe boeiti Vasarnap, kit a' koesseg boeit

⁵¹⁴ HORVÁTH C. 1889, 33.

⁵¹⁵ „A skolasztikus teológia meghatározott technikával és értelmezési formában iskolás módon, tudományos és racionális síkon dolgozza fel a hit tartalmait.” LAINSLE 2002, 19. A skolasztika univerzális, minden műfajban tetten érhető módszertan volt. LÁZS 1978, 7–8.

⁵¹⁶ KOVÁCS S. 1982, 435.

⁵¹⁷ Temesvári Pelbárt prédikációszerkesztői eljárásáról lásd: POMÁZI 1978; MADAS 2011.

⁵¹⁸ Karácsony nyolcada parancsolt ünnep, egyik legősibb Mária-ünnepünk, a gregorián naptárreform óta hivatalosan a naptári év kezdete. Korábban a hivatalos évkezdet december 25. (karácsony napja volt), noha a popularitásban inkább a január 1-jét számították újév napjának. KNAUZ 1876, 94–100. Számos népszokás kapcsolódik/kapcsolódott hozzá, például az ajándékozás, melyet napjainkban karácsony napján tartunk. Telegdi újévi szermójában, mely kiskarácsonyi homíliáját követi, a társadalmi hierarchia szerint rendezve mindenkit megszólít, és jókívánásokat küld ajándék gyanánt. A január 1-jével kapcsolatos népszokásokról lásd: TÁTRAI 1990, 109–113.

eloe uasarnapnac neuez;⁵¹⁹ Reminiscere. Masodic boeiti vasarnap, kit az koesseg neuetlen vasarnapnakis hi;⁵²⁰ Oculi. Harmadic boeiti vasarnap, kit boeit közep vasarnapnac hiuunc; Laetare. Negyedic boeiti vasarnap, mellyet Gusaly vasarnapnac neuez a' parasztság;⁵²¹ Iudica. Oetoedic boeiti vasarnap, kit siket vasarnapnakis neuezneec;⁵²² Hvsvet vtan ötödic vasarnap: mellyet kereszt iaro vasarnapnac neuezünc; Kereszt iaro hetfő;⁵²³ Aldoza. Az Vrnac menybe menetele napia;⁵²⁴ Keresztelő Szent Ianosnac születese napia, Kit szent Ivan napianac neuez a' kösség.⁵²⁵ A homíliában magyarázandó bibliai szakasz – leggyakrabban az evangélium és/vagy a lectio (szentlecke) – szentírási helyének megnevezésével kezd. Ennek liturgikus beágyazottsága is van: „Sequentia sancti evangelii secundum N.”⁵²⁶

II. *Perikopa*. Telegdi – akárcsak protestáns kortársai – a késő középkori perikoparendet követi, melyhez a *Missale Strigoniense* jelenthetett támpontot,⁵²⁷ minden bizonnyal több szentírási szakaszt fejből is tudhatott, mint ahogy ezt a kompilációs gyakorlatában fentebb az

---

⁵¹⁹ A hamvazószerda utáni első vasárnap nagyböjt első vasárnapja, a Telegdi által említett népi elnevezés csupán arra vonatkozhatott, hogy a hívők közössége ezt a vasárnapot tartotta a nagyböjt kezdetének. Böjtelő időszaka ugyanis a II. vatikáni zsinat liturgikus reformja előtt septuagesima vasárnapkal kezdődött. Septuagesima vasárnapon (hetvenedvasárnapkor – húsvét előtti 70. nap hetének vasárnapján) elhallgatott a *Gloria* és az *Alleluja*, valamint a liturgia színe is feketére (később lilára) tért az évközi (jelen esetben a vízkereszt utáni évközi időszak) liturgikus szakasz zöld színéről. A böjti önmegtartóztatás böjtelőkor csak a szerzetesközösségek és a klerikusok részére volt kötelező érvényű, a köznép azonban ekkortájt tartotta a farsangi mulatságokat, melyek ellen a papság gyakorta kemény hangvételű prédikációkat tartott. A böjtelőről részletesebben lásd: GALAMBOS 2004, 85–88. A böjti vasárnapok latin elnevezése az introitus (bevonulási zsoltár) első szavából ered.

⁵²⁰ Nagyböjt második vasárnapjának felső-magyarországi megnevezése.

⁵²¹ Elnevezése onnan ered, hogy ez idő tájt le kell tenni a guzsalyt az asszonyoknak, mert vége van a szövés-fonás időszakának, és elkezdődik a dologidő a földeken.

⁵²² Neve a nagyböjti zajtilalomra vonatkozik. E vasárnapon minden elcsendesedik, és a templom ékeit, valamint a keresztet fekete (manapság lila) kendővel eltakarják. Innen ered e nap feketevasárnap elnevezése.

⁵²³ A húsvét utáni ötödik vasárnapkor és azt követő napokban tartott körmentekről lásd: DÖMÖTÖR 1983, 202–203.

⁵²⁴ Urunk mennybemenetele napja (áldozócsütörtök) a húsvét utáni negyvenedik nap, a húsvéti idő vége. Az egyházjogban a húsvéti kötelező szentáldozás határnapja, innen ered elnevezése is.

⁵²⁵ Keresztelő Szent János születésének főünnepéhez több népi szokás tartozik, különös tekintettel arra, hogy a nyári napfordulóhoz kapcsolódik. TÁTRAI 1990, 186–192. Több magyarországi egyházmegyében hagyományosan e napon tartják a diakónus- és áldozópap-szentelést.

⁵²⁶ Pl. Adv. II.: „Az mai szent Euangeliomot írta meg szent Lukach Euangelista xxi. reszeben az ü Euangeliomanac.” P1, 25.

⁵²⁷ Dolgozatom írása során a *Missale Strigoniense* kritikai kiadását használtam: DÉRI B. 2009. Knauz huszonnégy kiadását írta le: KNAUZ 1870b, 3–51.

egyházatyáktól való idézeteiben láthattuk. Telegdi korából még nem ismerünk magyar nyelvű nyomtatott katolikus perikopás könyvet.⁵²⁸ A hagyományos középkori magyarországi – lényegében és kisebb eltérésekkel esztergomi⁵²⁹ – liturgia megújítása Pázmány Péter esztergomi érsekségéhez köthető, saját prédikációs könyvében már az új rendszert követi, és bemutatja – az egyébként nem jelentős – eltéréseket.⁵³⁰ Telegdi azokon a vasárnapokon, amelyek perikopáit egy másik vasárnapon már prédikálta, vagy prédikálni fogja, a lectiót (szentleckét) magyarázza.⁵³¹ A három posztilla részletes tartalomjegyzékét és a prédikációk perikoparendjét az *5. számú melléklet* mutatja be. A táblázatból szembetűnő, hogy míg a vasárnapokra és főünnepekre rendelt szentírási szakaszokon ritkán változtat, a szentek ünnepeire és kisebb ünnepekre előírt perikopákat már szabadabban kezeli.

III. *Bevezetés.* Telegdi minden homíliáját egy általános bevezetéssel kezdi, melyben hol rövidebben, hol hosszabban a saját szavaival visszamondja az evangélium történetét:

„Ez is a’ mi vrunc Christusnac, a’ Pharisaeusokkal valo egy kemeny vetekedése. Kic az ü tanetuan yokat, Herodes kiraly szolgálial egyetembe hozza külduen, azt kerdetic tüle, kellyene adot adni Chaszarnac auagy nem: Mely kerdest, nem azért vetic ü eleibe, hogy tanullyanac tüle, hanem hogy meg fognáiac beszedebe. Aletuan, hogy soha oly mesterséggel reia nem felelhetne, hogy vagy chaszar ellen, vagy a’ kösség ellen ne esneiec beszede, es vagy egy felöl vagy mas felöl veszely nem köuetkezneiec reia belöle. De ü, ki az atya Istenec bölcsesége, vagy felel meg az olalkodo es alnac kép mutatoknac, hogy az ü szauából ragalmazasra valo okot nem vehetene.”⁵³²

⁵²⁸ A 17. század közepéig a perikopák előszavas hagyományozódása (szabad fordítás) volt a jellemző mind a posztillák, mind a perikopás könyvek tekintetében, „Alvinczi 1633-as és Pázmány 1636-os posztillái után azonban [...] kizárólagosan a vizsolyi és a Káldi-féle szöveg él tovább.” HELTAI J. 2012a, 208. Heltai János a perikopakutatás lehetséges további útjáról és módszertanáról: HELTAI J. 2012b. Az 1601–1655 között nyomtatásban megjelent perikopák könyvészetéről lásd: HELTAI J. 2008, 44–46. Az RMNy Kopcsányi Márton 1616-ban Bécsben megjelent perikopás könyvéhez írott kommentárja, miszerint „a szentírási szakaszok szövege kisebb változtatásokkal a Telegdi Miklós postilláiban [...] található perikopákat követi” (RMNy 1102), nem helytálló, mivel a két kiadvány szöveganyaga inkább kevesebb összefüggést, mint különbséget tartalmaz.

⁵²⁹ FÖLDVÁRY 2009, XIII–XXI. Az esztergomi rítus Telegdi által is követett perikoparendje a zsolozsmában a 13., a mise olvasmányaiával kapcsolatban a 14. századra alakult ki. FÖLDVÁRY 2014a, 52.

⁵³⁰ A’ vasarnapi evangeliomokrul tanuság = PÁZMÁNY 1636, ((?))1v–((?))2v.

⁵³¹ Pl. Adv. I.: „Ez mai Euangeliomot meg talalod virag vasarnapon. Vgyan azon uasarnapi epistola, kit Szent Pal Apastal irt meg az Romabeliekhez iratot leuelenec xiii. reszeben.” P1, 1.

⁵³² P2, 813.

Ez a betű szerinti értelmet (*sensus literalis*) tárja fel a befogadó számára.⁵³³ Ezzel tulajdonképpen bevezeti és tematizálja prédikációjának további részeit. Ezzel a résszel kapcsolatban érdemes pár dolgot megjegyezni. Amint a késő középkori szerzőknél is szokás, nála nincs megszólítás,⁵³⁴ egyből „in medias res” kezdi prédikációját. Gyakorta találkozhatunk – amint ez ma is szokásos fordulata az igehirdetésnek – az előző vasárnapra visszautaló gondolatmenettel:

„Mikeppen az el mult vasarnapon az Anyaszentegyhaz emlekezetet ten a' Christusnac az fel uött embersegeben ualo alazatos iouetelerül, [...] Azonkeppen ez mai napon elönkbe aggya ezt ez Euangeliomot, mely szol ugyan azon Christusnac masodic el iouetelerül,”⁵³⁵

Telegdi gyakorta kiemeli, hogy a „hit mely ágaztát” mutatja be az evangéliumi szakasz. Ez azt jelenti, hogy a *Nícea–konstantinápolyi hitvallás* hányadik – jelen esetben a hetedik – gondolati egységét magyarázza:

„Bizonyettetic peniglen ez Euangeliomban hitünknek agazattya, kiben uallyuc, hogy az mi urunc Iesus Christus menből leszen iouendő itelni eleueneket es holtakat. Hogy azoknac, az kic ü benne hittene, es ü hozza ragaskottanac, testeket fel tamasztuan öröc életet adgyon, es az kic üt meg utaltac azokat ueghetetlen tüzre es karhozatra uesse, az ü erdemec szerint.”⁵³⁶

Az igemagyarázat ezzel a katekizmusok liturgikus szövegeket és imádságokat magyarázó jellegével párhuzamba hozható.

IV. *Tartalmi kivonatolás (summa)*. Leggyakrabban az „Ez summaia enec az Euangeliomnac” felvezetéssel Telegdi előre bocsátja, mely témák mentén folyik majd a prédikáció. A summa a leggyakrabban három résztémát emel ki, ritkábban kettőt vagy négyet. Ezt a szerkezetet elsősorban a perikopa tartalmi egységei, versei határozzák meg.

⁵³³ „A középkorban fokozatosan alakult ki a népszerű quadriga, vagyis a négyes értelem. Az első a literális vagy történelmi, a második az allegorikus, a harmadik a morális, a negyedik pedig az anagogikus. Kis versikét is készítettek a négy értelem pontos meghatározásához: [...]”

A betű a történelmet tanítja, amit hiszel, az allegória, amit cselekszel, az a moralitás, s ahová tartasz, az az anagógia.” FABINY 2001, 6.

⁵³⁴ A hallgatóság megszólítása a barokk korban, különösen Pázmány Péter prédikációiban jelenik meg és emelkedik mesteri színvonalra. SÍK 1939, 304.

⁵³⁵ P1, 16.

⁵³⁶ P1, 16.

V. *Kifejtés (tanulságok)*. Noha Telegdi a margón folyamatosan vezeti az olvasót a megfelelő tematikus egységek irányába, érdemes lehet a kiválasztott öt prédikáció fő részének tartalmi kivonatát végigkövetni. ADV. II. (Lk 21,25–33): 1. *Bizonyos, hogy másodszorra is eljön Krisztus (21,25–26)*⁵³⁷ – Ezt a próféták jövendölése is megerősíti. – Mind a hívők, mind a hitetlenek megítéltetnek az utolsó napon. – Az utolsó ítélet időpontjában nem lehetünk biztosak. – Ellenben bizonyos, hogy közel van az utolsó ítélet, mert a jelek, melyekről Jézus beszélt, mutatkoznak. A) égi jelek: új csillagok, megmagyarázhatatlan ködök, rossz időben érkező csapadék; B) földi jelek: keresztények közötti háborúskodás – a pogány törökök közt példás egység, éhínség, pestisjárvány; C) jelek a tengeren: nálunk nehéz ilyen példát hozni, ezért a Duna áradását hozza példaként. – A gondolati egységet ismét a prófétai jövendölésekkel zárja. 2. *Krisztus második eljövételének módjáról (21,27–30)* – Ugyanazon testben jön el ítélkezni, mint amelyben mennybe ment. – Mindenki megítéltetik személyválogatás nélkül. – A lelkiismeret könyve kitarul (Jel 5,1–5-re való utalás nélkül). – Ekkor nincs helye az irgalmasságnak. – Az ítélet helyéről tudakozni hiábavalóság. – Az ítélet módja: a trónon ülő Krisztus jobbjára felül a jók, baljára felül a gonoszok helyezkednek el. A jók az örök életre, a gonoszok az örök kárhozatra kerülnek. 3. *Az ítélet meghirdetésének gyakorlati következményei (21,30–33)* – Bűnbánatra való intés. – Az igaz keresztények számára örvendetes az utolsó ítélet (vigasztalás). – Az utolsó ítélet után új – tulajdonképpen megváltott – állapotba kerül a világ.

VÍZKERESZT UTÁN III. (Mt 8,1–13): 1. *A leprás (8,1–4)* – Jézus tanítását csodajelekkel erősíti. – Nincs hathatósabb bizodalunk földi kínjaink enyhítésére, mint az imádság. – Alázatosságra int bennünket a poklos viselkedése, aki térden állva könyörög Urának; itt Telegdi az imádkozók kevélysége ellen tanít. – Nemcsak ajakkal, hanem szívvel kell imádkozni. – Jézus tiszteli a törvényt és a papi méltóságot, ezért oda küldi a leprást, hogy mutassa be magát, hogy a szolgálattévő pap tisztának nyilváníthassa. Csak a felszentelt pap oldozhat fel a bűn alól a gyónás szentségében. 2. *A római százados (8,5–13)* – Isten előtt nincsen személyválogatás. – Az igaz hit példája. – Az igaz szeretet példája, mely nem keresi a maga hasznát. Ez a felsőbb hatalmasságoknak, uraknak példa. – Az igaz hit gyümölcse Isten áldása. – Nem mindig ott van a hit, ahol gondoljuk, hogy lennie kell. Erre hozza Telegdi a külső és belső sötétség példáját: mi is a pogányságból tértünk a kereszténységre, a zsidók viszont nem fogták fel a megváltás művét. HÚSVÉT UTÁN III. (Jn 16,16–24): 1. *Az értetlen tanítványok oktatása (16,16–19)* – Az apostolok a farizeusokkal egyetemben a korabeli zsidó közfelfogás szerint úgy vélekedtek,

⁵³⁷ A kivonatolás módszere: ÜNNEP RÖVIDÍTETT NEVE (magyarázott perikopa): tematikus egység (tanulság) sorszám: *Tematikus egység témája* (perikopája) – alfejezetek – A) alfejezetek alfejezetei.

hogy a Messiás evilági országban fog uralkodni, hogy győzelemre vezesse Izraelt. – Amely nézet az ember elméjében hosszú időn át meggyökerezett, nehéz azt igaz tanítással kigyomlálni.

2. *Az igaz hívők e világi nyomorúsága* (16,20–22) – A hívők és hitetlenek e világi szenvedése különböző: míg az istentelen gonoszokat szánjuk bűnükben, és imádkozunk értük, addig a hitetlenek örvendeznek az Anyaszentegyház tagjainak veszedelmén. – A végkifejlet azonban teljesen más természetű lesz: az igaz keresztények üdvözülnek, akik pedig megtagadták Istent, az örök kárhozatra kerülnek. Ezt pedig nem az emberi okosság mondatja velünk, hanem Krisztus tulajdon szava nyilatkoztatta ki nekünk. – A szülő asszony példája: a vajúdás során kínokat él meg, azonban szenvedése áldássá válik. – Kettős öröm: a szenvedés vége és a megváltás beteljesülése.

3. *A bűn és szenvedés okai* (16, 23–24) – A szenvedés oka az eredendő bűn. Még a szentek is bűnösök, míg e világban élnek. – Az ördög csábítása. – Krisztus-képmásiaság: szenvednünk kell váltságunkért, mint neki a keresztfán; ez visszautalás az első tételre. – E világ vége; ha minden tökéletes lenne, akkor nem vágyakoznánk az égiek felé. – Isten jelen voltának bizonyága: ha nem szenvednénk, nem lenne értelme az üdvözülésnek; szintén visszautalás az első tételre. – E világi vigasztalásunk, hogy Krisztus jelen van közöttünk mindenkor.

SZENTHÁROMSÁG NAP UTÁN III. (Lk 15,1–10):

1. *A megtérő bűnösökről* (15,1) – A publikánusok (adószedők) bűnei igen nagyok voltak akkor is. – Isten mindenütt jelen van, ha bűneinkkel el is távolodunk tőle, azonban penitenciatartással újra közel kerülhetünk hozzá. – Hasznos is hozzá közelednünk üdvösségünk végett.

2. *A farizeusok zúgolódásáról* (15,2) – Látván a farizeusok, hogy Jézus a bűnösök társaságát keresi, emberi szokás szerint velük azonosították őt. – De Jézus nem bűnös, mint ahogy az orvos sem beteg, noha betegeket gyógyít, vagy a tanító sem oktalan, noha tudatlanokat tanít. – Aki gyenge, és nem tud különbséget tenni jó és rossz között, ne keresse a gonoszok társaságát, különösen a hamis tanítókét. – Cselédes ember ne tartson gonosz szolgát, a fejedelmek büntessék a nyilvánvaló bűnösöket, az igaz papok feddjék az istenteleneket. – Az igaz papok feladata az eltévelyedettek istápolása, ezt nem tették a felfuvalkodott farizeusok.⁵³⁸

3. *Jézus két példabeszéde a megtérő bűnösökről* (15,3–10) – Jézus nagy irgalommal van a megtérő bűnösök iránt. – A) *Az elveszett bárány* (15,3–7) – A példabeszéd összefoglalása. – Jézus azért ment a bűnösök közé, mert saját, belső környezetükben könnyebb velük szót érteni, mint kívülről. – Allegorikus értelem: a jó pásztor maga Isten, a juhok az igazak, az egy eltévedt a bűnös. – Jézus a legnagyobb alázattal, az Atya akaratának engedelmeskedve és áldozattal, bűneinkért vállalt kereszthalálával jön el megkeresni (megváltani) az elveszett juhot, a bűnös embert. – B) *Az elveszett drachma* (15,8–

⁵³⁸ Részletesebben lásd: HORVÁTH Cs. P. 2013a.

10) – Magyarázata és analógiája ugyanaz, mint az előző példabeszédnek: az asszony Isten, a pénzermék az igaz emberek, az egy elveszett a bűnös. Az érméhez hasonlítás méltó, mert mint ahogyan a pénzre a császár képe van verve, ugyanúgy istenképűségünket és megváltottságunkat jelképezi. – Nagy öröm egy magasabb állapotba kerülni, a bűnből a büntelenségre a bűnbocsánat és megbánás által, melyen az angyalok is örvendezhetnek. SZENTHÁROMSÁG NAP UTÁN XXIII. (Mt 22,15–22): 1. *A farizeusok kevélységéről és gonoszágáról* (22,15–17) – Az eretnekek (protestánsok) olyanok, mint a farizeusok, akik álnokul Isten országát pusztítják. Mindezt csak a hatalomért teszik. Inkább örülnének annak, hogy a pogány török uralkodna felettük. A pokolbeli Sátán zsoldosai. Ellenben nem árthatnak az Anyaszentegyháznak. – Hogyan, milyen céllal járulnak a farizeusok Krisztushoz? Tanácskoznak, és gonosz igyekezettel vannak iránta. Félreértelmezték a prófeciát, mivel földi Messiást vártak. A próféták ígérete azonban csak Krisztusig tartott. – 2. *Mivel tartozunk a fejedelemnek?* (22,18–23) – Sok a törvénytelenység és a jogsértés az országban. Ez Isten büntetése, mert nem térünk bűnbánatra. Akik a visszaéléseket elkövetik, gonoszul teszik, akik szenvedik, méltán viselik a terheket. – A szörnyűséges közállapotokat – éhínséget, kicsapongást és mindenféle istentelenségeket – békességgel kell szenvedni. – A fejedelmek ellen nem szabad lázadni. – A jó fejedelem ismérvei (alapvetően biblikus megközelítésben): bölcsesség, istenfélelem, igazságosság és bőkezűség. – A fejedelem (uralkodó) feladatai: az Anyaszentegyház oltalmazása – eretnekek üldözése, tanítók tartása és ifjak tanítása, Isten haragjának engesztelése –, törvényes igazságszolgáltatás, de közben ő maga is tartsa be a törvényt, alattvalóinak oltalmazása mind a külső pogány, mind a belső megosztó ellenséggel szemben. – A társadalom kötelességei uralkodójával szemben: tiszteletadás és engedelmisség – azért rágalmazzák és gyűlölik őket egyesek, mert félnek tőle –, adózás, imádság, dolgába nem beleszólás. – 3. *Mivel tartozunk Istennek?* (22, 22,21) – Szem előtt kell tartanunk, hogy Isten a legfőbb fejedelmünk. Neki sokkal inkább tartozunk engedelmisséggel és félelemmel, mint bármely embernek. – Isten ellen a fejedelem se rendeljen semmit, a köznép se engedelmeskedjen ilyen parancsnak.

VI. *Lezárás.* Nem külön tétel, hanem az utolsó tanulság után egyből következik. A prédikációk lezárása Telegdinél általában a tanítás morálteológiai foglalatára, a jócselekedetekre intés:

Adv. II.: „No azért szerelmes atyamfiai keresztyenec mentül inkább el közelget az itelet napia, annual szorgalmatosbac legyünc, hogy alua ne talalyon minket az mi urunc. Tudgyuc hogy meg kel halnunc, es az utan fel tamadunc, es meg kellec iteltetnunc: Veszükis eszünkbe az ieleknecc be tellyesedeseből

hogy el közelget az ítelet napia. Annac okaert meg ideie uagyon tarchunc penitenciat, eddig ualo büneinkről, es chelekedgyünc iot, hogy mikor el iöuend az mi urunc az íteletre, keszen talallyon minket az szam adashoz, iob keze felül allasson, es beuigyen az igasagnac keszettetet öröc eletnec dichösegebe.”⁵³⁹

Vk. u. III.: „Mies azert fellyüc az istent, bizodalommal folyamiunc ö hozza, higgyüc hogy meg ottis iot tehet miuelünc es meg szabadethat minket, a’ hol az természet szerent ualo eszközöc meg fogyatkoznac, es hogy akarattuais uagyon az io tetelre. Az meg szabadulas utan el tauoztassuc az halaadatlanisagot, hogy ugy ne iariunc mint az Sidoc iaranac, hanem Abrahamual, Isaakcal, Iacobbal telepedhessünc le az öröc eletnec nyugodalmaba. Kit engedgyen nekünc az öröc atya Isten, az ü szent fiaert Iesus Christusert.”⁵⁴⁰

Húsv. u. III.: „Chac hogy imez két dolog, mindaha szemeid elöt forogion. Tudnya illic, Istenec íteleti, es irgalmassága. Íteleti ez, hogy bunünc szerent ostoroz. Azert mondgya vala egy valakinec. Mennyel es többbe ne vetkezzel. Irgalmassága, hogy még mikoron meg haragszic, sem feleiti el irgalmasságot, el nem vét tegedet chac meg terij, es poenitenciat tarch büneidrül. Annac okaert, enni soc, es nagy közönseges nyomorusaginkban, visellyüc szemeinc elöt, az mi nyaualyainknac okait, es egytemben a’ vigasztalasokat, mellyeket a’ mi keresztüknec sulyos volta ellen kel vetnünc. Hogy a’ kereszt alat, igaz bekeségben valo szenuedésben, dichöethessüc Istent, az mi vrunc Iesus Christusnac attyat.”⁵⁴¹

A másik két mintaprédikáció is hasonló retorikai felépítettségű fordulatokkal zárul. Telegdi prédikációi alapvetően a középkori hagyományt követik. Formai szempontból jelentős hasonlóság tapasztalható Temesvári Pelbárt és a késő középkori monasztikus prédikációszerkesztő gyakorlattal. A beszédek a skolasztikus homiletikai alapelvet követik: a perikopát elemezve pontról pontra, gondolati egységről gondolati egységre haladva magyarázzák, az egyes altételek többször további részegységekre oszlanak. Egyes régebbi interpretációkkal ellentétben ez a szövegszerkesztési elv nem nehezíti meg a szentbeszédek befogadását,⁵⁴² sőt inkább megkönnyíti azt. Telegdi prédikációi egyébként sem túl hosszúak vagy terjengősek, sokkal inkább tárgyilagosak és lényegre törőek; ennek okát maga is kifejti a kötetek előszavában. Szentbeszédeit felolvasni – a 16. században minden bizonnyal jóval lassabb beszédtempóval számolva is – közel 20-30 percet vesz igénybe.

⁵³⁹ P1, 30.

⁵⁴⁰ P1, 272.

⁵⁴¹ P2, 138.

⁵⁴² KUDORA 1902, 93.

Telegdi homíliái témájuknál fogva az oktató beszédnem mintáit követik.⁵⁴³ A homiletikai irodalmat az különbözteti meg a világi retorikától, hogy az egyetlen igazság közvetítésére szorítkozik, módszerét ez határozza meg: „tudományos érvényűnek tekintett bizonyítékokkal hirdeti az abszolút igazságot.”⁵⁴⁴ A szónoki beszéd hármaskörű funkciója (docere, flectere [movere], delectare) közül a tanítás és a megindítás, tettekre ösztönzés teljesül. A gyönyörködtetés a kinyilatkoztatáson és szenthagyományon alapuló tanítás mellett eltölpül, leginkább csak a történelmi exemplumokban, még ritkábban a 16. század második felének tudományos vívmányainak és felfedezéseinek ismertetésében jelenik meg, de ezek az elemek minden esetben a tanításnak vannak alávetve. „Az egyházi szónoklatban a tartalomnak kell uralkodnia a retorikai-stilisztikai elemek fölött.”⁵⁴⁵ A késő középkori retorikai felfogás négy prédikációstílust különböztetett meg (subtilis, facilis, curiosus és devotus).⁵⁴⁶ Ezek közül Telegdi beszédei a devocionális stílushoz állnak a legközelebb, mivel az Isten iránti alázatosságot hirdetik, könnyen érthetőek, és az egyszerű emberek tanítására alkalmasak. A Telegdi-féle szentbeszéd nemcsak mintapredikáció, hanem önállóan is elmondható/felolvasható, ennek intencióját már a kötetek előszavaiban is olvashattuk.

A következőkben Telegdi két homíliájának (Adv. II. és Szentháromság nap u. XXIII. vas.) részletes bemutatására vállalkozom. A választást – a fentebb elemzett prototipikus skolasztikus szerkesztési elv mellett – az indokolja, hogy e beszédekben a 16. század második fele Magyarországnak társadalmi viszonyaira következtethetünk, és Telegdi eszkatologikus

---

⁵⁴³ „A beszédek témaválasztása meghatározza azok genusát, célkitűzését és részben stílusnemét is.” GÁBOR 2001, 344.

⁵⁴⁴ GÁBOR 2001, 148.

⁵⁴⁵ SZELESTEI N[AGY] 2005a, 10.

⁵⁴⁶ TARNÓC 1988, 91.

magyarozatát olvashatjuk.⁵⁴⁷ Nem mellesleg a prédikációk exemplumhasználatának főbb jellegzetességei is megjelennek ezekben a beszédekben.⁵⁴⁸

Amint az egyházi év vége felé közeledünk, az Egyház a végső dolgok felé irányítja figyelmünket, ezt ünnepekkel (Mindenszentek) és a vasárnapi perikopákkal (Mt 9,18–26; Mt 24,15–28) éri el. Adventben szintén ez a gondolat folytatódik, és előtérbe kerül Krisztus második eljövetele. Az adventi időszakot „kisböjtnék” is nevezik, mivel az Egyház bűnbánatra és alázatos várakozásra buzdítja híveit. A liturgiában elhallgat a *Gloria*, a liturgia színe a viola (Telegdi korában a fekete) lesz. Az advent második vasárnapjára írott prédikáció is e gondolatsor szellemében született, és a végítélet módját tárja elénk (Lk 21,25–33).

Jézus Krisztus tanítása szerint második eljövetelét és az utolsó ítéletet különböző jelenségek kísérik mind az égen, földön és vizeken, valamint az emberi társadalomban. Az, hogy a végítélet Telegdi szerint – akárcsak a többi kortárs prédikációszerző szerint is – közel van, különböző példázatokkal világítja meg, melyek „a uilag uigezetinec el közelgeteset iegyziç”.⁵⁴⁹ A csallóközi evangélikus szuperintedens Bornemisza Péter példái sorolása előtt szintén az utolsó ítélet közel voltát prédikálja:

„De te mondanad, Nemde ezec regen is uoltake? Igaz hogy mindenic uolt regen is, mind az égben, mind a’ földön, mind a uizbe s-mind az emberec sziuekben es erköltsőkben, De ezec ugyan ackoris arra uoltac, hogy az embereket emlekeztetnéc ez uilagnac uegezeteröl, hogy az iteletre uigyazzanac. De azert olly gyakorta regen nem uoltac ezec, mint most kezdetec lenni. Hogy houa közelb az itelet, anniuual gyakrabban iteltetnéc uigyazasra. Hogy az Isten az ö igaz itéleté napian-maga menthetö lehessen azoc ellen, kic nem gondolnac az ö itelö igeieuel. Szollyunc immar azert afféle ielekröl es bizonyosagokrol, a’ honnan igen közel ualo uoltat elünkbe uehettyüc.”⁵⁵⁰

⁵⁴⁷ Szükséges megkülönböztetnünk az apokaliptika és eszkatológia kifejezéseket, mivel gyakorta szinte szinonimaként értelmezi ezeket az irodalom. Az apokaliptika a zsidóság babiloni fogságának egyik eszmeáramlata volt, mely azt tanította, hogy az Úr ígérete (a Messiás) hamarosan beteljesedik. A fogság idejét tekintették az új, dicsőséges korszak kezdetének, amikor Isten megszabadítja népét. Később önálló irodalmi műfajjá vált, és gyakran élt a keleti ember gondolkodására egyébként is jellemző szimbolikus vagy allegorikus képi elemekkel, illetve számmisztikával. Az *Ószövetség*ben legismertebbek Dániel jövendölései (Dán 7–12), az *Újszövetség*ben pedig immár a Krisztus második eljövetelére (parusia) vonatkozó *Jelenések könyve*. „Az apokaliptika a jövőt próbálja leírni a múlt és a jelen tapasztalata segítségével.” BENDL 2001, 8. Az eszkatológia a végső dolgokkal foglalkozó teológiai tudomány. A *Credo* rendje szerint a dogmatikai kézikönyvek utolsó nagy fejezete fejt ki.

⁵⁴⁸ A kegyességi irodalom 16–17. századi exemplumhasználatáról lásd: TÜSKÉS 1992, különösen: 149–150.

⁵⁴⁹ P1, 21.

⁵⁵⁰ BORNEMISZA 1573 (RMNy 333), 47r–v.

Kulcsár György alsólendvai prédikátor óvatosabban fogalmaz, és az egyes jelenségek felsorolása után csak kérdésekkel sejteti az utolsó ítélet közelgő bekövetkeztét, pl.:

„Effele iegiöckel-is nem telliesé ez világ?”;
 „Effeleket-is nem igaz eleget látunké az mi időnkbe?”⁵⁵¹

Furcsa módon nem derül ki Telegdi prédikációjából, hogy valóban, hite legmélyebb meggyőződésével vallja-e azt, hogy közel van a végítélet, vagy csak didaktikai, pedagógiai intenciók nyomán ezzel a hallgatóságot lelkiismeret-vizsgálatra és bűnbánatra indítva írja, hogy valóban közel van. Az azonban sejtethető, hogy valóban apokaliptikus jellegű közegben és korban születtek Telegdi prédikációi,⁵⁵² amikor az egyértelmű romlás a katolikus hívő átlagember szemével nézve az élet szinte minden területén tetten érhető volt. Noha a lepantói győzelemmel (1571. október 7.) Nyugat-Európában a török legyőzhetetlenségébe vetett antikrisztusi kép megdőlni látszott,⁵⁵³ tengeri tényezőként háttérbe szorult, kontinentális szuperhatalomként azonban még mindig legyőzhetetlennek bizonyult. Telegdi nem érte meg a tizenöt éves háború kezdetét, amely eszmei értelemben a pogány ellenség demisztifikalizálódási folyamatát elindította.⁵⁵⁴ Az ország továbbra sem mutatott egységet sem földrajzilag, sem mentalitásában: a három részre szakadt ország lakosságának többsége protestáns hitet vallott. Mindezek mellett pedig természeti csapások sorozata sújtotta az országot.⁵⁵⁵ Telegdi innen,⁵⁵⁶ a közérthető és mindenki által tapasztalt mindennapokból veszi példázatait, nem a pogány bölcsék vagy az egyházatyák írásaiból, hogy mondanivalójának lényegét a legegyszerűbb befogadó is megértse: közel van az ítélet napja, ezért bűnbánatra és megtisztulásra int:

⁵⁵¹ KULCSÁR Gy. 1574/2001, 28v.

⁵⁵² ÓZE 1991, különösen: 80–100; PÉTER 2005.

⁵⁵³ Erről részletesen lásd: ÓZE 2006.

⁵⁵⁴ FODOR 2001, 195–211.

⁵⁵⁵ 1570–1577 között lásd: RÉTHLY 1952, 35–37; RÉTHLY 1962, 90–93.

⁵⁵⁶ A Telegdi által említett égi jelenségek és földmozdulások értelmezését lásd a Farkas Gábor Farkast köszöntő kötetbe írt cikkemben: HORVÁTH Cs. P. 2015.

„Eleg tudnunc, hogy mentül közelb leszünc ez uilag uegehez, annyual gyakrabban szenednec ualamit ollyat az egybeli allatoc, a mi az ü természet szerint ualo chelekedeteket meg bantya, es akadekot szerez benne.”⁵⁵⁷

Ugyanakkor vigasztalással is szolgál mindazok számára, akik tisztán és feddhetetlenül várják az utolsó órát, mert számukra örömműnnp lesz az utolsó ítélet, mert az igazak az üdvösségre jutnak, a gonoszok pedig örök kárhozatra.

Az apokaliptikával foglalkozó szerzők gyakorta korszakokra (aeonokra) osztják a történelmi időt. Telegdi korszakolását nem ebben, hanem a septuagesima vasárnapi prédikációjában olvashatjuk, amikor az ünnep nevét magyarázza.

„Az vilagnac idei peniglen ezec. Első, Adamtul fogua Noeig: Masodic, Noetul fogua Moysesig: Harmadic, Moiestul fogua Daidig: Negyedic, Daiditul fogua az Babiloniai fogsagig: ötödic, az Babiloniai fogsagtul fogua Christusig: Hatodic, Christustul fogua itelet napig: Hetedic, az öröc eletnec nyugodalma, kire hiuatalosoc, es ualasztattac, mind eleitül fogua, az istenfelö emberec. Ennec ez het ydönc rendiben az minemü allapattya uolt, uagyon, es leszen az anyaszentegyhaznac, arrol emlekezünc ez het vasarnapon. De ez hetedic idöröl hetedic az az letare uasarnapon szollyunc, ha az isten azt agya ernünc, mostan az hat idörül kel röuiden szollanunc. Adamtul fogua mind uilag uegezetiglen, szinten ollyan az anyaszentegyhaznac allapattya, az minemü uolt Babiloniaban az hetuen esztendei fogsagban az Izrael fiainac allapattyc...”⁵⁵⁸

Telegdi a Szent Ágoston-i történelmi korszakolást veszi át, amely a hat teremtésnap analógiájára épül:⁵⁵⁹ egyrészt Isten és a választott nép szövetségkötései, az ószövetségi zsidóság történelmi sorsfordulói, illetve Jézus Krisztus első és második eljövetele jelölik ki a korszakok határát. Ez az elgondolás is jól mutatja a keresztény időfelfogás teleologikusságát, mely a teremtéstől a megváltásig gondolja el a történelem eseményeit, és ennek a közvetítő közege az Anyaszentegyház. Ez az értelmezési keret időtlen támpontot ad az eszkatologikus gondolkodás számára, noha a korabeli közvélemény számára a translatio imperii felfogása is – akár elvi, akár tapasztalati úton – adekvát magyarázatot nyújthatott a parusia közel voltának magyarázatára. Ugyanis a Római Birodalom nyugati örököse is hanyatlásnak indult: Magyarországhoz

⁵⁵⁷ P1, 19. Telegdi példái ezek után igen egyszerűek: gyakori változások a Nap és Hold fényében; nyáron meleg van, télen hideg; a csapadék eloszlása nem egyenletes, ezért éhínség alakul ki; új csillagok jelennek meg az égen, melyekről a tudósok is különféleképpen vélekednek; háborúk; pestis; földrengések; Telegdi a tengerek szélsőségeit – tapasztalat híján – nem tudja bemutatni, ezért a Duna áradását hozza fel példaként.

⁵⁵⁸ P1, 309.

⁵⁵⁹ ŐZE 1991, 107–108.

hasonlóan a török veszély mellett – Bécs 1529-es, majd 1532-es sikertelen ostroma után a birodalmi értelmiség számára ez már nem csak elvi kérdés volt – a vallási és politikai meghasonlás útjára tért. A „wittenbergi történelemszemlélet” alapja a Philipp Melanchthon által jelentősen átdolgozott Carion-krónika (1561), mely Dániel jövendöléseinek magyarázatából fejt ki a történelmi idő változását.⁵⁶⁰ E szemléletnek már az ókorban is megvoltak a maga gyökerei,⁵⁶¹ de a modern értelemben vett történetfilozófia alapjait ez az elképzelés határozta meg.⁵⁶² A wittenbergi egyetemen peregrinált 16. századi magyar protestáns prédikátorok apokaliptikájuk és világmagyarázatuk egyik központi elemévé emelték ezt a diskurzust. Ennek egyik legszebben kidolgozott példája Kecskeméti Alexis (Elek) János († 1618/1619) Dániel próféta könyvét kommentáló prédikációs könyve I. Rákóczi Györgynek írt ajánlása, melyet Margitai Péter († 1629), a kötet sajtó alá rendezője írt 1621-ben.⁵⁶³ A Carion-krónika magyarra fordításának, valamint a *Jelenések könyve* közreadásának gondolata már Bornemiszát is foglalkoztatta.⁵⁶⁴ A wittenbergi történelemszemlélet hazai hatásának legteljesebb bemutatását Kathona Géza írta meg.⁵⁶⁵

Telegdi az utolsó ítélet jelei után annak módjáról értekezik. Miközben saját szavaival, valamint bibliai párhuzamokkal értelmezi és kifejti a végítélet módját, egy szép lírai jellegű betétet is prédikációjába illeszt:

„Ah uristen mit tegyec akoron en szegeny fertelmes bünös ember, kit fogadgyac magamnac procatorul, mikoron meg az igazis alig lehet batorsagos? O rettenetes es fölseges kiraly, ki az valasztottakat ingyen iduezeted, szabadech meg akoron engemet az te haragottul irgalmassagnac kutfeie.”⁵⁶⁶

Nem tudható, hogy Telegdi saját szerzeményével, vagy esetleg kompilációval vagy parafrázissal van-e dolgunk, azonban feltételezhetjük, hogy ez a szövegrészlet nem saját megfogalmazásból született, mivel mind tartalmilag, mind formailag jól elhatárolható egységként, külön bekezdésben szerepel a prédikációban. Az apokaliptikus látásmód egy másik ismérve, hogy – felekezeti hovatartozástól függetlenül – a megpróbáltatásokat szenvedők

⁵⁶⁰ Részletesebben lásd: BORZSÁK 1965, 439–441.

⁵⁶¹ BORZSÁK 1974.

⁵⁶² A teleologikus kora újkori keresztény világképről lásd: ÁCS 2001b, 150–151; DÉR 2008, 11–34.

⁵⁶³ KECSKEMÉTI A. J. 1621/1974, 84–89.

⁵⁶⁴ BORZSÁK 1960, 391.

⁵⁶⁵ KATHONA 1943.

⁵⁶⁶ P1, 25.

legalábbis politikai értelemben „eleve a vereségre játszanak”.⁵⁶⁷ A vita az igehirdetők között elsősorban az üdvözülés feltételeiben és módjában van.

A harmadik tanulság az utolsó ítélet „hasznairól”⁵⁶⁸ (következményeiről) szól. A Telegdi beszédművészetére olyannyira jellemző, szinte minden prédikációján keresztül átütő remény és vigasztalás üzenete jelenik itt meg, ugyanakkor a bölcs és szigorú tanító is megszólal:

„Touabba az utolsó ítéletről való predication nagy vigasztalást hoz, az hiu es iambor keresztényeknek. [...] Oka pedig ez mert kellyen örülnünk az uilag uege el közelgetesen, Mert egyetembe el közelget az mi ualtságunc. Az az...”⁵⁶⁹

A befogadó közösséget „penitenciára intéssel” lelkiismeret-vizsgálatra és bűnbánatra sarkallja, hogy elkerüljék az ítélő bíró kemény ítéletét.⁵⁷⁰

Másik tárgyalt prédikációnk a Szentháromság nap utáni huszonharmadik vasárnapra (Mt 22,15–22) rendelt perikopát elemzi, és többek között az „adjátok meg a császárnak, ami a császáré és Istennek, ami az Istené” krisztusi szentencia magyarázatát tartalmazza.⁵⁷¹ A felekezetek feletti szentírásmagyarázati-hermeneutikai tradíció alapján megfigyelhetjük, hogy több más perikopa kapcsán is – mint akár az előző vizsgált szentbeszédben is láthattuk – azonos tematika alapján prédikáltak a keresztény papok.⁵⁷² Amint több más prédikációjában, Telegdi itt is rákanyarodik a látens polémia ösvényére.

„Nem türhetic hogy a’ Catholicusoc kezében vagyon a’ palcza es a’ birodalom, féltic hogy feiehez fogiac ütni az egyhazi keresztény pasztoroc a’

⁵⁶⁷ ŐZE 1991, 143.

⁵⁶⁸ Az elkövetkező kutatások egyik fontos feladata lehetne a teológiai/egyházi retorika magyar nyelvi szak- és köznyelvi terminológiai szótárának elkészítése, külön felhívva a figyelmet a katolikus és protestáns kifejezések történeti jelentésváltozásaira. Ez azért is előre mutató próbálkozás lenne, mert az irodalomban gyakorta „papos beszédnek” mondott kifejezések, nyelvi fordulatok összegyűjtésével, rendszerezésével és értelmezésük szócikkszerű megadásával közelebb kerülnének a latinitásból a magyar nyelvűségbe történő irodalmi-nyelvi átmenet megismeréséhez. Hasonló témában lásd: BARTÓK 2001.

⁵⁶⁹ P1, 28–29. A földi gyötrelmek felsorolásával folytatja.

⁵⁷⁰ P1, 28.

⁵⁷¹ Disszertációm e prédikációt elemző része a 2015-ben megjelent, Raffay Ernőt köszöntő kötetben szereplő tanulmányom (HORVÁTH Cs. P. 2013c) részben átdolgozott változata.

⁵⁷² A kánai menyegzővel kapcsolatban állandó téma a házasság keresztény tartalma és az alkoholizmus kárhoztatása, az elvesztett Kiszjézus történetének értelmezésekor pedig a gyermeknevelésről és a gyerekek szülei iránti engedelmisségéről beszélnek. HORVÁTH Cs. P. 2013b, 183.

lelkit, es e' uilagi feiedelmekkel oda üttetic a' testi fegyvert. Annac okaert, inkab akarnaiác hogy a' töröc birna es parancholna, hogy nem mint azoc, kic Istent es az igasságot szeretic. E varasbanis⁵⁷³ hallottunc nemelleyekrül ilyen szót, hogy még Isten a' töröc által hozza ide be az Euangeliomi tudománt (mert üc az ü hazugságokat Euangeliomi tudomannac neuezic) Chac hogy nyiluan nem meric mondani, de meg ielentic azert, hogy oli igen nem szeretic a' keresztyen feiedelmet, miert hogy tisztí szerent oltalmazza az anyaszentegyhazat, hogy keuanniáiac, hogy nem ez hanem az ördögnecc eszköze, a' töröc birnáia üket, tuduán hogy az alat szabadoson igethetnénecc minden teuelygesnecc vtán.⁵⁷⁴

Ez a textus kiváló lehetőséget biztosított arra, hogy koruk társadalmi bűneit kibeszélhessék, valamint az uralkodó és a nagyurak iránti engedelmisségre vagy éppen – természetesen csak meghatározott esetekben, például amikor Isten elleni bűnre szólítanak fel – ellenállásra buzdítsanak.⁵⁷⁵

Vizsgált prédikációinkban Telegdi az eszményi uralkodó profilját írja le, valamint azt, hogy az ország népe mivel tartozik a királynak és a tisztségviselőknél. Mindenképpen el kell határolnunk azonban a szentbeszédben szereplő eszménykép-ábrázolást a kor egyik kedvelt műfajának számító királytükrokről, melyek az *Intelme*től,⁵⁷⁶ a királyság kialakulásától kezdve jelen vannak a magyar irodalomtörténetben. A királytükrocc ugyanis nemcsak elvi és spirituális értelemben világosítják fel az uralkodót vagy uralkodójelöltet a rá váró feladatokról, hanem nagyobb terjedelemben és összetettebb módon gyakorlati útmutatásokat is adnak számukra.⁵⁷⁷ Mindezz nem jelenti azt, hogy Telegdinek vagy kortárs prédikátortársainak önálló politikaelméleti koncepciója lett volna,⁵⁷⁸ öcc csupán elvi kötelességüket teljesítették: a társadalmi rend – melynek alapját a mennyei hierarchia határozza meg –, valamint az erkölccsök és szokások megtartására intették a rájuk bízottakat.

Milyen az eszményi uralkodó Telegdi szerint?

---

⁵⁷³ Nagyszombatban.

⁵⁷⁴ P2, 815–816.

⁵⁷⁵ Az alattvalói engedelmisség másik alapvető szentírási passzusa a Róm 13,1–7: „Mindenki vesse alá magát a fölöttes hatalomnak. [...] Adjátok meg mindenkinek, ami jár neki: akinek adó, annak adót, akinek vám, annak vámot, akinek hódolat, annak hódolatot, akinek tisztelet, annak a tiszteletet.” *Bibilia* 2013, 1651.

⁵⁷⁶ *Intelmek* 1984.

⁵⁷⁷ A magyar nyelvű 17. századi királytükrokról (elsősorban az erdélyi fejedelmek udvarában volt divatos műfaj): HARGITTAY 2001b.

⁵⁷⁸ Részletesebben lásd: BENE 2003b, különösen: 88.

„Az io feidelemnec kedig, negy tulaidonsagat szamlallya Ietro Moysesnel. Hogy bölch legyen, Isten felö, Igaz, es nem fösueni.”⁵⁷⁹

Mindezek bibliai alapú középkori toposzok, melyeknek jelentése a következő. A bölcsesség az a tulajdonság, mellyel a jót a rossztól megkülönböztetjük; az istenfélelem arra irányítja az uralkodót, hogy Isten ellen való bűnt ne kövessen el; az igazságosság a helyes törvénytételhez nyújt segítséget; a fösvényesség pedig a korrupció melegágya. Telegdi e ponton jegyzi meg, hogy

„It mi nállunc magyar országba, oly homalyos törüenyec vannac, hogy három ertelemreis magyarazhattyuc nemellyeket. [...] Talalunc soc iegyzeseket [...] kic töuel hegygyel alnac egybe. Ollyankor ha a' feideledem es a' biro, tellyes sziuéuel nem szereti az igazat, gondolhatod mi törtenic belöle.”⁵⁸⁰

Talán e rendkívül gyakorlati akadályok sarkallhatták arra, hogy néhány évvel később Mossóczy Zakariás nyitrai püspökkel közösen közreadja monumentális törvénytárát. A hazai igazságszolgáltatás anomáliáival van összefüggésben a fösvényesség kárhoztatása, mivel a zsugori ember hajlamos az „ajándék kívánásra”, ugyanis

„Az aiandéc meg uaketia még a' bölcheknekis szemeket es el fordettya az igazaknac beszedecket.”⁵⁸¹

E gondolatsort jóval radikálisabban írja le Bornemisza prédikációinak ötödik kötetében, több oldalon ostorozva és elrettentve a hamis bírákat.⁵⁸²

Ezek mellett az erkölcsi alapvetések mellett Telegdi azt is leírja, hogy a köznéppel szemben milyen elvárásoknak kell megfelelnie az uralkodónak. A 16. században kezdenek el kialakulni az európai abszolutista monarchiák. Noha a nagyprépost nem reflektál erre tudatosan, az abszolút monarcha teljes személyiségrajzát megfesti prédikációjában.⁵⁸³ Ám nem mehetünk el a mellett a tény mellett, hogy Telegdi okfejtése nem a későbbi korok politikaelméleti és a technokrata uralkodó személyét leíró megfogalmazása, aki csupán a hatalom megszerzésére és megtartására törekszik,⁵⁸⁴ hanem egy szentírás alapú morálteológiai ember- és uralkodókép.

⁵⁷⁹ P2, 822.

⁵⁸⁰ P2, 823.

⁵⁸¹ P2, 823.

⁵⁸² Vetkec az Biraknac. = BORNEMISZA 1579 (RMNy 432), 417v–419r.

⁵⁸³ Az abszolutizmus elméletéről részletesebben lásd: SASHALMI 2006, 95–127; KISTELEKI 2011.

⁵⁸⁴ Niccolo Machiavelli (1469–1527) állam- és hatalomelméleti koncepciója a 16. században még ismeretlen volt a Magyar Királyságban. HARGITTAY 2001b, 17.

Felsorolja az általános uralkodói kötelmeket, melyek: az Anyaszentegyház gyámolítása és védelmezése, természetesen ez csak az igaz katolikus egyházra vonatkozhat; igazságos törvénykezés és annak felügyelete; az alattvalók külső ellenségtől való oltalmazása. Telegdi gondolkodásában – mind a nép, mind az uralkodó, mind az egyháziak tekintetében – első számú elv a példaadás.⁵⁸⁵ Éppen ezért, amikor csak lehetősége nyílik rá, kiemeli, hogy főbenjáró bűn a rájuk bízottakat és alájuk vetetteket rossz magaviseletükkel, beszédükkel vagy bármi más módon megbotránkoztatni.

Telegdi még a középkori statikus társadalmi modellben gondolkodik, ahol mindenkinek megvan a maga tiszte, feladata és kötelessége, melyekben gondosan el kell járnia, mert ha nem teszi, akkor sérül a világ – Isten által megkonstruált, azaz tökéletes – rendje. Többek között ezt bizonyítja, hogy a török sem véletlenül támadt országunkra, hanem Isten tervének megfelelően, mivel eltávolodtunk az igaz hittől, nem foglalkoztunk eleget az isteni dolgokkal, ezért büntetésül sújtott le ránk öldöklő haragja. A keresztény fejedelem elsődleges feladata a pogány ellenség bármi áron történő legyőzése:

„Mely dologban peldat vehet minden feiedelem Daudid kiralytul, ki addig nem nyuguuéc, még nem ellenségít meg gyözüén, bekeséget szerze.”⁵⁸⁶

A beszéd második fele az alattvalók kötelességeiről szól, és a feltétlen engedelmességre szólít fel,⁵⁸⁷ ugyanis az uralkodók Isten képebeli emberek, ezért Istent tiszteljük az ő személyükben. Ezt jelképezi a királykoronázáskor a krizmával való felkenés. A király elleni lázadást az egyik legnagyobb bűnnek tartja:

„A feiedelmec ellen valo fel tamadás, partolkodás, arultatás, mely veszedelmes legyen, nem chac az régi historiác, hanem az el mult esztendökbe, a’ mi orszagunkba törent dolgokis meg mutattyác, holot egy nehany fő vrac kic efféle gonosságba reszesec voltak, rettenetes képpen veszéne el, es maguoc szakada nekie mindenestül fogua.”⁵⁸⁸

Másodsorban adófizetéssel tartozik a köznép, hogy abból fel lehessen tartani a hadsereget, mely az országot védelmezi. Telegdi meglátása szerint azonban azt is türelemmel és békével kell viselni, ha a túlzott adófizetésre van kötelezve a társadalom, és nem tudja, mire megy el a

⁵⁸⁵ Például: P1, 545; P2, 450; P3, 164.

⁵⁸⁶ P2, 826.

⁵⁸⁷ P2, 826. A hűség (fidelitas) értelmezését lásd: SZÜCS 1974b, 88–89.

⁵⁸⁸ P1, 821.

pénz.⁵⁸⁹ Már ekkoriban is gyakorta panaszkodtak, hogy gyakoriak voltak a visszaélések. A prédikációszerző azonban mindezt úgy tolmácsolja, hogy ez is Isten büntetése, és ennek eltávoztatásáért

„Nem párt ütessel, hanem poenitencia tartással kel az igát nyakunkrul le vetnűnc.”⁵⁹⁰

Harmad rendbeli kötelesség a király felé a szüntelen imádság és engesztelés,⁵⁹¹ hogy igazságosságban és békében vezethesse népét. Mindezek mellett Telegdi hangsúlyozza, hogy a köznép ne foglalkozzon a felsőbbiségek dolgával, mert az nem az ő tiszte. Ezzel összefüggésben meg kell jegyezni, hogy nemcsak a magisztrátus és a köznép, hanem a világi hatalom és a klérus is külön entitásként jelenik meg prédikációiban, de kölcsönösen kiegészítik és segítik egymást:

„Vegezetre, ebbenis kilömbözne egymastul a’ testi es a’ lelki feiedelemség, hogy más vegre valo egyic, es más vegre valo a’ másic. E vilagi feiedelmec a’ vegre rendeltettec Istentül, hogy kilsö fegyelemnece általa legyenec örzöi a’ tiz parancholatnac, [...] Touabba oltalmazzac hazaiokat [...] kilsö es belsö ellensegektül [...] A lelki hatalom peniglen a’ paenitentianac praedicallása által tereti az embereket a’ büntöl, [...] Tanettya űket az Istennece igaz tiszteletire. [...] Vezérli a bűnböl meg tért hiueket az öröc életre. Ezeket a’ hatarokat vetette az Isten igeie, a’ testi es lelki feiedelemsegec”⁵⁹²

Telegdi e vizsgált beszédében az uralkodó és az alattvalók tekintetében nem egy lineáris, az abszolutista uralkodó mint potentát és a köznép hierarchikus kapcsolata figyelhető meg, hanem a kölcsönös együttműködés és egymásra utaltság rendszere. A kor embere szemében az egész kora újkori társadalom minden szegmensének isteni rendelésű, szinte szakrális feladata és jelentősége van.

5.5. Telegdi szermói és prédikációi a szentekről

---

⁵⁸⁹ P1, 819.

⁵⁹⁰ P1, 821.

⁵⁹¹ A régi magyar irodalom egyik legszebb imádsága a fejedelmekért és tisztségviselőkért: PÁZMÁNY 1631/2001, 189–190.

⁵⁹² P3, 567–568.

A következőkben Telegdi négy szermójának bemutatására vállalkozom.⁵⁹³ A választás egyrészt – akárcsak az előzőekben elemzett homíliák esetében – önkényes, másrészt reprezentatív is. A két apologetikai prédikáció a reformáció két teológiai sarokpontjára, az Oltáriszentségre és a pápaságra összpontosít. Telegdi másik két szermója viszont több szempontból különbözik más szentbeszédeitől: az egyik egy, a híveknek szánt „újévi ajándék”, a Havas Boldogasszony (Beata Maria Virgo ad Nives) napjára szánt prédikáció pedig egy ősi Mária-antifóna magyarázatát tartalmazza.

A magyarországi katolikus–protestáns hitvitairodalom talán legreprezentatívabb tematikus elemei a szentek tisztelete és a pápaság kritikája.⁵⁹⁴ Úgy gondolom, ez nem véletlen, és a protestantizmus magyarországi elterjedésében ennek a két elemnek rendkívüli szerepe volt. A téma önálló esszé tárgyát képezné, itt csak a historiográfiai szempontból fontos elemeket emelem ki. A honi reformáció korai szakaszának kutatói több koncepciót kidolgoztak a protestantizmus gyors, szinte átmenet nélküli elterjedéséről. A rácsodálkozás elsősorban abból adódik, hogy Luther és követői elsősorban egy értelmiségi, humanisztikus egyházkritikát fogalmaztak meg. Ezek az elvek – bibliakritika, az „öt sola”, a pápaság és a katolikus szentségtan kritikája, a szentek tisztelete stb. – pedig egy, az oszmán hódítás miatt erősen militarizált, zömében agrártársadalomban mentek végbe. Szűcs Jenő a ferences rend válságából,⁵⁹⁵ Szakály Ferenc pedig a mezővárosok társadalma felől elemezte a folyamatot.⁵⁹⁶ Őze Sándor a végvári katonaság és a predestináció tanának kapcsolatában látja a protestantizmus népszerűségét, ugyanis a katonák bűnös életük ellenére üdvözülhetnek.⁵⁹⁷ E történeti koncepciók mellett lélektani okokat is feltételezhetünk az aposztáziára; ezt röviden egy központi szakrális hely példáján keresztül mutatom be. Az egykori római hadiút mentén elterülő, Szent László király alapította bátai bencés apátság hazánkban mindig is kiemelt

---

⁵⁹³ NAGYHETI PRÉDIKÁCIÓSorozat AZ OLTÁRISZENTSÉGRŐL II: *Masodic Predicatio. A' Christus testenec az oltari szentsegeben bizonyos ielen uoltarul* = P1, 491–519; SZT. PÉTER ÉS PÁL APOSTOLOK II: *Vgyan azon napra más Praedicatio: Melyben meg bizonyettatic, hogy a' Romai Papa, az az, a' Romai Pispöc nem Antichristus. De azoc a' kic ütet neuezic, az Antichristusnac tagiai* = P3, 416–439; KISKARÁCSONY II: *Az ui esztendoeruel ualo Predicatio* = P1, 491–519; *Hauí Bodog asszony napia* [a *Salve Regina* magyarázata] = P3, 495–510.

⁵⁹⁴ A pápa nélküli kereszténység eretnek képe nem újdonság, gondoljunk csak a keleti ortodoxiára vagy a huszita mozgalomra stb. SÓLYOM 1933, 15–17.

⁵⁹⁵ SZÜCS 1974; kritikáját lásd: CSEPREGI 2017.

⁵⁹⁶ SZAKÁLY 1995; kritikáját, részben pandantját a mezővárosi katolicizmusról lásd: MOLNÁR A. 2005.

⁵⁹⁷ ŐZE 2006, 295–299.

szakrális jelentőséggel bírt.⁵⁹⁸ a késő középkori magyarországi Szent Vér-kultusz központja volt.⁵⁹⁹ Az Oltáriszentségből látványosan szivárgó vér a késő középkor folyamán hívek ezreit hívta össze zarándokútra. Éppen ennek a szent ereklyének a népszerűsége több katasztrófát és jelképes összeomlást eredményezett: II. Lajos király serege 1526. augusztus 16-án érkezett Bátára, ahol az ereklye előtt leróta a kegyeletét, imádkozott, majd haditanácsot tartottak, ahol Tomori Pál kalocsai érseket a hadsereg főparancsnokává nevezték ki.⁶⁰⁰ A mohácsi vész után a szerzetesek az ereklyével együtt Pannonhalmára menekültek, majd a törökök távoztával visszatértek, így a város és az apátság – mivel a környékről többen oda menekültek – fejlődésnek indult. Azonban a török 1529-ben, majd 1539-ben elpusztította a kolostort és a települést, utóbbi támadás során a források 10.000 fogolyról beszélnek, akiket rabláncra vertek. Minden bizonnyal túlzás, ha csak nem az éves búcsú napján érte a hívők seregét a támadás. Az 1539-es eseményektől kezdve az ereklyét elveszítettnek tekinthetjük, mivel a róla szóló források elnémulnak.⁶⁰¹ Miért is érdekes ez a számunkra? 1526. október 13-án Hunyadon a lutherianizmussal vádolt Scholz György – minden bizonnyal a mohácsi csatát is megjárt – hunyadi várnagy kihallgatási jegyzőkönyvében a következőket olvashatjuk. Gyalázza a pápát, mert nem küldött segítséget a török ellen, gyalázza Szűz Máriát és az ekkor hazánkban népszerű szenteket, Alamizsnás és Kapisztrán Szent Jánost, mivel nem teljesítették „állapotbeli kötelességüket”, és nem védték meg a hazát a pogány ellenségtől. Mind e mellett a bátai szent vért is bálványozásnak tartja, és alig tudott onnan megmenekülni a törökök elől.⁶⁰²

Prédikációk esetében látens hitvitákról beszélünk,⁶⁰³ ugyanis kifejezett vitaszituáció nem alakul ki. Ugyanakkor sajátos módon a vallási ellenfelekkel szemben, kontroverz módon megfogalmazott tanítás kiindulópontja lehet akár teljes prédikációknak (genus redargutivum),

---

⁵⁹⁸ SÜMEGI-KÁPOLNÁS 2005, 1.

⁵⁹⁹ Történetét lásd: SÜMEGI 1991, 110–111; LAKATOS–SZÉP–SÜMEGI 2000, 95–96. A kultuszról lásd: TÜSKÉS–KNAPP 1986.

⁶⁰⁰ PERJÉS 1979, 353.

⁶⁰¹ KÓNYI 1940, 15–20.

⁶⁰² BUNYITAY–RAPAICS–KARÁCSONYI 1902, 285, 277. tétel.

⁶⁰³ A Heltai János által meghatározott hitvitadefiníció alapján értelmezem: „*Hitvitának* nevezünk minden olyan szellemi, intellektuális összecsapást, amely a középkori vallásosság és az egyház átalakulását, és az ezzel összefüggő intézményi, kulturális, civilizációs változást kísérte vagy formálta, tartalmilag pedig egyházi, vallási vagy valláspolitikai kérdéseket tárgyal, illetve a létrejövő új egyházak és a régi egyház tanításbeli eltéréseire, valamint ezek egymás közötti vagy a világi hatalomhoz fűződő viszonyának rendezésére vonatkozik.” HELTAI J. 2005, 258. Lásd még: OLÁH Sz. 2007, 332.

akár egyes szentbeszédnek alfejezeteinek (usus redargutorius).⁶⁰⁴ Mindegyik esetben a tettek (jócselekedetekre) serkentés mellett az igaz keresztény teológiai tanítás a cél, valamint – mint ahogy ezt szinte a teljes hitvitázó irodalom tanúsítja – a saját felekezeti identitás erősítése.⁶⁰⁵

A prédikációs kontroverzia terepe minden esetben egyenlőtlen: noha a befogadó közönségtől aktív szellemi együttműködést követel, a másik, vitában érintett fél nincs jelen, így az ő érvei megsemmisülnek a szószékről prédikáló pap tekintélyével szemben. Telegdi prédikációi azonban mégis egy különös kontroverz helyzetben vannak: nem csak bizonyos személyek és teológiai meggyőződések, hanem világképek és szövegek állnak vitában egymással. Kötetei Bornemisza ötkötetes posztilláira felelnek. Szinte minden pillanatot megragad, hogy polémiába bocsátkozzon a protestáns tézisekkel, és egy rövid bekezdésben, vagy akár csak egy félmondatban vagy „oda mondásban” hitet tegyen igaza mellett.⁶⁰⁶ A későbbi barokk, Pázmány Péter nevével fémjelzett magyar nyelvű barokk prédikációs gyakorlat ezzel szemben a polémia teljes mellőzésére törekszik a szószéken.⁶⁰⁷

Telegdi nagyheti prédikációciklusa három szentbeszédet tartalmaz az Oltáriszentségről. Minden bizonnyal – amint kötetbeli elhelyezésük mutatja – a nagyhét első három napjára szánta őket, sőt az ilyenkor szokásos lelkigyakorlatok tanító részét képezhették. A nagyböjti, illetve a kifejezetten nagyheti beszédsorozatoknak a 16. századra már jelentős írott hagyományai voltak, itt elsősorban Temesvári Pelbárt vagy Kapisztrán Szent János prédikációira gondolhatunk.⁶⁰⁸ Különös aktualitást is hordozott az Oltáriszentségről való beszéd, mivel a IV. lateráni zsinat *Omnis utriusque sexus* rendelete értelmében minden katolikus hívőnek évente legalább egyszer, a húsvéti időszakban szentgyónást kell végeznie, majd az Oltáriszentséghez kell járulnia.⁶⁰⁹ Az első prédikáció az Oltáriszentségről való katolikus tanítást mondja el, a második azt bizonyítja, hogy Krisztus teste valóban jelen van az Eucharishtiában, a harmadik pedig a Szentség

⁶⁰⁴ ZSILINSZKY 1881, 19. Kontroverzia és szószék összefüggéseiről lásd: TASI 2005, különösen: 199–200. Homiletika-elméleti szempontból lásd Kecskeméti Gábor tanulmányát: „a hitvita metaelmélete alakítja át fokozatosan a prédikáció elméletét” KECSKEMÉTI G. 2005, 45.

⁶⁰⁵ A „mi – ti” kérdésfelvetés továbbgondolásához lásd: KOSELLECK 1997, különösen: 6–12.

⁶⁰⁶ Csak az első kötetből az alábbi helyeken olvashatunk egyértelmű polemikus utalásokat: P1, 61, 97, 100, 108–109, 128, 132, 206, 242–251, 275–279, 294–298, 366–374, 407, 434, 440–441, 467–468, 541–544, 591–592, 596–597, 607.

⁶⁰⁷ BITSKEY 2013, 82–83.

⁶⁰⁸ Kapisztrán Boroszlóban elmondott nagyböjti prédikációjáról lásd: GECSER 2002.

⁶⁰⁹ DENZINGER–HÜNERMANN 2004, 278–279 (*812).

vételének módjáról és hasznairól értekeznek. Ez utóbbi beszéd típus a 17. századtól kezdve elsősorban az úrnapi prédikációk kereteit tölti ki.⁶¹⁰

Telegdi a Mk 13,22–24 perikopához rendelte prédikációját. Első tanulságában Szent Pál leveleiből és az evangéliumokból, a másodikban a zsinatokból és az egyházatyák írásaiból vezeti le az Oltáriszentség magyarázatát. Mindig előbb az autentikus katolikus keresztény tanítást adja elő, majd ebből kiindulva cáfolja a protestáns ellenvéleményeket. A prédikáció fő (3.) része *Az eretnekeknek bizonyetasoknac hamis es erőtlen uoltarol* címet viseli, melyben a protestáns fő tézis elővezetése után – mely szerint Krisztus teste nem valóságosan van jelen az Oltáriszentségben, hanem csak jelét vesszük – Telegdi tizenegy protestáns állítást vezet elő, majd azokat cáfolja, tulajdonképpen Kálvin János *Institutiójának* 4. könyvének 17. fejezetét elemzi. A továbbiakban a homíliáknál már alkalmazott módon követhetjük végig Telegdi gondolatmenetét.

1. *Krisztus teste nem lehet egyszerre a mennyben és a földön.* Telegdi emberi okoskodásnak, és nem a *Szentírás* igaz értelmét tükröző meggyőződésnek véli a Krisztus kettős természetét tagadó tételt:

„De az hitnec dolgaba nem az okosság utan kel iarnunc, hanem az isten igeiet kel halgatnunc, mert a' bizony dolog, hogy a' hitet az emberi okosság meg nem foghattya, hanem chac az istennec igeie bizonyettya.”⁶¹¹

Ellenérveiben leggyakrabban a *Biblia* alapján érvel a protestánsok vélekedései ellen. Ennek kifejezett üzenete is volt: a hitújítók, noha mindig – a sola Scriptura elv alapján – a *Szentírással* érvelnek tételeik bizonyításakor, de azt helytelenül értelmezik. 2. A *Szentírás metaforikus értelme.* Telegdi nem tagadja, hogy vannak helyek a *Bibliában*, melyeket átvitt értelemben kell magyarázni, azonban maga a *Szentírás* mutatja meg – mint önmagát magyarázó szöveg –, hogy mikor kell valamit szó szerint (litterálisan) és mit átvitt értelemben magyarázni. A jézusi kijelentést mindenképpen szó szerint kell értelmeznünk, mert az *Újszövetség* több helyén előkerül ebben az értelmezésben, ellenben átvitt értelemben sehol sem. Tehát ha vannak is helyek, melyeknek üzenetét átvitt értelemben fejtjük meg, nem mindegyikét kell úgy, ugyanis „A particulare ad vniuersale non ualet consequentia”,⁶¹² az egyes esetekből való általánosítás nem eredményez helyes következtetést. A logikai-retorikai kifejezések és axiómák

⁶¹⁰ Részletesebben lásd: MACZÁK 2008b.

⁶¹¹ P1, 505.

⁶¹² P1, 507.

demonstrálásának nyelvi eszköze Telegdinél meglehetősen ritka. 3. *Ha Jézus testi alakjában felment a mennybe, nem lehet itt a földön az Oltáriszentségben.*⁶¹³ A jobb kéz felől való ülést átvitt értelemben kell érteni. Azt jelenti, hogy Krisztus egyenlő az Atyával, és az ő dicsőségében van. 4. *Jn 16,10.* Testi valóságában Jézus valóban eltávozott a világból, azonban az Oltáriszentségben köztünk maradt. 5. *Mk 16,6.* Noha a sírhoz igyekvő asszonyoknak azt mondta az angyal, hogy „nincs itt”, nem jelenti azt, hogy nincs jelen az Oltáriszentségben közöttünk. 6. *Az Oltáriszentség testi értelme.* Az Eucharisziát nem testi, hanem lelki értelemben és valóságosan vesszük, nem jelként. Testi értelemben a kálvinisták gondolják lenni, mert

„Testi ertelem azis mind, ual amit a’ Sacramentariusoc az Christus testénc es uerénc bizonyos ielen uolta ellen gondolnac es szollanac. Mert az isten igeienelkül az emberi okossagbul, es bölchesegbül tamadot, es az Philosophianac gyükereböl. Viszontag nem testi hanem lelki ertelem a’ kit a szent lelec isten adot mi elönkbe az istennec igeieben, a’ ki az irással egygüt iar, söt ugyan az irasbol szarmazic.”⁶¹⁴

7. *Jézus Krisztus emlékezetére jelként vesszük az Oltáriszentséget.* Telegdi excusatióval indítja fejtegetését, amiért még mindig sorolnia kell a tévelygéseket.

„Talam nehez hogy soc beszdedel tartalac benneteket, de ninch mit tennem, meg kel felelnem az fordult feiö embereknc, kic meg nem szünnec meg, hanem vakmerö keppen uitattyac, hogy az Christus mondasais melleiec uagyon.”⁶¹⁵

Különbséget kell tenni a szentség lényege és célja között: valóságosan jelen van Krisztus teste és vére az Oltáriszentségben, és a végre szereztetett, hogy Krisztus halálának emlékezetére vegyünk magunkhoz, órá emlékezve. 8. *Helyhez kötjük Istent, ha az Oltáriszentségben imádjuk.* Ez téves vélekedés, mert ő maga mondta, hogy mindenütt jelen van. 9. *Az egyházatyák és az ősegyház a protestánsok vélekedése mellett volt.* Telegdi egyrészt az egyházatyák írásaiból, másrészt ismét logikai érveléssel válaszol:

„Azt akarnam hogy imez negatiuat mutatnaiac meg nekem az szent doctoroknal. (Non esse realiter praesentem Christum in Eucharistia,) az az, ezt az tagado mondas: allattya szerent nincsen Chrisus az oltari szentsegeben. Mikeppen en meg mutatom az mi negatiuankat. Non tantum figuram esse

⁶¹³ KÁLVIN 2014/II, 440–441.

⁶¹⁴ P1, 511–512.

⁶¹⁵ P1, 513.

corporis et sanguinis: az az, hogy nem chac iele az Christus testenec es uerenec. De soha meg nem mutathattyac.”⁶¹⁶

10. *Szent Ágoston mondja, hogy „a lélek elevenít, a test semmit nem használ”.*⁶¹⁷ Ez egy kiragadott félmondat, mely előtt, ha figyelmesen elolvassuk Ágoston zsolnámagyarázatát, akkor itt arról ír, hogy nem tényleges jelenlétét tagadja Krisztusnak az Oltáriszentségben, hanem testének feldarabolását és osztogatását. 11. *Szent Ágoston Dardanuskának írt levelében azt írja, hogy Krisztus teste a mennyben van, és ebből következik, hogy nem lehet az Oltáriszentségben.*⁶¹⁸ Itt szó sincs az Eucharisziáról. Szintén egy kiragadott félmondat alapján vannak le hamis következtetések. Prédikációjának zárásában Telegdi összegezi a katolikus keresztény hitforrásokat, és istenfélő cselekedetekre ösztönöz:

„Veget uetec azért immar az mostani predicationac, intuen minden iambor keresztyeneket, hogy többet tulaidonechanac az isten igeienec, hogy sem mint az emberi okossagnac, többet az anyaszentegyhaznac közönszes uallasanac, es a’ szent doctoroc irasanac, hogy sem mint egy nehany eszeueszet Sacramentariusnac, higgyenec az euangeliomnac mely bizonyosagot teszen rula, hogy a’ mit a’ ueg uachoran Christus az apostoloknac ada, ü teste es uere uala az.”⁶¹⁹

Telegdinek a pápaságot védelmébe vevő prédikációja két részből áll: az elsőben az Antikrisztus természetéről beszél, és kifejti, hogy a pápa nem az Antikrisztus; beszédének második részében pedig azt bizonyítja, hogy a vádlók az Antikrisztus munkájának segítői. Nem rendel külön szentírási szakaszt prédikációjához, hanem szermója egyből a Szent Péter és Pál apostolok ünnepe utáni homiliáját követi.

Az Antikrisztusról szóló katolikus tanítás a *Biblia* meghatározott szöveghelyein alapul,⁶²⁰ ellenben csak nagyon kevés konkrét utalást találhatunk felőle. A kifejezés *János első leveléből* származik,⁶²¹ az apostol a fogalmat a tévtanítókra alkalmazza. A meglehetősen tág értelmezési keretek miatt a teológusok a történelem során több lehetséges magyarázatát adták az antikrisztusi hagyománynak.⁶²² a korai kereszténység időszakában az igaz hívők üldözőit, a

⁶¹⁶ P1, 517.

⁶¹⁷ Aurelius AUGUSTINUS, *Enarrationes in Psalmos*, Plalm. 98., cap. 9. = PL, XXXVII, 1265.

⁶¹⁸ Aurelius AUGUSTINUS, *Epistolae*, Epist. 187. (*De praesentia Dei [Ad Durandum]*), cap. 13. = PL, XXXIII, 848.

⁶¹⁹ P1, 519.

⁶²⁰ Ez 38–39,20; Dán 2,20–45; 7,17–25; 9,27; Mt 24,15; 2Tessz 2,3–12; 2Jn 7; Jel 13,1.

⁶²¹ 1Jn 2,18; 4,3.

⁶²² „noha arrul ki legyen az antichristus, kilömb kilömb velekedésecc vannac” P3, 420.

tévtanítókat, majd a középkor folyamán az intézményesült Egyház ellenségeit, ritkábban az ellenpápákat nevezték antikrisztusnak. Így időről időre fokozatosan retorikai alakzattá vált, és mindig az éppen aktuális legfőbb ellenségre alkalmazták. Luther az Antikrisztussal a pápaságot azonosította, a katolikus fél emiatt gyakorta védekező felállást vett fel a váddal szemben, és inkább kerülte a kérdést, illetve a középkori felfogást, azaz Antikrisztus bibliai alakját és időtlenségét hangsúlyozta. A török mint „az Antikrisztus hada, Góg és Magóg legyőzhetetlen serege” jelenik meg a 16. századi értekezésekben.⁶²³ A protestáns felfogás szerint az Antikrisztus kettős, testi és lelki természetű, a testi Antikrisztus a török, a lelki a pápaság.⁶²⁴ Erre felelve a katolikus egyház természetesen Luthert és követőit tekintette annak. Ez az oda-vissza mondogatás a hitviták korának lezártáig napirenden maradt.

Telegdi már az utolsó évközi vasárnapon a Jeruzsálem pusztulásáról való prédikációjában beszélt az Antikrisztusról, és kifejtette a róla szóló bibliai tanítást. Amint Szent János apostoli leveleiben több antikrisztusról beszél, akiken az egyház krisztológiai tanítását tagadó eretnekeket érti, Telegdi ugyanígy – Szent Ágoston érvelése alapján – a protestánsokra vonatkoztatja ezt. Ugyanakkor az utolsó ítéletkor eljön a *Jelenések könyvében* szereplő titokzatos és rettenetes alak, aki az igaz hívek közösségét fogja sanyargatni.⁶²⁵ Ebben szolgálatára lesz – Ezekiel jövődöleése és Szent János apostol tanúsága szerint – Góg és Magóg népe. Analógiaképpen Telegdi az Antikrisztus kegyetlen hóhérainak (segítőinek) állítja be mindazokat, akik saját korában az Anyaszentegyházat üldözték:

„Lesznec ü neki kegyetlen hoheri (mostis vannac Angliaba, Scotiaba, Nemet es Magyar országban, egyebütis soc helyen, az Romai egyhaznac kergetői) kic által ezeket meg szerzi: Mellyec szent Ianosnal Gognac es Magognac neuztetnec.”⁶²⁶

Vizsgált szentbeszédünk érvei szerint a pápa nem lehet az Antikrisztus, mivel: 1. Egynél több pápa volt, az Antikrisztus pedig egy személy. Ezt tanúsítja *Dániel könyve* és görög grammatika.⁶²⁷ 2. Az Antikrisztus a zsidók számára jön el, és ők elfogadják; ellenben a pápát

⁶²³ Az Antikrisztus kultúrtörténetéről lásd: MCGINN 1995.

⁶²⁴ Luther a *Schmalkadeni cikkek* 4. pontjában tette meg a pápát Antikrisztusnak (LUTHER 1555, Cijv–Dijr), mely később az evangélikus egyház hitvallásának egyik fontos dokumentuma lett. PETNEHÁZI 1996, 13.

⁶²⁵ P2, 858.

⁶²⁶ P2, 865.

⁶²⁷ Az artikulus (névelő) kitételével egy bizonyos, határozott dologra gondolunk. (Ez nem csak a görög nyelvben van így.) Szent Pál is használja a névelőt, amikor az Antikrisztusról ír.

nem fogadták el. 3. Az Antikrisztus a Római Birodalom bukása után jön el, ellenben a pápaság akkor kezdődött, amikor a rómaiak hatalmuk csúcsán álltak. 4. Az Antikrisztus a világ vége előtt jön, azonban a pápák már ezeröttszáz esztendeje uralkodnak. 5. A pápák nem rendelik magukat Isten fölé, hanem Isten emelte fel őket. 6. Krisztus minden ellensége az Antikrisztus mellett áll, azonban Luther, Kálvin és a többi reformátor és követőik a pápa ellen harcolnak. 7. Az Antikrisztus megtiltja az Istennek tetsző áldozatokat (8.) és a misemondást, a pápa nem tiltja.

Prédikációjának második részében Telegdi a kontroverz irodalom általános retorikai fogásával élve a protestáns érveket visszavonatkoztatja a támadókra: amely dolgokkal ők támadták a pápát, azok tulajdonképpen az ő ismérveik,

„mert meg erdemlic hogy a’ mit oc nélkül masra költötenec, az ünneen magic feiekre térien”.⁶²⁸

1. *Nem Istentől küldött tanítók, hanem saját maguk akaratából tevékenykednek.* Az elhivatásnak két módját különböztethetjük meg. Az egyik a konkrét isteni elhívás, mint a próféták és apostolok esetében, velük ez a fajta küldetés – akárcsak a kinyilatkoztatás teljessége – lezárult; a másik módja az Isten eszközeként való lelkipásztori munka, melyre az egyházi hierarchia szabályai érvényesek. 2. *Mt 24, 23–28.* Az ellenkezők több felé szakadtak, és mindegyikük azt mondja, hogy ő az igaz tanítás és egyház letéteményese. 3. „*Pápista*” név. Az igaz keresztények Krisztusról neveztetnek (*Christianus*), a „pápista” nevezetet gúnynévként Luther aggatta a katolikusokra. Ellenben a különböző felekezetek mind-mind másképp nevezik magukat (evangélikusok, anabaptisták), sőt a reformátusok saját alapítójukról nevezik el magukat (kálvinisták). [4. *Rövid betoldás az egyes felekezetek rövid életéről.* Ez az érv meglehetősen pontosan diagnosztizálja a protestánsok kezdeti, 16. századi egyházszerzetének dilemmáit. Ez a folyamat részben Európa jelentős részén már lejajlott, azonban a Magyar Királyságban a kifejezett és radikális teológiai különválás csak a század végén történik meg, az önálló egyházszerzet kialakulása pedig átcúsúzik a 17. század elejére.] 5. *Oltáriszentség.* Nem a pápa és követői bálványoznak a Szentséggel, hanem az eretnekek, akik üldözik és tiltják az igaz áldozat bemutatását.

Az eddig elemzett prédikációktól jelentősen eltér újévi beszéde. Telegdi a naptári év kezdetére írt beszédével hagyományt teremtett a magyarországi prédikációirodalomban:⁶²⁹ a

⁶²⁸ P3, 429.

⁶²⁹ Ezt a beszédtypust Lukácsy Sándor elemezte, Telegdi szermójáról lásd: LUKÁCSY 1994b, 185–186.

népszokásnak megfelelően ajándék gyanánt különféle erényeket kíván minden társadalmi csoport számára. Beszédét újévi köszöntéssel kezdi:

„EGESSEGEL⁶³⁰ ES IDVESSEGGEL, IO SZERENCHEVEL,
MVLASSATOC ATYAMFIAI AZ VI ESZTENDEOT, TOEB IOVAL,
KEVESEB BUENNEL”,⁶³¹

majd az üdvözlés magyarázatát is hozzá teszi. Amint Mózes mondja,⁶³² hogy ha meghallgatjuk az Úr szavát, és megtartjuk parancsait, akkor az új esztendőben jól fog menni sorunk. Rögtön utána a skolasztika gyakorlata szerint az előző állítás negációját is hozzá teszi: oly sok bűnt követtünk el az elmúlt évben – és természetesen ez az oka minden testi és lelki háborúságunknak –, hogy csak Isten végtelen irgalma oltalmazott bennünket a végső pusztulástól.⁶³³ A rövid bevezető gondolatok után, amint ígérte, minden rend figyelmét ráirányítja annak legfontosabb erényére, a társadalomban elfoglalt helye és szerepe szerint. A Telegdi által ily módon felvázolt társadalmi hierarchia – az előbb a reformátorok, majd az felvilágosult abszolutista uralkodók által képviselt, részben szekuláris nézetekkel ellentétben – még a középkori egyházi világképen alapul. Az átadott „ajándékok”, melyek tulajdonképpen az erényekre serkentő jókívánságok és erkölcsi intelmek, a beszédet olvasva sokkal inkább feddésnek tűnnek.

Először az egyházi rendnek szól, mert ők – amint Szent Pál apostol mondja – mindenki fölé helyeztetnek, mivel az Isten igéjének hirdetői, így a világi erkölcsök őrei.⁶³⁴ Éppen ezért a tisztesség erényét kívánja nekik ajándékolni, hogy maradéktalanul munkálkodhassanak a rájuk bízottak lelki épülésén (lelki fegyver). Ugyanakkor ez munkával is jár,⁶³⁵ amelyet minden egyházfinak a rá ruházott jogosultságoknak megfelelően a lehető legnagyobb alaposággal és alázatossággal el kell látnia. A világi hatalmasságok (királyok, bírák és egyéb magisztrátusok) számára a fegyver ajándékát adja, mely „nem egyéb, hanem az istentől nekic adatot hatalom”,⁶³⁶ amely Istentől származik, testi fegyver. Telegdi itt most nem a külső támadások elhárítására

⁶³⁰ Érthetjük: *egészséggel* vagy *egyességgel*.

⁶³¹ P1, 171.

⁶³² MTörv 28,1–2. – A margón *Deut. 38.* szerepel, de vélhetően elírás, mivel a *Második törvénykönyv*nek nincs 38 része.

⁶³³ Siral 4.

⁶³⁴ A késő középkori Egyház válságáról a III. fejezetben már bővebben írtam.

⁶³⁵ 1Tim 3.

⁶³⁶ P1, 174.

vagy a belső ellenségek legyőzésére helyezi a hangsúlyt, hanem a társadalmi igazságosság erényét helyezi az „ajándék” lényegének középpontjába. Az igaz hit megőrzése és megtartásának követelménye mellett a nyomorultak, özvegyek és árvák oltalmazását várja el tőlük. Ha azonban nem járnak el buzgón tisztükben, akkor Isten rajtuk – így az egész népen – könyörtelen bosszút áll. A nemesség számára – némi fricskával és társadalomkritikával – a nemtelenség (alázatosság) erényét ajánlja. Szép példája ez Telegdi szociális érzékenységének:⁶³⁷ nem attól lesz valaki nemes, hogy jobbágyai vannak, hanem hogy buzgó a jócselekedetek gyakorlásában.⁶³⁸

„Ha ki dickekedni akar, dickekedgiec az ioszagos chelekedetekbe, mert azoc teszic az embereket igaz nemesekce.”⁶³⁹

A vitézlő rend számára az istenfélelem erényét adja ajándékkul. Elégedjenek meg zsoldjukkal, és ne a védtelen nép, hanem a pogány ellenség ellen hadakozzanak. Szemmel láthatóan elharapózott az istentelenség a katonák között, de nem látják be, hogy a kóbor, lator katonákat egy idő után a törvény szigora elveszejtí.

„Azt akarnam hogy az mi uitezinkis, az isten nepenec ellensegin mutatnaiac meg ereieket, és uitezségeket, nem az szegeny nyomorult porokon: de kilömben chelekezne, és ugy uiselic magokat, mintha az kössegnec rontasara születtenec uolna.”⁶⁴⁰

Telegdi a közép számára is tartogat némi „ajándékot”. A szüzeknek és özvegyeknek tiszta életet, a házasoknak szeretetet (hűséget) kíván. Kétféle bűnösről emlékezik meg: a bűnbánókról, akik számára Isten országát ajánlja, és a vakmerő bűnösökről, akiknek örök kárhozat a jussuk. A magyar prédikációirodalom talán legtöbbször emlegetett toposza a részegség kárhoztatása, mivel sok bűn következhet belőle, végül pedig az örök kárhozat. Telegdi külön szól a részegeskedőkhöz is:

„No ottan meg szerzem ezeknec az közönseges aiandekot egy iaial. Kinec iai ugymond a bölch?⁶⁴¹ Kichoda apianac iai? Kinec a’ uerem? Kinec az ok

⁶³⁷ Telegdi szociális nézeteiről lásd: ZIMÁNDI 1939.

⁶³⁸ Róm 2,6–8.

⁶³⁹ P1, 175.

⁶⁴⁰ P1, 176–177.

⁶⁴¹ Péld 23,20–36.

nelkül ualo sebec? Kinec az szem ki uaias? nem de azoknac az kic a boron laknac, es a pohar üressétesbe szorgalmatosoc?”⁶⁴²

Havas Boldogasszony napján Telegdi a *Salve Regina* középkori Mária-antifónát magyarázza, mivel az e napra rendelt evangéliumi szakasz ugyanaz, mint Szűz Mária szeplőtelen fogantatása napján (Conceptio sanctae Mariae).⁶⁴³ Szövege a következő Pázmány *Imádságos könyve* alapján:

„Salve Regina, mater misericordiae;
vita, dulcedo et spes nostra salve.
Ad te clamamus exules filii Evae.
Ad te suspiramus gementes et flentes
in hac lacrymarum valle.

Eia ergo advocata nostra, illos tuos
misericordes oculos ad nos converte.
Et Jesum benedictum fructum ventris tui,
nobis post hoc exilium ostende.
O clemens, o pia, o dulcis virgo Maria.”⁶⁴⁴

A Mária-ének eredeti latin szövegét Hermannus Contractus (1013–1054) bencés szerzetesnek tulajdonítják, aki korának egyik legismertebb énekszerzője volt. Énekei – több más Mária-verssel egyetemben⁶⁴⁵ – hamar nagy népszerűsége tettek szert,⁶⁴⁶ Egy 11. századi szerző elmélkedő kommentárt is írt róla.⁶⁴⁷ Magyar nyelven először Telegdi e fordításában jelent meg, majd Vásárhelyi Gergely katekizmusában (1615, 1617)⁶⁴⁸ és Pázmány Péter imádságos könyvében találkozhatunk vele,⁶⁴⁹ ahonnan tovább hagyományozódott a magyar

⁶⁴² P1, 180.

⁶⁴³ Mt 1,1–16.

⁶⁴⁴ PÁZMÁNY 1631/2013, 374–375.

⁶⁴⁵ Liturgiátörténeti szempontból és tágabb kontextusban lásd: KECSKÉS 2000/2001.

⁶⁴⁶ Ezzel a latin szövegváltozattal találkozhatunk Canterbury Szent Anzelm (1033–1109) Szűz Máriához szóló himnuszgyűjteményében is: ANSELMUS Cantuariensis, *Salutatio deprecatória, ante Psalterium beatæ Virginis dicenda = Hymni et psalterium de S. Maria = PL, CLVIII, 1037.*

⁶⁴⁷ PSEUDO-ANSELMUS Lucensis, *Meditatio super Salve regina = PL, CXLIX, 583–590.* Korábban az elmélkedést Luccai Szent Anzelm (Anselmus Lucensis; 1036–1086) püspöknek tulajdonították.

⁶⁴⁸ RMNy 1080, 1128. RMKT XVII/7, 26–27, 427.

⁶⁴⁹ PÁZMÁNY 1631/2001, 301. Jenei Ferenc még Nyéki Vörös Mátyásnak (1575–1654) tulajdonította a fordítást (RMKT XVII/2, 102, 459–461), ezt Vadai István cáfolta. VADAI 2005, 181–182.

liturgikus gyakorlatba. A három fordítás szövege egymásból nem eredeztethető. A Szentháromság naptól adventig terjedő évközi időben énekelték, és a breviáriumba is bekerült.

Telegdi e prédikációja a hazai Mária-tisztelet szép megnyilvánulása. Rövid történeti és apologetikai bevezetés – az ének eredetéről mond néhány szót, majd a Mária-tisztelet nem eretnek voltára emlékeztet – után a Boldogságos Szűz attribútumait mutatja be: 1. *Máriát valóban irgalmasság királynéjának nevezhetjük*. Királynéi mivolta Dávid házából való származásából ered, és ez a megnevezés annyit tesz, mintha azt mondanánk: „irgalmas királyné asszony”. 2. *Méltán nevezhetjük életnek és reménységnek*. Amint Istennek kétféle megnevezése van, úgymint amely csak őrá vonatkozik (üdvözítő, örökké való stb.), és amellyel másokat is illethetünk (atya, mester stb.), úgy ezekkel a szavakkal illethetjük Szűz Máriát is.

„Annac okaert nem a' neuket kel neznünc, hanem azoknac értelmét. Hogy a' minemü eretelmbe Isten felöl mondatic ualami, vgyan azonba más felöl ne mondasséc.”⁶⁵⁰

Amint Évát halálnak, úgy Máriát életnek nevezhetjük. Mária példa a mi életünkre. Telegdi kifejti az édes metafora értelmét is: ha szüleinket vagy gyermekeinket édesnek nevezhetjük, akkor Máriát is édesnek mondhatjuk. A köznyelvben is, ha valakitől nagy bizodalommal várunk valamit, reménységünknek hívjuk. 3. *Máriát méltán hívjuk segítségül*. Ha valakit a fejedelem száműz országából, de az vissza akar térni, akkor nemcsak a fejedelemhez könyörög megbocsátásért, hanem azokhoz is segítségért esdekel, akik a fejedelemhez közel vannak, úgy mi is bizodalommal fohászkozhatunk égi édesanyánkhöz, hogy járjon közbe értünk.

„Mely könyörgesünkel valoba meg bizonettyuc, hogy nagy bizodalmunc es remenségünc vagyon nekünc Isten vtan ü benne. Es ennec okaert szoszollonknakis auagy közbe iaronknac meriüc ütet neuezni.”⁶⁵¹

Telegdi prédikációját az ünnep eredetének magyarázatával – Szűz Mária római templomának felszentelése emlékezete – zárja.

Telegdi harmadik posztillás könyvében az egyházi évkör rendje szerint a szentek emléknapjaira és egyéb ünnepekre rendelt prédikációit olvashatjuk. E szentbeszédeinek többsége – akárcsak az egyházi év vasárnapjaira szólóknak – perikopamagyarázat (homília). A világegyházban megünneplendő krisztológiai, mariológiai és kötelező szentünnepek mellett

⁶⁵⁰ P3, 501.

⁶⁵¹ P3, 506.

Telegdi kötetében a hazai szentek kitüntetett helyet foglalnak el, talán ebben is – nem expliciten, de a korszellem és a felelős lelkipásztor szükségletei által ösztönözve – a katolikus megújulás és török elleni határozott fellépés propagandáját fejt ki.⁶⁵² A továbbiakban röviden a Szent Adalbert⁶⁵³ és Szent István király napi⁶⁵⁴ beszédén keresztül mutatom be e posztillás kötet jellegzetességeit.

Prágai Szent Adalbertnak (957–997), Magyarország és Pomeránia vértanú-misszionáriusának, egyben az esztergomi érsekég fővédőszentjének ünnepén az Egyház az Ef 4,7–13 epistolát írja elő, Telegdi ezt magyarázza, mert az evangéliumi szakaszt az előző napokon már elemezte.

Telegdi a szentek példáját vagy életét nem építi bele homíliáiba,⁶⁵⁵ hanem a prédikációk végén szentel csupán néhány sort annak élettörténetére és példájának követésére.⁶⁵⁶ Ebben eltér a középkori monasztikus szerzőgyakorlattól, ugyanis a szerzetesközösségek számára a szentekről szóló prédikációk mintát biztosítottak arra, hogyan lehet komplett prédikációciklust szerkeszteni az adott szentírási szakaszra vonatkozóan.⁶⁵⁷ Noha a híveknek a példa erejével történő instruálását evidenciának tekinthetnénk, Telegdi sokkal inkább az igaz keresztény tanítás irányába viszi beszédeit. Ezt egyértelműen a *Szentírás* mint központi hitforrás reformatori felértékelődésére adott reakciónak tulajdoníthatjuk, és természetesen ezek a beszédek sem mentesek a néhol a szövegkörnyezetből kiszóló polemikus természetű megnyilvánulásoktól:

„Nagy bolondság volt Arriusban, hogy innet akarta bizonyítani, hogy az atya Isten, és a' fiu, szinten vgy nem egy természetűec, miképpen a' szőlő, és a' miues...”⁶⁵⁸

⁶⁵² TÜSKÉS–KNAPP 2000b, 585.

⁶⁵³ *Szent Albert pispöc, és martyr napia* = P3, 216–231.

⁶⁵⁴ *Szent Istvan kiraly napia* = P3, 540–557.

⁶⁵⁵ Telegdi a szentéletrajzokat Lorenzo Sauer átdolgozásából ismerhette (lásd a könyvjegyzék 10. tételét). Telegdi homíliáiban Pelbárténál jóval csekélyebb számban, de találkozhatunk néhol megmosolyogtató pontatlanságokkal: „Honnet [Adalbert] Liuniaba [ma Észtország és Lettország területe] (mellyet ma a' kösség Isslandnac hi) indula...” P3, 231.

⁶⁵⁶ Ezzel a homiletikus gyakorlattal Telegdi már a barokk prédikációszerzés előfutára annyiban, hogy a 17. század hasonló igemagyarázataiban „olykor csak érintkezés tapasztalható az ünnepelt szent alakja és az alkalomra közölt beszéd témája között”. GÁBOR 2005, 133.

⁶⁵⁷ MADAS 1996, 64–65.

⁶⁵⁸ P3, 225.

Szent István király ünnepén más szentektől eltérően e prédikációjában hosszabban beszél István királyról, tíz oldalnyi homíliáját hét oldal életrajz követ. Első királyunk életét és tetteit Ransanus és Bonfini műveiből ismeri,⁶⁵⁹ a náluk olvasható királyéletrajz summáját adja közre.

Telegdi prédikációművészetéről összefoglalóan az alábbi megállapításokat tehetjük. Telegdi posztillái a magyar és európai homiletikai hagyományba illeszkednek, a honi katolikus megújulás szolgálatában – annak anyanyelvi programja részeként – a pasztorális szükségserűségek hívták őket életre. Pázmány és Káldi köteteivel szemben – noha újabb kiadásuk megjelent – háttérbe szorultak. Telegdi posztilláinak tulajdonosi köre széles spektrumú: mind a katolikus, mind a protestáns felekezet tagjai forgatták a könyveket. A possessorok tekintetében szakirodalmi szempontból eddig feltárt Kárpát-medencei könyv-lajstromok alapján 40 különböző intézményt vagy magánszemélyt azonosítottam.

Telegdi beszédeinek hármass intenciója volt: kegyes és tudományos olvasmány, felolvasásra szánt szentbeszéd, mintapredikáció. A posztillák paratextusaiból a korabeli prédikálási, szöveggondozási és szerkesztési gyakorlatra következtethetünk. Telegdi prédikációciklusai Bornemisza Péter csallóköz–mátyusföldi szuperintendens ötkötetes posztilláira felelnek, ezzel a régi magyar irodalomtörténet egyik első irodalmi vitája bontakozik ki előttünk.

A prédikációk forráshasználata a késő középkori igehirdetői hagyományt követi. A humanizmus tudományos vagy filológiai érdeklődése kevésbé, a keleti atyák írásaira történő utalások sokasága inkább jellemző a szövegekre, döntő többségében azonban a nyugati egyházatyák, különösen Szent Ágoston művei képezik Telegdi hivatkozásainak zömét. Kontroverz tematikus helyzetben a reformátorok munkái előfordulnak a hivatkozott művek között. Telegdi magánkönyvtárának tételei és a prédikációkban hivatkozott művek között enyhe összefüggés tapasztalható.

Telegdi homíliái a késő középkori skolasztikus homiletikai gyakorlatot követik. Beszédei a devocionális stílushoz állnak a legközelebb, mivel minden társadalmi csoport tanítására alkalmasak, és az Isten akarata iránti alázatosságra intenek. A kora újkori posztillás könyvekre, így Telegdi most tárgyalt munkáira is a korabeli világtudás enciklopédiájaként tekinthetünk, valamint betekintést nyerhetünk a 16. század második felének hazai társadalmi folyamataiba, tudományos világképébe és vallási gyakorlatába.

Telegdi prédikációciklusának szerzői a leggyakrabban valamely kontroverz téma köré szerveződnek. Ebben az esetben látens hitvitáról, illetve vitaszituációról beszélhetünk, mivel a

---

⁶⁵⁹ Középkori szentlegendáink és a humanista történetírás forráskapcsolatáról lásd: VESZPRÉMY 1990, 102–110; KULCSÁR P. 1991.

megtámadott fél a szituáció okán eleve vesztesre van ítélve, valamint a befogadó közösség aktív szellemi hozzájárulása során ítéletet tehet arról, mely félnek ad igazat. E beszédei a prédikáció formai-retorikai jegyeit viselik magukon, a tartalom azonban a tudományos értekező próza irányába mozdul. A harmadik kötet prédikációi ugyanazokkal a formai jegyekkel bírnak, mint a de tempore szentbeszédek. A különbség csupán a beszédekbe illesztett forrásanyag bőségében és a prédikációkat követő szentéletrajzokban, az ünnepek eredetének magyarázatában van.

Noha konkrét forrást nem sikerült azonosítanunk, nem zárhatjuk ki teljes egészében azt a lehetőséget sem, mi szerint Telegdi is más, feltehetően latin nyelvű művekből kompilálta magyar beszédeit. Az egyházi használati irodalom szerkesztésmódjának leglényegesebb sajátossága továbbra is az imitáció maradt. A három posztillában a prédikációs műfajok közül a legtöbb Szentírás-magyarázat (homília). Tematikus szerzőkkel akkor találkozunk, amikor Telegdi valamely kontroverz teológiai kérdést jár körül. Az oráció stílusjegyeit Telegdi egyetlen prédikációja, az újév napjára szánt beszéde viseli magán.

Telegdi prédikációi a katolikus megújulás ügyét szolgálják, annak anyanyelvi programjába illeszkednek, és híven bemutatják a késő középkori és a barokk prédikációs gyakorlat közötti átmenetet. Formai tekintetben a késő középkori monasztikus prédikációirodalom jegyeit viselik magukon, szerkezetükben jó részt egyeznek, újdonságukat az elődök gyakorlatához képest nemzeti (magyar) nyelvük, valamint a kontroverz teológiai elemek megjelenése mutatják. A Tridentinum után – különösen a 17. század elejétől kezdve – a Magyar Királyságban a jezsuita teológia és exegézis határozta meg az egyházi irodalmi folyamatokat; Telegdi az emberi értelemre, Pázmány és kortársai alapvetően már a hitélményre és az emberi érzelmekre kívántak hatni. Telegdi posztillái a késő középkori és a barokk irodalom közötti átmenet legjelentősebb hazai dokumentumai, a katolikus megújulás első írói generációjának reprezentánsai.

6. Telegdi Miklós vitairatai

Telegdi 1580–1581-ben három vitairatot jelentetett meg, 1580-ban a Bornemisza Péter *Fejtegetés*⁶⁶⁰ című művére írt *Feleletét*⁶⁶¹ és a pápaságot védelmező *Rövid írását*,⁶⁶² egy évvel később a teljes lutheri reformáció téziseit támadó *Egynéhány jeles okait*.⁶⁶³ Mindhárom vitairata a „nagyszombati hitivitabokorba” tartozik, és e rövid írásaiban az első hazai magyar nyelvű nyomtatott katolikus apologetikai műveket ismerhetjük meg.

6.1. *Felelet* (Nagyszombat, 1580)

Bornemisza Péter *Fejtegetését* 1577–1578 fordulóján nyomtathatta Semptén, mivel az 1578. február 1-jére összehívott pozsonyi országgyűlésen⁶⁶⁴ a megjelenteknek osztogatta.

„Az el mult ezer öt szaz hetuennyolcz esztendőbeli gyüleskor, akadot vala kezembe egy könyued, mellyet én ellenem, es az én postillam ellen, chac akkor irtal volt, es Posomba az vraknac, es nemesenec hazankent mutogattal, es osztogattal.”⁶⁶⁵

Bornemisza művét ma már példányból nem ismerjük, a példányok (füzetkék) eltüntetésében (megsemmisítésében?) jelentős szerepe lehetett akár Telegdinek, akár az őt követő főpaputódoknak, mivel – az *Ördögi kísértetek* példáját látva – dehonesztáló megjegyzések lehettek

⁶⁶⁰ BORNEMISZA 1578 (RMNy 419); a továbbiakban: *Fejtegetés*.

⁶⁶¹ TELEGDI 1580c (RMNy 476); szövegét Rupp Kornél közölte: TELEGDI 1580c/1898. A későbbiekben az 1580-as editio princepsre hivatkozunk; a továbbiakban: *Felelet*. A kötetet Pécsi Lukács két epigrammája zárja (lapszámozás nélkül): *Aenigma. Lucae Peechi Pannonii, Petro Bornemisza, Depastori aliquando Ecclesiarum Sempte ac Szered, propositum*; incipit: *Serpere nunc uiridem musae videre draconem...*; *Enodatio. Petri Bornemiszae, rerum abstrusarum aetatis nostrae, inuestigatoris solertissimi*; incipit: *Ille ego sum fateor, nec me deus esse negabit...* Majláth Béla a szakolcai ferencrendi könyvtár példányát tévesen Monoszlóy András művének tulajdonította. MAJLÁTH 1882, 300–301.

⁶⁶² TELEGDI 1580b (RMNy 475); a továbbiakban: *Rövid írás*.

⁶⁶³ TELEGDI 1581 (RMNy 496); a továbbiakban: *Egynéhány jeles okai*.

⁶⁶⁴ MTt 1899, 668–689.

⁶⁶⁵ *Felelet*, 3. Az országgyűlések során történő „hitvitaosztás” a későbbiekben is gyakorlat volt: IPOLYI 1875, 622–624.

benne a katolikus klérusra nézve. Tartalmára Telegdi *Feleletéből* következtethetünk. A *Fejtegetés* szövegének rekonstruálására Both Ferenc vállalkozott,⁶⁶⁶ aki Telegdi szövegéből kiemelte a szó szerinti (?) Bornemisza-idézeteket. A válaszból kitűnik, hogy Bornemisza vitairata három fő részből állt: 1. Telegdi septuagesima vasárnapi homíliájának kritikájából (a jócselekedetek üdvösségszerző voltáról – szoteriológia); 2. Telegdi katekizmus fordításának bírálatából;

„Petrus Canisius, kirül im nem regen emlekezém, két Catechismust chenalt: Egyget kichint, az apro gyermekeknek: mást nagyot az öregeknek: [...] A kichinbe, kit én meg tolmacholtam, chac röüdeden iria az első parancholatot, miképpen a' többitis. A nagyba, ha oluasnad oly hossan meg talalnad, hogy egy igét sem tet oda Moyses, ki ittis meg ne volna.”⁶⁶⁷

3. a hetvenedvasárnapi evangélium Luther-féle interpretációjából.

Telegdi posztillái és agendája mellett *Felelete* került a tudományos érdeklődés középpontjába, a pozitívizmus korszakában elsősorban tartalmi értékelését végezték el,⁶⁶⁸ napjainkban a retorika felől közelítik a hazai katolikus kontroverz irodalom első nyomtatásban megjelent alkotását. Oláh Szabolcs több tanulmányában hangot adott azon értelmezésének, miszerint a Bornemisza és Telegdi közti konfliktust és szóváltást nehezen értelmezhetjük a hitvitairódomalom műfaji keretein belül.⁶⁶⁹ Mivel maga a *Felelet* szövege is több ponton ezt a meggyőződést támasztja alá, ezt a felfogást elfogadhatónak ítéelhetjük, a „vallási vitairat” terminust mint kiadvány- vagy könyvműfajt jelölő fogalmat tartjuk használhatónak. Kettejük írásos polémiájának közege kezdetben a prédikáció volt, hiszen maguk a kötetek is egymásra felelnek, és szemléletesen reprezentálják a két eltérő világnézetet, logikai-hermeneutikai és szentírás-magyarázati metódust és életpályát, melyek egy jól körülhatárolható földrajzi térben feszülnek egymásnak. A *Fejtegetés* Telegdi prédikációihoz és kisebb részben katekizmusához nyúl vissza, az erre reagáló *Felelet* következtében pedig a prédikációk is átkerültek „a vitairat köztes műfaji terébe”⁶⁷⁰ – ezt a harmadik prédikációs kötetbeli számos apologetikai prédikációja, és mint később látni fogjuk, a *Rövid írás* szövege bizonyítja. Ez a tendencia mutatja, hogy mindkettőjüknek számot kell vetnie a szentírás-magyarázat „beszédművészeti és

⁶⁶⁶ BOTH 1899, 97–116; *Bornemisza Péter Fejtegetése* = 143–171.

⁶⁶⁷ *Felelet*, 172; lásd még: SZENTIVÁNYI 1944, 45.

⁶⁶⁸ ZSILINSZKY 1881, 19–21; RUPP 1898a, 4–53; RUPP 1898b; FÉNYI 1939, 35.

⁶⁶⁹ OLÁH Sz. 2005, 14.

⁶⁷⁰ OLÁH Sz. 2004, 368.

műfaji vonatkozásaival is.”⁶⁷¹ Stilisztikai szempontból egyik legsikerültebb munkája ez Telegdinek, az időben előre haladván katekizmusfordításától fogva posztillás könyvein keresztül vitairataiig egyre kevesebb latinizmust olvasunk írásaiban, magyar stílusa egyre „kiírtabbá” válik.⁶⁷²

Egy Klaniczay Tibor által még autopsziával vizsgált, mára már sajnálatosan elveszett vagy lappangó példányban a hitvita tovább folytatódott, és szélesebb publicitást kapott.⁶⁷³ A 16. század végén felekezettől függetlenül kézről kézre adott könyvecske margóin szabályos hitvita alakult ki. A különféle felekezeti poszszorok hol rövidebb, hol hosszabb kommentárokat fűztek Telegdi egyes passzusaihoz, illetve a megelőző tulajdonos korábbi marginális bejegyzéseihez. Mindezt, mint ahogy ezt a hitvitairodalom szövegüniverzuma általánosságban mutatja, nem mindig a legirodalmibb stílusban tették.

Telegdi gyakorlatilag „könyvkritikát” ír *Feleletében*,⁶⁷⁴ és kísérletet tesz ellenfele vádolásainak dialektikai alapú megsemmisítésére. Telegdi saját állítása szerint sem folytat vitát Bornemiszával – ezt Oláh Szabolcs a „vita dialektikai elvű elutasításaként” értelmezte⁶⁷⁵ –, amikor goromba vádaskodásait felelegeti:

„Ha szitokkal kellene egymás ellen tusakodnunc, bator az elöt ne tudtunc volnais immar eleget tanulhatnanc a’ te könyuedből szitkozódni, es visza mérhetnöiöc neked a’ te soc atkaidat. Talalnanc talám mies valamit te benned szantalant peniglen a’ te partodon valo nemely vrainban, kirül volna mit mondanunc. De tauol legyen az mi tülünc.”⁶⁷⁶

---

⁶⁷¹ OLÁH Sz. 2007, 323.

⁶⁷² Az 1908/1909-es iskolai tanévben feladat volt a *Felelet* egy részletének elemzése a szászsebesi evangélikus gimnázium tanulóinak. A tanterv szerkesztője stílusát Pázmányéval rokonnak tartja. *Programm des vierklassigen evangelischen Gymnasiums [...] in Szászsebes*, 1908, 4.

⁶⁷³ KLANICZAY 1962.

⁶⁷⁴ OLÁH Sz. 2007, 335.

⁶⁷⁵ Oláh e mentén a retorikai alapvetés mentén viszi végig értelmezését. Olyan olvasót feltételez, aki mindkét szöveget ismerte, és egy harmadik személy (az olvasó) befogadására bízta annak eldöntését, tulajdonképpen kinek is van igaza. OLÁH Sz. 2005. A „vita” győztesének Telegdit tekinti, azonban számolnunk kell egy másfajta befogadói magatartással is: az átlag olvasó nem feltétlenül az intellektuálisabb félnek kedvez, a tömegek általában sokkal fogékonyabbak a Bornemiszta által képviselt „egyszerűsége” és szenvedélyes szókimondásra. A *Fejtegetés* szövegének ismerete nélkül azonban csak Bornemiszta más írásainak stílusrétegei alapján bocsátkozhatunk feltételezésekbe. ZOVÁNYI Jenő Bornemiszta nézőpontjából értelmezte Telegdi működését és a *Feleletet*, és Telegdi szemére veti a vitából való kiszállást. ZOVÁNYI 1977b, 286–287.

⁶⁷⁶ *Felelet*, 10–11.

Bornemisza a *Fejtegetésben* odáig ment, hogy meggyanúsította Telegdit azzal, hogy bérgyilkost küldött ellene:

„De a' hol azt irod, hogy fizetestis igertem szolgálidnac, kiultkeppen egy Celemen neuü nemetnec, hogy meg olyanec tegedet, az Istent hiuom bizonysgul hogy hamissan irod es hazugul, mert azt en meg sem gondoltam. Soha egy szolgaddalis, tuduan hogy te szolgad löt volna, nem szollottam chac egy igetis, azt sem tudom volte valaha Celemen, Tiuadar, Bogdan, Antal vagy Iacab neuü szolgad.”⁶⁷⁷

Telegdi leggyakoribb érve az, hogy Bornemisza szövege nem felel meg az ars disserendi (a megtárgyalás művészete) követelményeinek,⁶⁷⁸ hanem csak erőszakosan, durva kifejezésekkel szidalmazza a katolikus oldalt és személyében Telegdit. A magyar hitvitairodalomban Telegdi hagyományt teremtett az ellenfél dialektikai hiányosságainak felemlegetésével.⁶⁷⁹ Aki pedig nem érvel, azzal vajmi nehézkes vitát kezdeményezni vagy folytatni, mivel „aki a dialektikát megveti, az kizárja magát az alkalmas vitapartnerek köréből”.⁶⁸⁰ A vita alapja – legyen az akár szóbeli, akár írásbeli polémia – alapja a dialógus, nem véletlen, hogy a nagy európai hitviták Luther *Asztali beszélgetéseire* építenek.⁶⁸¹ Telegdi Bornemiszát nemcsak retorikai, hanem filológiai pontatlansággal is vádolja.⁶⁸² Ugyanakkor, amikor Bornemisza a protestáns teológusokat idézi, Telegdi szerint azokból csak a gyalázkodó részeket emeli ki, nem pedig a logikus teológiai érveket:

„Es hogy nem az igassagot keresed azoknac irasokban a' kiknec könyuöket oluasod, hanem chac azt, hogy tudgy valamit irni, es szollani mi ellenünc, es modot talally benne mikeppen minket szidogathass.”⁶⁸³

---

⁶⁷⁷ *Felelet*, 198–199.

⁶⁷⁸ Telegdi jogosan hívja fel a figyelmet Bornemisza „szószátyárkodására”, mely tetten érhető prédikációiban is, gyakorta „szétfecsegi” a nyelvet, ez pedig a szisztematikus tárgyalás kárára megy. Ez persze nem von le az utókor számára Bornemisza műveinek irodalmi értékéből. Telegdi posztillái jobban megfeleltek saját kora pasztorális célkitűzéseinek. Lásd még ehhez: TÉGLÁSY 1988, 27.

⁶⁷⁹ Erről részletesebben lásd: TASI 2011.

⁶⁸⁰ OLÁH Sz. 2007, 332.

⁶⁸¹ BRÜCKNER 1974, 283–284.

⁶⁸² *Felelet*, 9, 98–99.

⁶⁸³ *Felelet*, 12.

Telegdi válaszul a *Fejtegetésre*, nem személyeskedéssel, hanem visszafogottsággal és skolasztikus logikával felel. Bornemisza a hetvenedvasárnapi homília szinte minden megnyilatkozásába beleköt, Telegdi azokra rend szerint reagál. Mindezt oly módon teszi, hogy a lutheránus szuperintendens szövegét szó szerint idézi – ezzel sajátjává téve az evangélikus lelkész szavait –, majd mind retorikai, mind tartalmi értelemben adja kritikáját,⁶⁸⁴ pontról pontra rámutatva a következtelenségekre. Telegdi érveit a következő idézettel foglalhatjuk össze, melynek fő tanulsága az, hogy a „vitapartner” tulajdonképpen alkalmatlan a dialektikus véleménycserére:

„Igy chelekedel te minden irasoddal. Nem hagyod az oluasokra hogy üc teyenece iteletet felöle, hanem untalan azt hanyod veted, hogy draga, ieles, hasznos, es igen szükséges dolgokat irsz. Vgyanis ha te nem dichered, felec raita, hogy dicheret nélkül maradna, azoknal kiualtkepen, a' kic tudnac es ertnec valamit. Ninchen igyekezetem reia, hogy sokat iriac a' te praedicatioidrul: nemis szükség. Mert valami oly vagon benne, ki ellenkedneie az en tudomanyommal, arrul mind szollottam idefel, es meg feleltem teneked. Am teyenece az oluasoc itetetet felöle, miuel iob az enyimmel, es mellyikünc keresi iobban es melyebben ki az euangeliomnac értelmét. En meg nem talaltam vgyan benne a' pelda beszednec minden cikikkelénece magyarazattyat. Maga haromszoris magyarazod, egyszer somma szerent, maszor beuebben, harmadszor meg hoszan. Keues vagon a' soc üres es tökelletes ertelem nélkül valo beszedben. Akar kies szolhat es irhat sokat, de nem abban füg a' dolog, es nem azt kel nézni, ki menyit ir, hanem mit ir.”⁶⁸⁵

Telegdi számtalanszor ránézésre csupán az átláthatóság módszertani követelményét hangsúlyozza, ugyanakkor ezzel és számtalan idézetével már az olvasót vezérli, ugyanis már saját interpretációja nyomán semmi sem készteti arra az olvasót, hogy Bornemisza könyvecskéjét kézbe vegye.⁶⁸⁶

Noha az *Ördögi kísértetek* botránya után Bornemisza háttérbe szorult, irodalmilag továbbra is termékeny maradt. Ennél talán még fontosabb az a körülmény, hogy ő a protestáns magyar arisztokrácia fő ideológusa is volt, támogatói, könyveinek megjelentetői között számos főnemes szerepel. A Spanyolhonban nevelkedett Rudolf magyar király az ellenreformáció előmozdítója volt Magyarországon, ebben a vele együtt nevelkedett gróf Pálffy Miklós (1552–

⁶⁸⁴ A pápi öltözetről: *Felelet*, 28–29; az ünnepek nevééről: 34; a prédikáció summájáról: „A sommat chac keues beszeddel szoktuc irni.” 43; az igaz Anyaszentegyházról: 164. stb.

⁶⁸⁵ *Felelet*, 206–207.

⁶⁸⁶ OLÁH Sz. 2007, 335.

1600) országbíró volt segítségére, és közösen kívánták megtörni a protestáns fő- és köznemességet.⁶⁸⁷ Telegdi *Feleletét* látszólag frontális támadásként címezte az evangélikus szuperintendens ellen, azonban üzenete nem csupán a korábban már megbukott Bornemisznak, hanem az őt támogató rendeknek is szólt.

6.2. *Rövid írás* (Nagyszombat, 1580)

A szakma mindezidáig nem figyelt fel arra, hogy Telegdi e műve a Szent Péter és Pál apostolok napjára szánt második prédikációjának újrakiadása. A kiadvány mind a főszöveg és a központosítás, mind a margináliák tekintetében követi a prédikáció szövegét, csupán a műfajnak megfelelő paratextusokkal: mottóval (Jd 8) és impresszummal, valamint a lektor, Pécsi Lukács elégiájával egészül ki.⁶⁸⁸ A vitairatot röviden Both Ferenc ismertette.⁶⁸⁹ A szöveget már disszertációm korábbi fejezetében (5.4.) elemeztem.

Telegdi e művénél a műfajváltást érdemes megemlíteni. A szöveg első megjelenési formájában tematikus szermó a pápaság védelmében egy posztillás kötetben, újrakiadása pedig önálló hitvédelmi céllal született, formáját tekintve vitairat. Ez is alátámasztja annak igazolását, hogy egy prédikációgyűjtemény a maga enciklopédikus jellegével több dolgot magába foglalhat: akár önálló teológiai traktátusokat is, ezzel nemcsak homiletikai, hanem apologetikai segédletként is használhatták. Nem egyedülálló jelenség a régiség irodalmában, hogy szövegvariánsok vándorolnak jelölt vagy jelöletlen formában egyik kiadványból a másikba: elég csak – a vallásos irodalom berkein belül – az egyes népekekre⁶⁹⁰ vagy a Pázmány *Kalauzának* alakulás- és kiadástörténetére gondolnunk.

6.3. *Egynéhány jeles okai* (Nagyszombat, 1581)

⁶⁸⁷ Részletesebben lásd: NEMESKÜRTY 1983.

⁶⁸⁸ Ad lectorem Christianvm = *Rövid írás*, 1v. Incipit: *Erdit ut infirmum uigiles pecus ecce ministros*; modern kiadása nincs.

⁶⁸⁹ BOTH 1899, 117–118.

⁶⁹⁰ Ezzel kapcsolatban lásd Oláh Szabolcs Bornemisza-monográfiájának megállapításait a szertartási és gyülekezeti énekek összefüggéseiről: OLÁH Sz. 2000b, különösen: 9–12, 155–191.

Telegdi ebben a kevésbé vizsgált írásában már nem bizonyos személy (Bornemisza), hanem a teljes protestáns tanítás ellen lép fel, újabban a művet Gábor Csilla elemezte, és elhelyezte a 16. század végi magyar irodalomtörténetben, kiemelve, hogy a katolikus hitvédők a hitbeli tévelygések okát „a közös tudással szembeforduló, tudatlan és önkényes individualizmusban ismeri[k] fel.”⁶⁹¹ Megírásának apropóját az előszó tanulsága szerint az szolgálta, hogy azzal vádolták, hogy csupán anyagi érdekei miatt maradt a katolikus hiten.

„Hanem keszeretet engem arra nemely hittük szakattaknac ragalmazasoc, kic aual ragalmaznac engemet, hogy ertem az igasságot, es iol tudom hogy ü nalloc vagyon az igaz keresztyeni tudomany, de a' koncot nem hagyhatom el, es a' tisztességre es kazdagsarga valo vagyodas nem engedi, hogy a' minemü vallasba most vagyoc, azt hatra vessem, vellec egyget erchec es praedicallyac.”⁶⁹²

Ezt a retorikai lehetőséget kihasználva huszonnégy pontban adja elő a lutheri és kisebb részben a kálvini tanítás cáfolatát. Az irat keletkezéstörténetéhez annyit érdemes hozzátenni, hogy – noha a katolicizmus Nagyszombatban kifejezetten erős pozíciókat foglalt el – az 1580-as évek elején még egyáltalán nem volt biztos, hogy a tényleges – elsősorban gazdasági, kisebb részben közigazgatási – hatalmat a katolikus vagy a protestáns fél fogja bírni.⁶⁹³ Az *Egynehány jeles okai* megírásának így nem pusztán hitbeli, hanem hatalmi és politikai okai is lehettek: a *Feleletben* és a *Rövid írásban* már morálisan és dialektikailag személyében legyőzött Bornemisza után Telegdi arra vállalkozott, hogy a teljes protestáns tanítást veszi célkeresztbe.

Telegdi e műve a magyarországi katolikus–protestáns hitvitairódalom képzeletbeli ívének kezdetén helyezkedik el. Telegdi szövegére Dávid János református prédikátor felelt,⁶⁹⁴ a viszontválaszt a korábban már korábban többször említett Monoszlóy András pozsonyi kanonok készítette el.⁶⁹⁵ Dávid Jánosról keveset tudunk, munkája sajnos elveszett vagy lappang; Monoszlóy *Apológiáját* elemezve Gábor Csilla tett kísérletet Dávid személyiségének és művének részleges rekonstrukciójára.⁶⁹⁶ Dávid János mind a *Rövid írásra*, mind az *Egynehány jeles okaira* válaszolt, erre Monoszlóy viszontválaszából következtethetünk.

⁶⁹¹ GÁBOR 2017, 391.

⁶⁹² *Egynehány jeles okai*, a2r.

⁶⁹³ A nagyszombati társadalmi helyzet leírását a barokk hajnalán lásd: GRANASZTÓI 2004, 52–71.

⁶⁹⁴ RMNy App. 45. Dávid János válaszát a bibliográfiai irodalom kéziratnak tekinti. Nehezen elképzelhető azonban, hogy egy – talán másolatban osztogatott – kéziratot műre nyomtatott felelettel válaszoljanak.

⁶⁹⁵ MONOSZLÓY 1588 (RMNy 620); a továbbiakban: *Apológia*.

⁶⁹⁶ GÁBOR 2017, 381–384.

Monoszlóyt gyakorta mint Pázmány Péter vitaművészetének közvetlen előzményét szokták emlegetni.⁶⁹⁷ Pázmány *Tíz bizonyága* – noha azt írja, hogy ezeket a műveket nem ismerte az 1605-ös vitairat írásakor⁶⁹⁸ – ugyanazon témákat öleli föl, illetve a tematikus tárházat gazdagítja, mint Telegdi vagy Monoszlóy munkái.⁶⁹⁹ A *Tíz bizonyágot* pedig a hazai hitvitairadalom csúcsteljesítménye, a *Kalauz*⁷⁰⁰ közvetlen előzményének tekinthetjük.⁷⁰¹ A későbbi hitviták, például a felső-magyarországi hitvita, már a *Kalauz* megszgyén haladnak, és elsősorban ekkleziológiai és exegetikai kérdéseket boncolgatnak.⁷⁰² Mind a négy vizsgált műben közös, hogy nem kifejezetten egy személy, hanem a teljes protestáns teológiai rendszer és az általuk megfogalmazott, a katolikus fél által méltatlannak titulált kritikák ellen tusakodnak. Az *Apológia* ugyan viszontválasz Dávid János Telegdinek intézett feleletére, viszont lényegét tekintve Telegdi érveinek – okainak – részletesebb kidolgozása. A 6. számú mellékletben az *Egynéhány jeles okaitól* Pázmány *Kalauz*ának harmadik kiadásáig tartó hitvitázó folyamatot követhetjük nyomon, vizsgálatunkat a holisztikus, tehát nem tematikus művekre szorítva. Az egyes részek megnevezésekor tartalmat adok meg, nem fejezetcímet.

⁶⁹⁷ Műveik között genetikus viszony is van, részletesebben lásd: PÁZMÁNY 1607/2016, 221–222. A hazai irodalomtörténet-írás a katolikus–protestáns hitvitázás történetét leginkább Monoszlóy fellépésétől kezdve szokta vizsgálni. Mindennek az lehet az oka, hogy a pozsonyi kanonok és veszprémi püspök tematikus traktátusai retorikailag jobban kidolgozottabbak és tartalmilag jóval bővebbek Telegdi vitairatainál.

⁶⁹⁸ „Ki volt Magyar Országba ki a reghi kerezteni hitet szorgalmastosban, es nagiozbuzgosaggal tanította, oltalmazta, es giarapította, a boldogh emlekezetü, iambor Istenfeleo Thelegdi Miklosnal, kinec noha en irasiba egiebet nem oluastam, hanem csak négy, vagy eot Predicatioiat [...] Azonkeppen a bodogh emlekezetü Monozloi Andreas Vram keoniuei keozzül, annal toebbet nem oluastam, melliet az Isten malaztiarul ira...” PÁZMÁNY 1605/2001, 142–143; a továbbiakban: *Tíz bizonyág*. Pázmány Monoszlóynak az isteni kegyelemről és szabad akaratról szóló művére (RMNy 868) utalt.

⁶⁹⁹ A többszörös konvertita, végül Gyalu katolikus hitszónoka, Szilvási János latin nyelvű, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelmek (1588–1594, 1594–1598, 1598–1599, 1601–1602) dedikált vitairatában szintén hasonló tematikus tárházat vonultat föl. Munkájának érdekessége, hogy kifejezetten az erdélyi vallási helyzetre koncentrálna az unitárius felekezet teológiai nézetei markánsan megjelennek művében. SZILVÁSI 1597 (RMNy 808). Műve az alábbi témákat járja körül: 1. helytelen szentírás-értelmezés, 2. a Szentírás könyveinek megrostálása, 3. a Szentháromság, 4. a szenthagyomány, 5. a szentek segítségül hívása, 6. a böjt, 7. a szabad akarat, 8. eszkatológia (üdvözülés, purgatórium).

⁷⁰⁰ PÁZMÁNY 1637 (RMNy 1697). A továbbiakban: *Kalauz*.

⁷⁰¹ PÁZMÁNY 1605/2012, 12–14.

⁷⁰² A döntően református északkelet-magyarországi térség rekatolizációs missziója során 1663–1672 között zajlott hitvitáról részletesebben lásd: GARADNAI 2012.

A Telegdi-nyomdából minden bizonnyal egy, a katolikus egyház búcsújárásról és a búcsú vételéről való tanítását védelmező hitvitázó irat is kikerült,⁷⁰³ azonban ez elveszett vagy lappang;⁷⁰⁴ Monoszlóy *Apológiájának* harmadik része erről a témáról is értekezik.

Telegdi művénél Monoszlóy könyve jóval kidolgozottabb, különösen a bálványozás vádja, az ekkleziológia és a szentírás-magyarázat témájában több érvet felsorakoztat a protestáns oldal ellen. Monoszlóy, majd Pázmány fellépésétől kezdve ezek a témák szolgálatják a hazai hitvitairodalom központi súlypontjait. Monoszlóy pályája során több tematikus apologetikai művet írt.⁷⁰⁵

Pázmány *Tíz bizonyágában* szintén arra vállalkozott, mint Telegdi: általánosságban véve összegyűjtötte az összes protestáns „rágalmat”, és azokra tételes választ adott. A tematikus repertoár újabb tartalmakkal bővült, központi retorikai elemmé vált a különböző felekezetek érveinek ütköztetése, egymás ellen való kijátszása, ezzel hittelenné téve őket az olvasó előtt. Telegdi és Monoszlóy is felismerte az ebben rejlő lehetőségeket, rövid utalásokban már jelezték is ezeket az ellentmondásokat, azonban központi retorikai funkcióba Pázmány helyezte ezek alkalmazását.

A 16–17. század fordulójáig a hazai hitvitairodalmat a protestáns felekezetek egymás közti hitvitái határozták meg.⁷⁰⁶ A katolikus egyház nagyszombati (esztergomi) és pozsonyi káptalana a 16. század utolsó harmadától kivételes tehetségű hitszónokokkal és apológéttákkal ajándékozta meg a honi katolikus megújulás ügyét, ehhez jelentősen hozzájárult a káptalani iskola Oláh-féle reformja, ezzel értelmiségi erőterré válása. A protestáns hitvitatémák eleve adottak, akárcsak a rájuk való reflexió mikéntje. Ezt az bizonyítja, hogy noha textuális kapcsolat nem mutatható ki Telegdi és Monoszlóy, valamint Pázmány Péter művei között, a különböző traktátusok gerincét továbbra is ugyanazon tematikus egységek jelölik ki: jelentős változás a terjedelemben, a kidolgozottságban, a retorikai erudícióban és az idézett autoritások számában mutatkozik.

⁷⁰³ RMNy 548, részletesebben lásd: FRAKNÓI 1902, 750.

⁷⁰⁴ Talán e műve a könyvjegyzékben szereplő *Tractatus de indulgentiis* [239.]?

⁷⁰⁵ RMNy 632, 633, 726, 868.

⁷⁰⁶ RMNy 104, 127, 148, 189, 199, 231, 233, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 270, 272, 278, 279, 280, 281, 285, 287, 300, 301, 302, 304, 305, 312, 358, 424, 447, 456, 469 574, 576, 590, 591, 596, 598, 603, 637, 653, 675, 677, 709, 710, 711, 756, 760, 770, 771, 790, 791, 814, 821, 822, 823, 824, 827, 847, 850, 852, 853, 854, 863.

7. Liturgikus segédkönyvek az esztergomi egyháztartományban a 16. század második felében

Már a keresztény magyar állam megalapításától fogva törvények szabályozták a templomok liturgikus kellékekkel és szerkönyvekkel való ellátását. Szent István király II. törvénykönyvének 34. fejezete kimondja: a templomok ruhaneműiről a király, papról és szerkönyvekről a püspök gondoskodjon.⁷⁰⁷ Nem véletlen tehát, hogy régi, fennmaradt kódexeink és ősnymtatványaink nagy része liturgikus segédkönyv, ezek jelentik a liturgiátörténeti kutatások központi forrásbázisát.⁷⁰⁸ A szerkönyveket az alábbiak szerint csoportosíthatjuk: 1. misekönyvek; 2. ordináriumok – az egyházi ünnepek szertartásait foglalják magukban az adott részegyházra vonatkozóan, általában a főszékesegyház liturgikus rendjét követve; 3. agendák – a szentségek kiszolgáltatásáról és más, elsősorban nem kifejezetten a szentmiséhez kapcsolódó ceremóniák leírását tartalmazza, ennek egyik altípusa a pontifikálé, ami kifejezetten a püspök személyéhez kapcsolódó szertartásokat foglalja magában; 4. breviáriumok⁷⁰⁹ – a napi (heti) zsoltosma rendjét határozzák meg. Az agendák különböző címekkel jelentek meg a középkor folyamán: ordo, ordinarius, sacerdotale, obsequiale, baptismale, manuale, agendarius, rituale stb.⁷¹⁰

Hazánkban a liturgiátörténeti kutatások jelentős múltra tekintenek vissza. Legkorábban Szvorényi Mihály jogtörténész hatkötetes munkájában egész kötetet szentelt a liturgikus jog magyarországi történetének.⁷¹¹ A liturgiátörténet első kiemelkedő korszaka bibliográfiai irodalmunk rohamos fejlődésével párhuzamosan bontakozott ki. Hazánkban a római rítus behozataláig és kötelező érvényűvé válásáig (1625)⁷¹² használt kézirat, majd nyomtatott szerkönyveink, misekönyveink bibliográfiai feltárását előbb Knauz Nándor,⁷¹³ majd Dankó

⁷⁰⁷ MTt 1899b, 36–37. A könyvek beszerzése püspöki feladat volt, lásd Szent Lászlónál: MTt 1899b, 52–53.

⁷⁰⁸ Módszertani szempontból lásd: JÓZSA 2006.

⁷⁰⁹ A késő középkori szerzetesség reformja a liturgikus életre is kiterjedt. Tolnai Máté pannonhalmi bencés főapát (1500–1535) breviáriumát lásd: RMK III 232. A nagyreményű fellendülést megakasztotta az oszmán hódítás. Tolnairól lásd: SÖRÖS–REZNER 1905, 64–73.

⁷¹⁰ A műfajokról részletesebben lásd az *Obsequiale Strigoniense* kritikai kiadásának bevezető tanulmányában: VARGA B. 2016, XIII.

⁷¹¹ SZVORÉNYI 1795.

⁷¹² Pázmány *Rituáléját* lásd: RMNy 1346.

⁷¹³ KNAUZ 1866–1869; az ordók felsorolását lásd: 1867, 5–20; a misekönyvek és breviáriumok bibliográfiája különnyomatban is megjelent: KNAUZ 1870b.

József végezte el.⁷¹⁴ A szentmise és az egyházi évkör ünnepei liturgiájának kutatástörténetéről Telegdi prédikációit elemző fejezetünkben már szóltunk. Napjainkban az ELTE Liturgiátörténeti Kutatócsoportja Földváry Miklós István vezetésével tárja fel a magyar és európai liturgiátörténet összefüggéseit,⁷¹⁵ különös tekintettel az egyházzenei anyagra,⁷¹⁶ valamint eredményeit – és ezt saját kutatásszakunk szempontjából példamutatónak tekinthetjük – a gyakorlati, napi szertartási gyakorlatba emeli.⁷¹⁷ Az esztergomi rítus szerkönyveinek kritikai kiadása is megindult a Monumenta Ritualia Hungarica sorozat keretein belül.

Az 1526 előtti nyomtatott szerkönyvekből a késő középkori egyház liturgikus úzusára következtethetünk.⁷¹⁸ A továbbiakban az Oláh Miklós *Ordo et ritus*ától a római rituálé pázmányi behozataláig terjedő időszak liturgikus gyakorlatáról lesz szó, melynek központi forrásdokumentumai Telegdi latin–magyar szertartáskönyvei. Ezek ugyan magukon viselik a trentói reformok jegyeit – mivel a *Rituale Romanum* megengedi, sőt, amennyiben két évszázaddal korábban kezdődött a gyakorlat, előírja a helyi szokások megtartását⁷¹⁹ –, de még a kötelező érvényű egységesítés előtti liturgikus állapotról tudósítanak. E szerkönyvek a klerikusok és a hívő nép mindennapi érintkezésének dokumentumai.

Oláh Miklós 1560-ban Bécsben kiadott *Ordo et ritusa*⁷²⁰ az *Obsequiale Strigoniense* utolsó kiadása.⁷²¹ Előszavában kifejti, hogy az újítók káromolják a szent liturgia elemeit, valamint gyakoriak a visszaélések. Éppen ezért kiközösítés terhe mellett kötelező érvényűvé teszi ennek használatát az esztergomi egyháztartományban (gyakorlatilag egész Magyarországon).

⁷¹⁴ DANKÓ 1871; DANKÓ 1888. Legújabbán lásd: VARGA B. 2016, XXII–XLIV.

⁷¹⁵ A Liturgiátörténeti Kutatócsoport: <http://vallastudomany.elte.hu/content/liturgiat%C3%B6rt%C3%A9neti-kutat%C3%B3csoport> (utolsó megtekintés: 2019. 08. 31.)

⁷¹⁶ A hazai egyházzenei kutatások Dobszay László (1935–2011) munkásságával vettek újabb lendületet, lásd pl.: DOBSZAY 2003.

⁷¹⁷ XVI. Benedek pápának a trentói szertartásokra vonatkozó szabályozásáról való motu propriojáról részletesebben lásd: RIHMÉR 2006/2007. A dokumentumok fordítását lásd ugyanott: *Őszentsége XVI. Benedek pápa Summorum Pontificium motu proprioja az 1970-es reform előtti római liturgia használatáról*: 485–488; *A Szentatya, XVI. Benedek pápa levele az egész világ püspökeihez az 1970-es reform előtti római liturgia használatáról szóló motu proprio bemutatásáról*: 489–492.

⁷¹⁸ RÁTH 1890b; lásd továbbá: HUBAY 1938; BORSA 1962.

⁷¹⁹ RAJNER 1901, 144.

⁷²⁰ OLÁH M. 1560b (RMK III 474); a továbbiakban: *Ordo et ritus*, a későbbiekben a kritikai kiadásra (VARGA B. 2016) hivatkozunk. A kötetet Oláh érsek familiárisaitól (Bóna György, Listi Sebestyén, Istvánffy Miklós) való üdvözlő versek és a metropolita portréja kísérik.

⁷²¹ RAJNER 1901, 57.

„Quapropter vobis omnibus et singulis, praesentes nostras visuris mandamus, ut hunc librum, omnibus maiorum nostrorum temporibus in omni non modo dioecesi nostra, sed etiam aliis in locis ubique observatum, qui iam apud vos propter perniciosam haereticorum persuasiosem ita in usu esse desierat, ut plurimum vestrum vix eius nomen constaret, tamquam rectissimam quandam regulam propositam habeatis, eosque uno in sacris rebus utamini, neque ullum alium recipiatis, sed omnia ex huius doctrina et praescripto faciatis: ac, si fuissetis, eius posthac usum reiicite, et hunc modis omnibus retineatis sub excommunicationis latae sententiae poena.”⁷²²

A kötet felépítése a következő: az üdvözlő verseket és érseki előszót öröknapár követi. Előbb a szentmisén kívüli cselekmények – különböző áldások, keresztelek stb. – szertartásrendjét írja le, majd külön egy rövid lelki tükör van benne – a tízparancsolat tartalma, a halálos és főbűnök, majd a Szentlélek ajándékai és a szentségek felsorolása –, végül Mária tisztulásának ünnepe és a böjti és húsvéti időszak ordói következnek. A könyv tartalommutatóval és az állandó ünnepek felsorolásával zárul. Az *Ordo et ritus* meglehetősen hiányos, több szentség kiszolgáltatására vagy áldásra vonatkozó utasítás és szöveg hiányzik belőle. Az általános hagyományt követve a rubrikák pirossal, a felolvasandó (recitálendő) szövegrészek fekete színnel vannak szedve.⁷²³ A szertartáskönyv az *Obsequiale Strigoniense* korábbi kiadásával egyetemben kizárólag latin nyelvű.

Az OSzK RNYT 1. példányához (jelzete: RMK III 474/1.) 20 hozzá kötött levélen magyar nyelvű kéziratos ordófogalmazvány olvasható.⁷²⁴ A kötet Mossóczy Zakariás birtokában volt, erről tanúskodik két tulajdonosi bejegyzése is, egyik címzetes tinnini, másik váci püspökségre emelése alkalmából. A szöveget Ráth György közölte,⁷²⁵ aki Toldy Ferenc nyomán⁷²⁶ kutatott az egri líceum könyvtárában. A kötet később az OSzK állományába került. Ugyancsak kéziratos epigrammákat írt az *Ordo et ritus* kalendáriumrészéhez, minden hónapra egyet. A kézírások összehasonlításával megállapítható, hogy mind az epigrammák, mind a kéziratos csatolmány Mossóczy Zakariás munkája. Ráth György megállapítása, miszerint a házasság definícióját a

⁷²² VARGA B. 2016, 6. Az esztergomi egyháztartományra vonatkozó liturgikus konstitúciók elvi alapjait az 1560. évi zsinaton már leszögezték, lásd: OLÁH M. 1560a, 75r–v. Valamint lásd még: RAJNER 1901, 58.

⁷²³ A rubrikákról általánosságban lásd: DIÓS 2006, 764.

⁷²⁴ A továbbiakban: [Appendix] = OLÁH M. 1560b. Legújabbban Varga Benjámint elemezte: VARGA B. 2019. Elemzésének legfontosabb tanulsága, hogy a Mossóczy-féle kézirat jóval szabadabban bánik a kötött, latin nyelvű liturgikus elemekkel, és fordítja őket magyarra.

⁷²⁵ RÁTH 1895, 69–81.

⁷²⁶ TOLDY 1853, 520.

kézirat Telegdi kátéfordításából veszi,⁷²⁷ helyes, azonban az újszövetségi locusokat nem Sylvester János *Újszövetség*-fordításából emelte át.⁷²⁸ Felvetődik a kérdés, hogy ez a kéziratos fogalmazvány közvetlen forrása-e Telegdi 1583-as *Agendarius*ának, különösen annak tudatában, hogy a két tudós főpap gyakorta munkakapcsolatban állt egymással. A válasz nemleges, Telegdi munkája kidolgozottabb, noha rövid oktatások és prédikációrészletek már a kéziratban is olvashatók. A szövegek alapvetően a papság számára készültek. A kéziratos szövegből azonban egy fontos tendenciára következtethetünk. A magyar nyelvű liturgikus oktatás, a szentségek, a szentmise és más liturgikus alkalmak szertartáselemeinek, illetve teológiai jelentőségének a nép számára való magyarázása az egyháztörténet folyamán folyamatosan napirenden volt.⁷²⁹ Különösen érvényes volt ez a késő középkori egyházra, amikor a szent szertartások kiüresedett rítusokként hathattak a hit egyéni átélésére vágyakozó hívek számára. Mindemellett le kell szögeznünk, hogy a liturgia nyelve továbbra is a latin maradt az állandó részek tekintetében, és csupán a prédikáció, a népének és egyes vulgarizálódott liturgikus elemek – pl. kereszteléskor, bérmláskor vagy házasságkötéskor a szentségben részesülők válasza –, litániák voltak nemzeti nyelven mondhatók. Ez az igény nem volt újkeletű: 1473-ban már Geréb László erdélyi püspök azzal a kéréssel fordult Mátyás királyhoz mint főkegyúrhoz, hogy egyes szertartások Erdélyben magyar nyelven szolgáltatassanak ki.⁷³⁰ Az Egyház ekkoriban a huszita eretnokséggel viaskodott,⁷³¹ amely szintén zászlajára tűzte a liturgia vulgarizálását, ezt a kérést az erre való reakciónak tekinthetjük.

7.1. *Ordinarium* (Nagyszombat, 1580)

Telegdi latin *Ordinarium*a⁷³² jóval részletesebb utasításokat ad az egyházi év liturgiájáról, mint Oláh *Ordo et ritusa*. Az ordo leírásából a nagyszombati érseki Szent Miklós székesegyház

⁷²⁷ RÁTH 1895, 68. Lásd: [Appendix], 18v–19r = OLÁH M 1560b; TELEGGDI 1562/1884, 73–74.

⁷²⁸ Lásd pl.: [Appendix], 8r–10r = OLÁH M. 1560b; SYLVESTER 1541/1960, 82v–83r; SYLVESTER 1574 (RMNy 335), 71v–72r.

⁷²⁹ A Pray-kódex *Micrologusa* is hasonló igényt képviselt: FÖLDVÁRY 2008, 94–96.

⁷³⁰ KURZ 1840, 57–58.

⁷³¹ A huszítizmus magyarországi hatásáról legújabbán lásd: KOVÁCS–MÉSZÁROS 2017.

⁷³² TELEGGDI 1580d (RMNy 473); a továbbiakban: *Ordinarium*. Kiadásának munkaanyagát lásd: <http://vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/MRH/Ordinarium%20Strigoniense%201580%20%28Telegdi%209.pdf> (utolsó megtekintés: 2019. 08. 31.)

liturgikus rendjére következtethetünk. Ez a kiadvány a késő középkori esztergomi úzus utolsó lenyomata.⁷³³

Pécsi Lukács köszöntő verse⁷³⁴ után öröknaptár következik. Az Oláh-féle ordóval ellentétben összegzi az általános előírásokat (rubricae generales): 1. az ünnepek felsorolása hierarchiájuknak megfelelően, 2. a napi imaórák rendje, 3. az antifonák rendje, 4. a „Benedicamus Domino” (Mondjunk áldást az Úrnak!) akklamáció használatáról, 5. a könyörgésekről, 6. a *Kyriéről* és az „Ita missa est”-ről, 7. a *Gloriáról*, 8. a *Credoról*, 9. a *Sanctusról*.

Az általános előírásokat az egyházi év vasárnapjaira és ünnepnapjaira rendelt liturgiai előírások követik.

Az ordó szól még a liturgikus színekről, mely ünnepeken kötelező a tömjénezés (De Incenso), mely ünnepeken celebrál ünnepélyes szentmisét a) az esztergomi érsek, b) valamely egyháztartományába tartozó püspök, c) a nagyprépost, d) az olvasókanonok, e) az éneklőkanonok, f), az örkanonok, g) a szentgyörgyi prépost, h) a szentistváni és szenttamási prépost, i) a főesperesek, j) a Hont vármegyei tizedszedő a székesegyház Szűz Mária oltáránál (Decimator Comitatus Hontensis, ratione capellae Beatae uirginis), k) más kanonokok. A kötetet egy megjegyzés zárja, mely ugyanezen fentiek sorrendjét határozza meg a szentmise olvasmányáival kapcsolatban a nagyobb ünnepeken. A liturgiáért általánosságban az éneklőkanonok felelt.

7.2. *Agendarius* (Nagyszombat, 1583, 1596)

Telegdi *Agendarius*⁷³⁵ Oláh Miklós *Ordo et ritus*ának kibővített, átdolgozott kiadása. Ez a szertartásrend vált kötelező érvényűvé az esztergomi egyháztartományban a római rítus behozataláig.⁷³⁶ Külön értékét adja e két kiadást megért szerkönyvnek, hogy magyar nyelvű betéteket, illetve a szentségek kiszolgáltatója számára mintaprédikációkat, liturgikus

⁷³³ FÖLDVÁRY 2009, XXV–XXVI.

⁷³⁴ Ecclesiae Strigoniensi Salutem. = *Ordinarium*, A1v; incipit: Horto, ceu uiridi, uarias si quis locet herbas...

⁷³⁵ TELEGDI 1583, a továbbiakban: *Agendarius* 1583.

⁷³⁶ Magyarország sajátos nemzeti rítusának gyökereiről lásd: FÖLDVÁRY 2014b, különösen: 103. Az esztergomi rítus eredetéről lásd: FÖLDVÁRY 2017.

oktatásokat tartalmaz.⁷³⁷ Ezeket Fekete Csaba a debreceni példány alapján facsimilében közreadta, és nyelv- és helyesírás-történeti szempontból elemezte. A magyar nyelvtörténet „középmagyar” korszakának átfogó történeti leírása – mely mindez idáig csak hézagosan történt meg⁷³⁸ – szempontjából a magyar nyelvű egyházi irodalom kitüntetett helyen szerepel. Itt is hangsúlyozunk kell, hogy a liturgia továbbra is latin nyelven folyt, az állandó részek (könyörgések, áldások) mind az Egyház hivatalos nyelvén zajlottak; csekély kivételtől eltekintve a magyar szövegrészeknek nincs latin megfelelője, és a latin részek sincsenek magyarra fordítva.⁷³⁹ A klerikusok számára írt rubrikák is mind latin nyelvűek, és tipográfiailag is el vannak különítve a felolvasandó (recitálendő) részekről.

Az *Agendarius* a tartalommutató után Telegdinek az egyháztartomány plébánosainak szánt latin nyelvű előszavát követően a keresztelezés szertartásrendjét közli. A liturgikus cselekményekkor nem csak, sőt nem kifejezetten azoknak szól az intés, buzdítás (exhortatio), akik a cselekmény aktív részesei, hanem a résztvevő sokaságnak (circumstantes). Így van ez a keresztelezőkor is. A magyar nyelvű oktatás előbb a keresztség hasznairól értekezik, majd a keresztelezés szertartásának elemeit magyarázza végig,⁷⁴⁰ majd maga a szertartás (Ritvs baptizandi) következik. A feleletválaszos részben csecsemő keresztelezése esetén a keresztszülők (compadres) válaszolnak a kisgyermek nevében. A feleletválaszokat az *Agendarius* latin és magyar nyelven is közli. A szertartást egy, a keresztszülökhöz és a jelenlévőkhöz intézendő magyar nyelvű intésminta zárja. Szükség esetére a keresztség benedikálásának szertartását is közli.

A nők szülés utáni megáldása és az egyházközségbe való bevezetése/visszavétele (Benedictio et introductio mulieris in ecclesiam post partum) szertartását, melyet szintén egy magyar nyelvű könyörgésminta zár, a bérmlásról való oktatás követi. Formája ugyanaz, mint

⁷³⁷ A rubrikák gyakorta kiemelik, hogy ezek a magyar nyelvű oktatások csak minták, ehhez hasonlókat mondjanak, pl. „...aut similibus uerbis.” *Agendarius* 1583, 105. Sörös Béla (1877–1939) református püspök, liturgiátörténész Telegdi *Agendarius*ának magyar nyelvű szövegbetéteiben a protestantizmus hatását vélte felfedezni. SÖRÖS B. 1904, 326–337.

⁷³⁸ Eddigi legteljesebb összefoglalását lásd az egyetemi tankönyvben: KISS–PUSZTAI 2005, 579–693.

⁷³⁹ Részletesebben lásd még: FEKETE 2012, 9–10. A középkori rubrikairodalom Guilelmus Durandus (1230–1296) kánonjogász és liturgikai szakíró munkássága nyomán egységesülési tendenciát mutat. Többek között az ő munkája (pontifikáléja) nyomán alakul ki a római rítus, mely a trentói határozatok folytán az egész egyházban kötelező érvényre emelkedett. FÖLDEVÁRY 2008, 94–96; FÖLDEVÁRY 2014.

⁷⁴⁰ „Ezeket akartam ti előttökbe adni a’ keresztségnc ereierül, ceremoniaiarül es szartartasirul. Hogy meg erchetec es eszetekbe tarchatoc, mit chelekedic Isten emberbe ez iduösseges fördönec általa. Ier keresztellyüc meg immar a’ gyermeket.” *Agendarius* 1583, 11.

a keresztség esetében: előbb a bérálás eredetéről és hasznairól, majd a krizmával való felkenésről szól. Külön fejezetben inti a bérálkozókat a gyakorlati dolgokra, ezt a felkészítő oktatáson, illetve a szertartást megelőző próbán is elmondhatták:

„Ime ielen vagyon az egyhazi feiedelem Pispöc Vram, ki az ü tisztinec meltosága es hatalma szerent meg Bermal mindent, a' ki bermalkozni akar. Iarullyatoc hozza azert, tiszta sziuuel es a' büntül meg tisztultatot lelki esmerettel. Ha ki peniglen közzületec valami halálos bünt érez magában, meg gyünnyec előszer, es a' paenitenciánac méltó gyümölchet teremche. A ki egyczer fel vette a' Bermalast, masszor fel ne vegye. Tatája az az kerest apia, auagy annya legyen mindennec a' ki oda járul. Valami kichin ruhachkátis hozzon kezebe, kiuel a' feiet be köszec még a' szent kenet raita meg szarad. Mikor a' meg szaradánd, a' kötest egyhazi emberrel odoztassa el rulla, es a' ruhachkát vettesze a' tűzbe, a' kenet helyet penig szentelt vízbe egy keuesze meg mosasza. A ki ü maga meg nem bermáltatot masnac tatáia nem lehet addig, még meg nem bermaltatic. A Tatác közöt, es azoc közöt kiket a' bermalásra elő visz nec es ott tartnac, megint ezek nec szülei közöt, szinten azonkeppen mint a' keresztségben komaság es lelki atyafiság tamad. Senki az ü tulaidon gyermekit auagy atyafiait elő ne vigye, hanem idegennel vitesse elő. Oly kichin gyermechket sem kel bermalásra vinni a' kinec anni eszechkeie nem volna, hogy időuel meg emlekezheteieic rulla hogy meg bermalkozot. Illyen szertartást kel tartanotoc ennek a' szentség nec fel vetelébe.”⁷⁴¹

Maga az ordó nem szerepel az *Agendarius*ban, mert annak a pontifikáléban van a megfelelő helye.

Az *Agendarius* a házasságra vonatkozó oktatás előtt két magyar nyelvű, az ünneplő közösséghez intézendő formakérdést iktat be a trentói végzésre hivatkozva. Az egyik kérdés arra az esetre vonatkozik, ha a leány hajadon, a másik arra, ha özvegy.

„N. akaria magához hazas tarsul venni N. aszont, N. leanyat ha valaki ezec közöt, Atyafisagot, sogorsagot, komasagot auagy akarmi egyeb oly dolgot tud, ki miat hazaszag köztöc nem lehetne, tartozic az Anyaszentegyhasnac hirre tenni.”⁷⁴²

Az *Agendarius* hosszan foglalkozik a bűnbánat szentségével. Az általános előírások után egy gyónás előtti formulát,

⁷⁴¹ *Agendarius* 1583, 52–53.

⁷⁴² *Agendarius* 1583, 54.

„Gyunom Vram Istenec, Bodog aszonnac, szent Peter Apostolnac, szent Pal Aostolnac, es mind a’ töb szenteknec... Kerlek tegedetis lelki atyám, imadgy Istent erettem, halgas meg az gyunasomat, es büneimrül valo vallasomat, es oldoz meg engemet az Vr Istentül neked adatot hatalommal.”⁷⁴³

majd a pap részére egy hosszabb és egy rövidebb, a bűnök töredelmes megvallására serkentő szövegbetétet találunk. Felmerül a kérdés, hogy mi végre kerül egy szertartáskönyvbe lelki tükör. Talán evidenciaként járuléknak tekinthetjük, mert a gyónáshoz közvetlenül hozzátartozik. Minden bizonnyal a papok számára jelenthetett segítséget (mint címe is mutatja: *Confessarii instructio*), egyrészt amennyiben a gyónó nem készült fel megfelelően bűnlajstromára, másrészt ha feshengve, némán áll a gyónáshoz, és kérdezgetni kell. Ugyanakkor magánajtatossági formaként is használható. Előbb a tízparancsolat, majd a halálos bűnök felől érdeklődik, majd a kilenc „idegen bűn” felől kérdez; ezek a bűnre serkentésről és a bűnök elhallgatásáról, illetve a bűnös nem feddéséről szólnak. A gyóntatónak érdemes kikérdeznie nemcsak magukat a bűnöket, hanem azok körülményeit is: helyét, idejét, a bűnös társadalmi helyzetét, ha társa volt a bűnben, azért is, valamint a bűn okát. A vétkek elsorolása után a papnak meg kell győződnie a bűnbánatról, mely nélkül a feloldozás érvénytelen. Ezt követően a bűnös bűnbánatra intéséről olvashatunk rövid mintaprédikációt. A penitencia kiszabását három feloldozásforma követi – egy általános, egy a kiközösítésből visszafogadott számára, egy a búcsút nyerni szándékozóknak –, majd a szertartás az elbocsátással zárul. A szertartásrendet a gyónási titokról (*sigillum confessionis*) való latin utasítás zárja.

A kiközösítettek feloldozásának és visszafogadásának ordója tekintetében az *Agendarius* hagyományteremtő gyakorlatot eszközölt. A három esküformából – akik az idézés ellenére nem jelentek meg az egyházi bíróság előtt; akiket valamilyen bűn miatt átkoztak ki; akik kézzelfogható kárt okoztak valaki másnak – az első kettő Pázmány *Rituáléjába* is bekerült. Telegdi minden bizonnyal maga szerkesztette a szöveget, és gyakorlatias, jogi gondolkodásmódja is érvényre jut benne. „Nyilvánvaló, hogy a kiközösítettek feloldozása előtt ő is fontosnak érezte az előzetes nyomatékosító, megerősítő szerepű eskü letételét.”⁷⁴⁴

Szerkönyvünk külön kitér az áldoztatás szertartására. Az Oltáriszentségről való magyar nyelvű oktatás után a közgyónás (*Confiteor*) esztergomi liturgiában – a szentmise végén való áldozás előtti – meggyökerezett változatának fordítása következik:

⁷⁴³ *Agendarius* 1583, 76–77.

⁷⁴⁴ BÁRTH 2013, 572.

„Gyunom Vram Istenec, Bodog aszonnac, szent Peter Apostolnac, szent Pál Apostolnac, es mind a' töb szenteknec. Vallom magamat vetkesnec lenni, soc szantalan gonosz gondolatimba, beszedimbe, es chelekedetimbe. Mindennemü büneimbe hagyom Isten előtt bünösse magamat. Kerem Vram Istent, bochassa meg büneimet, Kerem aszonyomat szüz Mariat, zent Peter Apostolt, zent Pál Apostolt, es mind az töb szenteket, tamadgyanac mellettem imadgyanac Istent erettem. Kerlec tegedet lelki atyám, imádgy Istent erettem, odoz meg köz gyuntam büniembül, Istentül adatot hatalmaddal.”

A római misekönyv 1962-es reformjáig a *Confiteor* a szentmise állandó része maradt, az 1970-es II. vatikáni zsinat utáni kiadás a novus ordóban a szentmise elejére helyezi a közgyónást. Ez után a pap liturgikus szövegét is közli latin nyelven. Ezt a betegek szentsége kiszolgáltatásának liturgiája követi, szintén magyar nyelvű oktatással. A haldokló lelkének felajánlása ordója⁷⁴⁵ után a temetés szertartásának leírása következik, szintén temetési mintabeszéddel.

A következő terjedelmesebb részben az *Agendarius* a különféle benedikciók és áldások leírását adja: vízszentelés; ételszentelés Szent István első vértanú ünnepén; borszentelés Szent János apostol és evangélista ünnepén; arany (ezüst), tömjén és mirha szentelése vízkeresztkor;⁷⁴⁶ gyümölcsfák (különösen az almafa) megszentelés a nyaki fájdalmak ellen Szent Balázs napján;⁷⁴⁷ a szántók/a határ, majd a fiatal búza megszentelése Szent Márk evangélista napján, körmenettel; az új kenyér megáldása az apostolok oszlása napján;⁷⁴⁸ az új szőlőfürt megáldása Urunk színeváltozása napján;⁷⁴⁹ növények (gyógynövények) megáldása Nagyboldogasszonykor;⁷⁵⁰ házszentelés; zarándokáldás; zarándokáldás visszatéréskor.

A különböző liturgikus cselekményeket a hirdetések módja követi.⁷⁵¹ Az előírás szerint a *Credo*, az offertórium (?) vagy a szentbeszéd után kell hirdetni az ünnepeket és a böjtöket. A hirdetéseket a főünnepek (illő ünnepek) és a kisebb ünnepek (imádságos ünnepek) havi felsorolása követi. A kötet esketési mintabeszéd zárja.

A nagyszombati *Agendarius* népszerűségét és széleskörű használatát bizonyítja 1596-os második kiadása.⁷⁵² Két címlapvariánsban jelent meg: az „A” variáns címlapja tanúsága szerint

⁷⁴⁵ Magyar formáját lásd: JANICS 1943.

⁷⁴⁶ BÁLINT 1998/I, 188.

⁷⁴⁷ BÁLINT 1998/II, 215.

⁷⁴⁸ BÁLINT 1998/III, 53–57.

⁷⁴⁹ BÁLINT 1998/III, 174–182.

⁷⁵⁰ BÁLINT 1998/III, 210.

⁷⁵¹ A hirdetési formák közül Szelestei N. László az áhítati irodalom barokk kori szövegváltozatokkal foglalkozó tanulmányában néhányat közölt: SZELESTEI N[AGY] 2013c, 118.

⁷⁵² TELEGDÍ 1596b (RMNy 781).

Kutassy János az időben győri püspök megbízásából Pécsi Lukács, akkor az esztergomi egyházmegye vagyongazgatója (*fiscalis ecclesiae Strigoniensis*) emendálása alapján készült, vélhetően a győri egyházmegye papsága számára; a „B” variáns vélhetően az esztergomi egyházmegye számára készült. A két variáns megkülönböztetését így fiskális okok – a megrendelő hány példányért fizet – indokolták, és ha már újranyomták, akkor saját használatra is kiadták. A második kiadás az elsőhöz képest egy temetési mintabeszéddel egészül ki. Azonos évben történt megjelentetésük miatt vélhetően a Telegdi katekizmusának második kiadásával együtt nyomták őket.

Liturgikus szerkönyveink mind a liturgiátörténet, mind a népi vallásosság kutatása szempontjából becses forrásdokumentumok.⁷⁵³ Telegdi szertartáskönyveit – akárcsak életművének zömét – egy folyamat köztes lépcsőfokán helyezi el a magyar kutatás a késő középkori és a Tridentinum utáni gyakorlat között, ezt elsősorban nagyszámú népnyelvi betoldásainak, liturgikus oktatásainak és mintaprédikációinak köszönheti;⁷⁵⁴ az egységesítés szándéka természetesen Oláh Miklós érsekségétől kezdve napirenden van.⁷⁵⁵ Ezt a képet árnyalja, hogy a szertartások továbbra is a szakrális nyelven zajlottak, a klerikusnak szánt előírások szintén. A magyar nyelvű betétek segédletként álltak a szertartásokat végző számára, hogy könnyebben kapcsolatba kerülhessen a hívő közösséggel. Ahol magában a rítusban népnyelvi elemeket találunk, azok a nép, illetve a szentségekben, szentelményekben részesülő személy vagy közösség liturgikus feleletválaszai. Telegdi szertartáskönyvei a késő középkori esztergomi rítus továbbörökítői, továbbfejlesztői, lásd a kiközösítettek visszafogadásának szertartásrendjéről írottakat. Az erővel, adminisztratív eszközökkel véghezvitt pázmányi rítusváltásig⁷⁵⁶ ez a szertartásrend volt használatban Magyarországon az esztergomi érsek joghatósága alatt álló területeken.

⁷⁵³ Többek között lásd: SCHRAM 1957.

⁷⁵⁴ RAJNER 1901, 61–62; BÁRTH 2005a, 9; BÁRTH 2005b, 22.

⁷⁵⁵ KÓNYA 2016, 209–210.

⁷⁵⁶ A folyamat egyházi és adminisztratív vonatkozásairól lásd: FÜZES 2006.

8. Telegdi Miklós pályája utolsó szakasza

8.1. Mossóczy Zakariás törvénygyűjteménye

A hazai jogtörténeti irodalom a 18. századi gyakorlati okokból történő kutatások – minden elérhető forrás megismerésével a legtökéletesebb, legteljesebb törvénygyűjtemény összeállítása – után a két világháború között élte virágkorát, napjainkban elsősorban kiemelkedő jogtörténészeink hagyatékának feltárása és értékelése zajlik.⁷⁵⁷ Az 1848 előtti hazai jogtörténeti kort egy nagyobb periódusnak tekintjük.⁷⁵⁸

A 15–16. században egyre nagyobb szükség mutatkozott az ország törvényei hiteles szövegének megállapítására és ezek szisztematikus megszerkesztésére, a szokásjog kodifikálására. Ezt a munkát mind a rendek, mind az uralkodók sürgették a századforduló országgyűlésein.⁷⁵⁹ A sok hibás kéziratos törvényszöveg komoly fennakadást okozott az évenkénti rendes bírósági időszakok (oktávák) döntéshozatali gyakorlatában, mivel a bírák nem tudtak jogos ítéleteket hozni, ha valamelyik peres fél ugyanarról az esetről több különféle törvényszöveget hozott elő. Mindemellett meg kell jegyeznünk, hogy az országgyűlési végzések kihirdetése is nehézségekbe ütközött:⁷⁶⁰ hiteles másolati példányt csupán az országnagyok és néhány, az aktuális országgyűlésen részt vevő főnemes kapott. A középkori szokásjogot – mint a legtöbb helyen Európában – törvénykönyvekben, törvénygyűjteményekben rendszerezték,⁷⁶¹ és ezek a korpuszok kéziratos formában hagyományozódtak tovább.⁷⁶² Az ezekben foglalt törvényeket az országgyűlés elfogadta, a

⁷⁵⁷ Lásd a Kovachichokról például Mikó Gábor tanulmányát: MIKÓ G. 2010, különösen: 350 (2. jegyzet).

⁷⁵⁸ A magyar jogtörténet tudománytörténetét lásd: STIPTA 2015.

⁷⁵⁹ Lásd: 1504:XXXI. MTt 1899b, 688–689; 1507:XX. MTt 1899b, 702–703; 1514:LXIII. MTt 1899b, 734–735. 1527:III. MTt 1899a, 8–9.

⁷⁶⁰ KÉRÉSZY 1935, 6–7.

⁷⁶¹ Joggyűjtemény (collectio) és corpus juris között nincs egyértelmű határvonal, utóbbival a tekintélyesebb joggyűjteményeket szokták nevezni. KÉRÉSZY 1935, 4. A magyar szokásjog összefoglaló törvénytarát Szentiványi Márton 1696-os nagyszombati kiadása óta nevezik *Corpus juris Hungaricinek* (RMK II, 1845).

⁷⁶² MEZEY B. 2007, 31. Szokásjog alakult ki arra vonatkozólag is, hogy mely törvényeket tekintettek hitelesnek (authenticusnak), így például a király, az országos főméltóságok, káptalanok, konventek, bíróságok, vármegyei és városi közhatalóságok megfelelően kiállított – a kiállító személy vagy testület a saját nevében, első személyben mondja el a tartalmat, majd saját, csak erre a célra használt pecsétjével megerősíti – okleveleit. PÁRNICZKY–BÁTYKA 1936, 14–15.

király aláírta, azonban pecséttel való ellátásuk, illetve hivatalos kihirdetésük elmaradt. A különféle jogszabályok pontos szövegben való továbbélését, ezzel a jogalkotó szándékának egyértelmű értelmezését, így a jogbiztonságot és a napi gyakorlatban való alkalmazását nagyban segítette a könyvnyomtatás elterjedése.⁷⁶³ Első, nyomtatásban sokszorosított törvénykiadásunk I. Mátyás (1458–1490) magyar király 1486-os *Decretum maiusa*,⁷⁶⁴ amely megelőlegezi a későbbi nyomtatott törvénykiadásokat.⁷⁶⁵

Werbőczy István⁷⁶⁶ II. Ulászló (1490–1516) magyar király utasítására szerkesztett *Tripartitumát*⁷⁶⁷ – melyet magyar szóhasználattal *Hármaskönyvnek* nevezünk – mérföldkőnek tekinthetjük a magyar jogtörténetben, mivel ez az első, a magyarországi jogszokásokat összegző törvénygyűjtemény,⁷⁶⁸ tulajdonképpen a szokásjog írásban kodifikált summája.⁷⁶⁹ Folyamatos használatát részleges magyar fordítása⁷⁷⁰ és több későbbi kiadása bizonyítja. A nemesi magán- és perjog mellett a városi és jobbágyjogokat foglalja össze, kiegészítve az 1514:LX. törvénycikkkel. A *Hármaskönyvet* irodalomtörténeti szempontból Horváth János elemezte, és arra a megállapításra jutott, hogy Werbőczy útnak indított egy „bizonyos köznemesi, erősen jogászszínezetű, alsóbb humanizmust, amely századokra kihatólag meghatározta a világi magyarság irodalmi műveltségét és igényeit.”⁷⁷¹ I. Ferdinánd magyar király 1550-ben bizottságot állított fel a *Tripartitum* felülvizsgálatára,⁷⁷² melynek elnöke Gregoriánczy Pál⁷⁷³ († 1565) jogtudós, zágrábi püspök lett. A német tanácsosok – az abszolutizmus szellemében – három kifejezetten a magyar jogszokásokkal ellentétes törvényt kívántak kierőszakolni,⁷⁷⁴ azonban ezt a bizottság nem fogadta el, így az 1553-ra elkészült

⁷⁶³ PÁRNICZKY-BÁTYKA 1936, 24–25.

⁷⁶⁴ RMK III, 17.

⁷⁶⁵ A Magyar Királyság országgyűlési határozatainak nyomtatott kiadássorozata az 1619. évi pozsonyi országgyűlésekkel kezdődik: RMNy 1192.

⁷⁶⁶ Életrajzát lásd: FRAKNÓI 1899.

⁷⁶⁷ RMK III, 214.

⁷⁶⁸ A *Hármaskönyvet* legrészletesebben Csekey István elemezte: CSEKEY 1941.

⁷⁶⁹ BÓNIS 1941, 140.

⁷⁷⁰ RMNy 205, 255. Az 1565-ös második, debreceni kiadás szöveghű kiadását lásd: CSORBA Cs. 1991.

⁷⁷¹ HORVÁTH J. 1934, 45.

⁷⁷² 1550:X., XI. MTt 1899a, 260–262.

⁷⁷³ Gregoriánczy Pálról lásd: BARTONIEK 1975, 128–131. Kézírtatos törvénykódexéről: ILLÉS 1931, 2.

⁷⁷⁴ „1. hogy a királyt senki törvénybe nem idézheti és senki sem bíraskodhatik felette; 2. hogy a király fiai ne választás, de öröklés jogán következzenek a magyar trónon; 3. csak a király ítélete alapján lehessen a királyi katonákat és tisztjeiket rablásaik miatt megbüntetni.” ILLÉS 1931, 13–14.

Quadripartitumot (*Négyeskönyvet*) a jogszokás nem szentesítette,⁷⁷⁵ kiadására 1788-ban került sor „kizárólag tudományos célzattal”.⁷⁷⁶

A Mossóczy–Telegdi-féle törvénygyűjtemény megjelenéséig még két jogtörténeti szempontból fontos műről érdemes említést tenni. Zsámboky János 1581-es Bonfini-kiadásának függelékébe Mátyás király udvari történetírójának írásához demonstratív anyagként kerültek be egyes törvénycikkek Szent István királytól Mátyás haláláig. Zsámbokynak a törvénytárhoz írt előszava tanúsága szerint ezek szövegét Mossóczy Zakariástól rendezte sajtó alá,⁷⁷⁷ aki a későbbiekben egy sokkal teljesebb törvénygyűjteményt fog összeszerkeszteni. A törvénytárhoz rövid tartalommutató kapcsolódik, mely azonban a gyakorlati életre nagy hatással nem lehetett,⁷⁷⁸ mivel egyrészt három évvel később egy teljesebb dekrétumkiadás látott napvilágot, másrészt 1581-ben egy professzionális *Tripartitum*-index született Telegdi Miklós tollából.

„Qvia neminem svis vigiliis, avt praeclaris conatibus, minus laude, quam vel viui memoria inclusam tenent, vel posteritatis gratiae autoritas testatam explicabit, fraudandum censeo: ne pro apibus fuci, pro floribus spineta, sentesque subeant: huius promptuarij seu Jndicis, ad vsus forenses expediti, per causarum locos praecipuos, et coniectiones ad memoriam comportati Auctorem fuisse, Reuerendiss: Nicol: Telegdinum, Quinque-Ecclesien: audio: Senatu regio, patrijs diu negocijs, multumque exercitatum, subactumque Praesulem: mox, incrementa haec, et accessionem lectionibus, iudicioque Reuerendiss: Mossouij Vaciensis, etc. factam, qui viri nil fronte occultant, nil fictum, simulatumque ferunt, orbeque doctrinarum absoluto, his longe maiora possunt.”⁷⁷⁹

Zsámboky 1581-es bécsi *Tripartitum*-kiadásának függelékeként jelent meg az *Enchiridion* (útmutató), mely 81 lapon keresztül tárgyszavazza a *Hármaskönyvet*. Ez legteljesebb indexünk, mely magába foglalja részint az 1572-es, szintén Zsámboky szerkesztette *Hármaskönyv*⁷⁸⁰ és

⁷⁷⁵ „[Quadripartitum] in vsus non receptus” MOSSÓCZY–TELEGDI 1584 (RMNy 549), (i)jr; a továbbiakban: *Decreta...*

⁷⁷⁶ MEZEY B. 2007, 32.

⁷⁷⁷ „Vale, et quidquid hoc auctario Artistiti Vaciensi, Zachariae Mossouio, Consiliario Caesaris, auctori, et cohortatori acceptum feras: cuius monitis, ac subsidio, huius argumenti reliqua, breui separatim, suoque loco prodibunt.” *Decretorum seu articulorum...*, ijr. = BONFINI 1581 (RMK III 705–706).

⁷⁷⁸ PÁRNICZKY–BÁTYKA 1936, 45.

⁷⁷⁹ *Index seu enchiridion omnium decretorum et constitutionum Regni Vngariae, ad annum 1579*, Air. = WERBŐCZY 1581 (RMK III, 704).

⁷⁸⁰ RMK III, 619.

az *Ilosvay-kódex* indexét is. „Telegdi *Enchiridon*-ja mint decretumaink egymásközi összefüggésének, együvé tartozandóságának kifejezője, szintén jelzi a teljes törvénygyűjtemény szükségességét.”⁷⁸¹

Telegdit 1583-ban Bornemisza Gergely († 1585) váradi és Mossóczy Zakariás nyitrai püspökkel egyetemben a fellebbviteli bíróság ügyeinek intézésével bízták meg,⁷⁸² e mellett a sági préposti méltóságot is megkapta,⁷⁸³ valamint a rangidős Draskovics György bíboros távollétében a királyi propozíciót is ő olvasta fel a pozsonyi országgyűlésen. Rudolf magyar király arra is ígéretet tett, hogy az esztergomi érseki széket betölti,⁷⁸⁴ azonban ez nem következett be. Ebben az életszakaszában több jogi természetű elfoglaltsága akadt, így szembesülve a hibás törvényszövegekkel és az ebből fakadó igazságszolgáltatási anomáliákkal, a fenti előzmények tudatában elkezdhette a teljességre törekvő törvénygyűjtemény kiadásainak előmunkálatait. 1584 augusztusában meg is érkezett a könyvkiadási engedély.⁷⁸⁵

A Mossóczy–Telegdi-féle törvénygyűjtemény szerkesztése, sajtó alá rendezése és jegyzetekkel való ellátása alapvetően Mossóczy Zakariás⁷⁸⁶ nyitrai püspök érdeme, Telegdi munkája elsősorban a nyomdai kivitelezés volt, az index nem az ő munkája,⁷⁸⁷ bár az *Enchiridion*nal némi kapcsolata kimutatható.⁷⁸⁸

Mossóczy Rudolf magyar királyhoz írott dedikációjában olvashatjuk a magyar tudománytörténet első filológiai állásfoglalását, amely a humanista forráskritika alapelveit szögezi le.⁷⁸⁹ Munkája során több kéziratot törvényszöveget összevetett, végül az általa

⁷⁸¹ PÁRNICZKY–BÁTYKA 1936, 47.

⁷⁸² VAGNER 1896, 140–141.

⁷⁸³ LR, 367.

⁷⁸⁴ MOE 1881, 120, 132.

⁷⁸⁵ LR, 397–398.

⁷⁸⁶ Mossóczy Zakariás (1542–1587) eddigi legteljesebb életrajzát lásd: IVÁNYI 1926, 1–42; újabban: MIKÓ G. 2015, 145–150. Könyvtára a 16. századi gyűjtemények közül bőségével kiemelkedik, végrendeletében Kecskés János jogtudósra (nővérének férjére, egyben Kutassy János érsek titkárára) hagyta, aki később testvérére, Kecskés Jánosra hagyományozta, onnan a pozsonyi jezsuita kollégiumba, innen a budai egyetemre, végül az ELTE könyvtárába került. Breviáriumáról lásd: KOVÁCH 1965. 1585-ben ki akarta adni a szabad királyi és bányavárosok statútumait is, azonban ez korai halála miatt elmaradt: „Prodibunt brevi in publicum opera nostra regiarum quoque et montanarum civitatum statua, quae nullibi pro explorato habemus.” IVÁNYI 1926, 91. Humanista életműve jogi munkáin túl a már tárgyalt kéziratok agendafogalmazványa mellett költeményeivel is kiténik. Oláh Miklós érsek epitáfiumát lásd: VAGNER 1896, 143. Mossóczy és Telegdi pályája hasonlóan alakult: VARGA B. 2019.

⁷⁸⁷ KÉRÉSZY 1935, 19.

⁷⁸⁸ PÁRNICZKY–BÁTYKA 1936, 60.

⁷⁸⁹ BARTONIEK 1975, 127.

leghitelesebbnek tartott – és a szokásjogi gyakorlatban meggyökerezett – törvényszöveg-variánsokból állította össze a szövegtestet.

„Verum quemque suas scire oportet leges (Imperialibus Regnum non gubernetur) non solum, [...] deprauari amplius possint.”⁷⁹⁰

Ilyen kéziratos törvénygyűjtemény az *Ilosvay-kódex* néven ismert korpusz,⁷⁹¹ melyet Telegdi korábbi mentoráról, a Telegdi pályakezdéséről szóló fejezetből már ismert Ilosvay István váradi prépostról mint a kötetes kézirat első kezéről neveztek el. Később Oláh Miklós és Telegdi Miklós is írtak bele, minden bizonnyal mint az országgyűlések jegyzői. Batthyány Ignác (1741–1798) erdélyi püspök⁷⁹² háromkötetes történelmi monográfiájában plágiummal gyanúsította Mossóczyt, miszerint kritika nélkül átvette az *Ilosvay-kódex* törvényszövegeit.⁷⁹³ Ez a vád azonban megdőlt, mivel Batthyány nem látta eredetiben a kódexet, így összehasonlítani sem tudta a két szöveget. Mivel a dekrétumok szövege nem azonos a két kollektcióban, Mossóczy feltehetően csak összehasonlításra használta azt.⁷⁹⁴ A Zsámboky-féle 1581-es *Tripartitum*, az *Ilosvay-kódex* és a Mossóczy–Telegdi-féle törvénygyűjtemény tartalmának részletes összevetését viski Illés József végezte el.⁷⁹⁵ Mossóczy bármennyire is teljességre törekedett, néhány törvényszöveg kimaradt a kollektcióból, ezeket Kovachich Márton György a fia, Kovachich József Miklós nevével 1820-ban közreadta,⁷⁹⁶ és kutatómunkájának eredményeképpen a hazai kéziratos törvénygyűjtemények bibliográfiáját összerendezte.

A törvényszövegek kronologikusan követik egymást Szent István királytól⁷⁹⁷ Rudolf 1583-as dekrétumáig bezárólag.⁷⁹⁸ A kiadvány tudományos jellegét és oktatási célra való

⁷⁹⁰ *Decreta...*,)(jv.

⁷⁹¹ *Decreta regni Vngariae anno 1544*. A kódex nem készülhetett 1544-ben, mivel a törvények 1567-ig vannak benne lejegyezve, így téves adatok sora származik Batthyánytól. ILLÉS 1935, 6–8. Ez alapján írta Telegdi 19. századi monográfusa, hogy „Telegdinek és Mossóczynek célja nemes volt, de a célt megvilósító eszközök tekintetbe vétele miatt munkájok becse nagyon alászállott, használhatósága pedig végképp tönkrement.” BOTH 1899, 132.

⁷⁹² Róla részletesebben lásd: JAKÓ 1991.

⁷⁹³ BATTHYÁNY 1785, 9–11.

⁷⁹⁴ ILLÉS 1935, 13.

⁷⁹⁵ ILLÉS 1935, 18–20.

⁷⁹⁶ KOVACHICH 1820. – József Miklós ekkor még csak 22 éves volt. Mindketten a jogtudományban szereztek maradandó érdemeket.

⁷⁹⁷ 1584-től kezdve a Szent István törvényei a corpus juris részét képezték. JÁNOSI 1978, 225.

⁷⁹⁸ Az 1584-es kiadás részletes tartalommutatóját lásd: MIKÓ G. 2015, 151–161.

alkalmazhatóságát reprezentálják a margón folyamatosan vezetett jegyzetek. A kötet függelékében további, a joggyakorlat szempontjából lényeges szöveget illesztettek: 1. rendtartás a becsületsértési ügyek kezeléséről, 2. különböző esküformák: tanácsosok, titkárok, jegyzők, jószágigazgatók, magyarrá fogadottak, tanúk, tüzesvas próbára készülők, nádor, erdélyi vajda, bánok, katonatisztek, zsidók – ez utóbbiak esküformája a *Tripartitum*ból másolva; 3. a korábbi bírói gyakorlatokról, 4. a hamis tanúzás büntetéséről (kiközösítés). Az indexet közigazgatás-történeti lajstromok előzik meg: 1. egyházmegyék a két magyarországi egyháztartományban, valamint a Balkánon, 2. Magyarország, Szlavónia és Erdély vármegyéi, székely székek, 3. esztergomi érsekek, egri, váradi, pécsi és nyitrai püspökök. Ez utóbbinál megjegyzendő, hogy csak azok a részegyházak vannak felsorolva, melyekhez Ilosvaynak, Mossóczynek vagy Telegdinek korábban valamiféle köze volt. Az appendix Magyarország közjogi sematizmusaként funkcionált. A törvénygyűjteményt Somogyi István Mossóczyhoz és Telegdihez intézett magasztaló elégiája zárja.

Mossóczy és Telegdi úttörő munkája néhány éven belül elavult. A törvénygyűjtemény idővel bővítésre szorult, valamint a teljes magyarországi jogszokás – immáron a *Tripartitum*mal együttes – kiadása, kézikönyvvé rendezése csak idő kérdése volt. Pázmány Péter érsek 1628-ban Bécsben immáron három részben kiadott joggyűjteménye⁷⁹⁹ – 1. *Tripartitum* Telegdi *Enchiridion*jával; 2. a Mossóczy–Telegdi-féle törvénygyűjtemény a hozzá tartozó indexszel, 3. az 1584 és 1604 közötti dekrétumok – lesz a későbbi kiadások alapja.

Telegdi további irodalmi működéséről nincs tudomásunk. 1586. április 3-án már betegen feküdt, állítólag – a korban nem egyedülálló jelenségként – súlyos köszvénybetegségben szenvedett,⁸⁰⁰ majd április 22-én elhunyt. A nagyszombati Szent Miklós-székesegyházban temették el a Szűz Mária-oltár alá, azonban síremléke elpusztult.⁸⁰¹

8.2. Nagyszombati kalendáriumsorozat

⁷⁹⁹ RMK III, 1416. Noha a törvénytár 1628-ban jelenik meg, Pázmány az 1606-ban és 1608-ban hozott katolikusellenes határozatokat kihagyatta a gyűjteményből az 1604-es 22-es artikulussal (MTt 1899a, 954–957) együtt. Részletesebben lásd Pázmány Franz Dietrichstein (1570–1636) bíboros, olmützi püspökhöz írt levelét: HANUY 1910, 685–686.

⁸⁰⁰ JEDLICSKA 1897, 225.

⁸⁰¹ LUDIKOVÁ 2002, 94–95.

A hazai 16. századi kalendáriumszerkesztők lengyelországi, elsősorban krakkói és boroszlói asztrológusok – Piotr Slovacius, Bernard Kracker, Valentinus Fontanus – számításai alapján, az ő munkájukat megrendelve dolgoztak.⁸⁰² A kalendárium így alapvetően egyik legnemzetközibb műfajunk, amelyre a humanista asztrológia jelentős hatást gyakorolt.⁸⁰³ A nyomdaipar számára ez a kiadványtípus elsősorban anyagi vállalkozás volt,⁸⁰⁴ éppen ezért a könyvsajtók a gazdasági versenyhelyzetből fakadóan folyamatosan mind tartalmi, mind esztétikai szempontból tökéletesítették naptárjaikat. A kalendáriumokat mindig az előző év őszen készítették és terjesztették, így azok illusztrációikban, függelékeikben mindig az előző év eseményeire reflektáltak.⁸⁰⁵ Kezdetben az ünnepeket, jelesebb napokat tartalmzták, majd később a következő év időjárását jövendölték meg, a 17–18. századra pedig megjelennek a szinte könyvnyi terjedelmű kalendárium-almanachok, amelyek a vásárok helye és ideje mellett a vámszedő pontokat is felsorolják, valamint az előző év főbb eseményeiről is tájékoztatnak, valamint egyéb szövegekkel is kiegészülnek.

A Telegdi-nyomda megalapításáig az esztergomi egyházmegye Bécsből rendelte naptárjait, elsősorban egyházi célokra. Ezeket Egyedúti Gergely, Telegdi pártfogoltja és a nagyszombati érseki udvar gondnoka fordította Szaniszló Jakab krakkói csillagász munkái nyomán. 1570-es kalendáriumát Telegdinek ajánlotta,⁸⁰⁶ az 1572-es kiadást⁸⁰⁷ Verancsics érseknek.

1579-től kezdve a nyomda 1609-es megszűnéséig feltételezhetően minden évben megjelentetett kalendáriumot. Ezt támasztja alá Pécsi Lukácsnak a pozsonyi polgármesterhez 1593-ban intézett levele, melyben neki ajánlja kalendáriumát, azonban ezt a kiadványt példányból már nem ismerjük.⁸⁰⁸

A gregorián naptárreformmal kapcsolatos bonyodalmak közismertek.⁸⁰⁹ XIII. Gergely pápa (1572–1585) 1582-ben közzétett *Inter gravissimas...* kezdetű bullájában elrendelte a keresztény naptár reformálását, és tette kötelezővé minden igaz katolikus számára. Magyarországon jóval

⁸⁰² Az 1560–1657 közötti időszak lengyel szerzők alapján készült hazai naptárjainak bibliográfiáját lásd: GAZDA–V. MOLNÁR 2003.

⁸⁰³ DUKKON 2004, 119, 129.

⁸⁰⁴ KOVÁCS I. 1961; DUKKON 2003a, 115.

⁸⁰⁵ DUKKON 2003b.

⁸⁰⁶ RMNy 273. Kiadását lásd: STATNER 1834, 226–229.

⁸⁰⁷ RMNy 294.

⁸⁰⁸ HOLL 1977, 374.

⁸⁰⁹ A kalendárium reformálásáról szóló katolikus–protestáns polémia összefoglalását lásd: SEBŐK 2007, 135–149. A hódoltsági katolikusok ellenállásáról lásd: KNAUZ 1869.

később, az 1588. évi pozsonyi országgyűlésen fogadták el a „novi et reformati calendarii usust”, és vették át a már szokássá vált gyakorlatot,⁸¹⁰ ugyanis a hazai nyomdák nem a magyarországi törvényhozáshoz, hanem a pápai, illetve uralkodói rendelkezéshez⁸¹¹ igazodtak. Nem véletlen, hogy a katolicizmussal dacoló bártfai nyomda 1588-ban adta ki utoljára a kizárólag a Julián-naptárat tartalmazó kalendáriumát.⁸¹² Radéczy István († 1586) egri püspök, királyi helytartó 1583 szeptemberében Nagyszombatban kinyomtatott egy latin nyelvű kalendáriumot az év utolsó három hónapjáról,⁸¹³ majd a következő évre egy teljes naptár is megjelent Pécsi Lukács sajtó alá rendezésében, Telegdi előszavával,⁸¹⁴ mely a kalendárium reformálásának szükségességét magyarázza. Ugyanebben az évben ugyanitt magyar nyelvű naptár is megjelent.⁸¹⁵

---

⁸¹⁰ BARLAI-JÓNÁS 1983, 144–145. Erdélyben az országgyűlés 1590-ben fogadta el az új naptárat.

⁸¹¹ A protestáns rendek nem kívánták a pápa parancsát végrehajtani, ezért inkább az uralkodóhoz való hűségüket demonstrálták az újítás elfogadásával. TÓTH L. 1927.

⁸¹² NAGY B. 1986, 66–67.

⁸¹³ RMNy 529. A naptár október 4-ről október 15-re szökött. Antonio Possevino pápai követ egy példányt Rómába küldött. FRAKNÓI 1902, 705.

⁸¹⁴ RMNy 530.

⁸¹⁵ RMNy 531.

9. Összefoglalás

A művelődéstörténetben a reformáció századának nevezett időszak második felében a magyarországi katolicizmus több, változó eredménnyel járó kísérletet tett társadalmi pozícióinak megtartására, illetve visszaszerzésére. Az országot pusztító kül- és belháborúk eredményeképp anyagi alapjait nagyrészt elvesztő magyarországi katolikus egyház számos nehézséggel találta magát szembe. A késő középkorra önálló társadalmi és politikai tényezővé váló és az értelmiségi szerepköröket betöltő közép- és főpapság tehetetlensége és a reformáció társadalmi meggyökerezése hosszú ideig visszafordíthatatlan társadalmi következményekkel járt. A lényegében a humanista gondolatból sarjadó új, a 16–17. század fordulóján önálló felekezetté szerveződő vallási mozgalmak hazai sikerének okait már többször átértékelték, gondoljunk itt Szakály Ferenc, Péter Katalin, Nemeskürty István, Balázs Mihály, újabban pedig Csepregi Zoltán és Molnár Antal írásaira. Dolgozatom szűkebb időkeretében, az 1560–1580-as években a reformáció még nem jutott teljes diadalra, a sikertelen tizenöt éves háború, valamint Bocskai István rendi ellenállási mozgalma és felkelése nyomán átértékelődő hatalmi és művelődési struktúrák még nem alakultak ki. Ám a „harcos”, hatalmi eszközökkel dolgozó rekatolizáló törekvések – elsősorban az abszolutista uralkodói igényekkel szemben megfogalmazódó rendi ellenállás eredményeképpen – még hosszú ideig nem értek célt, így a katolikus egyháznak nem volt más választása, mint az írott szó súlyával birokra kelni az új tanokkal.

Dolgozatom a honi katolikus megújulás kezdetének legtermékenyebb írója életművét dolgozta fel. Telegdi Miklós, a Biharban fekvő Mezőtelegdről származó, jobbágyfiúból lett főpap a kortársakkal lényegében azonos életpályán haladva egyre emelkedett az egyházi ranglétrán, időközben több államigazgatási funkciót betöltött. Az, hogy működése ily sokrétű és gyümölcsöző lehetett, nem nélkülözhetette az anyagi és szellemi alapokat. Az esztergomi és később a váradi káptalan kényszerű Nagyszombatba településével és Pozsonynak, mint az ország közigazgatási központjának hangsúlyos helyzetbe kerülésével, nem melleleg az uralkodói székváros, Bécs közelségével, Pozsony vármegye sajátos művelődési erőterként funkcionált. Részint az Oláh-féle reformok következtében oktatási központtá alakult nagyszombati káptalani iskola, a jezsuita rend rövid megtelepedése, valamint a papnevelő intézet felállítása számos tudós elmét vonzott a városba, részint a folyamatosan tovább működő pozsonyi káptalan és a koronázó városban szerveződő humanista körök alkalmat nyújtottak bizonyos fokú szellemi és irodalmi élet kialakulásához.

Telegdi művei megjelentetését az egyéni ambíció túlmenően a korszellem használati szükségszerűségei inspirálták. Műveiből nem sugárzik kortársainak humanista magasműveltsége, számára a mérce az egy igazság minél közérthetőbb megvallása, terjesztése. Munkáit az egyházi használati irodalom körébe sorolhatjuk, kiadásukat a magyar katolicizmus ügye, a szellemi és lelki megújulás, valamint a népnevelés szolgálatára ajánlotta. Magyar nyelvű tanításait, kontroverz teológiai értekezéseit a késő középkor skolasztikus formavilágával, annak logikájával és retorikájával ötvözte. Ezzel megfogalmazhatjuk értekezésünk egyik legfontosabb tanulságát: a reformáció mellett a katolikus megújodásnak is volt anyanyelvű programja. Ennek megvalósításához eszközül szolgált az 1578-ban Nagyszombatban alapított nyomda, így a hazai katolikus irodalom már nem volt rászorulva a bécsi vagy krakkói könyvsajtókra.

Telegdi irodalomtörténeti jelentősége elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a késő középkori és barokk írói gyakorlat közötti átmenetet reprezentálja. Ahogyan a reformáció, úgy a katolikus megújodás irodalomtörténete is korszakokra bontható: Telegdi és részben Monoszlóy a katolikus reformtörekvések történeti-politikai szempontból – Oláh Miklós és Draskovich György után – második, irodalmi szempontból első irodalmi generációját képviselik. Telegdi posztilláinak formai jegyeit vizsgálva arra következtethetünk, hogy a késő középkori hagyományból táplálkoznak. Azonban tartalmi szempontból újdonságuk letisztult stílusuk, nemzeti (magyar) nyelvük, valamint a kontroverz teológiai tézisek és antitézisek ütköztetése, ezáltal szélesebb körű olvasó- és használóközösséget feltételeznek. Ugyanakkor a következő nemzedék jezsuita műveltsége, devocionális érdeklődése és barokk formakincse még nem jelentkezik műveiben; Telegdi az emberi elmét kívánja meggyőzni, legyen tanult vagy tanulatlan, nemes vagy nemtelen. Ezzel ellentétben Pázmány és jezsuita kortársai nemcsak az emberi okosságot (*prudentia*) és hasznosságot (*utilitas*) helyezik mondanivalójuk középpontjába, hanem az emberi lelket kívánják Istenhez emelni.

A krakkói egyetemről hazatérve Telegdi az iskola tanára lett Nagyszombatban. Itt kérte fel Oláh Miklós érsek, hogy fordítsa le az első generációs jezsuita szerzetes, Petrus Canisius „közepes” katekizmusát. A katekizmus reformját Martin Luther végezte el, és bibliafordítása mellett a protestáns hitújítás egyik legfontosabb eszköze tette. Az alapfokú oktatásban a katekizmus olvasókönyv, valamint memoriteranyag volt, felépítését tekintve a dogmatikai tankönyveket követi. Telegdi katekizmusa így a reformált nagyszombati iskola egyik tankönyve lett.

Telegdi pályája és életműve korszakhatáron, egy sajátosan késő középkori rendi társadalomban, az ország anyagi és spirituális pusztulása közepette, ugyanakkor a trentói zsinat

után teljesedett be. Oláh Miklós és Draskovich György munkásságát Telegdi működésének közvetlen egyházpolitikai előzményének tekinthetjük. Látván tehetségét, munkabírását és tenni akarását pártfogói, Oláh és Verancsics érsekek mindenben támogatták, volt, hogy peres ügyeit is segítettek rendezni. Az esztergomi káptalanban egyre magasabb grádusra lépett, 1579-ben a (címetes) pécsi püspökségre emeltetett.

Könyvtára elsősorban teológiai segédkönyvtár, mely szintén egy bizonyos korszakhatárról árulkodik: az egyházatyák és középkori skolasztikusok mellett nagy számban megtalálhatók benne mind a protestáns, mind a kortárs katolikus gondolkodók könyvei. Munkám során két könyvjegyzéket vizsgáltam: az egyik Telegdi halála előtt két nappal, a másik – vélhetően egy második, tételesebb összeírás során – halála után majdnem egy évvel készült.

Telegdi irodalmi életművének zömét prédikációs kötetei teszik ki. A három posztillás kötet hű tükröt mutat a 16. századi prédikációs gyakorlatról mind a szöveg- és kötet szerkesztés, mind az igehirdetés tekintetében. A kora újkori prédikációs könyvek több funkciót is betöltöttek: egyrészt szimbolizálhatták egy papi életmű megkoronázását, másrészt kész, felolvasásra szánt szentbeszédeket tartalmaztak, melyeket olvasni tudó világiak (licenciátusok) olvashattak fel, amennyiben felszentelt pap nem volt a közelben, harmadrészt pedig mintaprédikáció gyanánt szolgáltak az igemagyarázatban tapasztalatlanabb paptestvérek számára. Telegdi posztillái mindhárom funkciónak eleget tesznek, erre az egyes kötetek paratextusaiból következtethetünk.

A prédikációk korabeli szerkesztési gyakorlata szempontjából kitüntetett fontossággal bír a mintakövetés. Az oktatásban alkalmazott, tanult mintákon túlmenően minden bizonnyal Telegdinek is lehettek kifejezett mintái, melyekből akár kompilációs technikával is dolgozhatott. Telegdi posztillái egy irodalmi vita keretébe illeszthetők. Prédikációi Bornemisza Péter csallóközi evangélikus szuperintendens posztilláira felelnek, és az *Ördögi kísértetek* botránya után Telegdi evangéliumi magyarázatával védelmezi mind önmagát, mind az alapvető katolikus hitigazságokat. Telegdi magyar prédikációi megjelentetését sürgette az a tény is, hogy a protestáns – elsősorban lutheránus – posztillák már nagy számban magyar nyelven elérhetőek voltak a hazai könyvpiacra; így a katolikus fél erősen tarthatott attól, hogy az olvasóközönség az új hit követőinek könyveit fogja forgatni. Kettejük prédikációs gyakorlata közt a különbség alapvetően stiláris természetű. Míg Bornemisza – ahogy erre Borzsák István tanulmányaiban rámutatott – az antik örökséget beszédeibe illesztette argumentációs exemplumbázis gyanánt, Telegdi leginkább csak utalás szinten, a margón vezetve említi meg részint az egyházatyák, részint a középkori skolasztikusok, csekélyebb részben a kortárs katolikus hittudósok vagy akár a protestáns szerzők műveit, melyekkel vetekedik. Bornemisza posztillái a manierista próza jegyeit viselik magukon, Telegdi a késő középkori monasztikus prédikációirodalom nyomán

jár. Telegdinek letisztult stílusa, szoros, az adott perikopát követő szövegelemzési gyakorlata, közérthetősége és számos hitéleti gyakorlati haszna miatt méltó helye van az irodalmi emlékezetben.

Míg az Alsólendván tevékenykedő Kulcsár György és mások prédikációira nem jellemző a kontroverz teológiai érvelés, addig Bornemisza és Telegdi szövegeiben erősen jelen van a konfesszionális vetélkedés. Ez nem véletlen, hiszen egy jól körülhatárolható földrajzi térben – akár „élőben” is hallhatták egymást prédikálni Nagyszombatban – és egy időben működtek, egyben mind társadalmi, mind hatalmi pozíciójuk alapján a legfontosabb nyilvánosságformálók voltak. Prédikációikban azonban a hitvitázás minden esetben látns: a szószéken prédikáló pap szavának igazsága elsőbbséget élvez a jelen nem lévő „hitvitapartnerrel” szemben, ebben az esetben ki sem alakul a vitaszituáció.

Telegdi 1578–1583 között három vitairatot jelentetett meg. *Feleletében* Bornemisza már elveszett vagy lappangó, az 1578-as pozsonyi diétán osztogatott *Fejtegetésére* válaszol, melyben a protestáns szuperintendens Telegdi hetvenedvasárnapi prédikációját kritizálta. Kettejük szóváltása nem tekinthető eredeti értelemben vett hitvitának, mivel mindketten elvetik a dialektikai alapú argumentációt, ugyanakkor mindketten alapjában véve szövegelemzést végeznek egymás művein, az idézéssel magukévá téve, így frontálisan megsemmisítve a partner szavait. A pápaságot védelmébe vevő és a protestáns gyalázkodásokat megcáfoló *Rövid írás* című rövid traktátusa a Szent Péter és Pál apostolok ünnepére rendelt második prédikációjának, tematikus szerzőjének újrakiadása. A hazai kontroverz irodalom elsősorban a pápaság kritikája és a szentek tisztelete kérdéskörében bővítette a nemzetközi hitvitairodalmat. Minden más, fajsúlyos teológiai tárgykörben mindkét fél számára elsősorban a recepció maradt. Az *Egynéhány jeles okai* című vitairat 24 pontban foglalja össze a protestáns tanítás cáfolatát. Ez az első, nem konkrét személy ellen írt vagy csak egy meghatározott témát körüljáró katolikus vitairatunk, mely összegző igénnyel adja az újítók teológiájának kritikáját.

Liturgikus szerkönyveink mind a liturgiátörténet, mind a népi vallásosság kutatása szempontjából becses forrásdokumentumok, mivel ezek a papság és a hívek mindennapi érintkezéseinek dokumentumai. Oláh Miklós érsek 1560-as nemzeti zsinata és *Ordo et ritusa* megjelentetése óta a szertartások egységesítése iránti szándék megvolt Magyarországon. Az *Agendarius* magyar nyelvű betoldásai a papság számára jelentettek segítséget a hívek felkészítésében. Az adminisztratív eszközökkel, erőhatalommal véghezvitt pázmányi rítusváltásig (1625) Telegdi *Agendarius*a volt érvényben az esztergomi egyháztartományban.

A Mossóczy–Telegdi féle törvénytár szervesen illeszkedik a magyar jogtörténetbe. Az 1584-es kötet előszavában a hazai filológia első konkrét szövegkritikai állásfoglalását

olvashatjuk. A későbbi kiadások rendre kiegészültek Werbőczy *Tripartitum*ával és az 1584 utáni dekrétumokkal.

Ahogy a reformáció, úgy a katolikus megújulás története reprezentálható szakrális emlékhelyeink történetével is. A mohácsi csatavesztés és a 15–16. századi hazai Szent Vérékultusz központja, a bátai apátság pusztulása lelki válságot eredményezhetett a hunyadi várnagy, Scholz György számára, aki istentelenül szidalmazta a szenteket és a Boldogságos Szűz Máriát, akiknek „állapotbeli kötelességük” volt megvédeni Magyarországot, és lutherista eretnenség gyanújával 1526 végén fogságba ejtették. Induktív következtetést természetesen források hiányában nem vonhatunk le, azonban feltételezhetjük, hogy nem egyedi esetről van szó. Telegdi, Monoszló, Pázmány... Mindhárman bihariak. Telegdi krakkói egyetemi éve alatt kapta a hírt „Várad veszedelméről”, Monoszló talán épp szülővárosában volt négy évesen, amikor Varkocs Tamás és zömében protestánsokból álló kegyetlen csapata a várost felgyújtotta, Szent László városának történelmi emlékeit – melyekről Janus Pannonius híres verse alapján vannak ma már csak ismereteink – megsemmisítette. A katolikus megújulás e három vezéralakja emlékezetében így nemcsak a török, hanem a „pusztító protestantizmus” képe is megmaradhatott.

Dolgozatomban kísérletet tettem Telegdi Miklós életművének szisztematikus tárgyalására. A kútfők szűkössége miatt ezt nyomtatásban megjelent és fennmaradt művein keresztül végeztem el. Munkámat historiográfiai és textológiai módszerekkel végeztem, monografikus teljességgel igyekeztem Telegdi életeseeményeit és műveit megismerni, illetve bemutatni. Az egyes műveket strukturalista szemantikával, retorikai felépítettségük alapján vizsgáltam. Munkám eredményessége, újsága két pontban foglalható össze: egyrészt az összefoglalás szándékában, másrészt az egyes fejezetekben kifejtett új felismerésekben, nyomdászati- és irodalomtörténeti megállapításokban, valamint a modern irodalomtudomány megfontolásainak alkalmazásában a régi magyarországi irodalom kutatásakor sokszor hangoztatott multidiszciplinaritás figyelembevételével.

10. Mellékletek

A mellékletek a dolgozat szerves részét képezik. A dolgozat főszövegéből történő kiemelésüket esztétikai és praktikus szempontok indokolták.

1. számú melléklet

Telegdi Miklós életének történeti kronológiája

Az alábbi adattár első oszlopa Telegdi életének dátum alapján meghatározható eseményeit, valamint műveinek megjelenési idejét tartalmazza. A második oszlopba azokat a történelmi eseményeket, megjelent műveket stb. vettem fel, amelyek Telegdi életére voltak hatással, vagy viszonyítási pontként funkcionálnak a disszertációm tágabb időkeretében történtek megértéséhez. Telegdi itineráriumának megrajzolása jelenlegi tudásunk szerint nem nehéz feladat. Ifjú korában Mezőtelegden, majd Nagyváradon járt iskolába, később Krakkóban tanult tovább. Onnan Nagyszombatba került, ahol pályája kiteljesedett. Gyakran megfordult Pozsonyban az országgyűléseken és a bíraskodási időszakokban. Arról nincs tudomásunk, hogy az esztergomi egyházmegyét a későbbiekben elhagyta volna.

	Telegdi élettörténete	Történelmi események
1517		<i>Tripartitum</i>
1521. augusztus 13.		augusztus 13.: Hernán Cortez megdönti az Azték Birodalmat; augusztus 29.: Nándorfehérvár eleste
1526. augusztus 29.		mohácsi csata
1541. augusztus 29.		Buda török bevétele
1526–1564		I. Ferdinánd magyar király
1535	Telegdi születése	

1539		a bátai apátság török általi megsemmisítése
1543. augusztus 10.		Esztergom eleste
1545–1563		Trentói zsinat
1545		Érsekújvár alapítása
1553–1568		Oláh Miklós esztergomi érsek
1553		<i>Quadripartitum</i> (I. Ferdinánd abszolutista törekvései megghiúsulnak)
1554		az esztergomi káptalani és a nagyszombati városi iskola összevonása
1555	Telegdi a krakkói egyetemre kerül	megalakul a wittenbergi magyar coetus
1556		Nagyvárad feldúlása
1557–1558	Telegdi a karakkói egyetem magyar bursájának (utolsó) seniora	
1558	Telegdi Nagyszombatba kerül	a nagyszombati iskola Oláh-féle reformja (<i>De reformatione scholae</i>); március 24.: I. Ferdinándot német-római császárrá koronázzák
1560		Oláh Miklós nemzeti zsinata (OLÁH 1560a); I. Ferdinánd magyar király kötelező tananyaggá teszi Canisius katekizmusát Magyarországon; OLÁH 1560b
1561		megtelepednek a jezsuiták Nagyszombatban

1562	TELEGDI 1562; Telegdi zólyomi főesperes	az első református káté megjelenik Debrecenben
1564	Telegdi megváltik a nagyszombati iskolától; Telegdi Nagyszombat plébánosa	
1564–1576		I. Miksa magyar király
1565	Telegdi az esztergomi káptalanban olvasókanonok	
1566		a nagyszombati szeminárium alapítása
1567. szeptember 15.		a jezsuiták elhagyják Nagyszombatot
1568–1569		üresedés az esztergomi érseki székből
1569	Telegdi diffamatio ügye	Karácsony György törökellenes felkelése a Tiszántúlon
1569–1573		Verancsics Antal esztergomi érsek
1570	Telegdi hűtlenségi pere; Telegdi az esztergomi káptalan nagyprépostja	EGYEDÚTI 1570 augusztus 16.: speyeri egyezmény
1571. október 7.		lepantói diadal
1572. augusztus 24.		Szent Bertalan éjszakai vérfürdő Párizsban
1573	Telegdi Verancsics vikáriusa (és kiszemeltje az esztergomi érseki székre)	I. Miksa cenzúrarendelete érvénybe lép Magyarországon; BORNEMISZA 1573
1573–1586	Telegdi az esztergomi érsekség adminisztrátora	
1573–1597		üresedés az esztergomi érseki székből

1575	Telegdi kánoni látogatása Liptóban	
1576	Telegdi perbe fogja a protestáns lelkészeket tartó földesurakat; május 12.: Telegdi levele XIII. Gergely pápához a hazai egyházi állapotokról	
1576–1608		Rudolf magyar király
1577	TELEGDI 1577	
1578	a nagyszombati káptalani nyomda alapítása; TELEGDI 1578	BORNEMISZA 1578
1579	Telegdit Rudolf pécsi püspöknek nevezi ki	március 1.: XIII. Gergely pápa megalapítja Rómában a Collegium Hungaricumot
1580	Telegdi alkancellári megbízást kap; TELEGDI 1580a; TELEGDI 1570b; TELEGDI 1580c; TELEGDI 1580d	
1581	TELEGDI 1581; WERBŐCZY 1581 – Telegdi <i>Enchiridionja</i>	
1582		gregorián naptárreform
1583	TELEGDI 1583; Telegdi a felsőtáblán bíró lesz; Telegdi sági prépost	
1584. augusztus 14.		Rudolf privilégiuma a nagyszombati káptalani nyomda részére

1584	MOSSÓCZY–TELEGDI 1584;	
1586	április 20.: Telegdi könyveinek első összeírása; április 22.: Telegdi halála	
1587. január 8.		Telegdi könyveinek második összeírása
1588		MONOSZLÓY 1588; a magyar országgyűlés ratifikálja a gregorián naptárreformot
1591–1606		tizenöt éves háború
1596		TELEGDI 1596a; TELEGDI 1596b
1604–1606		Bocskai-felkelés
1625		kötelező érvényű a római rítus Magyarországon
1637		PÁZMÁNY 1637.
1638	TELEGDI 1577/1638; TELEGDI 1578/1638; TELEGDI 1580a/1638	

2. számú melléklet

Telegdi Miklós két könyvjegyzéke és azok tételei

Mind Nagy Gyula, mind Tóth István törekedett a meglehetősen hanyagsággal készült könyvjegyzékek egyes darabjainak meghatározására. A hiányos és a korabeli lejegyző félreolvasásaitól sem mentes másolati példány vizsgálata során Nagy több kötetet meghatározott, Tóth ezeket többnyire kritika nélkül átvette az eredeti jegyzék feldolgozása során, majd újabb megállapításokat is tett. Ezek némelyike egyértelmű félreértelmezés. A továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy az eddig nem vagy rosszul értelmezett tételeket pontosabban meghatározhassam. Ahol pontos kiadást nem sikerült azonosítanom,⁸¹⁶ ott az első ismert vagy a legelterjedtebb kiadást vettem fel a jegyzékbe,⁸¹⁷ oly módon, hogy az egyes művek nem rekonstruálható megjelenési helyét és idejét zárójelben közöltem. Noha Telegdi a görög nyelvben is jártas volt, mindig a latin nyelvű kiadást vettem alapul. A jegyzékek nemcsak nyomtatott, hanem kéziratok dokumentumokat is említenek.

A két könyvjegyzék között minimális különbség van, a későbbi több helyen bővebben kifejti a korábbi jegyzék tételeit, de ennek ellenkezőjére is találhatunk példákat. A tételek meghatározása, valamint a könyvtár értékelése szempontjából az tűnt a praktikusnak, hogy mindig az informatívabb, illetve bővebb tételt vettem figyelembe.

Újabb Telegdi-kötetek előbukkanása inkább a szerencse, mint egy szisztematikus kutatás eredményeként esedékes. A kötetek egyértelmű azonosítása – a possessorkutatások során feltárt, és autopsziával vizsgált példányokon túlmenően – lehetetlen.⁸¹⁸

A könyvek meghatározásában nagy segítségemre volt a Karlsruher Virtueller Katalog⁸¹⁹ nevű online adatbázis, mely szinte az összes európai és néhány tengerentúli ország nemzeti könyvtárkatalógusait egyesíti.

Az alábbiakban sorszám szerint rendezve kísérletet teszek Telegdi könyvtárának rekonstruálására. Az antik és középkori szerzők nevét minden esetben latinosan hoztam, ahol a

---

⁸¹⁶ Korábbi tapasztalataim szerint mindegy is, mely kiadást használta, mivel az edíciók szinte kivétel nélkül főszövegükben megegyeznek.

⁸¹⁷ Ilyenek például a bázeli Frobenius-, majd Oporinus- vagy a kölni Cholinus-műhely kiadványai.

⁸¹⁸ „Az egyes tételek ui. többnyire vagy pusztán a szerző nevére, vagy – a szerző megemlítése nélkül – a könyv egészen rövid címére szorítkoznak, s így pontos azonosításuk teljességgel lehetetlen.” GULYÁS 1961/III, 202.

⁸¹⁹ <http://kvk.bibliothek.kit.edu> (utolsó megtekintés: 2019. 08. 31.)

szervő névváltozata származási nyelvén ismert, ott úgy, illetve a humanista névalakot zárójelben közöltem. A címleírások során (az RMNy-tételeket leszámítva) a betűhív átírástól eltekintettem. A megjelenés lehetséges helyét nemzeti nyelven, mai alakjában adtam meg. Disszertációm későbbi fejezeteiben, amennyiben Telegdi valamely kötetére utalok, a könyvjegyzék megfelelő tételszámára hivatkozom.

Az első oszlopban szögletes zárójeles sorszámozással a korábbi, Telegdi halála előttre dátumozott, kiadatlan, 1586. április 20-diki,⁸²⁰ a második oszlopban kapcsos zárójeles sorszámozással a későbbi, 1587. január 8-diki⁸²¹ jegyzék tételeit közlöm. Akár egy jegyzéken belüli, akár a két könyvjegyzékben szereplő egyezéseket utalással, →-lal jelöltem. Az egyes tételek első előfordulásakor a meghatározhatóság fokát a következő jelölésekkel szemléltetem:

= bizonytalan kiadás, bizonyos szervő és műcím (ahol többkötetes művet adtam meg, nem bizonyítható, hogy Telegdi az összes kötetrel rendelkezett);

* = konkrét kiadások és autopsziával megtekintett művek Telegdi bejegyzéseivel;

‡ = csak részben (szervő vagy műcím, esetleg tartalom alapján) meghatározható tételek.

? = bizonytalan meghatározás;

□ = azonosíthatatlan kiadvány.

<i>Catalogus librorum R[everendissimi] d[omi]ni Nicolai Telegdini Episcopi quinqueecclesiensis.</i>	
[1.] # Nicephorus ⁸²²	{1.} Nicephorus → [1.]
[2.] # Bonfinius in duobus exemplis ⁸²³	{2.} Bonfinius in duobus exemplis → [2.]
[3.] ? Historiae Ecclesiasticae ⁸²⁴	{3.} Historiae Ecclesiasticae → [3.]
[4.] # Josephus ⁸²⁵	{4.} Josephus → [4.]

⁸²⁰ *HfU*, r. Nr. 49. Konv. 1586. április 20., fol. 48–52. – E dokumentum magyar kamarai másolata alapján dolgozott Nagy Gyula: *Copia Testamenti R[everendis]sini quondam Nicolai Telegdini Ep[isco]pi 5Eccl[esiarum]*, [1586. április 20.] = *Act. eccles. fasc. 18. (Episc. et civit. Quinqueecl[esiarum])*, Nr. 6., fol. 3r–8v.

⁸²¹ *HfU*, r. Nr. 51. Konv. 1587. január 8., fol. 101–103. – E dokumentum alapján dolgozott Tóth István és Varga András.

⁸²² Callistus Xanthopoulos NICEPHORUS, *Ecclesiasticaa historiaa libri decem et octo* (Basel, 1571)

⁸²³ Antonio BONFINI, *Rerum Ungaricarum decades quatuor* (Basel, 1568 – RMK III, 5318)

⁸²⁴ *Ecclesiae historiae auctores* (Basel, 1549) – Robertus Stephanus 1544-es editio princeps után a válogatást többször kiadták.

⁸²⁵ Josephus FLAVIUS, *Opera* (Basel, 1548)

[5.] # Egesippi historiae ⁸²⁶	{5.} Aegesippi historiae → [5.]
[6.] # Aeneas Syluius ⁸²⁷	{6.} Aeneae Siluij → [6.]
[7.] # Acta Ecclesiae Mediolanensis ⁸²⁸	{7.} Acta Eccl[esi]ae Mediolanensis → [7.]
[8.] # Censura orientalis Ecclesiae ⁸²⁹	{8.} Censura orientalis Eccl[es]iae → [8.]
[9.] ? Chronica mundi ⁸³⁰	{9.} Cronica mundi → [9.]
[10.] # Vitae Sanctorum patrum ⁸³¹	{10.} Vitae S[anctorum] Patrum → [10.]
[11.] ‡ Chronica Regni hungariae ⁸³²	{11.} Cronica regni Vngar[iae] → [11.]
[12.] ? Supplementum Chronicae mundi ⁸³³	{12.} Supplementum chronicae mundi → [12.]

⁸²⁶ HEGESIPPUS, *De bello Iudaico et urbis Hierosolymitanae excidio libri V* (Köln, 1575)

⁸²⁷ Aeneas Sylvius PICCOLOMINI (PIUS, II), *Opera* (Basel, 1571); róla részletesebben lásd: MÁTÉ 2018.

⁸²⁸ Carlo BORROMEO, *Acta ecclesiae Mediolanensis tribus partibus distincta* (Milano, 1582) – Borromeo Szent Károly (1538–1584) egyházkormányzati és lelkeségi reformjai mintául szolgáltak több egyházmegye átszervezéséhez Európában. Elsőként hirdette ki saját egyháztartományában a trentói végzéseket, valamint az első modern értelemben vett papnevelő intézet alapítása is az ő nevéhez köthető.

⁸²⁹ IEREMIAS, II, *Censura orientalis ecclesiae de praecipuis nostri saeculi haereticorum dogmatibus* (Dillingen an der Donau, 1582) – II. Jeremiás konstantinápolyi ökumenikus pátriárka (háromszor uralkodott 1572–1595 között) egyházi jogi törvénykönyve. Stanislaw Sokołowski (Stanislaus Socolovius; 1537–1593), Báthory István lengyel király udvari prédikátora rendezte sajtó alá.

⁸³⁰ Philipp MELANCHTHON, *Cronica Carionis* (Wittenberg, 1560) – Nem tudni bizonyosan, mely műről van szó, mivel e címmel több munka is megjelent. Minden bizonnyal a Philipp Melanchthon (1490–1560) által jelentősen átszerkesztett Johann Carion-féle világkrónika volt Telegdi birtokában, mivel protestáns körökben az ő átdolgozása volt a legnépszerűbb. IMRE 2009, 65. Ugyanakkor megfontolandó Nagy Gyula véleménye is, miszerint itt Giacomo Filippo Foresti (Philippus Bergomensis; 1434–1520) világkrónikájának valamely kiadásával állunk szemben. NAGY Gy. 1880, 38.

⁸³¹ Lorenzo SAUER (Laurentius Surius), *De probatis sanctorum historiis partim ex tomis Aloisii Lipomani...*, I–IV (Köln, 1570–1575) – Lorenzo Sauer (Laurentius Surius; 1523–1578) Luigi Lippomano (Aloisius Lipomanus Lippomano; 1496–1559) nyolckötetes munkáját dolgozta át kéthavi bontásban. E két neves hagiográfusról lásd: GÁBOR 2005, 111.

⁸³² Nem azonsítható történelmi munka Magyarország történetéről, lehetett a Hess- vagy a Thuróczi-féle ösnyomat (CIH 986, 3323, 3324), vagy akár valamelyik kéziratoss emlékün is.

⁸³³ Johann CARION, *Chronicorum libri tres: Appendix eorumque a fine Carionis ad haec usque tempora contigere* (Venezia, 1553) – A kiegészítést nem használta fel Melanchthon saját átdolgozásában (lásd: [9.]). Itt ugyancsak érdemes megfontolni Nagy Gyula véleményét: NAGY Gy. 1880, 38.

[13.] # Orationum Ciceronis tomi duo in vno volumine ⁸³⁴	{13.} Or[at]ionum Cice[ronis tomi duo in uno uolumine] → [13.]
[14.] ‡ Liber S[ancti] Adalberti ⁸³⁵	{14.} Liber S[ancti] Adalberti → [14.]
[15.] # Sermones Bernardj ⁸³⁶	{15.} Sermones Bernardi Abbati → [15.]
[16.] ** Opera Hieronimi ⁸³⁷	{16.} Opera Hieronimi → [16.]
[17.] # Bibliotheca Sancta ⁸³⁸	{17.} Bibliotheca Sancta → [17.]
[18.] # Opera Chrisostomi ⁸³⁹	{18.} Opera Chrisostomi → [18.]
[19.] # Hostiensis ⁸⁴⁰	{19.} Hostiensis → [19.]
[20.] ‡ Digestum seu Pandecta ⁸⁴¹	{20.} Digestum seu Pandectarum → [20.]
[21.] # Baldus ⁸⁴²	{21.} Baldus → [21.]
[22.] # Bartolus super codice ⁸⁴³	{22.} Bartolus super Codice → [22.]

⁸³⁴ Marcus Tullius Cicero *Orationuma* két kötetének kolligátuma. A gyűjteményt a legtöbb esetben három kötetben adták ki (pl. Strasbourg, 1540).

⁸³⁵ *Liber Sancti Adalberti super numero oppidorum, villarum et colonorum item proventuum bonorum Archiepiscopatus Strigoniensis in anno 1571.* – Kimutatás az esztergomi egyházmegye jövedelmeiről, egy kézirat másolata a budapesti Egyetemi Könyvtár *Hevenesi-gyűjteményében* található, jelzete: EKK, Coll. Hevenesi, Tom. 2,2, fol. 147–503.

⁸³⁶ BERNARDUS Claraevallansis, *Opera omnia* (Basel, 1566)

⁸³⁷ Sophronius Eusebius HIERONYMUS, *Opera omnia*, I–IX, Basel, 1537. – Szent Jeromos összes munkái 1537-es bázeli kiadásának 4. és 5. kötete kolligátuma jelenleg a Győri Egyházmegyei Könyvtárban található, jelzete: XXII C 18. VÁSÁRHELYI 1980, 335. A negyedik kötet Jeromos pszeudográf műveit, az ötödik a nagyprófétákhoz írott kommentárjait tartalmazza. A possessorokon túl a kötet más bejegyzést nem tartalmaz: 1. *A Re[verendissimi]mo D[omi]no Nicolao Thelegdino datus Joanni Kuthassi 14 Maj 1579.* 2. *A Re[verendissimi]mo D[omi]no Joanne Kuthassi datus Andreae Monozloy.* 7. *S[eptem]bris 1579.* 3. *Stephani Gywlay Canonici Eccl[es]iae Strigon[iensis], et Rector[is] Scholae Tyrn[aviensis] et Amicor[um] 1570.* 4. *Cathedralis Jauriensis.*

⁸³⁸ SIXTUS Senensis, *Bibliotheca sancta*, I–II (Venezia, 1574)

⁸³⁹ IOANNES Chrysostomus, *Opera omnia*, I–V (Basel, 1522)

⁸⁴⁰ HENRICUS de Segusia (Hostiensis), *Lecture sive apparatus domini Hostiensis super quinque libris decretalium*, I–II (Strasbourg, 1512)

⁸⁴¹ *A Corpus iuris civilis (Codex Iustiniani)* valamely kiadása.

⁸⁴² BALDUS Ubaldus, *Opera*, I–II (Lyon, 1551)

⁸⁴³ Bartolus de Saxoferrato (1313–1357) itáliai jogász a *Corpus iuris civilis*hez írott kommentárjainak valamely – valószínűsíthetően 15. századi – kiadása. Műveinek összkiadása: Lyon, 1581.

[23.] # Liber de rebus Eucharistiae ⁸⁴⁴	{23.} Liber de rebus Eucharistiae → [23.]
[24.] ‡ Canisij ⁸⁴⁵	{24.} Canisij → [24.]
[25.] # Canisius contra Conturiatores ⁸⁴⁶	{25.} Canisius contra Conturiatores → [25.]
[26.] # Bibliothecae S[anctorum] Patrum ⁸⁴⁷	{26.} Bibliothecae S[anctorum] Patrum → [26.]
[27.] Alia Bibliotheca S[anctorum] Patrum → [26.]	{27.} ** Cornelij Jersenij ⁸⁴⁸
[28.] ** Opera D[ivi] Thomae Aquinatis ⁸⁴⁹	{28.} ‡ Stella ⁸⁵⁰
[29.] ‡ Brentius in tribus exemplaribus ⁸⁵¹	{29.} Bibliothecae S[anctorum] Patrum → [26.]
[30.] ‡ Phisica Aristotelis ⁸⁵²	{30.} Item Bibliotheca S[anctorum] Patrum → [26.]
[31.] ‡ Concordantiae Bibliorum ⁸⁵³	{31.} Opera D[ivi] Thomae Aquinatis → [28.]

⁸⁴⁴ William ALLEN, *De sacramento Eucharistiae* (Antwerpen, 1576)

⁸⁴⁵ Petrus Canisius (lásd a 123. jegyzet) valamely katekizmusa, esetleg más dogmatikai műve.

⁸⁴⁶ Pieter KANIS (Petrus Canisius), *De iustificatione doctrina universa libri XV. absoluta tradita* (Köln, 1572)

⁸⁴⁷ Marguein de LA BIGNE, *Sacra bibliotheca sanctorum patrum*, I–VI (Paris, 1576)

⁸⁴⁸ Vargánál: Jessenij (!), bár nehezen olvasható... Minden bizonnyal erről a műről lehet szó, mivel más jegyzékbeli tétel nem utal rá: Cornelius JANSEN (Jansenius Gandavensis), *Commentarii in suam concordiam ac totam historiam evangelicam* (Lyon, 1577). – Kecskés János hagyatékából. VARGA 1986, 141. Telegdi hivatkozott is rá: „Cornelius Ianzen: in concordia Euange: ibid.” TELEGDI 1577, 131.

⁸⁴⁹ THOMAS de Aquino (Thomas Aquinas), *Commentaria in omnes epistolas Pauli*, Venezia, 1498. – Telegdi 1564-ben szerezte be: *Postea Nicolai Telegdini Lectoris Strigoniensis 1564*. Jelenleg a pozsonyi nemzeti levéltárban (Štatny slovensky ústredný archív) őrzik, jelzete: Script. 17. VARGA A. 1986, 42.

⁸⁵⁰ Temesvári Pelbárt *Stellarium*ának egy kiadása.

⁸⁵¹ Johannes Brenz (Ioannes Brentius; 1499–1570) német evangélikus teológus művei megvoltak Telegdi gyűjteményében. Az összeírások nem egymás után hozzák ezeket a könyveket, hanem rendszertelenül. Ezt a három példányt pontosabb cím hiányában nem lehet azonosítani.

⁸⁵² Arisztotelész *Fizikájának* egy kiadása.

⁸⁵³ bibliai konkordancia

[32.] # Opera D[ivi] Ambrosij ⁸⁵⁴	{32.} # Brentij in doubus uoluminibus ⁸⁵⁵
[33.] # Hilarij opera ⁸⁵⁶	{33.} Phisica Aristotelis → [30.]
[34.] # Concilia omnia ⁸⁵⁷	{34.} Concordantiae Bibliorum → [31.]
[35.] Jtem Concilia → [34.]	{35.} Brentius ⁸⁵⁸
[36.] # Leonis primi Sermones ⁸⁵⁹	{36.} Opera D[ivi] Ambrosij → [32.]
[37.] # Irenaeus ⁸⁶⁰	{37.} Hilarij → [33.]
[38.] ? Agricultura Ecclesiae ⁸⁶¹	{38.} Concilia omnia → [34.]
[39.] ‡ Biblia Lutitiae [!] impressa ⁸⁶²	{39.} Item concilia → [34.]
[40.] # De scriptoribus Ecclesiae ⁸⁶³	{40.} Leonis primi sermones → [36.]
[41.] ? Canones Polonienses ⁸⁶⁴	{41.} Ireneus → [37.]
[42.] # Postilla Vicelij ⁸⁶⁵	{42.} Agricultura Eccl[esi]ae → [38.]
[43.] ‡ Albertus Pichio in duobus exemplaribus ⁸⁶⁶	{43.} Biblia S[acra] Lutitiae [!] impressa → [39.]
[44.] ‡ Joannes Cochleus ⁸⁶⁷	{44.} De scriptoribus Eccl[es]iae → [40.]

⁸⁵⁴ AMBROSIUS Mediolanensis, *Opera omnia*, I–V (Basel, 1555)

⁸⁵⁵ Talán ez a munkája: Johannes BRENZ (Ioannes Brentius), *Homiliarum Ioannis Brentii in Evangelium Lucam*, I–II (Basel, 1555)

⁸⁵⁶ HILARIUS Pictaviensis, *Opera* (Basel, 1523)

⁸⁵⁷ Lorenzo SAUER (Laurentius Surius), *Concilia omnia*, I–IV (Köln, 1567)

⁸⁵⁸ Lásd a 855. jegyzetet.

⁸⁵⁹ LEO, I, *Divi Leonis papae huius nominis primi, qui summo iure Magni cognomentum iam olim obtinet, Sermones et Homiliae, quae quidem extant omnes* (Köln, 1547)

⁸⁶⁰ IRENAEUS, *Opus eruditissimum Divi Irenaei episcopi Lugdunensis in quinque libros* (Basel, 1526)

⁸⁶¹ Paolo RICCIO, *De coelesti agricultura* (Augsburg, 1541)

⁸⁶² egy párizsi *Biblia*-kiadás

⁸⁶³ Petrus SUFFRIDUS, *De illustribus ecclesiae scriptoribus* (Köln, 1580)

⁸⁶⁴ kánonok (talán zsinati határozatok) Lengyelországból (talán Krakkóból)

⁸⁶⁵ Georg WITZEL (Wicelius), *Postilla* (Köln, 1545)

⁸⁶⁶ Albertus Pighius (1490–1542) római katolikus teológus, asztrológus, fizikus valamely műve(i).

⁸⁶⁷ Johann Cochlaeus (1479–1552) német teológus és humanista valamely műve.

[45.] # Joannes Eccius ⁸⁶⁸	{45.} Canones Polonienses → [41.]
[46.] # Oeconomia bibliorum ⁸⁶⁹	{46.} Postilla Vicelij → [42.]
[47.] # Panoplia Euangelia ⁸⁷⁰	{47.} Albertus Pichio → [43.]
[48.] # Historia Confessionis Augustanae ⁸⁷¹	{48.} Jtem Alberti Pichij → [43.]
[49.] # De sectis et vitis omnium Haereticorum ⁸⁷²	{49.} Joannes Cocleus → [51.]
[50.] † Lindanus ⁸⁷³	{50.} Joannis Ecchij → [45.]
[51.] # Methodius ⁸⁷⁴	{51.} Oeconomia bibliorum → [46.]
[52.] # Malleus maleficarum ⁸⁷⁵	{52.} Panopia [!] euangelica → [47.]
[53.] # Laurentius Surius de sacrificio missae ⁸⁷⁶	{53.} Historia confessionis Augustanae → [48.]
[54.] † Ninuardus Felicianus ⁸⁷⁷	{54.} De sectis, et vitis o[mn]ium haereticorum → [49.]
[55.] ** Sinodus Nicolai Olahi ⁸⁷⁸	{55.} Lindanus → [50.]
[56.] ** Judicium ferri et Aquae ⁸⁷⁹	{56.} Methodius → [51.]

⁸⁶⁸ Johann ECK, *Enchiridion locorum communium adversus Lutherum et alios hostes ecclesiae* (Augsburg, 1536)

⁸⁶⁹ Georg EDER, *Oeconomia bibliorum sive partitionum theologiarum libri quinque* (Köln, 1562)

⁸⁷⁰ WILLIAM van der Lindt (Guilelmus Damasus Lindanus), *Panoplia evangelica sive De Verbo Dei Evangelico Libri Quinque* (Köln, 1560)

⁸⁷¹ David CHYTRAEUS, *Historia Augustanae confessionis* (Frankfurt am Main, 1578)

⁸⁷² Gabriel DUPRÉAU, *De vitis, sectis et dogmatibus omnium haereticorum* (Köln, 1569)

⁸⁷³ William van der Lindt (Guilelmus Damasus Lindanus; 1525–1588) több műve megtalálható volt Telegdi könyvtárában, azonban pontosabb cím nélkül nem azonosíthatók.

⁸⁷⁴ METHODIUS Olympius, *Fragmentum Vaticanii* (Wien, 1547)

⁸⁷⁵ Jakob SPENGLER, Heinrich INSTITORIS, *Malleus maleficarum* (Köln, 1520)

⁸⁷⁶ Lorenzo SAUER (Laurentius Surius), *De sanctissimo ac praestantissimo Missae sacrificio conciones XV in comitiis Augustanis anno MDXLVIII* (Köln, 1549)

⁸⁷⁷ Feliciano Ninguarda (1524–1595) katolikus teológus több hittani művet közölt, azonban pontosabb cím nélkül e kiadvány meghatározása csak a konkrét kötet megtalálása után lenne lehetséges.

⁸⁷⁸ OLÁH M. 1560a (RMK III, 473).

⁸⁷⁹ *Ritus explorande veritatis, quo in Hungarica in dirimendis controversiis ante annos trecentos et quadraginta usa est, et eius testimonia plurima, in sacrario summi templi Varadien. reperta*, Kolossvár, 1550 (RMNy 87).

[57.] * Petrus Illicinus ⁸⁸⁰	{57.} Malleus maleficarum [52.]
[58.] Constitutiones Ecclesiae Strigoniensis → [55.]	{58.} Laurentij Suriij de sacrificio missae → [53.]
[59.] # Vigilius Martyr ⁸⁸¹	{59.} Ninuarda Felicianus → [54.]
[60.] # Theophilactus in Ep[isto]las Pauli ⁸⁸²	{60.} Sinodus Nicolai Olahi → [55.]
[61.] # Basilius ⁸⁸³	{61.} Judicium ferri et aquae → [56.]
[62.] # Aurelij Augustini ⁸⁸⁴	{62.} * Agenda ⁸⁸⁵
[63.] □ Thesaurus antiquitatum ⁸⁸⁶	{63.} Petri Illicini → [57.]
[64.] # Tabiena reformata ⁸⁸⁷	{64.} Constitutiones Eccl[es]iae Strigoniensis sinodales → [55.]
[65.] □ Decretales ⁸⁸⁸	{65.} Vigiliij Martyris → [59.]
[66.] ‡ Joannes Ferus ⁸⁸⁹	{66.} Theophilactus in Ep[isto]las Pauli → [60.]

⁸⁸⁰ Petrus ILLICINUS, *Ad Transilvanos quia a catholica fide alienati ad Sabellium, seu Praxeam, seu Paulum Samosatenum et ad Arium vel ad Nestorium vel Photinum degenerarunt Paraeneticon*, [Olomouc], 1581. – Illicinus Péter eretnekségek ellen írott műve jelenleg az OSzK állományában, jelzete: Ant 2960. Bejegyzése: *Rev[ere]n[dissi]mo Domino D[omi]no Nicolao Telegdino episcopo Quinqueecclesiens[i] et Caesariae Maiestatis Consiliario et Patrono suo*. SOLTÉSZ 1997, 272. További bejegyzéseket a kötet nem tartalmaz. Illicinus előszavában megemlékezik Bornemisza Pál erdélyi püspökről, aki segítette műve megjelentetését.

⁸⁸¹ VIGILIUS Thapsensis, *Opera* (Köln, 1555)

⁸⁸² THEOPHYLACTUS Ohridensis, *In omnes divi Pauli epistolas enarrationes* (Köln, 1529)

⁸⁸³ BASILIUS Magnus, *Opera omnia* (Basel, 1540)

⁸⁸⁴ AUGUSTINUS Aurelius, *Opera omnia*, I–X (Basel, 1528–1529) – KOLLÁNYI 1985b, 209–210; JUHÁSZ 1933, 443; MONOK 1981, 9.

⁸⁸⁵ TELEGDI 1583 (RMNy 528).

⁸⁸⁶ Pogány bölcsek írásainak gyűjteménye, a cím alapján nem rekonstruálható sem a kollektor, sem a kiadás, de még az sem, hogy nyomtatványról vagy kézirat florilégiumról van-e szó.

⁸⁸⁷ Giovanni CAGNAZZO, *Summa summarum quae tabiena reformata* (Bologna, 1520)

⁸⁸⁸ Rendeltek, törvények; minden valószínűség szerint IX. Gergely pápa (1227–1241) törvénygyűjteményének valamely kiadása.

⁸⁸⁹ Johann Wild (Ioannes Ferus; 1497–1554) ferences prédikátor művei megvoltak Telegdi könyvtárban, viszont a kötetek pontosabb meghatározása nem lehetséges.

[67.] # Paulus de Palatio ⁸⁹⁰	{67.} Basilij → [61.]
[68.] ‡ Joannes Soarez ⁸⁹¹	{68.} Aurelij Augustini → [62.]
[69.] # Defensio Tridentinae fidei ⁸⁹²	{69.} Tesaurus antiquitatum → [63.]
[70.] # Dubitantius [!] ⁸⁹³	{70.} Tabiena reformata → [64.]
[71.] ‡ Malleus Haeticorum ⁸⁹⁴	{71.} Decretales → [65.]
[72.] # Topiarius in duobus voluminibus ⁸⁹⁵	{72.} Joannis Feri → [66.]
[73.] # Sermonum S[ancti] Vincentij lib. 3. ⁸⁹⁶	{73.} Pauli de Palacio → [67.]
[74.] * Ransanus ⁸⁹⁷	{74.} Joannis Soarez → [68.]
[75.] # Jobbij [!] historiae ⁸⁹⁸	{75.} Defensio Tridentinae fidei catholicae → [69.]
[76.] Joannes Ferus in Exodum in duobus exemplaribus → {82.}; {83.}	{76.} Dubitantius [!] → [70.]
[77.] # Sermones Bonauenturae ⁸⁹⁹	{77.} Malleus haeticorum → [71.]

⁸⁹⁰ Paulo de PALACIO, *Enarrationes in sacrosanctum Iesu Christi evangelium secundum Matthaeum* (Venezia, 1581)

⁸⁹¹ Joannes Soarez a szinoptikus evangéliumokhoz írt népszerű kommentárokat az 1560-as években.

⁸⁹² Diogo de Payva de ANDRANDA, *Defensio Tridentinae fidei catholicae* (Lisboa, 1578)

⁸⁹³ WILLIAM van der Lindt (Guilelmus Damasus Lindanus), *Dubitantius de vera certaue per Christi Iesu evangelium, salutis aeternae via* (Köln, 1565)

⁸⁹⁴ A középkorban Aquinói Szent Tamás *Summa contra gentiles* című munkáját értették e cím alatt, azonban a konfesszionizmus időszakában több mű is megjelent e címmel, pl. a katolikus teológus és humanista Georg Eder (1523–1586) könyve: Georg EDER, *Malleus haeticorum*, Ingolstadt, 1580.

⁸⁹⁵ Aegidius TOPIARIUS, *Conciones in epistolas et evangelia*, I–II (Basel, 1573)

⁸⁹⁶ VINCENTIUS Ferrerius, *Sermones*, I–III (Lyon, 1505)

⁸⁹⁷ RANZANO 1579 (RMNy 444); Pécsi Lukács ajánlása Telegdinek: (:)2r–(:)3v, melyben Telegdi prédikációinak kiadóságát, egyben tömörségét dicséri („addit copiosius, sed brevis simplicique orationes eas (intra veritatis cancellos persistens) comprehendit”; magyarul megjelent: RANSANUS 1999; kritikai kiadása: KULCSÁR P. 1977. Telegdi birtokában az 1558-as bécsi kiadás (RMK III 448) is lehetett, de valószínűbb, hogy saját nyomdája terméke volt tulajdonában.

⁸⁹⁸ Paolo GIOVIO (Paulus Iovius), *Historiarum seu temporis* (Paris, 1550–1552)

⁸⁹⁹ BONAVENTURA, *Sermones* (Basel, 1502)

[78.] # Roiardus ⁹⁰⁰	{78.} Topiarius Aegidius in duobus uoluminibus → [72.]
[79.] # Tomus secundus Hoffmaisteri ⁹⁰¹	{79.} Sermonus S[ancti] Vincentij libri 3. → [73.]
[80.] # Homilia Joannis Eccij ⁹⁰²	{80.} Ransanus → [74.]
[81.] Eiusdem tomus 4tus → [81.]	{81.} Jobbij [!] historiae → [75.]
[82.] # Postilla Antonij Breiczki [!] ⁹⁰³	{82.} # Joannis Feri in Exodum et sequen[tum] usque ad librum iudicium ⁹⁰⁴
[83.] Eiusdem pars prima → [82.]	{83.} # Joannis Feri editio 3tia ⁹⁰⁵
[84.] # Opera D[ivi] Clementis ⁹⁰⁶	{84.} Sermones Boneuenturae → [77.]
[85.] # Primasius Vticensis ⁹⁰⁷	{85.} Roiardus → [78.]
[86.] # Haimo super Apocalipsim ⁹⁰⁸	{86.} Tomus s[e]c[un]dus Hoffmeisteri → [79.]
[87.] # Joannes Ferus in Euangelium Joannis ⁹⁰⁹	{87.} Homilia Joannis Ecchij → [80.]
[88.] # Caelius Pannonius in Apocalipsim ⁹¹⁰	{88.} Eiusdem tomus quartus → [80.]

⁹⁰⁰ Jean ROYAERDS (Ioannes Roiardus), *Homiliae in evangelia dominicalia iuxta literam*, I–V (Leiden, 1573)

⁹⁰¹ Johann HOFFMESITER, *Commentaria in Marcum et Lucam evangelistas* (Leuven, 1562)

⁹⁰² Johann ECK, *Homiliarum adversus quoscunque nostri temporis haereticos*, I–IV (Paris, 1566)

⁹⁰³ Antonius BROICKWY von Königstein, *Postilla seu enarrationes in lectiones epistolarum et evangeliorum* (Köln, 1537)

⁹⁰⁴ Johann WILD (Ioannes Ferus), *Annotationes in Exodum, Numeros, Deuteronomium, lib. Iosue, lib. Iudicum* (Köln, 1564)

⁹⁰⁵ Johann WILD (Ioannes Ferus), *Annotationes in Exodum, Numeros, Deuteronomium, lib. Iosue, lib. Iudicum* (Köln, 1574)

⁹⁰⁶ CLEMENS Alexandrinus, *Opera omnia* (Basel, 1566)

⁹⁰⁷ PRIMASIUS Uticensis, *Commentaria in epistolas Sancti Pauli* (Basel, 1538)

⁹⁰⁸ HAIMO Halberstattensis, *Commentaria in Apocalypsim beati Ioannis* (Köln, 1529)

⁹⁰⁹ Johann WILD (Ioannes Ferus), *In sacrosanctum Iesu Christi domini nostri evangelium secundum Ioannem* (Mainz, 1550)

⁹¹⁰ GYÖNGYÖSI Gergely (Pseudo-Gregorius Coelius Pannonius), *Collectanea in sacram Apocalypsim Divi Ioannis apostoli et evangelistae* (Venezia, 1547 – RMK III, 372)

[89.] # Theologia Martini Lutheri ⁹¹¹	{89.} Postilla Antonij Broiski [!] → [82.]
[90.] ✱ Summa doctrinae Christianae ⁹¹²	{90.} Eiusdem pars prima → [82.]
[91.] # Petrus Franciscus Zino ⁹¹³	{91.} Opera D[ivi] Clementis → [84.]
[92.] # Confessio Augustana ⁹¹⁴	{92.} Primasij Vticensis → [85.]
[93.] # Laurentius Auilla in Euang[elia] et Epistolas ⁹¹⁵	{93.} Haimo super Apocalipsim → [86.]
[94.] # Martinus Cromerus de caelibatu sacerdotum ⁹¹⁶	{94.} Joannis Feri in Euangelia D[ivi] Joannis → [87.]
[95.] ☒ Stanislaus Orakouius ⁹¹⁷	{95.} Caelij Pannonij in apocalipsim → [88.]
[96.] # Franciscus Cordubensis ⁹¹⁸	{96.} Theologiae Martini Lutheri → [89.]
[97.] Dubitantius → [70.]	{97.} Summa doctrinae Christianae → [90.]
[98.] # Summula Caietani ⁹¹⁹	{98.} Petri Fran[cis]ci Zino → [91.]
[99.] # Libellus de rebus gesti[s] Patrum Societatis Jesu in oriente ⁹²⁰	{99.} Confessio Augustana → [92.]

⁹¹¹ Friedrich STAPHYLUS, *Theologiae Martini Lutheri trimembris epitome* (Worms, 1558)

⁹¹² KANIJS 1554.

⁹¹³ Pietro Francesco ZINI (Petrus Franciscus Zinus), *Eutyimii monachi Zigabeni orthodoxae fidei dogmatica panoplia* (Venezia, 1555)

⁹¹⁴ Philipp MELANCHTHON, *Confessio Augustana* (Wittenberg, 1530)

⁹¹⁵ Lorenzo de VILLAVICENCIO, *Conciones in euangelia et epistolas* (Paris, 1565)

⁹¹⁶ Marcin KROMER (Marcinus Cromerus), *Orochovius sive de coniugo et coelibatu sacerdotum commentario* (Köln, 1564)

⁹¹⁷ Ez a tétel diktálás utáni félrehallás lehet, mivel az előző tétel első szavát (orochovius) összemosta a Stanislaus személynévvel.

⁹¹⁸ FRANCISCUS Cordubensis, *Annotationes catholicae in religionis articulos a sectariis controversos, quibus candidus lector dogmatum dissidia haud difficile sedare poterit* (Wien, 1567)

⁹¹⁹ Thomasso CEJETAN de Vio (Thomas Gaetanus), *Summula peccatorum* (Köln, 1526)

⁹²⁰ Emanuel COSTA, Giovanni Petro MAFFEI, *Rerum a Societate Iesu in oriente gestarum ad annum usque a deipara virgine MDLXVIII commentarius* (Dillingen an der Donau, 1571)

[100.] # Dionisij Aeropagitae opera ⁹²¹	{ 100.} Laurentij Auilla Vincentia [!] in euangelia et Ep[isto]las → [93.]
[101.] † Nouum testamentum graece ⁹²²	{ 101.} Martinus Cromerus de celibatu sacerdotum → [94.]
[102.] # Missa Euangelica ⁹²³	{ 102.} Stanislai Orokoui → [95.]
[103.] # Cathalogus haereticorum ⁹²⁴	{ 103.} Francisci Cordubensis [96.]
[104.] # Similitudines ex Biblijs ⁹²⁵	{ 104.} Dubitantius → [70.]
[105.] † Marsilius Ficinus ⁹²⁶	{ 105.} Summula Caietani de peccatis → [98.]
[106.] † Plutarchus ⁹²⁷	{ 106.} Rerum a societ[a]te gestarum in oriente → [99.]
[107.] † Aulus Gellius ⁹²⁸	{ 107.} Dionisij Areopati [!] opera → [100.]
[108.] # Petri Bembi historiae ⁹²⁹	{ 108.} Nouum testamentum Grece → [101.]
[109.] Paulus Jouius lib: 5. → [75.]	{ 109.} Missa Euangelica → [102.]
[110.] # De rebus oceanicis et nouo orbo Daniel Agoes ⁹³⁰	{ 110.} Cathalogus haereticorum → [103.]
[111.] # Surijs commentarij ⁹³¹	{ 111.} Similitudines seu collationes ex Biblijs → [104.]

⁹²¹ PSEUDO-DIONYSIUS Aeropagites, *Opera* (Paris, 1562)

⁹²² Görög nyelvű *Újszövetség*, a legnépszerűbbek a korban az Erasmus szerkesztette kiadások voltak.

⁹²³ Johann FABRI, *Missa evangelica* (Wien, 1558)

⁹²⁴ *Catalogus librorum haereticorum* (Venezia, 1554)

⁹²⁵ ALLARD van Amsterdam, *Similitudines sive collationes ex bibliis sacris et veterum orthodoxorum commentariis* (Venezia, 1549)

⁹²⁶ Marsilio Ficino (1433–1499) itáliai humanista valamely műve.

⁹²⁷ Plutarkhosz (Lucius Mestrius Plutarchus; 48–127) görög történétíró valamely műve, minden bizonnyal a *Párhuzamos életrajzok* (*Vitae parallelae*) valamely kiadása.

⁹²⁸ Aulus Gellius (125–180 k.) római kori történétíró *Attikai éjszakák* (*Noctes Atticae*) című munkájának valamely kiadása.

⁹²⁹ Pietro BEMBO, *Historiae Venetae libri XII* (Venezia, 1551)

⁹³⁰ Pietro Martiro de ANGHEIRA, *De rebus oceanicis et orbo novo decades tres* (Basel, 1533)

⁹³¹ Lorenzo SAUER (Laurentius Surius), *Commentarius brevis rerum in orbe gestarum* (Köln, 1566)

[112.] # Joachimus Vestalus Apologia confessionis de coena Domini ⁹³²	{112.} Marsilij ficini [!] → [105.]
[113.] # Commonefactio Georgij Maioris ⁹³³	{113.} Plutarcus → [106.]
[114.] # Historia Philippi de actis Lutheri ⁹³⁴	{114.} Aulus Gellius → [107.]
[115.] # Lucius Apuleius ⁹³⁵	{115.} Petri Bembi histor[iae] → [108.]
[116.] ‡ Ep[isto]lae D[ivi] Pauli ⁹³⁶	{116.} Pauli Jouij libri 5. → [75.]
[117.] # Annotationes Philippi Melanctonis in Matthaeum ⁹³⁷	{117.} De rebus oceanicis et nouo orbe Danielis Agoes → [110.]
[118.] # Georgius Maior in Ep[isto]las Pauli ⁹³⁸	{118.} Commentarij Suriij → [111.]
[119.] # Jdem in Ep[isto]las [!] ad Galathas ⁹³⁹	{119.} Joachim Vestal Apologia confessionis de caena d[omi]ni → [112.]
[120.] # Lossius in Ep[isto]las ⁹⁴⁰	{120.} Commonefactio Geor[gii] Maioris → [113.]
[121.] # Idem in Euangelia ⁹⁴¹	{121.} Historia Philippi de actis Lutheri → [114.]
[122.] ☐ Orationes variae in pergameno ⁹⁴²	{122.} Lucij Apulei metamorphoses → [115.]

⁹³² Joachim WESTPHAL, *Apologia confessionis de coena Domini* (Ursel, 1558)

⁹³³ Georg MAIOR, *Commonefactio historica de statu eius temporis* (Wittenberg, 1567)

⁹³⁴ Philipp MELANCHTHON, *Historia de vita et actis reverendissimi viri domini Martini Lutheri, verae theologiae doctoris* (Wittenberg, 1549)

⁹³⁵ Lucius Apuleius (125 k. – 180 k.) *Aranyzamarának (Asinus aureus vagy Metamorphoses) egy kiadása.*

⁹³⁶ Szent Pál apostol leveleinek kiadása, minden bizonnyal Komjáti Benedek fordítása (RMNy 12, 13).

⁹³⁷ Philipp MELANCHTHON, *Annotationes in Evangelium Matthaei et Ioannis* (Wittenberg, 1523)

⁹³⁸ Georg MAIOR, *Enarratio in duas epistolas Pauli ad Philippenses et Colossenses praelata* (Wittenberg, 1561)

⁹³⁹ Georg MAIOR, *Enarratio epistolae Pauli ad Galatas* (Wittenberg, 1560)

⁹⁴⁰ Lucas LOSSIUS, *Annotationes scholasticae in epistolas dominicales* (Frankfurt am Main, 1552)

⁹⁴¹ Lucas LOSSIUS, *Annotationes scholasticae in euangelia dominicalia* (Frankfurt am Main, 1552)

⁹⁴² azonosíthatatlan, beszédek tartalmazó hártakódex

[123.] # Annotationes Philippi in Euangelia ⁹⁴³	{123.} Ep[isto]las d[ivi] Pauli → [116.]
[124.] # Petrus Palladius in Euang[elia] ⁹⁴⁴	{124.} Annotationes Philippi Melant[honis] in Matthaem → [117.]
[125.] # Calendarium historicum Pauli Eberi ⁹⁴⁵	{125.} Geor[gii] Maioris in Ep[isto]las Pauli → [118.]
[126.] # Annotationes Philippi in Ep[isto]las Pauli ⁹⁴⁶	{126.} Eiusdem in Ep[isto]las [!] ad Galatas → [119.]
[127.] # Eiusdem Ep[isto]las [!] Pauli ad Rom. ⁹⁴⁷	{127.} Lossius in Ep[isto]las → [120.]
[128.] # Paulus Eberus de verbo Dei ⁹⁴⁸	{128.} Eiusdem in d[octri]nas Euanglij → [121.]
[129.] ? Corpus doctrinae Luterianae ⁹⁴⁹	{129.} Orationes in Pergameno → [122.]
[130.] ‡ Psalterium Hungaricum ⁹⁵⁰	{130.} Annotationes Philippi in Euangelia → [123.]
[131.] ‡ Testamentum Hungar[icum] ⁹⁵¹	{131.} Petri Palladij in Euangelia → [124.]
[132.] ‡ Cantiones Hungaricae ⁹⁵²	{132.} Calendar[ium] historicum Pauli Eberi → [125.]

⁹⁴³ Philipp MELANCHTHON, *Annotationes in euangelia quae usitato more diebus dominicis et festis proponuntur* (Leipzig, 1561)

⁹⁴⁴ Peder (Petrus) PALLADIUS, *Enarrationes lectionum evangelicarum iuxta dominicarum ordinem* (Wittenberg, 1560)

⁹⁴⁵ Paul EBER, *Calendarium historicum* (Wittenberg, 1550)

⁹⁴⁶ Philipp MELANCHTHON, *Annotationes in epistolas Pauli ad Romanos et Corinthios* (Nürnberg, 1522)

⁹⁴⁷ Philipp MELANCHTHON, *Annotationes in epistolam Pauli ad Romanos* (Strasbourg, 1524)

⁹⁴⁸ Paul EBER, *Pia et in verbo Dei fundata assertio* (Wittenberg, 1562)

⁹⁴⁹ talán: Philipp MELANCHTHON, *Corpus doctrinae Christianae* (Leipzig, 1561)

⁹⁵⁰ magyar nyelvű (feltehetően kézirat) zoltároskönyv

⁹⁵¹ magyar nyelvű Újszövetség-fordítás, feltehetőleg Pesti Gábor (RMNy 16) vagy Sylvester János (RMNy 49) munkája

⁹⁵² magyar nyelvű énekeskönyv

[133.] ✱ Biblianak quarta pars ⁹⁵³	{133.} Annotationes Philippi in Ep[isto]las Pauli → [126.]
[134.] ? Daniel Grasserus ⁹⁵⁴	{134.} Eiusdem in Ep[isto]las [!] ad Rom[anos] → [127.]
[135.] # Historiae Gilberti Gererbardi ⁹⁵⁵	{135.} Pauli Eberi de Verbo Dei → [128.]
[136.] # De uerae et falsae Ecclesiae discrimine ⁹⁵⁶	{136.} Corpus doctrinae Luterianae → [129.]
[137.] # Commentaria in Ephemerides Andreae Perlakij ⁹⁵⁷	{137.} Psalterium Vngaricum → [130.]
[138.] # Polidorus de Inuentoribus ⁹⁵⁸	{138.} Testamentum Vngaricum → [131.]
[139.] # Excidium Hierosolimitanum ⁹⁵⁹	{139.} Contiones Vngaricae → [132.]
[140.] # De Pestilentia lib: 3. ⁹⁶⁰	{140.} Biblianak q[uar]ta pars → [133.]
[141.] ✱ Constitutiones Sinodi Jauriensis ⁹⁶¹	{141.} Daniel Grasserus → [134.]
[142.] # Almano nouum Petri Pitati ⁹⁶²	{142.} Gilberti Gererbardi historia → [135.]
[143.] # Sententiae Hebraicae ⁹⁶³	{143.} De uerae et falsae Eccl[es]iae discrimine → [136.]
[144.] Decreta Concilij Mediolanensis → [7.]	{144.} Commentar[i] Efemeridi Andreae Perlakij → [137.]

⁹⁵³ A BIBLIANAC negyedik része, az az a prophetaknac irasoc, melyek magyar nyelvre forditattac, a régi és igaz szent könyuekből, Kolozsvár, Heltai, 1552 (RMNy 95).

⁹⁵⁴ Feltehetően Daniel Greser (1504–1591) német evangélikus teológus valamely műve.

⁹⁵⁵ Gilbert GÉNÉBRARD (Gilbertus Genebrardus), *Chronographiae libri quatuor* (Köln, 1581)

⁹⁵⁶ Stanislaw SOKOŁOWSKY (Albertus Novicampianus), *De verae et falsae ecclesiae discrimine* (Ingolstadt, 1583)

⁹⁵⁷ Andreas PERLACH, *Usus almanach Ephemeridum* (Wien, 1518)

⁹⁵⁸ Polydoro VIRGILI, *De rerum inventoribus libri octo* (Basel, 1540)

⁹⁵⁹ Pietro Apollonio Massimo COLLAZIO (Petrus Apollonius Maximus Collatius), *Excidium Hierosolymitanum libri IV* (Paris, 1540)

⁹⁶⁰ Johann STUBING, *De pestilentia libri tres* (Wien, 1561)

⁹⁶¹ *Acta et constitutiones dioeceseanae lauriensis*, Praha, 1579 (RMK III, 681).

⁹⁶² Pietro PITATI (Petrus Pitatus), *Almanach novum* (Venezia, 1542)

⁹⁶³ Paulus WEIDNER von Billerburg, *Sententiae Hebraicae ad vitae institutionem perutiles* (Wien, 1563)

[145.] # Othomanorum familia ⁹⁶⁴	{145.} Polidorus de inuentoribus → [138.]
[146.] # Apologia Pighij ⁹⁶⁵	{146.} Excidium Hierosolimitanum → [139.]
[147.] ? In obitum Maximilianj ⁹⁶⁶	{147.} De Pestilentia lib[ri] 3. → [140.]
[148.] # De expresso verbo Dei ⁹⁶⁷	{148.} Constitutiones sinodi Jauriensis → [141.]
[149.] # Antilutereis ⁹⁶⁸	{149.} Almano nouum Petri Pitati → [142.]
[150.] # Loca praecipua fidei Christianae ⁹⁶⁹	{150.} Sententiae hebraicae → [143.]
[151.] ‡ Bonauentura de vita Christi ⁹⁷⁰	{151.} Decreta concilij Mediolanensis → [7.]
[152.] ‡ Lombardica historia ⁹⁷¹	{152.} Othomanorum familia → [145.]
[153.] # Breuiarium romanum ⁹⁷²	{153.} Apologia Piggij → [146.]
[154.] # Origenes Adamantius ⁹⁷³	{154.} In obitum Maximiliani → [147.]
[155.] # Tertulianus ⁹⁷⁴	{155.} De expresso uerbo Dei → [148.]
[156.] # Cyprianus ⁹⁷⁵	{156.} Antiluteri → [149.]
[157.] # Theophilactus in acta Apostolorum ⁹⁷⁶	{157.} Loca praecipua fidei Christianae → [150.]

⁹⁶⁴ Johann RAMUS, *Othomanorum familia, seu de Turcarum Imperio historia* (Wien, 1551)

⁹⁶⁵ Albert PIGHIUS, *Apologia aduersus novam Marci Beneventani astronomiam* (Paris, 1552)

⁹⁶⁶ talán: Pierre GILLIS, *Threnodia* (s. l., 1519)

⁹⁶⁷ Stanislaus HOSIUS, *De expresso verbo Dei* (Dillingen an der Donau, 1558)

⁹⁶⁸ Josse CLICHTOVE (Iudocus Clichthoveus Neoportuensis), *Antilutherus* (Paris, 1524)

⁹⁶⁹ Paulus WEIDNER von Billerburg, *Loca praecipua fidei Christianae* (Wien, 1551)

⁹⁷⁰ Pseudo-Bonaventura *Vita Christi* című művének egy kiadása.

⁹⁷¹ Jacopo da Voragine (Jacobus de Voragine; 1228–1298) *Historia Lombardica* című művének egy kiadása.

⁹⁷² A római breviárium egy kiadása (minden bizonnyal a trentói zsinat utáni kiadás).

⁹⁷³ ORIGENES Adamantius, *Opera omnia*, I–II (Basel, 1545)

⁹⁷⁴ Quintus Septimius Florens TERTULLIANUS, *Opera* (Basel, 1521)

⁹⁷⁵ Thascius Caecilius CYPRIANUS, *Opera* (Basel, 1521)

⁹⁷⁶ THEOPHYLACTUS Ohridensis, *Explicationes in Acta apostolorum* (Köln, 1521)

[158.] # Cassianus de institutis caenobriorum [!] ⁹⁷⁷	{158.} Vita Chr[ist]i de Bonaventura → [151.]
[159.] ‡ Joannes Brentius ⁹⁷⁸	{159.} Lombardica historia → [152.]
[160.] # Homelius ⁹⁷⁹	{160.} Breuiarium Romanum → [153.]
[161.] Bedae opera duo → {169.}; {170.}	{161.} Origenis Adamanti → [154.]
[162.] # Tripartitum ⁹⁸⁰	{162.} Tertulianus → [155.]
[163.] # Ruperti opera ⁹⁸¹	{163.} Ciprianus → [156.]
[164.] # Theodoretus ⁹⁸²	{164.} Theophilactus in acta ap[osto]lorum → [157.]
[165.] # Fran[ciscus] Forerius ⁹⁸³ [!]	{165.} ∞ Theophilactus ⁹⁸⁴
[166.] ‡ Joannes Ferus ⁹⁸⁵	{166.} Cassianus de institutis Caenobriorum ⁹⁸⁶ → [158.]
[167.] ‡ Ambrosius Catherinus ⁹⁸⁷	{167.} Joannes Brentius → [159.]
[168.] # Joannes Faber ⁹⁸⁸	{168.} Homiliae praestantissimi doctoris ⁹⁸⁹ → [160.]

⁹⁷⁷ Ioannes CASSIANUS, *De coenobiorum institutis* (Köln, 1540)

⁹⁷⁸ Ioannes Brentius egyik bibliakommentárja.

⁹⁷⁹ Johann HOMMEL (Ioannes Homelius), *De syllogismorum veritate quae est certa in omni argumentatione conclusio* (Leipzig, 1557)

⁹⁸⁰ WERBŐCZY István, *Tripartitum opus iuris consuetudinari inclyti regni Hungariae* (Wien, 1517 – RMK III, 214)

⁹⁸¹ RUPERTUS Tuitensis, *Opera omnia* (Köln, 1533)

⁹⁸² THEODORETUS Cyrrius, *Opera omnia*, I–II (Köln, 1573)

⁹⁸³ Francisco FOREIRO (Franciscus Foreirus), *Isaiae prophetae vetus et nova ex Hebraico versio* (Antwerpen, 1566)

⁹⁸⁴ A korábbi jegyzék alapján nem értelmezhető tétel, talán Ohridi Szent Theophylactus valamely műve.

⁹⁸⁵ Ioannes Ferus ferences szerzetes valamely műve.

⁹⁸⁶ Vargánál: caenobriorum

⁹⁸⁷ Lancelotto Politi (Ambrosius Catharinus; 1483–1553) kánonjogász valamely műve.

⁹⁸⁸ Johann FABRI, *Opera* (Köln, 1539)

⁹⁸⁹ A későbbi jegyzék készítője értelmezte a korábbi jegyzék humanista névvel jelzett tételét, és a matematikus Johann Hommel (Ioannes Homelius; 1518–1562) munkáját homiliagyűjteménynek tulajdonította.

[169.] # Ambrosius Ansbertus ⁹⁹⁰ [!]	{169.} # Beda 1. ⁹⁹¹
[170.] # Joannes Huss ⁹⁹²	{170.} Beda 2. → {169.}
[171.] Brentij opera in aliquot libros Bibliorum → {180.}; {181.}; {182.}; {183.}; {184.}; {185.}; {186.}; {200.}	{171.} Tripartitum → [162.]
[172.] ☒ Decretorum manuscriptum ⁹⁹³	{172.} Ruperti opera → [163.]
[173.] # Hugo Cardinalis ⁹⁹⁴	{173.} Theodoretus → [164.]
[174.] Repertorium Abbatis et sua opera → [15.]	{174.} Franciscus Forerius → [165.]
[175.] Opera Baldi → [21.]	{175.} Joannes Ferus → [166.]
[176.] # Resolutiones Luteri ⁹⁹⁵	{176.} Ambrosius Catherinus → [167.]
[177.] # Bohemica Lib: 2. ⁹⁹⁶	{177.} Joannes Fabri → [168.]
[178.] ‡ Joannes Pannonius ⁹⁹⁷	{178.} Ambrosius Ansbertus [!] → [169.]
[179.] # Ludouicus Helianus ⁹⁹⁸	{179.} Joan[nes] Huz 1. 2. → [170.]
[180.] # Pomerium ⁹⁹⁹	{180.} ‡ Brentius ¹⁰⁰⁰

⁹⁹⁰ AMBROSIUS Autpertus, *In Sancti Ioannis apostoli et evangelistae Apocalypsim* (Köln, 1536)

⁹⁹¹ BEDA Venerabilis, *Opera omnia*, I–VIII (Basel, 1563)

⁹⁹² Jan HUS, *Anatomia Antichristi*, I–II (Strasbourg, 1524)

⁹⁹³ Kéziratos törvénygyűjtemény.

⁹⁹⁴ HUGO van Saint-Cher (Hugo de Sancto Victore), *Biblia Latina cum postillis Hugonis von Sancto Victore*, I–VII (Basel, 1499–1502)

⁹⁹⁵ Martin LUTHER, *Resolutiones disputationum de indulgentiarum virtute* (Wittenberg, 1518)

⁹⁹⁶ Pantaleon WEIB (Pantaleon Candidus), *Bohemais, hoc est de ducibus Bohemicis libri duo de regibus Bohemicis libri quinque* (Strasbourg, 1587) – Korábbi kiadását nem sikerült azonosítanom.

⁹⁹⁷ Janus Pannonius (1434–1472) valamely művének kiadása (pl. *Opera* [Basel, 1555 – RMK III, 426]).

⁹⁹⁸ Louis HELIAN (Ludovicus Helianus), *De bello suscipiendo adversus Venetianos et Turcas oratio* (Augsburg, 1510)

⁹⁹⁹ Temesvári Pelbárt *Pomerium*ának egy kiadása.

¹⁰⁰⁰ Vagy Ioannes Brentius valamely műve, vagy Telegdi könyvtárban fellelhető műveinek felsorolását vezeti be.

[181.] # Gemma animae ¹⁰⁰¹	{181.} # Brentius super acta apostolorum ¹⁰⁰²
[182.] Pomerium sermonum → [180.]	{182.} Brentius in Lucam → {32.}
[183.] ‡ Psalmodia ¹⁰⁰³	{183.} # Brentius in Matthaem ¹⁰⁰⁴
[184.] ‡ Joannes Buganhagius ¹⁰⁰⁵	{184.} # Brentius in Osiam ¹⁰⁰⁶
[185.] Sermones Joannes Fabri → [168.]	{185.} # Brentius in Esaiam ¹⁰⁰⁷
[186.] Caietani opera → [98.]	{186.} # Brentius in Samuelem ¹⁰⁰⁸
[187.] # Appianus Alexandrinus ¹⁰⁰⁹	{187.} Decretum manuscriptum → [172.]
[188.] # Petrus de Ferarijs ¹⁰¹⁰	{188.} Hugo Cardinalis → [173.]
[189.] ‡ Psalmi Daudis ¹⁰¹¹	{189.} Repertorium Abbatis → [15.]
[190.] # Sermones Antonius Florentius ¹⁰¹²	{190.} Opera Abbatis → [15.]
[191.] Cathalogus Sanctorum → [10.]	{191.} Opera Baldi → [21.]
[192.] ✱ Summa Angelica ¹⁰¹³	{192.} Resolutiones Luteri → [176.]

¹⁰⁰¹ HONORIUS Augustodunensis, *Gemma animae* (Leipzig, 1514)

¹⁰⁰² Johann BRENZ (Ioannes Brentius), *In Acta apostolorum homiliae centum viginti duae* (Hagenau, 1536)

¹⁰⁰³ nem azonosítható zoltároskönyv

¹⁰⁰⁴ Johann BRENZ (Ioannes Brentius), *In scriptum apostoli et evangelistae Matthaei de rebus gestis domini nostri Iesu Christi commentarius* (Tübingen, 1566)

¹⁰⁰⁵ Johann Bugenhagen (1485–1558) német reformátor valamely műve.

¹⁰⁰⁶ Johann BRENZ (Ioannes Brentius), *In prophetam Oseam* (Frankfurt am Main, 1562)

¹⁰⁰⁷ Johann BRENZ (Ioannes Brentius), *Esaias propheta* (Frankfurt am Main, 1555)

¹⁰⁰⁸ Johann BRENZ (Ioannes Brentius), *Samuelis liber prior sexaginta sex homiliis* (Frankfurt am Main, 1560)

¹⁰⁰⁹ APPIANUS Alexandrinus, *Romanarum historiarum...* (Paris, 1551)

¹⁰¹⁰ Petrus BONUS, *Introductio in divinam chemiae artem* (Basel, 1572)

¹⁰¹¹ nem azonosítható zoltároskönyv

¹⁰¹² Antonio PIEROZZI (Antonius Florentius), *Sermones quadragesimales et de sanctis* (Venezia, 1502)

¹⁰¹³ Angelo CARLETTI di Chivasso (Angelus de Clavasio), *Summa angelica de casibus conscientiae*, Strasbourg, 1491. – Tulajdonosi bejegyzés: *Nicolai Telegdini*. Jelenleg a budapesti Egyetemi Könyvtár állományában, jelzete: Inc. 427. FARKAS G. F. 1997, 24.

[193.] # Reuelationes S[anctae] Brigidae ¹⁰¹⁴	{193.} Duo libri Bohemici eiusdem quant[ita]tis → [177.]
[194.] # Elucidatorium Ecclesiasticum ¹⁰¹⁵	{194.} Joannes Pannonius → [178.]
[195.] # Wilhelmus Durandus ¹⁰¹⁶	{195.} Ludouicus Helianus → [179.]
[196.] # Portus [!] Sanitatis ¹⁰¹⁷	{196.} Pomerium → [180.]
[197.] # Herbarium ¹⁰¹⁸	{197.} Gemma animae → [181.]
[198.] * Ordinarium Strigonien[se] ¹⁰¹⁹	{198.} Pomerium sermonum → [180.]
[199.] # Fran[ciscus] Bonhomius ¹⁰²⁰	{199.} Psalmodia → [183.]
[200.] # Sacerdotale ¹⁰²¹	{200.} # Joannis Brentij opus is psalmos ¹⁰²²
[201.] # Manuale Parochiale ¹⁰²³	{201.} Joannes Buganagius → [184.]
[202.] Agenda → {62.}	{202.} Joannis Fabri sermones → [168.]

¹⁰¹⁴ Lambertus GRUTERUS, *In obitum illustris et generosae dominae Brigidae Trautsonae funebris oratiuncula cum aliquot doctorum hominum epitaphiis* (Wien, 1576)

¹⁰¹⁵ Josse CLICHTOVE (Iudocus Clichthoveus Neoportuensis), *Elucidatorium ecclesiasticum ad officium ecclesiae* (Paris, 1566) – E kötetben több magyar eredetű liturgikus vers, himnusz található. HOLL 1989, 179–180.

¹⁰¹⁶ Guilelmus DURANDUS, *Rationes divinarum officiorum* (Ulm, 1473)

¹⁰¹⁷ *Hortus sanitatis* (Strasbourg, 1536)

¹⁰¹⁸ Méliusz *Herbárium*ának első kiadását (RMNy 331) példányból már nem ismerjük, csak a másodikat: MELIUS JUHÁSZ Péter, *Herbarivm az faknac fvknc nevekről, természetekről és hasznairól. Magyar nyelvre és ez rendre hoszta az doctoroc könyueiből az Horhi Melius Péter*, Kolozsvár, 1578 (RMNy 413).

¹⁰¹⁹ *Ordinarium Strigoniense*, Venezia, 1520 (RMK III, 238). – Oláh Miklós hagyatékából került Telegdihez. SZELESTEI N[AGY] 1993, 55. Jelenleg a Győri Székesegyházi Könyvtár tulajdonában van, jelzete: R. II. 24. VÁSÁRHELYI J. 1980, 337. Possessorbejegyzések: 1. *Nicolai Olahi ArchiEpi[scopi] Strigonien[sis] primatis Hungar[iae]*. 2. *Nicolai Telegdini Admins[tratoris] Strig[oniensis]*. 3. *Nicolai Paulini Custodis Strigoniensis*. 4. *Publius Nicolaus Paulinus*. 5. *Nicolai Bende, 1679*. 6. *Postremo Nicolai Böythe, Electi Epi[scopi] Syrmicen[sis] Praepositi de Saag S[ancti] Stephani*. 6. Seminarii episcop. maj. Jauriensis. A szertartásrend kapcsán a könyvben több marginális bejegyzés található.

¹⁰²⁰ Giovanni Francesco BONOMI (Ioannes Franciscus Bonomius), *Reformationis ecclesiae decreta generalia* (Köln, 1585)

¹⁰²¹ *Sacerdotale secundum usum sancte ecclesiae aliarumque ecclesiae* (Venezia, 1569)

¹⁰²² Johann BRENZ (Ioannes Brentius), *Brevis et perspicua explicatio Psalmorum Davidis*, I–XV (Tübingen, 1565–1572)

¹⁰²³ a *Manuale parochiarum sacerdotum* egy kiadása

[203.] # Obsequiale ¹⁰²⁴	{203.} Caietani opera → [98.]
[204.] Aulus Gellius → [107.]	{204.} Appianus Alexandrinus → [187.]
[205.] Polidorus Vergilius → [138.]	{205.} Petrus de Ferarijs → [188.]
[206.] # Alciati commentaria super codice ¹⁰²⁵	{206.} Psalmi Daudici → [189.]
[207.] # Eiusdem praesumptionum tractatus ¹⁰²⁶	{207.} Sermones Antonius Florentinus → [190.]
[208.] # Jdem commentaria in rubricam Juris Canonici ¹⁰²⁷ [!]	{208.} Cathalogus sanctorum → [10.]
[209.] Elenchus quamdam dictionum Andreae Alciati in rubricam iuris canonici [!] commentaria → [208.]	{209.} Summa Angelica → [192.]
[210.] # Institutiones Juris ¹⁰²⁸	{210.} Reuelationes S[anctae] Brigidae → [193.]
[211.] # Constitutiones [!] consiliorum ¹⁰²⁹	{211.} Elucidatorium Ecclesiasticum → [194.]
[212.] ‡ Concordantiae breuiores diuersarum materiarum Juris ¹⁰³⁰	{212.} Vilhelmus Durandus → [195.]
[213.] # Stanislaw Agerio [!] pro Ecclesia Christi ¹⁰³¹	{213.} Portus [!] sanit[a]tis → [196.]
[214.] # Explanations Prouerbiorum ¹⁰³²	{214.} Herbarium → [197.]

¹⁰²⁴ az *Obsequiale Strigoniense* egy kiadása

¹⁰²⁵ Andrea ALCIATO (Andreas Alciatus), *In tres posteriores Codicis Iustiniani annotationes* (Strasbourg, 1515)

¹⁰²⁶ Andrea ALCIATO (Andreas Alciatus), *Tractatus de praesumptionibus* (Lyon, 1538)

¹⁰²⁷ Andrea ALCIATO (Andreas Alciatus), *De verborum iustificatione libri quatuor* (Lyon, 1535)

¹⁰²⁸ Johann Thomas FREIG, *Quaestiones Iustinianae in institutiones iuris civilis* (Basel, 1578)

¹⁰²⁹ Bartholomäus WESTHEIMER, *Conciliatio patrum et conciliorum et decretorum cum sancta scriptura* (Zürich, 1563)

¹⁰³⁰ jogi konkordancia

¹⁰³¹ Stanislaus Okszyk ORZECZOWSKI, *Pro ecclesia Christi* (Kraków, 1563)

¹⁰³² Robert HOLCOT, *Explanations Proverbiorum Salamonis* (Speyer, 1483)

[215.] # Assertiones quorundam Ecclesiae dogmatum ¹⁰³³	{215.} Ordianrium Strigoniense → [198.]
[216.] ‡ Tractatus de vera Christi Ecclesia ¹⁰³⁴	{216.} Fran[cis]cus Bonhomius → [199.]
[217.] # Georgij Ederi Catechismus ¹⁰³⁵	{217.} Sacerdotale s[e]c[un]dum usum Romanae Eccl[es]iae → [200.]
[218.] ☒ Theologia communis ¹⁰³⁶	{218.} Manuale parochiale → [201.]
[219.] Fran[ciscus] Bonhomius → [199.]	{219.} Agenda → {62.}
[220.] # Modus confitendi ¹⁰³⁷	{220.} Obsequiale → [203.]
[221.] # Caspar Comparenius ¹⁰³⁸ [!]	{221.} Auli Gelij → [107.]
[222.] ‡ Praeces Ecclesiae ¹⁰³⁹	{222.} Polidori Vergilij → [138.]
[223.] # De re metallica libellus ¹⁰⁴⁰	{223.} Andreae Alciati commentar[ii] super Codice → [206.]
[224.] # De aeterno Dei filio ¹⁰⁴¹	{224.} # Alciati iuris consulti ¹⁰⁴²
[225.] Theologia Lutheri → [89.]	{225.} Eiusdem praesumptionum tractatus → [207.]
[226.] ✱ Ordinarium officij diuini ¹⁰⁴³	{226.} Eiusdem commentaria → [208.]

¹⁰³³ Franz POLYGRANUS, *Assertiones quorundam ecclesiae dogmatum* (Köln, 1571)

¹⁰³⁴ E címmel több értekezés is született a 16. században mind a katolikus, mind a protestáns fél részéről.

¹⁰³⁵ Georg EDER, *Catechismus catholicus* (Köln, 1569)

¹⁰³⁶ nem meghatározható erkölcstelológiai kézikönyv

¹⁰³⁷ ANDREAS Hispanus, *Modus confitendi* (Augsburg, 1507)

¹⁰³⁸ Gasparo CONTARINI, *De magistratibus Venetorum* (Paris, 1543)

¹⁰³⁹ nem meghatározható imakönyv

¹⁰⁴⁰ MOREIENUS Romanus, Bernard TREVISAN, *De re metallica, metallorum transmutatione et occulta summaque antiquorum medicina libellus* (Paris, 1564)

¹⁰⁴¹ Jean DOC, *De aeterna generatione Filii Dei et temporali nativitate eiusdem Filii hominis libri duo* (Paris, 1554)

¹⁰⁴² Andrea ALCIATO (Andreas Alciatus), *De quinque pedum praescriptione* (Lyon, 1530)

¹⁰⁴³ TELEGDI 1580d.

[227.] Confessio Augustana → [92.]	{227.} Elenchi dictionum de verborum signi[ficatione] Andreae Alciati in rubricam iuris ciuilis → [208.]
[228.] ‡ Pericopae Euangeliorum ¹⁰⁴⁴	{228.} Institutiones iuris → [210.]
[229.] # Postilla Nicolai Hemmingij ¹⁰⁴⁵	{229.} Conciliationes conciliorum → [211.]
[230.] ¶ Postilla Pauli ab Eder ¹⁰⁴⁶	{230.} Concordantiae breuiores diuersarum materiarum iuris → [212.]
[231.] # Dispositiones in partes Rhetoricae ¹⁰⁴⁷	{231.} Stanisla [!] a Jerico pro Ecclesia Christi → [213.]
[232.] Sermones Pauli enar[atio]nes in Euangelia → [231.]	{232.} Explanations prouerbiorum → [214.]
[233.] # Doctor Vigandus in Euangelia ¹⁰⁴⁸	{233.} Assertionem quorundam Eccl[es]iae dogmatum → [215.]
[234.] Eiusdem Postilla pars p[rim]a → [233.]	{234.} De uera Chr[ist]i Eccl[es]ia → [216.]
[235.] ✱ Confessio Waldensium ¹⁰⁴⁹	{235.} Catechismus catholicus Geor[gii] Eder → [217.]
[236.] # Joannes Hofmeister in Euangelia ¹⁰⁵⁰	{236.} Theologia communis et usitata → [218.]
[237.] # Algerius ¹⁰⁵¹	{237.} Francisci Bonhomij → [199.]
[238.] # Enchiridion controuersarium ¹⁰⁵²	{238.} Modus confitendi → [220.]

¹⁰⁴⁴ perikópás könyv (ekkor hazánkban még nem volt nyomtatva kifejezetten perikópás könyv)

¹⁰⁴⁵ Niels HEMMINGSEN (Nicolaus Hemmingius), *Postilla seu enarratio euangeliorum* (Leipzig, 1562)

¹⁰⁴⁶ Talán ez: Paul van EITZEN, *Postilla sive enarratio euangeliorum* (Wittenberg, 1572)

¹⁰⁴⁷ Simon PAULI, Maior, *Dispositio in partes orationis rhetoricae et brevis enarratio euangeliorum, ut vocant, quae diebus dominicis et festis sanctorum usitate pro concione in ecclesia Dei explicantur*, I–II (Rostock, 1568)

¹⁰⁴⁸ Johann WIGAND (Ioannes Wigandus), *Explicationes euangeliorum*, I–II (Ursel, 1566)

¹⁰⁴⁹ *Duplex confessio Valdensium ad regem Ungariae missa* (Leipzig, 1512)

¹⁰⁵⁰ Johann HOFFMEISTER, *Homiliae in euangelia*, I–II (s. l., 1547–1548)

¹⁰⁵¹ ALGERIUS Leodiensis, *De veritate corporis et sanguinis domini nostri Iesu Christi in Eucharistia sacramento* (Leuven, 1551)

¹⁰⁵² Franciscus COSTER, *Enchiridion controuersiarum praecipuarum nostri temporis de religione* (Köln, 1585)

[239.] ? Tractatus de Indulgentijs ¹⁰⁵³	{239.} Caspari Conpareni → [221.]
[240.] # Precationes Catechisticae ¹⁰⁵⁴	{240.} Praeces Ecclesiae → [222.]
[241.] ‡ Catechismus secundum Consilium Tridentinum ¹⁰⁵⁵	{241.} De re metallica → [223.]
[242.] # Summa Armilla nuncupata ¹⁰⁵⁶	{242.} De aeterno Dei filio → [224.]
[243.] # Enchiridion dispensarium ¹⁰⁵⁷	{243.} Theologia Martini Lutheri → [89.]
[244.] Dispensarium farmacorum → [243.]	{244.} Ordinarii officij diuini → [226.]
[245.] Summa consiliorum → [34.]	{245.} Confessio Augustana → [92.]
[246.] # Scopus Biblicus ¹⁰⁵⁸	{246.} Pericopiae [!] Euangeliorum d[omi]nicis diebus → [228.]
[247.] Institutiones Juris → [210.]	{247.} Postilla Nicolai Hemingij → [229.]
[248.] # Flores Doctorum ¹⁰⁵⁹	{248.} Postilla Pauli ab Eden → [230.]
[249.] # Justini historiae ¹⁰⁶⁰	{249.} Dispositiones in partes or[at]ionis rhetoricae → [231.]
[250.] # Opus Adami Saswoldi ¹⁰⁶¹ [!]	{250.} Pauli Simonis in enarrationes on Euangelium → [231.]
[251.] ‡ Joannes Rutennius ¹⁰⁶²	{251.} Vigandi doctoris explicationes in Euangelium → [233.]

¹⁰⁵³ Számos katolikus és protestáns munka viseli e címet.

¹⁰⁵⁴ Martin EISENGREIN, *Missale hoc est praecationes, catecheses* (Ingolstadt, 1578)

¹⁰⁵⁵ A trentói zsinat katekizmusának (*Catechismus Romanus concilii Tridentini*) egyik kiadása.

¹⁰⁵⁶ Bartolomeo FUMO, *Summa sive aurea armilla nuncupata* (Lyon, 1554)

¹⁰⁵⁷ Thibault LESPLEIGNEY, *Enchiridion (dispensarium vulgo vocant) compositorum ab antiquioribus iunioribusque archiatriis medicamentorum* (Lyon, 1543)

¹⁰⁵⁸ Woyciech NOWOPOLSKI (Albertus Novicampianus), *Scopus Biblicus Veteris et Novi Testamenti* (Antwerpen, 1555)

¹⁰⁵⁹ THOMAS Hibernicus, *Flores omnium pene doctorum qui cum in theologia tum in philosophia hactenus claruerunt* (Paris, 1555)

¹⁰⁶⁰ Marcus Iulianus IUSTINUS, *Historiae Philippicae* (Hagenau, 1526)

¹⁰⁶¹ Adam SASBOUT, *Opus homiliarum* (Leuven, 1570)

¹⁰⁶² Vélhetően Ioannes Trithemius (1462–1516) bencés szerzetes, polihisztor valamely műve.

[252.] † Beza ¹⁰⁶³	{252.} Eiusdem authoris pars 1. → [233.]
[253.] † Plinius ¹⁰⁶⁴	{253.} Confessio Valdensium → [235.]
[254.] # Chiliades Erasmi ¹⁰⁶⁵	{254.} Joannis Hoffmeisteri enarrationes → [236.]
[255.] # Eiusdem Paraphrases ¹⁰⁶⁶	{255.} Algerius de uerit[a]te corporis Chr[ist]i → [237.]
[256.] Eiusdem commentaria in nouum testamentum → [255.]	{256.} Enchiridion contruersiarum → [238.]
[257.] ☒ Conradus Valianus ¹⁰⁶⁷	{257.} Tractatus de indulgentijs → [239.]
[258.] # Rupertus Holcot super libro sapientiae ¹⁰⁶⁸	{258.} Praecationes catacheses → [240.]
[259.] ✱ Lutheri operum tomus 2. ¹⁰⁶⁹	{259.} Catechismus decreti concilij Tridentini → [241.]
[260.] † Missale antiquum Strigonien[se] ¹⁰⁷⁰	{260.} Summa Armilla nuncupata → [242.]
[261.] ☒ Liber sermonum ¹⁰⁷¹	{261.} Enchiridium dispensarium → [243.]
[262.] † Aliud Missale ¹⁰⁷²	{262.} Dispensatorium pharmacorum → [243.]
[263.] Erasmi operum in nouum testamentum tomus 1. → [255.]	{263.} Summa conciliorum → [34.]
[264.] † Missale Olomucense ¹⁰⁷³	{264.} Scopus biblicus → [246.]

¹⁰⁶³ Theodore de Bèze (1519–1605) svájci reformátor valamely műve (talán leveleskönyve)

¹⁰⁶⁴ Az idősebb Plinius *Historia naturalis* vagy az ifjabb Plinius *Epistolae*ja valamely kiadása.

¹⁰⁶⁵ Desiderius ERASMUS Roterodamus, *Collectanea adagiorum [Adagiarum chiliades]* (Paris, 1500)

¹⁰⁶⁶ Desiderius ERASMUS Roterodamus, *Paraphrases in Novum Testamentum*, I–II (Basel, 1541)

¹⁰⁶⁷ Nem azonosítható személynév.

¹⁰⁶⁸ Robert HOLCOT, *Super librum Sapientiae* (Basel, 1506)

¹⁰⁶⁹ Martin LUTHER, *Opera omnia*, II (Wittenberg, 1545)

¹⁰⁷⁰ A *Missale Strigoniense* egy régebbi kiadása.

¹⁰⁷¹ Több posztilla is megjelent e cím alatt, de akár Telegdi saját prédikációs köteteit is jelentheti.

¹⁰⁷² A *Missale Strigoniense* egy kiadása.

¹⁰⁷³ Knauz Nándor jegyzékében még szerepel az olműtzi misekönyv 15. századi nyomtatott kiadása, mely a kalocsai érseki könyvtárban található, jelzete: 11974 (CIH 2299). KNAUZ 1866–1869, 730.

[265.] Summa Angelica → [192.]	{265.} Institutiones iuris → [210.]
[266.] # Summa Baptistiana ¹⁰⁷⁴	{266.} Flores omnium doctorum → [248.]
[267.] # Summa Antonini ¹⁰⁷⁵	{267.} Justini historici → [249.]
[268.] ‡ Opera Lyrae in Voluminibus 10. ¹⁰⁷⁶	{268.} Opus Adami Sasboldi [!] → [250.]
* Jtem Decretorum Regni Hungariae et constitutiones publicarum nouiter impressarum exempla nondum ligata circiter 400. ¹⁰⁷⁷	{269.} Joannis Rutheni → [251.]
	{270.} Beza → [252.]
	{271.} Plinius → [253.]
	{272.} C[hi]liades Erasmi → [254.]
	{273.} Paraphrases Erasmi in nouum testamentum → [255.]
	{274.} Conradij Valliani → [257.]
	{275.} Robertus Holcot → [258.]
	{276.} Tomus s[e]c[un]dus Lutheri → [259.]
	{277.} Missale antiquum Strigoniense → [260.]

¹⁰⁷⁴ Baptista TROMAVALA, *Summa roselle de casibus conscientiae* (s. l., 1488)

¹⁰⁷⁵ Antonio PIEROZZI (Antoninus Florentius), *Summa sacrae theologiae*, I–V (Venezia, 1571)

¹⁰⁷⁶ Nicolaus de Lyra (1270–1349) tízkötetes prédikációgyűjteménye, mely két részből áll: *Postilla litteralis* és *Postilla moralis*. – Tóth István írja: „Az utolsó az *Opera Littae* értelmetlen címet viseli [a budapesti másolati példányban]. Érthető, hogy Nagy Gyula is megkérdőjelezte. Az eredeti katalógusból kiderül, hogy a mű címe helyesen: *Opera Lyrae in voluminibus decem*, vagy *Lírai munkák tíz kötetben*. Nem tudjuk, milyen lírai alkotásokról van szó, de feltételezhetjük, hogy a kor nagy reneszánsz költői is köztük voltak. A tízkötetes munka Telegdi költészetszeretét bizonyítja.” TÓTH I. 1979, 275. Nicolaus de Lyra a sensus litteralis mestere volt, a protestánsok – állításait gyakorta félreértelmezve, illetve kiforgatva – saját bibliaértelmezésük egyik előképének tekintik, munkásságáról lásd: CHILDS 1993, 213–214.

¹⁰⁷⁷ MOSSÓCZY–TELEGDI 1584. HERVAY 1966, 65. A példányok további történetéről lásd: *Ben. Resol.*, 1586. júl. 21. fol. 72; 1587. szept. 4., fol. 37; 1589. febr. 28., fol. 77; 1589. márc. 13., fol. 26. A későbbi jegyzék nem tudósít a példányokról.

	{278.} Liber sermonum → [261.]
	{279.} Missale Strigoniense → [262.]
	{280.} Tomus primus Erasmi in nouum testamentum → [255.]
	{281.} Missale Olomucense → [264.]
	{282.} Summa Angelica de casibus conscientiae → [192.]
	{283.} Summa Baptistiana → [266.]
	{284.} Antonij summae → [267.]
	{285.} Eiusdem quarta → [267.]
	{286.} Opera Lyrae in uoluminibus decem → [268.]

Három kötetről tudunk, melyek Telegdi tulajdonában voltak, de a könyvjegyzék nem tartalmazza leírásukat:

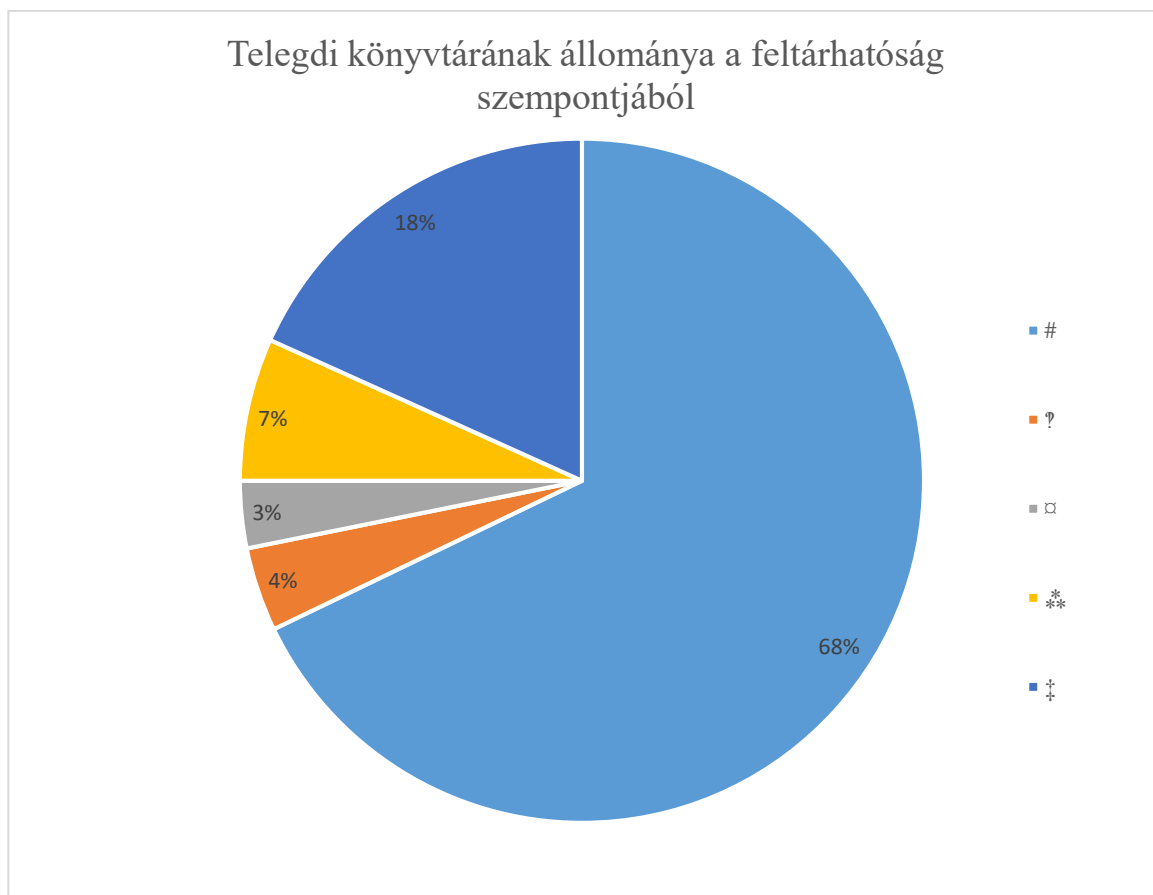
1. Cyriacus SPANGENBERG, *In sacri Mosis Pentateuchum*, Basel, 1563.¹⁰⁷⁸
2. THOMAS de Aquino, *In librum B. Iob expositio*, Roma, 1562.¹⁰⁷⁹
3. *Missale Zagradiense*, Venezia, 1511 (RMK III, 176). [*Chereődy Missale*]¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷⁸ 1570. augusztus 8-án kapta Telegdi Verancsics érsektől, majd Gyulai Istvánnak használatra átadta, de a könyvjegyzék tanúsága szerint nem került vissza hozzá. Jelenleg a Győri Székesegyházi Könyvtárban található, jelzete: XXI C 16. VÁSÁRHELYI J. 1980, 336. Possessorbejegyzések: [1.] [Charissimus] *atque Illustrissimus D[ominus] Anthonius Verantius Arciepiscopus Strigon[iensis], donavit, Nicolao Telegdino Lectori Strigon[iensi]. die 8. Augusti. 1570.* [2.] *et ab eo Telegdino, in usum St[ep]h[an]i Gyulai datus.* [3.] *Demetrij Napragi Epsicopi Transsylvanien[is].* – A kötet további bejegyzéseket nem tartalmaz.

¹⁰⁷⁹ Ernst Lajos gyűjteményéből került az OSzK tulajdonába. Jelzete: Ant. 4934. Telegdi az 1566. évi országgyűlésen vásárolta: *Emptus Posonij in dieta g[e]n[er]ali A. D. 1566. denarii 98.* További possessorbejegyzések: *1566 Nicolai Telegdini L[ectoris] S[trigoniensis]; Capituli Posoniensis Anno 1633 Litt A: 1579-ben Telegdi a könyvet Kutassy Jánosnak adományozta: A R[everendissi]mo d[omi]no Nicolao Thelegdino Episcopo Quinqueecclesiensi donatus Joanni Kuthassy 14 Maj. 1579.*

¹⁰⁸⁰ DANKÓ 1880, 164. Cserődy Jánosról lásd a 335. jegyzetet.

A főpapi magánkönyvtár egyes tételeinek megállapíthatósági fokát az alábbi diagram mutatja, felvállalva azt a lehetőséget, hogy az autopsziával megtekintett, illetve a szakirodalom által ismertett könyvek kivételével szinte mindegyik tételt kritikával lehet illetni.

Telegdi könyvtára 295 kötetet tartalmaz. A meghatározható tételek 159 azonosítható szerzőt és 253 műcímet tartalmaznak. Ezek kronologikus, illetve tematikus megoszlása a következőképpen alakul (az adott kiadványt a legjellemzőbb helyre osztva annak ellenére, hogy elvi szinten több kategóriába lehetne illeszteni):

- A) egyházatyák: [16.], [18.], [32.], [36.], [37.], [51.], [59.], [60.], [61.], [62.], [84.], [85.], [100.], [154.], [155.], [156.], [157.], [158.], [164.], {165.} (összesen 20 tétel);
- B) középkori örökség: [15.], [17.], [21.], [28.], {28.}, [33.], [66.], [71.], [73.], [77.], [79.], [82.], [83.], {82.}, {83.}, [86.], [87.], [88.], [104.], [151.], [163.], [166.], [168.], [169.], [170.], [173.], [174.], [175.], {169.}, {170.}, [180.], [181.], [182.], [185.], [190.], [192.], [195.], [214.], [220.], [236.], [248.], [251.], [258.], [265.], [266.], [267.], [268.] (összesen 47 tétel);
- C) kortárs katolikus teológusok: [23.], [24.], [25.], [26.], [27.], {27.}, [45.], [46.], [47.], [49.], [50.], [53.], [54.], [57.], [67.], [68.], [69.], [70.], [72.], [78.], [80.], [81.], [90.], [91.], [93.], [94.], [96.], [97.], [98.], [136.], [148.], [149.], [165.], [186.], [193.], [213.],

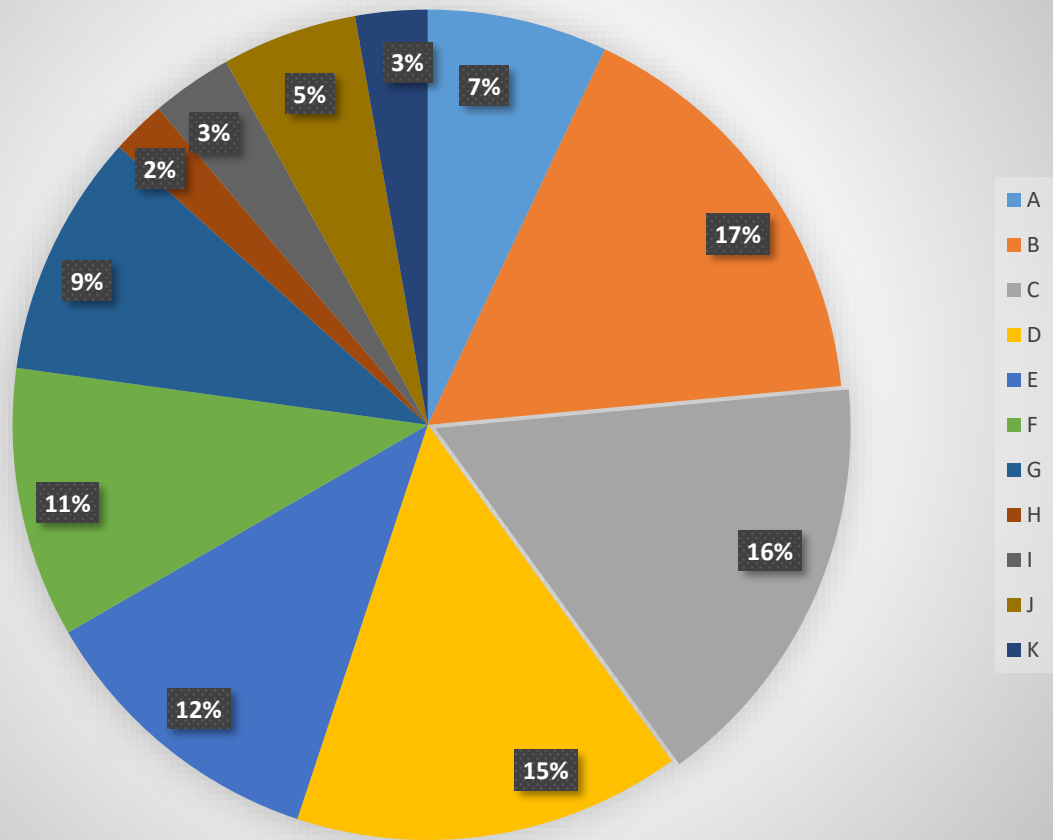
- [215.], [216.]?,¹⁰⁸¹ [217.], [224.], [237.], [238.], {239.}?,¹⁰⁸² [240.], [241.], [246.], [250.] (összesen 47 tétel);
- D) protestáns teológiai munkák: [29.], {32.}, [42.], [44.], [48.], [89.], [92.], [112.], [113.], [114.], [117.], [118.], [119.], [120.], [121.], [123.], [124.], [126.], [127.], [128.], [129.], [134.], [159.], [176.], [184.], {180.}, {181.}, {182.}, {183.}, {184.}, {185.}, {186.}, {200.}, [225.], [227.], [229.], [230.], [231.], [232.], [233.], [234.], [252.], [259.] (összesen 42 tétel);
- E) humanista jellegű retorikai, irodalmi vagy természettudományos művek, kiadások: [13.], [30.], [38.], [43.], [105.], [106.], [110.], [111.], [115.], [125.], [137.], [138.], [140.], [142.], [143.], [146.], [147.], [150.], [160.], [178.], [188.], [194.], [196.], [197.], [205.], [223.], [243.], [244.], [253.], [254.], [255.], [256.], [263.] (összesen 33 tétel);
- F) történelmi munkák: [1.], [2.], [3.], [4.], [5.], [6.], [9.], [10.], [11.], [12.], [40.], [74.], [75.], [99.], [107.], [108.], [109.], [135.], [139.], [145.], [152.], [177.], [179.], [187.], [191.], [204.], [205.], [221.], [235.], [249.] (összesen 30 tétel);
- G) polgári- és kánonjog, jogi konkordanciák, kommentárok: [8.], [19.], [20.], [22.], [34.], [35.], [41.], [52.], [56.], [64.], [65.], [103.], [162.], [167.], [199.], [206.], [207.], [208.], [209.], [210.], [211.], [212.], [219.], {224.}, [242.], [245.], [247.] (összesen 27 tétel);
- H) egyházkormányzati természetű művek: [7.], [14.], [55.], [58.], [141.], [144.] (összesen 6 tétel);
- I) részleges vagy teljes bibliakiadások, zsoltároskönyvek, bibliai konkordanciák: [31.], [39.], [101.], [116.], [130.], [131.], [133.], [183.], [189.] (összesen 9 tétel);
- J) liturgikus művek, szerkönyvek: {62.}, [102.], [132.], [153.], [198.], [200.], [201.], [202.], [203.], [222.], [226.], [228.], [260.], [262.], [264.] (összesen 15 tétel);
- K) teljességgel azonosíthatatlan tételek: [63.], [95.], [122.], [172.], [218.], [257.], [261.] (összesen 8 tétel).

Az adatokat az alábbi diagram összesítve szemlélteti:

¹⁰⁸¹ A mű – címe alapján – katolikus vagy protestáns munka is lehet.

¹⁰⁸² A mű – címe alapján – katolikus vagy protestáns munka is lehet.

Telegdi könyvtárának tematikus megoszlása

3. számú melléklet

Telegdi Miklós posztilláinak possessorai

Telegdi posztillái a kora újkori könyvgyűjtemények gyakori darabja volt, és nem csak a katolikus könyvgyűjtők polcain találhatóak meg. A keresés során a szakirodalom mellett nagy segítségemre volt az Eruditio olvasmánytörténeti adatbázisa is.¹⁰⁸³ A kutatás jelen fázisa (2019. 08. 31.) alapján az alábbi kollektciókban találhatunk belőlük:

- Apponyi Miklós¹⁰⁸⁴ (Nagyappony, 1628. máj. 9.) – a három kötet közül kettő¹⁰⁸⁵
- Bálint deák – P3.¹⁰⁸⁶
- Bartalis Antal¹⁰⁸⁷ (1794) – P1, P2.¹⁰⁸⁸
- Berényi család könyvtára (1650. jan. 4.) – második kötet, nem azonosítható kiadás¹⁰⁸⁹
- Bethlen Kata¹⁰⁹⁰ (1752) – nem azonosítható kiadás és kötetek¹⁰⁹¹
- Borbala, V. (1642. nov. 9.) – P3.¹⁰⁹²
- csíksomlyói ferences kolostor¹⁰⁹³ (1642, 1664) – P1,¹⁰⁹⁴ P3.¹⁰⁹⁵
- Dadai Jakab – P1.¹⁰⁹⁶

---

¹⁰⁸³ <http://www.eruditio.hu/lectio> (utolsó megtekintés: 2019. 08. 31.)

¹⁰⁸⁴ NAGY Iván 1857, 60.

¹⁰⁸⁵ IVÁNYI 1983a, 193.

¹⁰⁸⁶ SZEGHY 2010, 246.

¹⁰⁸⁷ FERENCZI 2009, 176.

¹⁰⁸⁸ TOLDY 1857, 503; KNAPP 2005, 177–178.

¹⁰⁸⁹ IVÁNYI 1983a, 259.

¹⁰⁹⁰ SZABÓ Á. 1997.

¹⁰⁹¹ MONOK–NÉMETH–VARGA 1994, 61.

¹⁰⁹² FÁBRYOVÁ 2000, 258.

¹⁰⁹³ ROMHÁNYI 2000, 19.

¹⁰⁹⁴ ROZSONDAI–MUCKENHAUPT 2000, 292.

¹⁰⁹⁵ ROZSONDAI–MUCKENHAUPT 2000, 293.

¹⁰⁹⁶ ROZSONDAI–MUCKENHAUPT 2000, 292.

- felsőelefánti Keresztelő Szent János pálos kolostor¹⁰⁹⁷ – P2, P3.¹⁰⁹⁸
- füzesabonyi plébánia (1767. máj. 30. – canonica visitatio) – nem azonosítható kötetek és kiadások¹⁰⁹⁹
- garamszentbenedeki bencés apátság¹¹⁰⁰ (1654. máj. 2.) – első kötet, nem azonosítható kiadás¹¹⁰¹
- Grohorubszky, Michäel – P1.¹¹⁰²
- Haygerts, Andreas – P1.¹¹⁰³
- Hortonus, Georgius, esztergomi kanonok¹¹⁰⁴ – P2.¹¹⁰⁵
- Kádas János, jászói premontrei prépostság (1700. márc. 27.) – P3.¹¹⁰⁶
- kassai jezsuita kollégium (1720) – P3.¹¹⁰⁷
- Kollonitz László, kalocsai érsek – P1, P2, P3.¹¹⁰⁸
- kolozsmonostori jezsuita rendház (1670) – P3.¹¹⁰⁹
- Korompay Márk nyitrai kanonok¹¹¹⁰ – P2.¹¹¹¹
- Kothosius, Joannes – P2.¹¹¹²
- Maszman Bálint, esztergomi kanonok és nagyszombati német hitszónok (1616 körül)¹¹¹³ – P3.¹¹¹⁴

---

¹⁰⁹⁷ ROMHÁNYI 2000, 22–23.

¹⁰⁹⁸ SAKTOROVÁ–KOMOROVÁ–PETRENKOVÁ–AGNET 1993, 345.

¹⁰⁹⁹ CZEGLÉDI 2005, 238.

¹¹⁰⁰ ROMHÁNYI 2000, 26.

¹¹⁰¹ IVÁNYI 1983a, 293.

¹¹⁰² ROZSONDAI–MUCKENHAUPT 2000, 292.

¹¹⁰³ ROZSONDAI–MUCKENHAUPT 2000, 292.

¹¹⁰⁴ Kollányi nem említi nevét.

¹¹⁰⁵ FÁBRYOVÁ 2000, 258.

¹¹⁰⁶ SZEGHY 2010, 246.

¹¹⁰⁷ SZEGHY 2010, 246.

¹¹⁰⁸ WEHLI–BOROS 1996, 74.

¹¹⁰⁹ ROZSONDAI–MUCKENHAUPT 2000, 293.

¹¹¹⁰ IVÁNYI 1983a, 167.

¹¹¹¹ SAKTOROVÁ–KOMOROVÁ–PETRENKOVÁ–AGNET 1993, 345.

¹¹¹² FÁBRYOVÁ 2000, 258.

¹¹¹³ KOLLÁNYI 1900, 210–211. Nála: Masmann Bernát.

¹¹¹⁴ IVÁNYI 1983a, 177.

- Mátkay B. – P2.¹¹¹⁵
- Mossóczy Zakariás nyitrai püspök (1587. augusztus 1.)¹¹¹⁶ – P1, P2, P3, a második és harmadik kötet két-két példányban
- N. N. S. (1637) – P3.¹¹¹⁷
- Nagy Lukács, piarista (18. sz. utolsó harmada) – P3.¹¹¹⁸
- nagybányai jezsuita kollégium (1782) – P2.¹¹¹⁹
- nagyszombati jezsuita kollégium (1632) – P1, P2, P3, két-két példányban.¹¹²⁰
- nagyszombati jezsuita kollégium (1690) – P3, öt példányban.¹¹²¹
- Nyugat-szlovákiai Múzeum könyvtára, Nagyszombat (nem tartalmaz possessorbejegyzést) – P2.¹¹²²
- Orosthonius Franciscus – P2.¹¹²³
- Ráday Gedeon [Ráday-könyvtár] – P1, P2, P3.¹¹²⁴
- Rákóczi György [Rákóczi család], (Sárospatak, 1658–1660) – nem azonosítható kiadás, de mindhárom kötet¹¹²⁵
- Rein János, kassai polgár (1659. nov. 20.) – nem azonosítható sem a kiadás, sem az, mely két kötet került az inventáriumba.¹¹²⁶
- szakolcai ferences rendház (1662. évi összeírás) – nem rekonstruálható, melyik kiadás¹¹²⁷
- Szegedi György, kassai polgár (1646. febr. 28.) – mindkét kiadás mindhárom kötete¹¹²⁸

---

¹¹¹⁵ SAKTOROVÁ–KOMOROVÁ–PETRENKOVÁ–AGNET 1993, 345.

¹¹¹⁶ KOMOROVÁ 2009, 75.

¹¹¹⁷ ROZSONDAI–MUCKENHAUPT 2000, 293.

¹¹¹⁸ ROZSONDAI–MUCKENHAUPT 2000, 293.

¹¹¹⁹ MORVAY 1896, 44.

¹¹²⁰ FARKAS G. F. 1997, 113.

¹¹²¹ FARKAS G. F. 1997, 326, 329.

¹¹²² STRELKA–KOMOROVÁ–SAKTOROVÁ 1998, 96.

¹¹²³ FÁBRYOVÁ 2000, 258.

¹¹²⁴ RUPP 1897, 174.

¹¹²⁵ BAJÁKI–BUJDOSÓ–MONOK–VISKOLCZ 2009, 91.

¹¹²⁶ GÁCSI–FARKAS–KEVEHÁZI–LÁZÁR–MONOK–NÉMETH 1990, 51.

¹¹²⁷ ZVARA 2012, 71; *Incipit Cathalogus...*, 1662, 24v–25r (21–25. tétel).

¹¹²⁸ VARGA A. 1986, 154.

- Szegedi György, kassai polgár (1648. nov. 11.) – nem azonosítható kiadás, mindhárom kötet.¹¹²⁹ A későbbi jegyzék feltehetően hiányosabb, mivel az örökhagyó halála után a könyvek nagy része más birtokába kerülhetett.
- Szólósy István, nagybresztoványi plébános (1640) – nem azonosítható kiadás mindhárom kötete¹¹³⁰
- terebesi pálos kolostor (1659) – P2.¹¹³¹
- Tompa (alias) Gombkötő János kassai polgár (1654. márc. 4.) – nem azonosítható sem a kiadás, sem az, mely két kötet került az inventáriumba.¹¹³²
- vizkeleti jezsuita ház (1657. aug. 27.) – első vagy második kötet, nem ismert kiadásból¹¹³³
- Zágrábi András – P1.¹¹³⁴

---

¹¹²⁹ GÁCSI–FARKAS–KEVEHÁZI–LÁZÁR–MONOK–NÉMETH 1990, 38.

¹¹³⁰ IVÁNYI 1983a, 224.

¹¹³¹ SARBÁK 1999, 266.

¹¹³² GÁCSI–FARKAS–KEVEHÁZI–LÁZÁR–MONOK–NÉMETH 1990, 43.

¹¹³³ IVÁNYI 1983a, 305.

¹¹³⁴ ROZSONDAI–MUCKENHAUPT 2000, 292.

4. számú melléklet

Telegdi Miklós prédikációinak tekintélybázisa

Az alábbi lista teljeskörűen bemutatja Telegdi nem bibliai hivatkozásait a prédikációs kötetek marginális jegyzetei és a szövegközi hivatkozások alapján. A címleírásban a hagyatéki könyvjegyzék leírásakor alkalmazott gyakorlatot követtem. A *-gal jelölt művek nagy valószínűséggel Telegdi könyvtárában is megtalálhatók voltak valamely kiadásukban, illetve valamely gyűjteményes kötetben. A csillag utáni szám a könyvjegyzékben szereplő sorszámot jelöli. Amennyiben egy cím **-gal van jelölve, a könyvjegyzékben szereplő és az itteni leírást egynek tekinthetjük – függetlenül attól, hogy Telegdinek melyik (a kiadás helyének és idejének megfelelő) edíció volt birtokában. A címleírások után a hivatkozások előfordulási helyeit közlöm a három prédikációs kötet alapján. Telegdi hagyatéki könyvjegyzékének és hivatkozott műveinek összehasonlításakor azonban óvatossá kell lennünk, mert egyáltalán nem biztos az, hogy egy hivatkozott munka nem lehetett kezében vagy birtokában munkája során, és az sem, hogy ha egy kötet megvolt a könyvtárában, azt használta is prédikációi írása közben. Más könyvek vannak egy író asztalán, és mások a könyvtárában,¹¹³⁵ azonban feltételezhetünk átfedést a magánkönyvtár összetétele és az írói munka között.

ALEXANDER, Gemmeticensis, *Epistola de Filio hominis* – P1, 479.

**[23.] ALLEN, William, *De sacramento Eucharistiae* (Antwerpen, 1576) – P1, 477, 480.

*[32.] AMBROSIUS, Aurelius, *De Abraham* – P1, 238.

*[32.] AMBROSIUS, Aurelius, *De Elia et ieiunio* – P1, 365.

*[32.] AMBROSIUS, Aurelius, *De institutione virginis* – P3, 203.

*[32.] AMBROSIUS, Aurelius, *De Isaac et Anima* – P1, 107.

*[32.] AMBROSIUS, Aurelius, *De lapsu virginis consecratae* – P1, 244.

*[32.] AMBROSIUS, Aurelius, *De officiis ministrorum* – P1, 241.

*[32.] AMBROSIUS, Aurelius, *De poenitentia* – P2, 86.

*[32.] AMBROSIUS, Aurelius, *De sacramentis* – P1, 479, 485, 501; P2, 599.

---

¹¹³⁵ Pázmány Péter 2012-ben a budapesti Egyetemi Könyvtárból előkerült magánkönyvtára (KNAPP 2013) darabjai csak ritka esetben szerepelnek műveiben idézet vagy hivatkozás formájában. Gazdag könyvtára inkább főpapi és államhatalmi reprezentációjának része volt.

- *[32.] AMBROSIUS, Aurelius, *De Spirito Sancto* – P2, 367; P3, 132.
- *[32.] AMBROSIUS, Aurelius, *De viduis* – P3, 166, 689, 692.
- *[32.] AMBROSIUS, Aurelius, *De virginibus* – P1, 244.
- *[32.] AMBROSIUS, Aurelius, *Epistolae* – P1, 245; P2, 831; P3, 203, 411, 415, 692.
- *[32.] AMBROSIUS, Aurelius, *Expositio evangelii secundum Lucam* – P3, 391, 692.
- *[32.] AMBROSIUS, Aurelius, *Hymni* – P3, 376.
- *[32.] AMBROSIUS, Aurelius, *Sermones* – P3, 376.
- ANACLETUS, *Epistolae et privilegia* – P3, 391, 415.
- ANDREAS, Cretensis, *Orationes* – P3, 377.
- ANSELMUS, Cantuariensis (Pseudo-Eadmerus Cantuariensis), *Liber de excellentia Virginis Mariae* – P3, 202–203.
- ANSELMUS, Laudunensis, *Epistola II ad Timotheum* – P1, 107.
- APONIUS, *Commentaria in canticam Salomonis libri sex* – P3, 203.
- ARATOR, *De Actibus apostolorum* – P3, 412.
- ARNOBIUS, Minor, *Commentarii in Psalmos* – P2, 367.
- ATHANASIUS, Alexandrinus, *Apologia de fuga sua* – P3, 411.
- ATHANASIUS, Alexandrinus, *Epistolae* – P1, 371; P3, 391.
- ATHANASIUS, Alexandrinus, *Sermones* – P3, 499, 537.
- ATHANASIUS, Alexandrinus, *Symbolum Athanasii* – P3, 597.
- ATHANASIUS, Alexandrinus, *Vita Antonii* – P1, 371; P3, 594.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *Annotationes in Iob* – P3, 244.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *Contra Adimentum* – P1, 371.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *Contra Cresconium grammaticum Donatistam* – P1, 61.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *Contra duas epistolas Pelagianorum* – P1, 106; P2, 144; P3, 70.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *Contra epistolam Manichaei* – P3, 415.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *Contra Faustum Manichaeum* – P1, 371; P2, 716; P3, 692.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *Contra Fortunatum Manichaeum* – P1, 106.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *Contra Iulianum* – P1, 209; P3, 415.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *Contra litteras Petiliani* – P3, 411–412.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *De agone Christiano* – P3, 408.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *De baptismo contra Donatistas* – P1, 209; P2, 714; P3, 376, 408, 692.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *De bono viduitatis* – P1, 240.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *De cantico novo* – P1, 104.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *De catechisandis rudibus* – P1, 475; P3, 593–594.

- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *De civitate Dei* – P1, 106, 165, 522, 603; P2, 91–92, 840, 841; P3, 212, 423, 666, 692.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *De coniugiis adulterinis* – P1, 240, 244, 246.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *De consensu evangelistarum* – P1, 524; P2, 714, 840; P3, 411.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *De cura pro mortuis et gerenda* – P3, 692, 693.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *De diversis quaestionibus* – P3, 376.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *De doctrina Christiana* – P1, 480.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *De fide, spe et charitate*¹¹³⁶ – P2, 324.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *De fide et operibus* – P3, 132.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *De Genesi ad litteram* – P1, 235.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *De gratia et libero arbitrio* – P1, 106.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *De haeresibus* – P1, 235.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *De moribus ecclesiae* – P1, 190, 371.
- * [69.] AUGUSTINUS, Aurelius, *De natura et gratia* – P3, 70.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *De nuptiis et concupiscentia* – P1, 236.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *De peccatorum meritis et remissione* – P1, 528.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *De perfectione iustitiae hominis* – P2, 614.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *De sancta virginitate* – P3, 205.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *De utilitate ieiunii* – P1, 365.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *Enarrationes in Psalmos* – P1, 240, 501, 502, 517; P2, 367; P3, 376, 384.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *Epistolae* – P1, 61, 105, 106, 209, 371, 474, 513, 515, 518; P2, 165, 367, 878; P3, 382, 415.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *In Ioannis evangelium tractatus* – P1, 502, 521, 533, 596; P3, 376, 408, 594.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *Quaestiones evangeliorum* – P1, 294.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *Quaestiones in Heptateuchum* – P3, 692.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *Retractationes* – P3, 383.
- *[62.] AUGUSTINUS, Aurelius, *Sermones* – P1, 326, 535; P2, 94, 574; P3, 165, 203, 204, 376, 390, 391, 537, 690, 692.
- *[61.] BASILIUS, Magnus, *Epistolae* – P1, 240.
- *[61.] BASILIUS, Magnus, *Liber de virginitate* – P1, 235, 240.
- *[61.] BASILIUS, Magnus, *Libri quibus impii Eunomii Apologeticus evertitur* – P3, 375.
- *[61.] BASILIUS, Magnus, *Homiliae* – P1, 371; P2, 324; P3, 132, 166, 376, 690, 691.
- *[61.] BASILIUS, Magnus, *Homiliae in hexaemeron novem* – P1, 106.

---

¹¹³⁶ Korabeli cimen: *Enchiridion*.

- *[61.] BASILIUS, Magnus, *Homiliae in Psalmos* – P2, 367.
- *[61.] BASILIUS, Magnus, *Liturgia* – P1, 480.
- *[61.] BASILIUS, Magnus, *Orationes* – P3, 505.
- *{169.} BEDA, Venerabilis, *De temporibus* – P3, 126.
- *{169.} BEDA, Venerabilis, *Homiliae* – P2, 203.
- *{169.} BEDA, Venerabilis, *In Evangelium S. Lucae* – P1, 241, 249, 524; P3, 203.
- *[15.] BERNARDUS, Claraevallensis, *De gratia et libero arbitrio* – P1, 107.
- *[15.] BERNARDUS, Claraevallensis, *Sermones* – P3, 505, 507.
- *[15.] BERNARDUS, Claraevallensis, *Sermones in Cantica canticorum* – P1, 349; P3, 203.
- *[252.]? BÉZE, Theodore de, *Confessio Christianae fidei et eiusdem collatio cum papistis haeresibus* (Heidelberg, 1567) – P3, 433.
- *[252.]? BÉZE, Theodore de, *Iesu Christi Domini nostri Novum testamentum* (Genève, 1565) – P3, 202.
- BIDEMBACH, Wilhelm, OSIANDER, Lucas, *Ad Iesuitarum assertiones* (Tübingen, 1566) – P3, 503.
- **[2.] BONFINI, Antonio, *Rerum Ungaricarum decades quatour cum dimida* (Basel, 1568 – RMK III 5318) – P3, 551, 703.
- **{32.} BRENZ, Johannes, *Homiliarum Io. Brentii in Evangelium Lucam* (Basel, 1544) – P3, 192.
- Breviarium Strigoniense* – P2, 361; P3, 538.
- BULLINGER, Henrich, *De origine erroris in negotio Eucharistiae ac missae* (Basel, 1528) – P3, 538.
- CALVIN, Jean, *Catechismus ecclesiae Genevensis* (Genève, 1550) – P1, 596.
- CALVIN, Jean, *Harmonia ex evangelistis tribus composita* (Genève, 1563) – P3, 194, 202.
- CALVIN, Jean, *Institutio religionis Christianae* (Genève, 1559) – P1, 208, 508.
- *[3.]? CASSIODORUS, Flavius Magnus Aurelius, Senator, *Historia ecclesiastica tripartita* – P2, 235; P3, 594.
- CHEMNITZ, Martin, *Examini Concilii Tridentini opus*, (Frankfurt am Main, 1574) – P2, 366, 581.
- CLEMENS, II, *Epistolae et privilegia* – P1, 371; P3, 132.
- *[84.] CLEMENS, Alexandrinus, *Stromata* – P1, 106.
- CLEMENS, Romanus, *Epistola ad Corinthios I* – P2, 91.
- CLEMENS, Romanus, *Epistolae* – P1, 265; P3, 376, 411, 639.
- **[34.] *Concilium Africanum* – P3, 415.
- **[34.] *Concilium Agatense* – P1, 524.
- **[34.] *Concilium Arelatense Primum* – P1, 240.
- **[34.] *Concilium Basiliense* – P3, 69.
- **[34.] *Concilium Chalcedonense* – P3, 376.
- **[34.] *Concilium Carthagiense Primum* – P1, 240.
- **[34.] *Concilium Carthagiense Tertium* – P1, 480, 528.

- **[34.] *Concilium Constantinopolitanum Primum* – P1, 474, 480.
- **[34.] *Concilium Constantinopolitanum Tertium* – P3, 377.
- **[34.] *Concilium Constantinopolitanum Sextum* – P1, 371.
- **[34.] *Concilium Ephesinum* – P1, 489.
- **[34.] *Concilium Florentinum* – P1, 480; P2, 92.
- **[34.] *Concilium Gangrense* – P3, 693.
- **[34.] *Concilium Lateranense Primum* – P1, 239; P2, 92.
- **[34.] *Concilium Lateranense Quartum* – P1, 498.
- **[34.] *Concilium Nicaeanum Secundum* – P3, 507, 690, 693.
- **[34.] *Concilium Toletanum Primum* – P1, 240; P3, 415.
- **[34.] *Concilium Tridentinum* – P1, 107, 236, 237, 239, 240, 480; P2, 92; P3, 69, 693.
- **[34.] *Concilium Turonense* – P1, 498.
- **[34.] *Concilium Vercellense* – P1, 498.
- **[34.] *Concilium Vormatiense* – P2, 92.
- *[156.] CYPRIANUS, Thascius Caecilius, *De lapsis* – P1, 265, 528; P2, 91.
- *[156.] CYPRIANUS, Thascius Caecilius, *De oratione dominica* – P1, 261, 500.
- *[156.] CYPRIANUS, Thascius Caecilius, *Epistolae* – P1, 107, 207, 209, 240, 476, 478, 479, 524; P2, 716; P3, 375, 376, 391, 403, 411, 415.
- CYRILLUS, Alexandrinus, *Adversus Iulianum imp. libri decem* – P1, 106.
- CYRILLUS, Alexandrinus, *Expositio sive commentarius in Ioannis evangelium* – P1, 236; P2 87; P3, 376, 419, 421.
- CYRILLUS, Alexandrinus, *Fragmenta in Acta apostolorum et epistolas catholicas* – P1, 502.
- CYRILLUS, Alexandrinus, *Thesaurus de sancta et consubstantiali Trinitate* – P3, 507.
- CYRILLUS, Hierosolymitanus, *Catecheses* – P2, 367; P3, 593, 594.
- DAMASUS, I, *Liber pontificalis* – P3, 415.
- EPHREM, Syrus, *De vera poenitentia* – P3, 593, 594.
- EPHREM, Syrus, *Sermones* – P3, 70, 692.
- EPIPHANIUS, *Expositio fidei catholicae et apostolicae ecclesiae* – P1, 246.
- EPIPHANIUS, *Homilia in laudes Mariae deiparae* – P3, 505.
- EPIPHANIUS, *Panarion* – P1, 240, 241, 244; P3, 68, 203, 376, 411, 421.
- ERASMUS, Desiderius, Roterodamus, *Apologia adversus rhapsodias calumniosarum querimoniarum Alberti Pii* (Basel, 1531) – P3, 70.
- *[3.]? EUSEBIUS, Caesariensis, *De vita Constantini* – P3, 594.
- EUSEBIUS, Caesariensis, *Demonstratio evangelica* – P1, 240.
- *[3.]? EUSEBIUS, Caesariensis, *Historia ecclesiastica* – P1, 132, 480; P2, 241, 242, 843; P3, 319, 411.

- EUSEBIUS, Emissenus, *Homiliae* – P1, 488; P2, 367.
- EUTHYMIUS, Magnus, *Commentaria in evangelia* – P1, 476; P3, 377.
- EUTICIANUS, *Exhortatio ad presbyteros* – P3, 132.
- FLACIUS, Matthias, Illyricus, *Ecclesiastica historia*, I–XIII (Basel, 1564–1574) – P3, 496.
- *[4.] FLAVIUS, Iosephus, *Antiquitates Iudaicae* – P1, 184, 201; P2, 492, 712, 820, 854, 861; P3, 727.
- *[4.] FLAVIUS, Iosephus, *De bello Iudaico* – P2, 545, 546, 712, 854.
- FULGENTIUS, Fabius Claudius Gordianus, *De fide* – P1, 240, 244.
- FULGENTIUS, Fabius Claudius Gordianus, *De incarnatione Filii Dei* – P3, 73.
- FULGENTIUS, Fabius Claudius Gordianus, *Epistolae* – P1, 235, 244.
- GENNADIUS, Massiliensis, *De ecclesiasticis dogmatibus* – P1, 480.
- GENNADIUS, Massiliensis, *De scriptoribus ecclesiasticis* – P3, 507.
- *[65.]? GRATIANI *Decretum*¹¹³⁷ – P1, 247, 362; P2, 715.
- GREGORIUS, Magnus, *Dialogi* – P3, 693.
- GREGORIUS, Magnus, *Epistolae* – P1, 209, 240; P3, 376–377, 391, 412.
- GREGORIUS, Magnus, *Homiliae in evangelia* – P1, 265, 489; P2, 141.
- GREGORIUS, Magnus, *Homiliae in Ezechielem* – P3, 382.
- GREGORIUS, Magnus, *Moralia* – P1, 107; P3, 693.
- GREGORIUS, Magnus, *Regula pastoralis* – P2, 77.
- GREGORIUS, Nazianzenus, *Ad Gregorium Nyssenum* – P3, 507.
- GREGORIUS, Nazianzenus, *Orationes* – P1, 106; P3, 166, 376, 594, 690, 691–692.
- GREGORIUS, Nazianzenus, *Poemata* – P3, 128.
- GREGORIUS, Nyssenus, *Orationes* – P1, 265; P3, 203.
- GREGORIUS, Turonensis, *Libri miraculorum* – P3, 412.
- *[5.] HEGESIPPUS, *Hypomnemata* – P2, 546; P2, 548; P3, 411.
- *[16.] HIERONYMUS, Sophronius Eusebius, *Adversus Iovinianum* – P1, 235, 240, 244, 245, 371; P3, 376, 406.
- *[16.] HIERONYMUS, Sophronius Eusebius, *Apologia aduersus libros Rufini* – P3, 415.
- *[16.] HIERONYMUS, Sophronius Eusebius, *Commentaria in Ezechielem* – P3, 204, 593.
- *[16.] HIERONYMUS, Sophronius Eusebius, *Commentaria in Isaiam* – P3, 376, 692.
- *[16.] HIERONYMUS, Sophronius Eusebius, *Commentaria in Matthaum* – P1, 256; P3, 376.
- *[16.] HIERONYMUS, Sophronius Eusebius, *Contra Vigilantium* – P1, 240; P3, 166, 692, 693.
- *[16.] HIERONYMUS, Sophronius Eusebius, *De virginitate Beatæ Mariae* – P3, 203.

---

¹¹³⁷ Más címen: *Corpus iuris canonici*

- *[16.] HIERONYMUS, Sophronius Eusebius, *Dialogus contra Luciferianos* – P1, 235; P3, 415, 435.
- *[16.] HIERONYMUS, Sophronius Eusebius, *Epistola Pauli ad Hebraeos* – P1, 107.
- *[16.] HIERONYMUS, Sophronius Eusebius, *Epistola Pauli ad Philippenses* – P2, 324.
- *[16.] HIERONYMUS, Sophronius Eusebius, *Epistola Pauli ad Titum* – P1, 241.
- *[16.] HIERONYMUS, Sophronius Eusebius, *Epistolae* – P1, 235, 501, 525; P2, 91; P3, 47, 415, 419, 422, 593, 689, 692.
- *[16.] HIERONYMUS, Sophronius Eusebius, *Liber Psalmorum, II* – P2, 367.
- *[16.] HIERONYMUS, Sophronius Eusebius, *Vita Sancti Hilarionis* – P3, 132, 594.
- *[33.] HILARIUS, Pictaviensis, *Commentarius in Matthaem* – P3, 203.
- *[33.] HILARIUS, Pictaviensis, *De Trinitate* – P1, 501; P3, 376, 391.
- HILDEFONSUS, Toletanus, *De perpetua virginitate Sanctae Mariae* – P3, 126.
- IACOBI *Liturgia* – P1, 480.
- IGNATIUS, Antiochenus, *Epistolae* – P1, 499; P3, 415, 594.
- INNOCENTIUS, III, *Sermones de sanctis* – P3, 126.
- *[18.] IOANNES, Chrysostomus, *Contra Iudaeos, gentiles et haereticos* – P3, 593, 594.
- *[18.] IOANNES, Chrysostomus, *De sacerdotio* – P1, 265; P2, 87, 91; P3, 390.
- *[18.] IOANNES, Chrysostomus, *De virginitate liber unus* – P1, 240.
- *[18.] IOANNES, Chrysostomus, *Expositio in Psalmos* – P1, 235; P3, 411, 686, 692.
- *[18.] IOANNES, Chrysostomus, *Homiliae ad populum Antiochenum* – P1, 236, 488, 501; P2, 367; P3, 691, 692.
- *[18.] IOANNES, Chrysostomus, *Homiliae in Acta apostolorum* – P3, 397, 398, 435.
- *[18.] IOANNES, Chrysostomus, *Homiliae in Epistolam ad Colossenses* – P2, 351.
- *[18.] IOANNES, Chrysostomus, *Homiliae in Epistolam ad Ephesios* – P1, 236, 238; P2, 367.
- *[18.] IOANNES, Chrysostomus, *Homiliae in Epistolam ad Philippenses* – P2, 324; P3, 691, 692.
- *[18.] IOANNES, Chrysostomus, *Homiliae in Epistolam primam ad Corinthios* – P2, 367.
- *[18.] IOANNES, Chrysostomus, *Homiliae in Genesim* – P1, 165; P2, 91, 157; P3, 692.
- *[18.] IOANNES, Chrysostomus, *Homiliae in Isaiam* – P2, 91; P3, 421.
- *[18.] IOANNES, Chrysostomus, *Homiliae in Matthaem* – P1, 106, 118, 236, 256, 265, 494, 524; P2, 91, 367; P3, 203, 376, 439, 593, 692.
- *[18.] IOANNES, Chrysostomus, *In Ioannem* – P2, 87; P3, 390, 419.
- *[18.] IOANNES, Chrysostomus, *Interpretatio in Isaiam prophetam, capita VIII* – P1, 235.
- *[18.] IOANNES, Chrysostomus, *Liturgia* – P1, 480.
- *[18.] IOANNES, Chrysostomus, *Sermones* – P3, 166, 692.
- *[18.] IOANNES, Chrysostomus, *Tomus quintus operum Divi Ioannis Chrysostomi episcopi Constantinopolitani* (Basel, 1522) – P3, 694.
- IOANNES, Damascenus, *Apologia* – P3, 499.

- IOANNES, Damascenus, *De fide orthodoxa* – P1, 106, 475, 487, 502, 518; P3, 203, 691.
- IOANNES, Damascenus, *Sermones de obdormitione virginis* – P3, 537.
- IORDANUS, Lemovicensis, *De origine et rebus gestis Gothorum* – P3, 412.
- IUSTINUS Martyr, *Apologia secunda* – P1, 500.
- *[37.] IRENAEUS, *Adversus haereses* – P1, 106–107, 475, 480, 499; P3, 411, 415, 418, 427.
- ISIDORUS, Hispalensis, *De ecclesiasticis officiis* – P1, 235, 236.
- *[20.] IUSTINIANI *Decretum*¹¹³⁸ – P1, 153.
- IUSTINI *Liturgia* – P1, 480.
- IUVENCUS, Gaius Vettius Aquilinus, *Historia evangelica heroicis versibus conscripta* – P1, 500.
- **[27.] JANSENIUS, Cornelius, *Concordia evangelica* (Leuven, 1549) – P1, 131.
- LACTANTIUS, Lucius Caelius Firmianus, *Divinarum institutionum* – P1, 153; P3, 411.
- LEO, Magnus, *Epistolae* – P1, 236, 240.
- *[36.] LEO, Magnus, *Sermones* – P1, 525; P3, 376, 380, 391, 410, 412, 692.
- LIVIUS, Titus, *Ab urbe condita* – P1, 465.
- **[259.] LUTHER, Martin, *Assertio omnium articulorum M. Lutheri per bullam Leonis X. novissimam damnatorum* (Wittenberg, 1520) – P1, 208, 486.
- LUTHER, Martin, *Catechismus minor* (Frankfurt am Main, 1544) – P2, 371.
- **[259.] LUTHER, Martin, *Condemnatio doctrinalis librorum Martini Lutheri per quosdam magistros nostros Lovanienses et Colonienses facta* ([Augsburg], 1520) – P3, 693.
- **[259.] LUTHER, Martin, *De abroganda Missa privata sententia* (Wittenberg, 1522) – P2, 782.
- **[259.] LUTHER, Martin, *De captivitate Babylonica ecclesiae preludium* ([Basel], 1520) – P1, 486.
- **[259.] LUTHER, Martin, *De servo arbitrio* (Nürnberg, 1526) – P3, 433.
- LUTHER, Martin, *Epistola ad Georgium Spalatinum* (Augsburg, [1519]) – P3, 693.
- LUTHER, Martin, *Epistola ad Wolfgangum Fabricium [...] ultissima* ([Erfurt], 1522) – P3, 693.
- LUTHER, Martin, *Postilla domestica* (Frankfurt an der Oder, 1553) – P3, 499.
- Martyrologium Hieronymianum* – P1, 132.
- Martyrologium Romanum* – P1, 239.¹¹³⁹
- MAXIMUS, Taurinensis, *Homiliae* – P3, 376, 411, 415.
- MAXIMUS, Taurinensis, *Sermones* – P3, 376, 692–693.
- MELANCHTHON, Philipp, *Apologia Confessionis Augustanae* (Wittenberg, 1531) – P2, 365, 581; P3, 165.
- **[92.] MELANCHTHON, Philipp, *Confessio Augustana* (Wittenberg, 1530) – P2, 165.

---

¹¹³⁸ Más címen: *Corpus iuris civilis*

¹¹³⁹ A margón: „Calixt. pri. epi. 2. ca. 4.” I. (Szent) Kallixtus pápa (217–222) levele mártíráktájában maradt fenn.

- MELANCHTHON, Philipp, *Loci communes rerum theologicarum seu hypotyposes theologicae* (Wittenberg, 1521) – P1, 100.
- *[260.] vagy [262.] *Missale Strigoniense* – P1, 364, 459.
- **[1.] NICEPHORUS, Callistus Xanthopulus, *Ecclesiasticae historiae libri decem et octo* – P1, 132, 208, 241, 246, 247; P2, 241; P3, 68, 98, 537.
- *[268.] NICOLAUS, de Lyra, *Responsio ad quendam Iudaeum ex verbis evangelii secundum Matthaeum contra Christum nequiter arguentem* – P1, 131.
- OECUMENIUS, Triccensis, *Commentaria in epistolas Pauli* – P1, 244.
- OPTATUS, Milevitanus, *De schismate Donatistarum* – P3, 411, 415.
- *[154.] ORIGENES, Adamantius, *Commentarius in epistolam Pauli ad Romanos* – P3, 391.
- *[154.] ORIGENES, Adamantius, *Commentaria in evangelium Ioannis* – P3, 593, 594.
- *[154.] ORIGENES, Adamantius, *Commentaria in evangelium Lucae* – P3, 593, 594.
- *[154.] ORIGENES, Adamantius, *Commentaria in evangelium Marci* – P3, 593, 594.
- *[154.] ORIGENES, Adamantius, *Commentaria in evangelium Matthaei* – P3, 375, 376, 404, 405, 593, 594.
- *[154.] ORIGENES, Adamantius, *Contra Celsum* – P3, 165, 693.
- *[154.] ORIGENES, Adamantius, *De principiis* – P1, 106.
- *[154.] ORIGENES, Adamantius, *Homiliae in Exodum* – P2, 367; P3, 375.
- *[154.] ORIGENES, Adamantius, *Homiliae in Leviticum* – P1, 265, 371; P2, 91.
- *[154.] ORIGENES, Adamantius, *Homiliae in Numerum* – P1, 240, 241.
- *[154.] ORIGENES, Adamantius, *Homiliae in Psalmos* – P1, 265; P2, 91.
- OROSIUS, *Historiae* – P3, 411.
- PACIANUS, Barcionensis, *Paraenesis* – P2, 91.
- PASCHASIUS, Radbertus, *De corpore et sanguine Domini* – P1, 479.
- PAULINUS, Nolanus, *Epistolae* – P3, 376, 692.
- PHILASTRIUS, Brixienensis, *De haeresibus* – P1, 235.
- PHILON, *Quod omnis probus liber sit* – P1, 371.
- **[85.] PRIMASIUS, Uticensis, *Commentaria in epistolas Sancti Pauli* – P2, 324.
- PROSPER, Aquitanus, *Carmen de ingratis* – P3, 412.
- PROSPER, Aquitanus, *De vocatione omnium gentium* – P3, 376.
- PRUDENTIUS, Aurelius, Clemens, *Carmina* – P3, 692.
- PRUDENTIUS, Aurelius, Clemens, *Peristephanon* – P3, 411.
- *[32.] PSEUDO-AMBROSIUS (Ambrosiaster), *Commentaria in epistolam ad Corinthios secundam* – P3, 396.
- *[32.] PSEUDO-AMBROSIUS (Ambrosiaster), *Commentaria in epistolam ad Ephesios* – P1, 236.
- *[32.] PSEUDO-AMBROSIUS (Ambrosiaster), *Commentaria in epistolam ad Thessalonicenses secundam* – P3, 423.
- *[32.] PSEUDO-AMBROSIUS (Ambrosiaster), *Commentaria in epistolam ad Timotheum primam* – P3, 415.

- PSEUDO-ANSELMUS (Eckhartus Theotonicus), *Sermones* – P3, 202.
- *[62.] PSEUDO-AUGUSTINUS, *De salutaribus documentis* – P1, 532.
- *[62.] PSEUDO-AUGUSTINUS, *De vera et falsa poenitentia* – P3, 401.
- *[62.] PSEUDO-AUGUSTINUS, *Quaestiones Veteris et Novi testamenti* – P3, 394, 408.
- *[100.] PSEUDO-DIONYSIUS, Areopagites, *De divinis nominibus* – P3, 537.
- *[100.] PSEUDO-DIONYSIUS, Areopagites, *Epistolae* – P2, 91.
- PSEUDO-GREGORIUS, Nyssenus, *De libero arbitrio* – P1, 106.
- PSEUDO-GREGORIUS, Nyssenus, *In mulierem peccatricem* – P2, 91.
- *[18.] PSEUDO-IOANNES, Chrysostomus, *Opus imperfectum in Matthaem* – P1, 517; P3, 427.
- PSEUDO-IOANNES, Damascenus, *Josephat et Barlaam* – P3, 377.
- PSEUDO-IUSTINUS, *Quaestiones et responsiones ad orthodoxos* – P1, 106.
- **[74.] RANSANO, Pietro, *Epitome rerum Hungaricarum* (Nagyszombat, 1579 – RMNy 444) – P3, 551.
- RHEGIUS, Urbanus, *Catechismus minor puerorum* (Wittenberg, 1535) – P3, 193.
- RIVIUS, Johann, *De erroribus pontificiorum seu abusibus ecclesiasticis* (Basel, 1546) – P3, 538.
- RUFINUS, Tyrannius, *Historia ecclesiastica* – P1, 435; P2, 549; P3, 593.
- RUFINUS, Tyrannius, *Praefatio* – P3, 415.
- *[163.] RUPERTUS, Tuitiensis, *Commentaria in Apocalypsim* – P1, 503.
- *[163.] RUPERTUS, Tuitiensis, *De divinis officiis* – P3, 127.
- **[10.] SAUER, Lorenzo, *Vitae sanctorum*, I–VI (Köln, 1570–1575) – P1, 246.
- SEDULIUS, Scotus, *Collectanea in omnes Beati Pauli epistolas* – P3, 507.
- SEVERUS, Sulpicius, *Chronici* – P3, 411.
- SIMEON, Metaphrastes, *Vitae sanctorum* – P3, 203.
- *[3.]? SOCRATES, Scholasticus, *Historia ecclesiastica* – P1, 208; P2, 235; P3, 415.
- *[3.]? SOZOMENUS, Salminius Hermias, *Historia ecclesiastica* – P3, 415.
- SPANGENBERG, Johann, *Margarita Theologica* (Leipzig, 1540) – P3, 190.
- SUETONIUS, Caius, Tranquillus, *De vita XII caesarem libri VIII* – P3, 414.
- Symbolum apostolicum* – P2, 355.
- *[155.] TERTULLIANUS, Quintus Septimius Florens, *Ad uxorem* – P1, 371.
- *[155.] TERTULLIANUS, Quintus Septimius Florens, *Adversus Marcionem* – P1, 107, 476, 516.
- *[155.] TERTULLIANUS, Quintus Septimius Florens, *Apologia adversus gentes* – P3, 422.
- *[155.] TERTULLIANUS, Quintus Septimius Florens, *De poenitentia* – P2, 91.
- *[155.] TERTULLIANUS, Quintus Septimius Florens, *De praescriptionibus adversus haereticos* – P3, 376, 382, 411.
- *[164.] THEODORETUS, Cyrrihi Episcopus, *De Graecarum affectionum curatione* – P3, 166, 692.

- *[164.] THEODORETUS, Cyrri Episcopus, *Explanatio in Canticum canticorum* – P3, 376.
- *[3.]? vagy [164.] THEODORETUS, Cyrri Episcopus, *Historia ecclesiastica* – P3, 594.
- *[164.] THEODORETUS, Cyrri Episcopus, *Interpretatio in Danielelem* – P3, 419.
- *[164.] THEODORETUS, Cyrri Episcopus, *Interpretatio in Psalmos* – P2, 367; P3, 412.
- **[60.] THEOPHYLACTUS, Ohridensis, *Commentarius in epistolam ad Philippenses* – P2, 324.
- **[60.] THEOPHYLACTUS, Ohridensis, *Commentarius in epistolam primam ad Corinthios* – P1, 244.
- THEOPHYLACTUS, Ohridensis, *Enarratio in evangelium Ioannis* – P1, 487.
- THEOPHYLACTUS, Ohridensis, *Enarratio in evangelium Lucae* – P1, 524; P3, 377.
- THEOPHYLACTUS, Ohridensis, *Enarratio in evangelium Matthaei* – P3, 204.
- **[28.] THOMAS, Aquinas, *Super epistolam Beati Pauli ad Philippenses lectura* – P2, 324.
- VERGILIUS, Publius, Maro, *Aeneis* – P1, 465.
- VINCENTIUS, Lirinensis, *Commonitoria* – P1, 209; P3, 415.
- WESTPHAL, Joachim, *Ioachimi Westphali iusta defensio adversus insignia mendacia Ioannis a Lasco, qu[a]e in epistola ad serenissimum Poloni[a]e Regem (Strasbourg, 1557)* – P2, 365.
- ZWINGLI, Ulrich, *De vera et falsa religione (Zürich, 1525)* – P3, 204.

Nem azonosítható helyek: Tertul. 1. ad Cor. 7. – P1, 244.;¹¹⁴⁰ Augustinus – P1, 326.;¹¹⁴¹ [Chrysostomus.] Hom: de sancto Philagon. – P2, 367.;¹¹⁴² Chrysost. – P2, 808.;¹¹⁴³ [Ambrosius] Oratione in auxen: de basil: traden: – P2, 831.;¹¹⁴⁴ [Cyprianus] Serm: de Epiphania. – P3, 690.;¹¹⁴⁵ Bucerus ad Episcopum Abricensem – P3, 694.¹¹⁴⁶

A posztillák tételesen hivatkozott forrásanyaga – nem számolva a 7 azonosítatlan forrásmegjelölést – a következőket mutatja: Telegdi összesen 124 szerző 290 művére – ide számítva a 14 egyetemes vagy egyháztartományi zsinatra vonatkozó hivatkozást, valamint a 3 liturgikus művet, melyek a papi élet mindennapi segédkönyvei voltak – hivatkozott, összesen 631 alkalommal. A 7 azonosítatlan tételt külön kategóriába soroltam: 4 egyházatyja – Quintus

¹¹⁴⁰ Tertullianusnak nem maradt fenn kommentárja Szent Pál apostolnak a *Korintusiakhoz írt első leveléhez*.

¹¹⁴¹ A Kudora által felfedezett Augustinus-kompiláció (lásd 494. jegyzet) mellett szintén nincs pontos locusjelölés, Telegdi ezeket minden bizonnyal fejből idézte, csak arra nem emlékezett, hogy mely művéből merítette a szövegrészt.

¹¹⁴² Aranyzájú Szent János azonosíthatatlan homíliája.

¹¹⁴³ Szent Ágoston munkájához hasonlóan az Aranyzájú Szent János-citátumot is fejből idézhette.

¹¹⁴⁴ Szent Ambrus azonosíthatatlan beszéde.

¹¹⁴⁵ Szent Cipriánnak nem maradt fenn beszédgyűjteménye.

¹¹⁴⁶ Martin Bucer levelét az avranches-i püspökhöz nem találtam.

Septimius Florens Tertullianus, Aranyszájú Szent János, Szent Ágoston és Karthágói Szent Ciprián – és 1 kortárs protestáns szerző (Martin Bucer) valamely művére vonatkoznak.

Telegdi hivatkozott forrásait mind kronologikus, mind tematikus kategóriákra osztottam. Az alábbi diagramon a tárgymegjelölések mellett zárójelben a hivatkozott szerzők (zsinatok esetében a zsinatok), attól elválasztva hivatkozott műveik száma szerepel. A diagram adatbázisa a citációk és utalások számát mutatja.

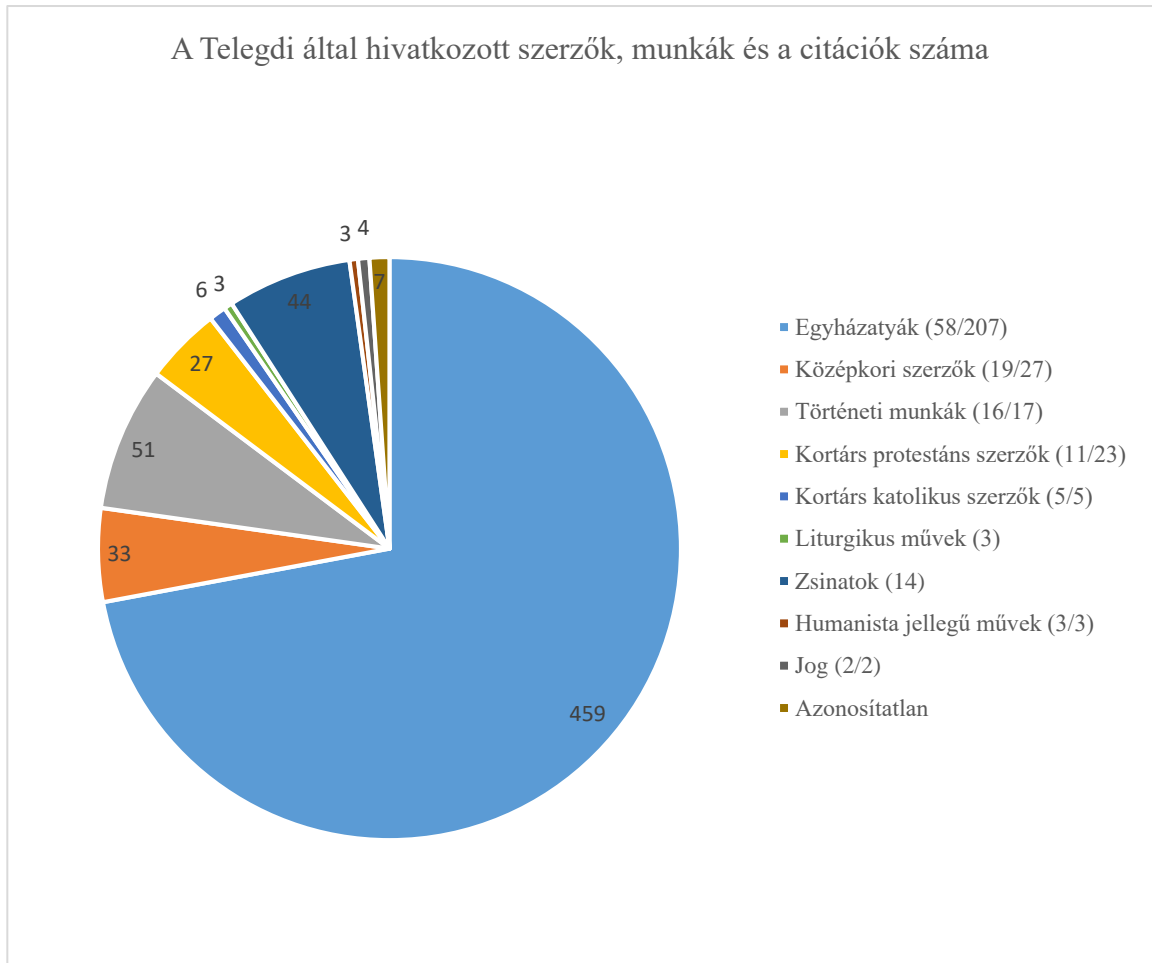
Az ókori és középkori egyháztörténet-írók – Kaiszareiai Szent Eusebiosz, Szókratész Szkholasztikosz, Niképhorosz Kallisztosz Xanthopoulosz, Szalminiosz Hermiasz Szozomenosz, Türoszi Szent Theodorétosz és Flavius Magnus Aurelius Cassidorus Senator¹¹⁴⁷ – munkáit a legtöbb irodalomtörténeti és teológiai munka és forráskiadás az egyházatyák munkái közé sorolja, funkcionális okokból – nem dogmatikai tanúság, hanem exemplumanyag – a történeti irodalom kategóriájába illesztettem.

---

¹¹⁴⁷ Érdemes megemlíteni, hogy noha a gyűjteményes egyháztörténeti vállalkozás (*Ecclesiasticae historicae auctores* [Basel, 1549]) – a 14. századi bizánci Niképhoroszt leszámítva – közli Theodorosz Anagnosztosz egyháztörténetét és Victor Vitensis történelmi munkáját Karthágó és Africa provincia ariánus vandál megszállásáról, ezeket Telegdi mégsem illesztette exemplumanyagába.

A Telegdi által hivatkozott szerzők, munkák és a citációk száma

5. számú melléklet

Telegdi Miklós posztilláinak részletes tartalomjegyzéke és a prédikációk perikoparendje

TELEGDI Miklós, <i>Az evangeliomoknac, mellyeket vasarnapokon és egyéb innepeken esztendoe által az anyaszentegyhazba olvasni es predicalni szoktanac, magyarazattyanac elseo resze, mely magaba foglallya az adventtiul fogua husuetig valo vasanapi euangeliomokat egynehany egyéb innepeknek... euangeliomiual es az oltari szentsegrül valo három predicatioual egytembe</i> , Bécs, 1577 (RMNy 374).			
AZ INNEPEKNEC MELLYEKNEC EVANGELIOMIT EBBEN E RESZBEN talalod neuc es számoc.		p.)(1v]	
REVERENDISSIMIS DOMINIS, ECCLESIAE DEI IN REGNO HVNGARIAE EPISCOPIIS, Dominis et Patronis suis, Nicolaus Telegdinus Praepositus Ecclesiae Strigoniensis Gratiam et misericordiam et pacem optat a Deo patre et Christo Iesu Domino nostro.		p.)(2r-)(5v]	
AZ KERESZTYEN OLVASOKNAC.		p.)(6r-)(8v]	
A FALVKON TANETO EGYIGYV IAMBOR EGYHAZI EMBEREKNEC.		p.)(9r-v]	
[MONOSZLÓY András,] EPIGRAMMA AD LECTOREM.		p.)(10r]	
[PÉCSI Lukács], LIBER AD LECTOREM.		p.)(10v]	
		Perikopa (<i>Missale Strigoniense</i>)	Perikopa (TELEGDI 1577) – eltérések
Elseo Aduent vasarnap.	p. 1–15	Mt 21,1–9	Róm 13,11–14 ¹¹⁴⁸
Masodic Aduent vasarnap.	p. 15–30	Lk 21,25–33	
Harmadic Aduent vasarnap.	p. 31–47	Mt 11,2–10	
Negyedic Aduent vasarnap.	p. 48–62	Jn 1,19–28	

¹¹⁴⁸ „Ez mai Euangeliomot meg talalod virag vasarnapon.” P1, 3. – A szentleckét magyarázza, mert ez az evangéliumi szakasz előjön virágvasárnapon is. A magyarázott epistola ugyanaz, mint a *Missale Strigoniense* előírása.

Karachon. Az mi urunc Iesus Christusnac születesene napia.	p. 63–79	Lk 2,1–14	
Vgyan azon napi mas Euangeliom kit szent Lukach irt meg, II. reszeben.	p. 79–86	Lk 2,15–20	
Vrunc Szuletesserul enekek, mellyeket Szoktunc ez inepkebe, Predicatio elöt, es predicatio utan enekelni. – Elseo. <i>Dlcheretes az gyermek...</i> – Masodic. <i>Nagy öröm nem ez nekünc mert Christus születec...</i> – Harmadic. <i>GYermec születec Betlehemben, betlehemben...</i> – Negyedec. <i>Collaudemus. Ier dicheriüc ier dicheriüc az Christus Iesust...</i> – Oetoedic. <i>Gratus nunc etc. HALat adgyunc mindnyaian az vr istennec...</i>			p. 87–91
Szent Istuan napia.	p. 92–111	Mt 23,34–39	
Szent Ianos Euangelista napia.	p. 112–123	Jn 21,19–24	
Apro szentec napia.	p. 123–139	Mt 2,13–18	
Karachon utan ualo vasarnap.	p. 140–156	Lk 2,33–40	
Kis karachon. Az mi urunknac koernyul metelkedese napia.	p. 156–170	Lk 2,21	
Az ui esztendoeruel ualo Predicatio. – Az ui esztendoe eneke. <i>NEkünc születec mennyei kiraly...</i>	p. 170–181		
Viz kereszt napia.	p. 182–196	Mt 2,1–12	
Vgyan azon napon, mas Euangeliom.	p. 197–212	Mt 3,13–17 ¹⁴⁹	
Viz kereszt nap utan elseo vasarnap.	p. 212–227	Lk 2,42–52	

¹⁴⁹ A misekönyv vízkereszt nyolcadának vasárnapjára rendeli ezt az evangéliumot.

Viz kereszt nap utan ualo masod vasarnap.	p. 228–257	Jn 2,1–11	
Viz kereszt nap utan, harmadic Vasarnap.	p. 258–272	Mt 8,1–13	
Viz kereszt nap utan ualo negyedic vasarnap.	p. 273–289	Mt 8,23–27	
Viz kereszt utan, oetoedic Vasarnap.	p. 289–306	Mt 13,24–30	
Septuagesima, Vasarnap.	p. 307–327	Mt 20,1–16	
Sexagesima Vasarnap.	p. 328–342	Lk 8,4–15	
Quinquagesima, Vasarnap.	p. 342–358	Lk 18,31–43	
Inuocauit. Elsoe boeiti Vasarnap, kit a' koesseg boeit eloe uasarnapnac neuez.	p. 358–381	Mt 4,1–11	
Reminiscere. Masodic boeiti vasarnap, kit az koesseg neuetlen vasarnapnakis hi.	p. 382–396	Mt 15,21–28	
Oculi. Harmadic boeiti vasarnap, kit boeit kozep vasarnapnac hiuunc.	p. 396–413	Lk 11,14–28	
Laetare. Nagyedic boeiti vasarnap, mellyet Gusaly vasarnapnac neuez a' parasztsag.	p. 414–431	Jn 6,1–15	
Iudica. Oetoedic boeiti vasarnap, kit siket vasarnapnakis neuez nec.	p. 432–450	Jn 8,46–59	
Virag Vasarnap.	p. 451–470	Mt 21,1–9	
Nagi Heetben, Az vr vachoraiarul ualo Praedicatio.			p. 471–537
<i>Elsoe Praedicatio, Az oltari szentseg nec szerzeteserül, es az kenyernec, bornac, Christus testeue es uereue ualo ualtoztatarul.</i>			Mt 26,26–28
<i>Masodic Predicatio. A Christus testenec az oltari szentsegben bizonyos ielen uoltarul.</i>			Mk 14,22–24

<i>Harmadic Predicatio. Az oltari szentsegeben ualo peldazatrul: Es ugyan azon szentsegnec uetelerül es hasznairul.</i>			1Kor 11,23–29
Nagy Choetoertoec.	p. 537–547	Jn 13,1–15	
Nagy Penteki Pedicatio. Mely az mi vrunknac Iesus Christusnac ken szenedesenec, halalanac, az negy Euangelistaktul meg iratot Historiaiat, roeuid magyarazattyauul egyetembe, magaba foglallya.	p. 548–600	Jn 18,1–19,42	
Vgyan azon napi mas predicatio. Az Christusnac el temetteteserul: kennyanc halalanac boechületirül, hasznairül es iduesseges elmelkedeserül.	p. 601–613	Jn 18,1–19,42	
AZ MINEMV ^e FEO DOLGOKRVL EBBEN E KOENYVECHKEBEN EMLEKEZET VAGYON, AZOKNAC MINDEniket hanyadic leuelen kellyen meg keresni, imez köuetkezendö az ABC rendi szerent iratot iegyzes meg mutattya.			p. q4r–R2r
AZ MINEMV VETKEC A NYOMtatasba toertenenec, azoknac meg igazetasarul valo iegyzes.			p. [R2v–R3r]
Ez, e vége a könyuunec elsee reszenec...			p. [R3v]

<i>TELEGDI Miklós, Az evangeliomoknac, mellyeket vasarnapokon es egyeb innepeken esztendö által az anyaszentegyhazban oluasni es praedicallani szoktanac, magyarazattyanc masodic része, mely magaban foglallya hvsvettvl adventig valo vasarnapi evangeliomokat egy nehany egyeb innepekne... evangeliomiual egyetembe, Nagyszombat, 1578 (RMNy 418).</i>		
AZ JNNEPEKNEC, mellyekne Euangeliomit ebben e' részben talalod neuec es szamoc.		p. [](1v)
A KERESTIEN OLVASOKNAC.		p.)(2r–[])(8v)
	Perikopa (<i>Missale Strigoniense</i>)	Perikopa (TELEGDI 1578) – eltérések

HVSVET A MI VRVNC IESVS CHRISTVSNAC FEL TAMADASA NAPIA.	p. 1–27	Mk 16,1–7	
VGIAN AZON NAPI MASODIC PRAEDICATIO.	p. 27–39	1Kor 5,7–8	
HVSVETI ENEKEC. – Első. <i>CHristus fel tamada...</i> – MASODIC. SVRREXIT CHRISTVS HODIE. <i>FEL tamat Christus ez napon alleluia...</i>			p. 39–41
HVSVET HETFOE.	p. 42–61	Lk 24,13–35	
HVSVET KED.	p. 61–74	Lk 24,36–47	
ELSŐ VASARNAP HVSVET VTAN.	p. 75–98	Jn 20,19–31	
HVSVET VTAN MASODIC VASARNAP.	p. 98–118	Jn 10,11–16	
HVSVET VTAN HARMADIC VASARNAP.	p. 118–138	Jn 16,16–22	
HVSVET VTAN NEGYEDIC VASARNAP.	p. 138–167	Jn 16,5–15	
HVSVET VTAN ÖTÖDIC VASARNAP: MELLYET KERESZT IARO VASARNAPnac neuezünc.	p. 167–190	Jn 16,23–30	
KERESZT IARO HETFÖ.	p. 190–201	Lk 11,5–13	
ALDOZO. AZ VRNAC MENYBE MENETELE NAPIA.	p. 201–219	Mk 16,14–20	
VGIAN AZON NAPI MASODIC PRAEDICATIO AZ EPISTOLABOL.	p. 219–231	ApCsel 1,1–11	
ALDOZO NAP VTAN VALO VASARNAP.	p. 235–249	Jn 15,26–16,4	
PINKÖSD NAPIA.	p. 249–266	Jn 14,23–31	

VGIAN AZON NAPI MASODIC PRAEDICATIO: AZ EPISTOLABOL.	p. 266–279	ApCsel 2,1–11	
PINKÖSD HETFÖI.	p. 279–293	Jn 3,16–21	
PINKÖSD KED.	p. 293–313	Jn 10,1–10	
SZENTHAROMSAG NAPIA.	p. 313–357	Jn 15,26–16,4	Jn 3,1–15 ¹¹⁵⁰
VR NAPIA.	p. 357–374	Jn 6,56–59	
SZENTHAROMSAG NAP VTAN ELSŐ VASARNAP.	p. 374–391	Lk 16,19–31	
SZENTHAROMSAG NAP VTAN MASIC VASARNAP.	p. 391–409	Lk 14,16–24	
SZENTHAROMSAG NAP VTAN HARMADIC VASARNAP.	p. 409–427	Lk 15,1–10	
SZENTHAROMSAG NAP VTAN III. VASARNAP.	p. 427–443	Lk 6,36–42	
SZENTHAROMSAG NAP VTAN V. VASARNAP.	p. 443–461	Lk 5,1–11	
SZENTHAROMSAG NAP VTAN HATODIC VASARNAP.	p. 461–478	Mt 5,20–24	
SZENTHAROMSAG NAP VTAN HETEDIC VASARNAP.	p. 479–497	Mk 8,1–9	
SZENTHAROMSAG NAP VTAN NYOLCZADIC VASARNAP.	p. 497–515	Mt 7,15–21	
SZENTHAROMSAG NAP VTAN IX. VASARNAP.	p. 516–535	Lk 16,1–9	
SZENTHAROMSAG NAP VTAN TIZEDIC VASARNAP.	p. 536–559	Lk 19,41–47	

¹¹⁵⁰ Telegdi expliciten nem utal az eltérésre. Minden bizonnyal a Szentháromság tanának szemléletesebb bemutatására választotta ezt az evangéliumi szakaszt (Jézus Nikodémussal való beszélgetését).

SZENTHAROMSAG NAP VTAN TIZENEGGYEDIC VASARNAP.	p. 559–581	Lk 18,9–14	
SZENTHAROMSAG NAP VTAN TIZENKETTÖDIC VASARNAP.	p. 582–601	Mk 7,31–37	
SZENTHAROMSAG NAP VTAN TIZENHARMADIC VASARNAP.	p. 601–620	Lk 10,23–37	
SZENTHAROMSAG NAP VTAN TIZENNEGYEDIC VASARNAP.	p. 620–644	Lk 17,11–19	
SZENTHAROMSAG NAP VTAN TIZENÖTÖDIC VASARNAP.	p. 644–665	Mt 6,24–33	
SZENTHAROMSAG NAP VTAN TIZENHATODIC VASARNAP.	p. 665–685	Lk 7,11–16	
SZENTHAROMSAG NAP VTAN TIZENHETEDIC VASARNAP.	p. 685–707	Lk 14,1–11	
SZENTHAROMSAG NAP VTAN TIZENNYOLCZADIC VASARNAP.	p. 707–727	Mt 22,34–46	
SZENTHAROMSAG NAP VTAN TIZENKILENCZEDIC VASARNAP.	p. 727–745	Mt 9,1–8	
SZENTHAROMSAG NAP VTAN HVSZADIC VASARNAP.	p. 745–770	Mt 22,1–14	
SZENTHAROMSAG NAP VTAN HVSZONEGYGYEDIC VASARNAP.	p. 770–791	Jn 4,46–53	
SZENTHAROMSAG NAP VTAN HVSONKETTÖDIC VASARNAP.	p. 791–812	Mt 18,23–35	

SZENTHAROMSAG NAP VTAN HVSZON HARMADIC VASARNAP.	p. 812–832	Mt 22,15–21	Mt 22,15–22 ¹¹⁵¹
SZENTHAROMSAG NAP VTAN HVSZONNEGYEDIC VASARNAP.	p. 832–849	Jn 6,5–11	Mt 9,18–26 ¹¹⁵²
SZENTHAROMSAG NAP VTAN HVSZON ÖTÖDIC VASARNAP.	p. 850–872		Mt 24,15–28
EGYHAZ SZENTELESNEC NAPIA. ¹¹⁵³	p. 872–892		Lk 19,1–10
FŐ DOLGOKAT, MELYEKRŐL E KÖNYVBE emlekezet vagyon, hanyadic leuelen kellyen meg talalni.			p. Lr–[L6r]

<i>TELEGDI Miklós, Az evangeliomoknak, mellyeket vasarnapokon es egyéb innepeken esztendő által az anyaszentegyházban olvasni es praedicallani szoktanac, magyarazattyánac harmadik része, mely magaban foglallya a szentec innepire ualo euangeliomokat, Nagyszombat, 1580 (RMNy 474).</i>			
A KERESTYEN OLVASOKNAC.			p.)(2[r]–[l](4v]
		Perikopa (<i>Missale Strigoniense</i>)	Perikopa (TELEGDI 1580a) – eltérések
SZENT ANDRAS APOSTOL NAPIA.	p. 1–25	Mt 4,18–22	

¹¹⁵¹ Az utolsó mondat nem szerepel a misekönyvben, Telegdi lekerekítette. A farizeusok eloldalgása jobban szemlélteti megszegyenülésüket.

¹¹⁵² Jairus leányának és a vérfolyásos asszony meggyógyításának történetét afféle „pótlékként” írja elő a liturgikus rendtartás. Amennyiben – változó ünnep lévén – korán van a húsvét, és nincs mód az összes vízkereszt utáni vasárnap megünneplésére (korábban kell kezdeni a böjtelő, illetve a nagyböjt időszakát), akkor ez a vasárnapi perikopa a Szentháromság nap utáni évközi idő utolsó előtti vasárnapjára kerülhet, amennyiben a vasárnapok száma ezt megengedi. A következő vasárnapi evangéliumi szakasz nem elhagyható, az azt követő vasárnap pedig új egyházi év kezdődik.

¹¹⁵³ A templom felszentelésének ünnepe (*dedicationis ecclesiae*) nem azonos a templom védőszentjének ünnepével. VIZKELETY 2004, 122–123.

SZENT MIKLOS PISPEC NAPIA.	p. 25–52	Mt 25,14–23	Lk 19,11–27
BODOG ASZONNAC FOGANTATASA NAPIA.	p. 52–75	Mt 1,1–16	Lk 11,27–28
SZENT THAMAS APOSTOL NAPIA.	p. 75–88	Jn 20,24–31	
SZENT PAL FORDVLASA: AVAGY MEG TERESE NAPIA.	p. 88–104	Lk 16,1–9	Mt 19,27–29 ¹¹⁵⁴
GYERTYA SZENTELŐ BODOG ASZONY NAPIA.	p. 105–133	Lk 2,22–32	
SZENT MATHIAS APOSTOL NAPIA.	p. 133–155	Mt 11,25–30	
SZENT GERGELY PAPA NAPIA.	p. 155–175	Mt 25,14–23	Mt 5,13–20
GYÜMÖLCH OLTO BODOG ASZON NAPIA.	p. 175–215	Lk 1,26–38	
SZENT ALBERT PISPÖC, ES MARTYR NAPIA.	p. 216–231	Jn 15,1–7	
SZ. GYÖRGY MARTYR NAPIA.	p. 231–251	Jn 15,1–7	
SZENT MARC EVANGELISTA NAPIA.	p. 252–271	Jn 15,1–7	Ef 4,7–13 ¹¹⁵⁵
SZENT PHILÖP SZENT IAKAB NAPIA.	p. 271–303	Jn 14,1–13	
A SZ. KERESZT MEG TALALTATASANAC NAPIA.	p. 304–321	Jn 3,1–15	Jn 12,31–36
KERESZTELŐ SZENT IANOSNAC SZÜLETESE NAPIA. KIT SZENT IVAN NAPIANAC NEUEZ A' KÖSSÉG.	p. 321–346	Lk 1,57–68	Lk 1,57–79 ¹¹⁵⁶

¹¹⁵⁴ Szentháromság napja utáni 9. vasárnapon már volt ez a szakasz, így más szöveghelyet választott.

¹¹⁵⁵ Az előző két napon az azonos evangéliumi szakaszt magyarázta, most az epistolát.

¹¹⁵⁶ A teljes Zakariás-benedictus szövegét közli.

SZENT LASZLO KIRALY NAPIA.	p. 346–365	Mt 24,42–47	Mt 24,42–51 ¹¹⁵⁷
SZENT PETER ES SZENT PAL APOSTOL NAPIA.	p. 365–416	Mt 16,13–19	
VGYAN AZON NAPra más Praedicatio: Melyben meg bizonytatic, hogy a' Papa, az az, a' Romai Pispöc nem Antichristus. De azoc, a' kic ütet annac neuezic, az Antichristusnac tagiai.	p. 416–439		tematikus apologetikai szermó a pápaságról
BODOG ASZONY LATOGATASANAC NAPIA.	p. 440–454	Lk 1,39–56	
SZENT MARGIT ASZONY NAPIA.	p. 454–462	Mt 13,44–52	
SZENT MARIA MAGDOLNA ASZONY NAPIA.	p. 463–480	Lk 7,36–50	
SZENT IAKAB APOSTOL NAPIA.	p. 481–495	Mt 20,20–23	
HAVI BODOG ASZONY NAPIA.	p. 495–510	Lk 11,27–28	a <i>Salve regina</i> magyarázata
VR SZENE VALTOZATTYANAC NAPIA.	p. 510–524	Mt 10,16–22	
NAGY BODOG ASZONY NAPIA.	p. 524–540	Lk 10,38–42	
SZENT ISTVAN KIRALY NAPIA.	p. 540–557	Mt 25,14–23	Mt 13,31–33 ¹¹⁵⁸
SZENT BERTALAN APOSTOL NAPIA.	p. 557–574	Lk 22,24–30	

¹¹⁵⁷ A 24. rész végéig közli a textust.

¹¹⁵⁸ „Azert akarom mostan ezt ez Euangeliomot magyarázni, miuel hogy ma szent Istvan kiraly napia vagyon. ki mi nekünc nem chac kiralyunc, hanem Apostolunkis volt, mert az Isten igeie, melynec ereie adatic előnkbe a' mustar magrul es a' kouaszrul valo pelda beszedeiben, az ü gond viselése es szoraglatossága miat kezdetet ez országban nyiluan es szerte szerent mindenüt praedicaltatni, es a' mi eleink ü általa hozattanac a' Iesus Christusnac, igaz esmeretire.” P3, 541.

A SZVZ MARIANAC SZÜLETESE NAPIA, MELLYET KIS ASZONY NAPIANAC neuez a' kösseg.	p. 575–590	Mt 1,1–16	
SZENT KERESZT FEL MAGASZTALTATASANAC NAPIA.	p. 590–603	Jn 12,32–36	Jn 3,13–15
SZENT MATE APOSTOL ES EVANGELISTA NAPIA.	p. 603–616	Mt 9,9–13	
SZENT MIHALY NAPIA.	p. 616–635	Mt 18,1–10	Mt 18,1–11 ¹¹⁵⁹
SZENT LVKACH EVANGELISTA NAPIA.	p. 635–654	Lk 10,1–7	Lk 10,1–12 ¹¹⁶⁰
SZENT SIMON ES SZENT JVDAS APOSTOLOK NAPIA.	p. 654–664	Jn 15,12–16	Jn 15,12–25 ¹¹⁶¹
MIND SZENT NAPIA.	p. 664–694	Mt 5,1–12	
SZENT IMRE HERCZEG NAPIA.	p. 694–705	Mt 1,1–16	Lk 11,33–36
SZENT MARTON PISPÖC NAPIA.	p. 705–719	Lk 12,35–44	Lk 12,35–41 ¹¹⁶²
SZENT ERSEBET ASZON NAPIA.	p. 719–729	Mt 13,44–52	ApCsel 9,31–42 ¹¹⁶³
SZENT KATALIN ASZONY NAPIA.	p. 730–746	Mt 25,1–13	
SZENT LÖRINCZ NAPIA. ¹¹⁶⁴	p. 746–757	Jn 12,24–26	

¹¹⁵⁹ Végig viszi a rész végéig az utolsó mondattal.

¹¹⁶⁰ Szintén bővíti az előírt perikopát.

¹¹⁶¹ Szintén kiegészítés.

¹¹⁶² Telegdi itt rövidít.

¹¹⁶³ A *Missale Strigoniense* e napra a Péld 31,10–31 részt adja meg. „Szükseg nem chac az Euangeliomot (kibe a' mint szent Lukach mongya, azoc a' dolgoc irattanac meg, mellyeket Christus chelekedet es tanétot) hanem az Apostoloknac chelekedetirül iartot könyuetis oluasni es magyarazni a' keresztyeni gyülekezetbe.” P3, 720.

¹¹⁶⁴ „*Mely Kis aszony hauánac tizedic napan esic, de ott el feletkeztünc uolt fellöle.*” P3, 746.

FŐ DOLGOKAT, MELLYEKRÜL E KÖNYVBE emlekezet vagyon, hanyadic leuelen kellyen meg talalni.	p. [Ccb4r]– [Ccc4r]
--	------------------------

6. számú melléklet

Telegdi Egynéhány jeles okai, Monoszlóy András *Apológiája*, valamint Pázmány Péter *Tíz bizonyása* és a *Kalauz* tartalmának részletes összehasonlítása

<i>Egynéhány jeles okai</i>	<i>Apológia</i>	<i>Tíz bizonyás</i>	<i>Kalauz (1637)¹¹⁶⁵</i>
1. (az újítók) bálványoznak	<p>I. (az úítók) bálványoznak</p> <p>1. az Anyaszentegyház főpásztorai nem farkasok</p> <p>2. az Anyaszentegyház nem bálványozó</p> <p>3. az újítók bálványoznak</p> <p>4. az újítók egyéb szidalmazásaira nem felel</p>	1. (az új tanítók/tudományok) tanítómestere a pokolbeli ördög volt	1. racionális teológia
2. az ördöggel társalkodnak	<p>II. elvetik a szentmisét és a szentségeket</p> <p>1. a szentmise szükséges és valós áldozat</p> <p>2. az ételt-italt és a házasságot nem tiltja (általánosságban) az Anyaszentegyház</p> <p>3. Isten igéjét tiszteljük</p> <p>4. aki az ördöggel cimborál, az ördög része tudományával egyetemben</p>	2. szabadságot adnak a bűnre	2. fundamentális teológia

¹¹⁶⁵ A *Kalauz* harmadik kiadásának részletes tartalomjegyzékét lásd: HARGITTAY 2019, 165–208.

3. hamis próféták	<p>III. megvetik Krisztus Anyaszentegyházát</p> <p>1. az igaz Anyaszentegyház el nem rejtetik</p> <p>2. ubiquitas</p> <p>3. búcsúk</p> <p>4. aki az egyességből kivált, eretnek</p> <p>5. az apostolok idejétől fogva voltak szerzetesek</p>	3. rágalmozásukkal rúttják az igaz hitet	3. Általánosságban a protestánsok ellen
4. elvetik az egyházi hierarchiát	<p>IV. megvetik a zsinatokat</p> <p>1. a zsinatok nem tanítanak eretnekséget</p> <p>2. Mi a köszikla, melyen az Anyaszentegyház éppített?</p>	4. nem a logika rendje szerint épülnek fel, sőt egymással is ellent mondanak	4. a lutheránusok (az <i>Ágostai hitvallás</i> és a <i>Formula concordiae</i>) ellen
5. megváltoztatják a <i>Szentírást</i>	V. megvetik Isten igéjét	5. a régi eretnekségeket követik	5. Kálvin ellen (<i>Institutio</i> -kritika)
6. hamisan értelmezik a <i>Szentírást</i>	VI. úgy vélik, egyedül a hit üdvözít	6. semmibe veszik a hit alapjait (dogmatika és szentségtan)	6. a szenthagyomány védelmében
7. félremagyarázzák az egyházatyákat	VII. félremagyarázzák az egyházatyákat	7. a <i>Szentírást</i> megrövidítik és helytelenül magyarázzák (nem az Anyaszentegyház hagyománya és az egyházatyák szerint)	7. a <i>Szentírásról</i>
8. megvetik a pápát	VIII. megvetik az egyházi hierarchiát	8. magaviseletük botránykeltő, és hamis pásztorok	8. az Anyaszentegyházról

	1. nincs hierarchiájuk 2. a pápa Szent Péter apostol utódja		
9. követik a régi eretnekségeket	IX. régi eretnekségeket követnek	9. saját lelkiismeretük ellenére reformálták az egyházat, és szakadást szítottak	9. csak a katolikus Anyaszentegyház igaz Anyaszentegyház
10. állításaik ellent mondanak egymásnak	X. állításaik ellent mondanak egymásnak	10. sem Isten, sem ember előtt nem adhatják okát az Anyaszentegyházról való elszakadásuknak	10. a pápaságról
11. irigyek (világi javak és hatalom)	XI. irigyek (világi javak és hatalom)		11. az Oltáriszentségről
12. nem hisznek saját hitvallásukban sem	XII. nem hisznek saját hitvallásukban sem – az igaz keresztények egységesek a hitben		12. az üdvözülésről
13. hazugságokkal rágalmaznak	XIII. hazugságokkal rágalmaznak – Monoszlóy ezekre nem felel		13. a szentekről
14. káromolják Istent és a megdicsőült szenteket	XIV. nem tisztelik Szűz Máriát, elvetik a szeplőtelen fogantatást		14. a tisztítóhelyről
15. testi-lelki szabadosságra buzdítanak	XV. testi-lelki szabadosságra buzdítanak		15. három protestáns rágalom cáfolata
16. mások szemében a szálkát keresik, míg magukéban a gerendát sem látják	XVI. becsmérlik a házasságot		Kiegészítés: 1. Miért nem felelnek a <i>Kalauzra</i> a reformátusok? 2. Mivel bizonyítják egyházuk régiségét

			és eredetét a reformátusok? ¹¹⁶⁶
17. gyalázatosan beszélnek és káromkodnak	XVII. gyalázatosan beszélnek és káromkodnak (különösen Luter több írásában)		
18. megvetik a szenthagyományt	XVIII. megvetik a szenthagyományt		
19. megmásítják a dogmatikus tanítást	XIX. megmásítják a dogmatikai tanítást		
20. a katolikus Anyaszentegyház szerte elterjedt az egész világon, az ő tanaik nem	XX. a katolikus Anyaszentegyház szerte elterjedt az egész világon, az ő tanaik nem		
21. hamis csodáik vannak	XXI. hamis csodáik vannak		
22. nem térítenek	XXII. nem térítenek		
23. nem tisztelik a dicsőült szenteket	XXIII. nem tisztelik a dicsőült szenteket		
24. nem egységesek, és minden gonoszsággal teljeseek (vérszomjasak stb.)	XXIV. nem egységesek		
	<p>Monoszlóy a pápaság védelmében:</p> <p>I. a pápa megvetéséből sok eretnekség támadt</p> <p>II. Mi az Antikrisztus?</p>		

¹¹⁶⁶ A talán legfontosabb kontroverz teológiai kérdéstről lásd: BITSKEY 2000b.

	<p>III. Válasz Dávid Jánosnak az Antikrisztusról:</p> <p>1. a pápa az Anyaszentegyház látható feje</p> <p>2. az antikrisztus lehet metafora, mint Szent János apostolnál, de egy valódi Antikrisztus is lesz</p> <p>3. a pápa nem lehet antikrisztus, mert a pápa a hamis istenek ellen tusakodik (példa a Pentheon megnyitása)</p> <p>4. Dávid a régi eretnekek példáját követi</p> <p>5. Dávid helytelenül értelmezi az aeonokat (Melanchthon és nem Szent Ágoston szerint)</p>		
--	---	--	--

11. Források és szakirodalom

A jegyzékben a periodikumokat és a könyvsorozatokat a helyesírási szabályzat alapján közlöm,¹¹⁶⁷ a közgyűjteményi évkönyveket is periodikumnak fogtam fel. Amennyiben egy periodika oldalszámozása évenként történik, ott csak rövidített címét, évkörét és a hivatkozott tanulmány terjedelmét adtam meg, ha azonban egy évkörön belül bármikor új lapszámozás kezdődik, ott az alábbi formátum szerint jártam el: [évfolyam]([évkör])/[lapszám], [oldalszám]. A címléírásokat az Irodalomtörténeti Közlemények korábbi címléírásai alapelvei szerint készítettem. Az 1945 előtti kiadványok esetén csak jelentős és nevesített kiadót adtam meg. A nyelv- és irodalomtudományi doktori iskolák gyakorlatának megfelelően a primer forrásokat és a szakirodalmat egy rövidítésjegyzékbe illesztettem.

A bibliográfiai leírásban használt rövidítések jegyzéke (legalább kétszer előforduló sorozatok, periodikumok, különféle közreműködők stb.):

Adattár = Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez

BHA = Bibliotheca Hungarica Antiqua

bef. = befejezte

Bp. = Budapest

BSMRA = Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum

BT = Bolyai Társaság

BuKsz = Budapesti Könyvszemle

CJH, MTt 1000–1895 = Corpus Juris Hungarici, Magyar Törvénytár 1000–1895

CsK, BSL = Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium

CsK, F, RK = Csokonai Könyvtár, Források, Régi Kortársaink

ed. (edited, edited by, editiert) = szerkesztette (latin, angol és német nyelvű kiadványok esetén)

ÉI = Élő Irodalom

EKÉvk = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei

ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

ELTE BTK VKLK = ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport

ErdMúz = Erdélyi Múzeum

¹¹⁶⁷ LACZKÓ–MÁRTONFI 2004, 229–241.

EtSz = Egyháztörténeti Szemle

ford. = fordította

főszerk. = főszerkesztő

Generály Katalóg = Generály Katalóg Tlačí 16. Storočia Zachovaných na Území Slovenska (Catalogus Generalis Impressorum Saeculi XVI, Quae in Slovacia Asservantur)

GyEL = Győri Egyházmegyei Levéltár

GyELK, F, F [PDR, Q, S] = A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, Feldolgozások [Publicationen des Diözesensarchiv von Raab, Quellen, Studieren]

Hg. (Herausgeber) = kiadó, szerkesztő (német nyelvű kiadványok esetén)

HL = Historia Litteraria

HR = Humanizmus és Reformáció

IF = Irodalomtörténeti Füzetek

IK = Irodalomtudomány és Kritika

It = Irodalomtörténet

ItK = Irodalomtörténeti Közlemények

JATE BTK = József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

JATE KKE és I. Sz. MIT = József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtára és I. Számú Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke

jegyz. = a jegyzeteket készítette

KathSz = Katholikus Szemle

KBK = Szlovák Nemzeti Levéltár [Slovenský národný archív] – Egyházi szervezetek (K) – Káptalanok (IV.) – A pozsonyi káptalan könyvtára [*Knižnica Bratislavskej kapituly*]

kiad. (kiadta) = sajtó alá rendezte, a szöveget gondozta

KLTE BTK RMITDk = Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régi Magyar Irodalmi Tudományos Diákkör

közrem. = közreműködésével

KtF = Könyvtártörténeti Füzetek

ME BTK MNyIfI = Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

ME BTK RMIT = Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék

METEM = Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség

METEM K = METEM Könyvek

MEtV = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok

MEz = Magyar Egyházzene

MH = Magyar Hírmondó

MHel = Magyar Helikon

MKPK = Magyar Katolikus Püspöki Konferencia

MKsz = Magyar Könyvszemle

MMT, F = Millenniumi Magyar Történelem, Források

MNL = Magyar Nemzeti Levéltár

MR = Magyar Remekírók

MRH = Monumenta Ritualia Hungarica

MRE = Magyarországi Református Egyház

MSion = Magyar Sion

MSzK = A Magyar Szemle Könyvei

MSzT = Magyar Szemle Társaság

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

MTA ItI = MTA Irodalomtudományi Intézet

MTA TtI = MTA Történettudományi Intézet

MTAK = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára

MTE [MHH] = Magyar Történelmi Emlékek [Monumenta Hungariae Historica]

MTSzK = Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára

OK = Osiris Könyvtár

OSzK = Országos Széchényi Könyvtár

OSzKK = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

OSzKKiad = Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai

OT = Osiris Tankönyvek

összeáll. = összeállította

PannonhSz = Pannonhalmi Szemle

PIM = Pázmány Irodalmi Műhely

PIM, LtT = PIM, Lelkiségtörténeti Tanulmányok

PIM, T = PIM, Tanulmányok

PL = Patrologia Latina

PPHF PEI = Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet

PPKE B(T)TK = Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- (és Társadalomtudományi) Kar

PPM = Pázmány Péter Művei

ProtSz = Protestáns Szemle

PSz = Pécsi Szemle

PSzBrT = A Pannonhalmi Szent Benedek-rend Története

PUM, SPh = Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica

REK = Református Egyházi Könyvtár

RGyÉ = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve

RMK = Régi Magyar Könyvtár

RMPE = Régi Magyar Prózai Emlékek

SA = Strigonium Antiquum

SHDQ = Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis

SK = Sapientia Könyvek

s. l. (sine loco) = hely nélkül

StudLit = Studia Litteraria, A Debreceni Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének Folyóirata

szerk. = szerkesztette

SzIT = Szent István Társulat

tan. = a bevezető tanulmányt, előszót, utószót írta

TheolSz = Theologiai Szemle

TSz = Történelmi Szemle

TudGyűjt = Tudományos Gyűjtemény

ÚjMMuz = Új Magyar Múzeum

ÚjMSion = Új Magyar Sion

vál. = válogatta

Act. eccles. – MNL – Magyar kincstári levéltárak – Magyar Kamara archívuma – *Acta ecclesiastica /E150/* (irregistrata sorozat)

ÁCS 2001a – ÁCS Pál, *Katolikus irodalom és kultúra Magyarországon a reformáció századában* = Á. P., „Az idő ósága”: Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban, Bp., Osiris, 2001, 220–234.

ÁCS 2001b – ÁCS Pál, „*Apocalypsis cum figuris*”: A régi magyar irodalom történelemképe = Á. P., „Az idő ósága”: Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban, Bp., Osiris, 2001, 149–164.

ÁCS 2007 – ÁCS Pál, A Tékozló fiú *ihletforrása: Melanchthon* = Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes 70. születésnapjára, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, s. l., Balassi, 2007, 5–6.

ÁCS 2011 – ÁCS Pál, *Telegdi Miklós* = *Magyar művelődéstörténelmi lexikon: Középkor és kora újkor*, XI (Széchényi–teuton lovagrend), főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, Bp., Balassi, 2011, 402–405.

ADRIÁNYI 2001 – ADRIÁNYI Gábor, *Katolikus megújulás* = *Magyar katolikus lexikon*, VI (Kaán–kiz), főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, Bp., SzIT, 2001, 374–376.

ADRIÁNYI 2014 – ADRIÁNYI Gábor, *A római katolikus egyház zsinatai: A zsinatok meghatározása, fajtái és gyűjteményei* = *Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században*, szerk. BALOGH Margit, VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár, Bp., Pécs, PPHF, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014 (SHDQ, 10), 13–25.

AEV – Prímási Levéltár, *Archivum Ecclesiasticum Vetus*.

- ALMÁSI 2005 – ALMÁSI Gábor, *Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584)*, Századok, 2005, 889–922, 1131–1161.
- ALMÁSI 2006a – ALMÁSI Gábor, *Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai*, Századok, 2006, 1405–1440.
- ALMÁSI 2006b – ALMÁSI Gábor, *Miért Cicero? A cicerói értelmiségi modell és értékek reneszánsz adaptációjáról*, Korall, 7(2006)/1, 60–85.
- ALMÁSI 2008 – ALMÁSI Gábor, *A vallásos különút lehetőségei a 16. században: Dudith András és a konfesszionálisizáció*, Aetas, 23(2008)/4, 5–23.
- ARANY 1911 – ARANY János *Magyar irodalomtörténete*, kiad., tan. PAP Károly, Bp., Franklin, 1911.
- AUSTIN 1990 – John Langshaw AUSTIN, *Tetten ért szavak: A Harvard Egyetemen 1955-ben tartott William James előadások*, kiad. James Opie URMSON, ford. PLÉH Csaba, Bp., Akadémiai, 1990 (Hermész Könyvek).
- BAJÁKI–BUJDOSÓ–MONOK–VISKOLCZ 2009 – *Magyarországi magánkönyvtárak, IV (1552–1740)*, kiad. BAJÁKI Rita, BUJDOSÓ Hajnalka, MONOK István, VISKOLCZ Noémi, Bp., OSzK, 2009 (Adattár 13/4).
- BAKÁCS 1963 – BAKÁCS István, *A török hódoltság korának népessége = Magyarország történeti demográfiája: Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig*, szerk. KOVACSICS József, Bp., Közigazgatási és Jogi, 1963, 115–141.
- BAKONYI 2015 – BAKONYI Zsuzsanna, *Nagyszombat város követői az 1567-es pozsonyi országgyűlésen*, FONS, 2015, 429–447.
- BALASSI 1572/2006 – BALASSI Bálint, *Beteg lelkeknek való füves kertecske*, kiad., tan. KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi, MTA Itl, OSzK, 2006 (BHA, 39).
- BALÁZS 1988 – BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp., Akadémiai, 1988 (HR, 14).
- BALÁZS 1990 – BALÁZS Mihály, *Előszó = Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók, I/1 (1609–1616)*, kiad. BALÁZS Mihály, FRICSY Ádám, LUKÁCS László, MONOK István, Szeged, Scriptum, 1990 (Adattár, 26/1), 7–24.
- BALÁZS 2002 – BALÁZS Mihály, „A hit hallásból leszön”: *Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. FODOR Pál, PÁLFFY Géza, TÓTH István György, Bp., MTA Tl Gazdaság- és Társadalomtudományi Kutatócsoportja, 2002 (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kötetek, 2), 51–73.
- BALÁZS 2008 – BALÁZS Mihály, *Hitvita és fabula = A magyar irodalom története, I (A kezdetektől 1800-ig)*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2008², 394–409.
- BALÁZS–FRICSY–LUKÁCS–MONOK 1990 – *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók, I/2 (1617–1625)*, kiad. BALÁZS Mihály, FRICSY Ádám, LUKÁCS László, MONOK István, Szeged, Scriptum, 1990 (Adattár 26/2).
- BÁLINT 1974 – BÁLINT Sándor, *Középkori liturgikus hagyomány a népkultúrában = Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században, IV*, szerk. HOFER Tamás, KISBÁN Eszter, KAPOSVÁRI Gyula, Bp., Szolnok, Magyar Néprajzi Társaság, Damjanich János Múzeum, 1974, 87–91.
- BÁLINT 1998/I–III – BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium, I–III*, Szeged, Mandala, 1998².
- BÁN 1970 – BÁN Imre, *A magyar manierista irodalom*, ItK, 1970, 451–465.
- BÁN 1971 – BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971 (IF, 72).
- BÁNK 1941 – BÁNK József, *A címzetes apátok és prépostok újabb jog helyzete Magyarországon*, Bp., Stephaneum, 1941.
- BÁNK 1945 – BÁNK József, *Káptalani méltóságok Magyarországon*, Bp., 1945.

- BÁRCZI 2007 – BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata*, Bp., Universitas, 2007 (HL, 23).
- BÁRCZI 2011 – BÁRCZI Ildikó, *Humanizmus és egyházi műveltség: Ferences prédikációs szerzőink reflexiói*, EKÉvk, 2011, 309–322.
- BARLAI-JÓNÁS 1983 – BARLAI Katalin, JÓNÁS Ilona, *Gondolatok a Gergely-naptárról*, Fizikai Szemle, 1983, 139–145.
- BÁRTH 2005a – BÁRTH Dániel, *Telegdi Miklós szertartáskönyvének művelődéstörténeti forrásértéke*, Rálátás, 6(2005)/2, 8–13.
- BÁRTH 2005b – BÁRTH Dániel, *Esküvő, keresztelő, avatás: Egyházi és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*, Bp., MTA-ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport, 2005 (Szövegek és Elemzések, 1).
- BÁRTH 2013 – BÁRTH Dániel, „*Ritus absolventi ab excommunicatione*”: *A kiközösítettek feloldozásának kora újkori rítuselemei = Conversio: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai*, szerk. DÉRI Balázs, Bp., ELTE BTK Vallástudományi Központ, 2013 (AGION Könyvek, 1), 565–572.
- BARTÓK 1981 – BARTÓK István, *Medgyesi Pál: Doce praedicare: Az első magyar nyelvű egyházi retorika*, ItK, 1981, 1–16.
- BARTÓK 1993 – BARTÓK István, „*Szükséges azért az jó fordítás, és hasznos...*”: *Vázlat az 1630–1700 közötti magyarországi fordításirodalom kritikátörténetéhez*, ItK, 1993, 451–469.
- BARTÓK 1997 – BARTÓK István, *Nógrádi Mátyás elveszett ars concionandija: Tanítás és oktatás a 17. század második felének magyar prédikációelméletében*, ItK, 1997, 263–268.
- BARTÓK 2001 – BARTÓK István, *Pázmány prédikációi és a katolikus–protestáns retorika = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001 (PIM, T, 2), 322–332.
- BARTÓK 2007 – BARTÓK István, „*Írás magyar nyelven*”: *Bornemisza Péter programnyilatkozatának kritikátörténeti jelentősége = Ritoókné Szalay Ágnes 70. születésnapjára*, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, s. l., Balassi, 2007, 7–8.
- BARTONIEK 1975 – BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, kiad. RITOÓK Zsigmondné, Bp., MTA ItI, MTAK, 1975.
- BATTHYÁNY 1785 – BATTHYÁNY Ignác, *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae*, I, Gyulafehérvár, 1785.
- BEKE 1993 – BEKE Margit, *Oláh Miklós tevékenysége az esztergomi érseki székben (1553–1568) = Kezds és újrakezds c. konferencia [1993]*, szerk. BEKE Margit, Bp., Márton Áron, 1993 (SA, 2), 19–24.
- BÉKEFI 1892 – BÉKEFI Remig, *A pilisi apátság története*, II (1541–1814), Pécs, 1892.
- BÉKEFI 1897 – BÉKEFI Remig, *Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezete*, Századok, 1897, 881–902.
- Ben. Resol.* – MNL – Magyar Kamarai Levéltár – Magyar Kamara regisztrátúrája – *Benignae Resolutiones /E21/*
- BENCZE 1971 – BENCZE Imre, *Adalékok Sóvári Soós Kristóf életéhez és műveihez*, MKsz, 1971, 194–196.
- BENDA 1937 – BENDA Kálmán, *A magyar nemzeti hivatástudat története a XV–XVI. században*, Bp., 1937.
- BENDA 1984 – BENDA Kálmán, *Habsburg-abszolútizmus a 16. és 17. század fordulóján*, TSz, 1984, 445–479.
- BENDA 1991 – BENDA Kálmán, *Unitáriusok a hódoltság Dél-Baranyában*, Baranya, 4(1991)/1–2, 87–97.
- BENDI 1910 – BENDI Nándor, *Pázmány Péter prédikációi és az ókori klasszikusok*, Székesfehérvár, 1910.
- BENDL 2001 – BENDL Vera, *Prófécia és apokaliptika különbsége: Martin Buber és Jacob Taubes két írása alapján*, Bp., MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, 2001 (MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Dokumentum-füzetek, 17).

- BENE 2003a – BENE Sándor, *Szövegaktus*, ItK, 2003, 628–702.
- BENE 2003b – BENE Sándor, *A politika műfajai = Az Eötvös Collegium és a magyar irodalomtörténet: Tanulmányok*, szerk. VARGA László, Bp., Argumentum, Eötvös József Collegium, 2003, 87–113.
- BENEDEK 1927 – *Telegdi Miklós = Irodalmi lexikon*, szerk. BENEDEK Marcell, Bp., 1927, 1127.
- BEÖTHY 1900 – BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükre: Szellemi életünk fejlődésének áttekintése*, Bp., Athenaeum, 1900².
- BEÖTHY 1928 – *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése*, I, összeáll. BEÖTHY Zsolt, kiad. KÉKY János, Bp., Athenaeum, 1928¹⁵.
- BESSENYEI 2007 – BESSENYEI József, *Menekültek... A kereskedelem helyzete Magyarországon 1526 után Bornemisza Tamás és a budai menekültek működése tükrében*, Miskolc, ME BTK, 2007.
- Biblia* 2013 – *Biblia: Ószövetségi és újszövetségi szentírás*, kiad. RÓZSA Huba, ford. GÁL Ferenc, GÁL József, GYÜRKI László et al., Bp., SZIT, 2013.
- BITSKEY 1974 – BITSKEY István, *Barokk erkölcsstan Pázmány Péter prédikációiban*, StudLit, 1974, 3–20.
- BITSKEY 1975 – BITSKEY István, *Patrisztikai források Pázmány beszédeiben*, StudLit, 1975, 23–36.
- BITSKEY 1979a – BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világnézet: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979 (HR, 8).
- BITSKEY 1979b – BITSKEY István, *Nemzetközi barokkkutatás és magyar barokk irodalom*, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei, 1979, 243–258.
- BITSKEY 1991 – BITSKEY István, *Az egyházak szerepe a XVI–XVIII. századi irodalmunk fejlődésében = Egyházak a változó világban: A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai*, [1991.] május 29–31., szerk. BÁRDOS István, BEKE Margit, Esztergom, 1991, 41–46.
- BITSKEY 2000a – BITSKEY István, *Telegdi Miklós = Új magyar irodalmi lexikon*, III (P–Zs), főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 2000², 2222.
- BITSKEY 2000b – BITSKEY István, *Ekkleziológia és retorika Pázmány Péter műveiben*, ItK, 2000, 294–310.
- BITSKEY 2003a – *Retorikák a barokk korból*, kiad., szerk., tan. BITSKEY István, közrem. OLÁH Szabolcs, ford. JÁNOS István, MIKÓ Gyula, NÉMETH Béla, PUSKÁS István, RESTÁS Attila, SZÖGEDI Gabriella, [Gyöngyösi Chrisostomus szövegét közreadja SZELESTEI NAGY László], Debrecen, Kossuth, 2003 (CsK, F, RK, 10).
- BITSKEY 2003b – BITSKEY István, *Retorikák a barokk kori Magyarországon = Retorikák a barokk korból*, kiad., szerk., tan. BITSKEY István, közrem. OLÁH Szabolcs, ford. JÁNOS István, MIKÓ Gyula, NÉMETH Béla, PUSKÁS István, RESTÁS Attila, SZÖGEDI Gabriella, [Gyöngyösi Chrisostomus szövegét közreadja SZELESTEI NAGY László], Debrecen, Kossuth, 2003 (CsK, F, RK, 10), 243–272.
- BITSKEY 2013 – BITSKEY István, *Pázmány prédikációi és a Tridentinum = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat, 2013, 77–86.
- BITSKEY–KOVÁCS 1975 – BITSKEY István, KOVÁCS Béla, *A pozsonyi jezsuita kollégium XVII. századi könyvtára és a Pázmány-hagyaték*, MKsz, 1975, 25–37.
- BOD 1982 – BOD Péter, *Magyar Athenas = B. P. Válogatott művei, Magyar Athenas*, kiad., szerk., tan. TORDA István, Bp., Magvető, 1982 (MH), 237–457.
- BODA 1974 – BODA Miklós, *Három évszázad könyvtártörténeti emlékei a Klimó-gyűjteményben = Pécsi egyetemi könyvtár: Jubileumi évkönyv 1774–1974*, szerk. FÉNYES Miklós, Pécs, Egyetemi Könyvtár, 1974, 163–191.
- BODA 1975 – BODA Miklós, *A Trident-előtti egyházvédő irodalom jelentős képviselőjének műve Oláh Miklós könyvtárában*, MKsz, 1975, 59–61.

- BODNÁR 1891 – BODNÁR Zsigmond, *A magyar irodalom története*, I, Bp., 1891.
- BONFINI 1581 – Antonio BONFINI, *Rerum Ungaricarum decades*, ed. ZSÁMBOKY János, Frankfurt am Main, 1581 (RMK III, 706); *Decretorum seu articulorum...*, Frankfurt am Main, 1581 (RMK III, 705).
- BÓNIS 1941 – BÓNIS György, *Törvény és szokás a Hármaskönyvben = Werbőczy István*, Kolozsvár, 1941 (Acta Juridico-politica, 2), 121–140.
- BORBÉLY 1924 – BORBÉLY István, *A magyar irodalom története a legrégebb időktől 1825-ig*, I, Kolozsvár, 1924.
- BORNEMISZA 1573 – BORNEMISZA Péter, *Első része az evangeliomokból es az epistolakból valo tanvsagoknac, mellyeket a keresztyeneknek gyülekezetibe szoktanac predikalni minden ünnepnap*, Sempte, 1573 (RMNy 333).
- BORNEMISZA 1578 – BORNEMISZA Péter, *Fejtegetés [...]*, [Sempte], 1578 (RMNy 419).
- BORNEMISZA 1578/1955 – BORNEMISZA Péter, *Ördögi kísértetek*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955.
- BORNEMISZA 1579 – BORNEMISZA Péter, *Oetoedic es vtolso része az evangeliomokból es az epistolakból valo tanvsagoknac, mellyeket mindenic wrnapian szoktanac predikalni*, Detrekő, 1579 (RMNy 432).
- BORNEMISZA 1584/2000 – BORNEMISZA Péter, *Predikatioc, egesz esztendő által minden vasarnapra rendeltetet euangeliomból*, kiad. KŐSZEGHY Péter, tan. OLÁH Szabolcs, Bp., Balassi, MTA ItI, OSzK, 2000 (BHA, 33).
- BORSA 1956 – BORSA Gedeon, *Szabó Károly (1824–1890)*, A Könyvtáros, 1956, 103–105.
- BORSA 1962 – BORSA Gedeon, *Az Obsequiale Strigoniense 1526 előtt készült nyomtatott kiadásai*, MKsz, 1962, 210–217.
- BORSA 1974 – BORSA Gedeon, *Magyarországi nyomdászattörténet XV–XVII. század = Régi könyvek és kéziratok: Tanulmánygyűjtemény*, összeáll. PINTÉR Márta, Bp., OSzK Könyvtártudományi és Módszertani Központ Népművelési Propaganda Iroda, 1974, 85–96.
- BORSA 1996 – BORSA Gedeon, *Hoffhalter Rudolf nyomdája a Dráva és a Mura táján (1573–1574) = B. G., Könyvtörténeti írások*, I (A hazai nyomdászat, 15–17. század), szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSzK, 1996 (OSzKKiad, 6), 212–218.
- BORSA 1997 – BORSA Gedeon, *Michael de Hungaria élete és művének nyomtatott kiadásai*, Bp., Borda Antikvárium, 1997.
- BORSA 2005 – BORSA Gedeon, *Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői*, MKsz, 2005, 1–24.
- BORZSÁK 1960 – BORZSÁK István, *Az antikvitás 16. századi képe: Bornemisz-tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1960.
- BORZSÁK 1965 – BORZSÁK István, *A magyarországi Melancthon-recepció kérdéséhez*, ItK, 1965, 433–446.
- BORZSÁK 1974 – BORZSÁK István, *Translatio imperii = Idő és történelem: A Marót Károly emlékkonferencia előadásai*, szerk. KÁKOSY László, GAÁL Ernő, Bp., ELTE, 1974 (Az ELTE Ókori Történeti Tanszékeinek Kiadványai, 7), 33–44.
- BOTH 1899 – BOTH Ferenc, *Telegdi Miklós élete és művei: Irodalomtörténeti tanulmány*, Szeged, 1899.
- BOTTA 1991 – BOTTA István, *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)*, Bp., Akadémiai, 1991 (HR, 18).
- BRAUNECKER 1933 – BRAUNECKER M[ária] Margit, *Nagyszombat mint irodalmi központ*, Bp., 1933.
- BRETZ 2015 – BRETZ Annamária, *Bod Péter historia litteraria programja*, 2015. – PhD értekezés, kézirat, PPKE BTTK Irodalomtudományi Doktori Iskola. https://btk.ppke.hu/uploads/articles/7430/file/disszertacio_20161014.pdf (utolsó megtekintés: 2019. 08. 31.)

- BREUER 1984 – Dieter BREUER, *Absolutische Staatsreform und die neue Fremdigkeitsformen: Vorüberlegungen zu einer Frömmigkeitgeschichte der frühen Neuzeit aus literarhistorischer Sicht = Frömmigkeit in der frühen Neuzeit: Studien zur religiösen Literatur des 17. Jahrhunderts in Deutschland*, Hg. Dieter BREUER, Amsterdam, Rodopi, 1984 (Chloe, Beihefte zum Daphnis, 2), 5–25.
- BREYER 1906 – BREYER István, *Régi magyar katekizmusok*, Religio, 1906, 287–289.
- BRÖSZTEL 1895 – BRÖSZTEL Lajos, *Telegdi Miklós élete*, KathSz, 1895, 609–630, 804–827.
- BRÜCKNER 1974 – Wolfgang BRÜCKNER, *Ausprägung und Nachwirkungen von Legende und Antilegende der Orthodoxie und der Kontroversisten = Volkserzählung und Reformation: Ein Handbuch zur Tradierung und Funktion von Erzählstoffen un Erzählliteratur im Protestantismus*, Hg. Wolfgang BRÜCKNER, Berlin, Erich Schmidt, 1974, 261–294.
- BRÜSZTLE 1874 – BRÜSZTLE József, *Recensio universi cleri dioecesis Quinque-ecclesiensis*, I, Pécs, 1874.
- BUNYITAY 1883 – BUNYITAY Vince, *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*, I, Nagyvárad, 1883.
- BUNYITAY 1886 – BUNYITAY Vince, *Telegdi Miklós származása*, ÚjMSion, 1886, 81–86.
- BUNYITAY–RAPAICS–KARÁCSONYI 1902 – *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*, I (1520–1529), szerk. BUNYITAY Vince, RAPAICS Rajmund, KARÁCSONYI János, Bp., SzIT, 1902.
- BURKE 1999 – Peter BURKE, *Az olasz reneszánsz: Kultúra és társadalom Itáliában*, ford. BÉRCZES Tibor, szerk. BENDA Gyula, Bp., Osiris, 1999 (OK, Történelem).
- CASSIANUS 1999 – Johannes CASSIANUS, *A keleti szerzetesek szabályai*, ford. SIMON Árkád, kiad. SOMORJAI Ádám, Pannonhalma–Tihany, Efo, 1999.
- CEVINS 2003 – Marie-Madeleine de CEVINS, *Az Egyház a késő középkori magyar városokban*, Bp., SzIT, 2003.
- CHERRIER 1856 – CHERRIER Miklós, *A magyar egyház története*, Pest, 1856.
- CHIELDS 1993 – Brevard S. CHIELDS, *A Biblia szó szerinti értelmezése régen és ma*, ProtSz, 1993, 210–220, ford. HORPÁCSY Noémi.
- CHMIEL 1896 – *Album studiosorum universitatis Cracoviensis*, III/1, ed. Adam CHMIEL, Kraków, 1896.
- CIH – *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*, I–II, ed. SAJÓ Géza, SOLTÉSZ Erzsébet, Bp., MTA, 1970.
- COMTE 1979 – Auguste COMTE, *A pozitív szellem: Két értekezés*, ford. BERÉNYI Gábor, Bp., MHel, 1979.
- CZEGLÉDI 2005 – CZEGLÉDI László, *A füzesabonyi plébániai könyvtár a 18–19. században*, MKsz, 2005, 233–247.
- CZOBOR 1926 – CZOBOR Alfréd, *Lósy püspök levele Pázmány Postilláiról*, MKsz, 1926, 138–139.
- CZVITTINGER 1711 – CZVITTINGER Dávid, *Specimen Hungariae litteratae*, Frankfurt–Lipcse, 1711 (RMK III, 4767).
- CSEKEY 1941 – CSEKEY István, *Werbőczy és a magyar alkotmányjog = Werbőczy István*, Kolozsvár, 1941 (Acta Juridico-politica, 2), 43–81.
- CSEPREGI 2009 – CSEPREGI Zoltán, *Evangélikus bibliafordítások a XVIII. században = Biblia Hungarica philologica: Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban – Az Országos Széchényi Könyvtárban a Biblia Sacra Hungarica: A könyv, „mely örök életet ad” (2008. 11. 21. – 2009. 03. 29.) című kiállítás alkalmából 2009. január 30-án tartott konferencia előadásai*, szerk. HELTAI János, Bp., Argumentum, 2009 (A Magyar Könyvszemle és a Mokka-R Egyesület Füzetei, 3), 171–184.
- CSEPREGI 2013a – CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján*, Bp., Balassi, 2013 (HR, 34).

- CSEPREGI 2013b – CSEPREGI Zoltán, *Az 1548-as augsburgi birodalmi gyűlés hatása az 1548-as pozsonyi országgyűlés vallási rendelkezéseire = Rekatolizáció, protireformáció a katolicka reštaurácia v Uhorsku [Rekatolizáció, ellenreformáció és katolikus megújulás Magyarországon]*, ed. Péter KÓNYA, Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 2013, 22–32.
- CSEPREGI 2017 – CSEPREGI Zoltán, *A magyarországi reformáció első nemzedéke: Családi háttér – tanulmányok – papszentelés = Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár, Pécs, PPHF PEI, 2017 (SHDQ, 17), 135–156.
- CSONTOSI 1883 – CSONTOSI János, *Adalék Oláh Miklós könyvtárához*, MKsz, 1883, 61–66.
- CSORBA Cs. 1991 – *Magyar decretum*, kiad., tan. CSORBA Csaba, Debrecen, Borsod–Abaúj–Zempén Megyei Levéltár, Alföldi Nyomda, 1991.
- CSORBA D. 2004 – CSORBA Dávid, *A 17. századi kálvinista prédikáció-kutatás története*, EtSz, 5(2004)/1, 87–99.
- DANKÓ 1871 – DANKÓ József, *Magyar szertartási régiségek: Vázlat egy előcsarnok- vagy bevezetéshez a magyar egyház régi szertartásainak leírásához*, ÚjMSion, 1871, 80–107.
- DANKÓ 1880 – DANKÓ József, *Történelmi műirodalmi és okmánytári részletek az Esztergomi Főegyház kincstárából [Geschichtliches Beschriebendes und Urkundliches aus dem Graner Domschatze]*, Esztergom, 1880.
- DANKÓ 1888 – DANKÓ József, *Bibliográfiai érdekességek: Az ordináriusok*, MKsz, 1888, 105–139.
- DÁVID 1997 – DÁVID Géza, *Magyarország népessége a 16–17. században = Magyarország történeti demográfiája: Millecentenáriumi előadások*, szerk. KOVACSICS József, Bp., Központi Statisztikai Hivatal, MTA Demográfiai Bizottsága és Történeti Demográfiai Albizottsága, 1997, 141–171.
- DÁVIDHÁZI 2004 – DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai, 2004 (IK).
- Decreta regni Vngariae anno 1544 – Decreta regni Vngariae anno 1544. [Ilosvay-kódex]*, OSzKK, fol. lat. 4023.
- DÉKÁNY 1996 – DÉKÁNY Vilmos, *Az esztergomi szeminárium 400 éves jubileuma*, Vigilia, 1966, 442–454.
- DENNETT 1998 – Daniel Clement DENNETT, *Az intencionalitás filozófiája*, vál. PLÉH Csaba, ford. PAP Mária, PLÉH Csaba, THUMA Orsolya, Bp., Osiris, 1998 (Horror Metaphysicae).
- DENZINGER–HÜNERMANN 2004 – Heinrich DENZINGER, Peter HÜNERMANN, *Hitvallások és az Egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, szerk. BURGER Gerenc, összeáll. ROMHÁNYI Beatrix, SÁRBAK Gábor, ford. FILA Béla, JUG László, Bányterenyé, Örökmécs, Bp., SzIT, 2004 (Szent István Kézikönyvek, 9).
- DÉR 2008 – DÉR Katalin, *A Biblia olvasása*, Bp., Kairosz, 2008.
- DÉRI B. 2009 – *Missale Strigoniense 1484*, kiad. DÉRI Balázs, Bp., Argumentum, 2009 (BSMRA, 16 – MRH, 1).
- DÉRI E. 2014 – DÉRI Eszter, *1800 előtti magyarországi prédikációk szakirodalmi bibliográfiája*, Bp., MTA–PPKE BILK, 2014. – kézirat
https://btk.ppke.hu/uploads/articles/570339/file/predikacio_bibliografia_DE.pdf (utolsó megtekintés: 2019. 08. 31.)
- DIENES 2002– DIENES Dénes, *A tokaji református egyház története = Tokaj: Várostörténeti tanulmányok*, III, szerk. BENCSIK János, Tokaj, Tokaj Város Önkormányzata, 2002 (Tokaj és Hegyalja, 24), 231–257.
- DIENES 2017 – DIENES Dénes, *A Tiszáninnyi Református Egyházkerület története: A kezdetektől a Türelmi Rendeletig*, Sárospatak, Hernád, 2017.
- DIÓS 2006 – DIÓS István, *Rubrika = Magyar katolikus lexikon*, XI (Pob–Sep), szerk. VICZIÁN István, Bp., SzIT, 2006, 764.
- DOBSZAY 1982 – DOBSZAY László, *A magyar Graduál-irodalom első emléke*, MKsz, 1982, 100–112.

- DOBSZAY 2003 – DOBSZAY László, *Corpus antiphonarum: Európai örökség és hazai alakítás*, Bp., Balassi, 2003.
- DORMÁNDI–JUHÁSZ 1936 – *Telegdy Miklós = Új lexikon: A tudás és a gyakorlati élet egyetemes enciklopédiája 6 kötetben*, VI (Reb–Zsür), szerk. DORMÁNDI László, JUHÁSZ Vilmos, Bp., 1936, 3657.
- DÖMÖTÖR 1983 – DÖMÖTÖR Tekla, *Naptári ünnepek – népi színjátszás*, Bp., Akadémiai, 1983³.
- DRASKÓCZY 2017 – DRASKÓCZY István, *Magyarországi hallgatók a bécsi és a krakkói egyetemen a Jagellókorban (1491–1525)*, *Gerundium*, 8(2017)/1, 7–22.
- DRASKOVICH 1561 – *Igen zep kenyw az kezenseges igaz kerezyeb hytnek regysege es igassaga mellett, mynden eretmeseknek wysaghy ellen, mellyet az Lyriniay Vincze ennek elewte ezewr eztendewuel zewrzet*, ford. DRASKOVICH György, Bécs, 1561 (RMNy 164).
- DUDITH 1982 – DUDITH András *A residentia-határozatról tartott ötödik beszéde a tridenti zsinaton, 1562. december 4. = Janus Pannonius, magyarországi humanisták*, vál., kiad., jegyz. KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1982 (MR), 922–934, ford. SZEPESSY Tibor.
- DUKKON 2003a – DUKKON Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*, Bp., Eötvös, 2003.
- DUKKON 2003b – DUKKON Ágnes, *Várak, városok, erődítmények egy 1688. évi kalendárium címlapján*, *Irodalomismeret*, 13(2003)/3, 125–128.
- DUKKON 2004 – DUKKON Ágnes, *A könyves kultúra és a kalendárium-műfaj kapcsolata a 16–18. századi Közép-Európában*, MKsz, 2004, 119–130.
- DÜMMERTH 1964 – DÜMMERTH Dezső, *A budapesti Egyetemi Könyvtár állományának alapjai*, MKsz, 1964, 292–309.
- ECSEDY 1995 – V. ECSEDY Judit, *A nagyszombati akadémiai nyomda első másfél évtizede (1648–1662)*, MKsz, 1995, 361–373.
- ECSEDY 1999 – V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999.
- ECSEDY 2004 – V. ECSEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*, Bp., Balassi, OSzK, 2004 (Hungaria Typographica, 1).
- EGYEDÚTI 1570 – *Kalendarivm az egnek forgassabul meg ismert es el rendelt praktikaiual eggietembe es mastani Vrunck Iesus születese vtan MDLXXI esztendőre curelouai Szanizlo Iacobeius mester craccai academiának astrolog. iudicioma szerent E. G. által magiarra fordetatoth*, ford. EGYEDÚTI Gergely, Bécs, 1570 (RMNy 273).
- EMBER 1946 – EMBER Győző, *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*, Bp., Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet, 1946 (Magyar Országos Levéltár Kiadványai, 3 – Hatóság- és Hivataltörténet, 1).
- EOE 1877 – *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel [Monumenta comitalia regni Transylvaniae]*, II (1556 szept. – 1676. jan.), szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., MTA, 1877.
- ERDÉLYI 2003 – ERDÉLYI Gabriella, *Ágyastartó papok és parázna barátok a laikus elvárások és a reformációs propaganda keresztüzében = Nők és férfiak..., avagy a nemek története*, szerk. LÁCZAY Magdolna, Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, 2003 (Rendi Társadalom – Polgári Társadalom, 16), 388–394.
- ÉRDUJHELYI 1906 – ÉRDUJHELYI Menyhért, *A kat. hitelemzés története Magyarországon*, Zenta, 1906.
- ERŐS 2015 – ERŐS Vilmos, *Modern historiográfia: Az újkori történetírás egy története*, Bp., Ráció, 2015.
- ESZENYI 2000 – ESZENYI Miklós, *A történettudományi szakirodalom kutatási módszerei: Kalauz főiskolai és egyetemi hallgatók, fiatal kutatók számára*, Miskolc, Rónai Művelődési Központ, 2000.

- FÁBIÁN 1941 – FÁBIÁN István, *A magyar irodalom kis tükré*, Bp., MSZT, 1941 (Kincsestár).
- FABINY 1985 – FABINY Tibor, *A Biblia szerepe a protestánsok műveltségének alakulásában*, TheolSz, 1985, 343–344.
- FABINY 2001 – FABINY Tibor, *A sensus literalis kérdése = A sensus literalis hermeneutikai kérdései*, szerk. FABINY Tibor, Bp., Hermeneutikai Kutatóközpont, 2001 (Hermeneutikai Füzetek, 25), 5–26.
- FABÓ 1866 – FABÓ András, *Beythe István életrajza*, Pest, 1866.
- FÁBRYOVÁ 2000 – Livia FÁBRYOVÁ, *Tlače 16. storočia v Diecéznej knižnici v Nitre*, Martin, Slovenská národná knižnica, 2000 (Generály Katalóg, 9/C).
- FARKAS G. [F.] 1992 – FARKAS Gábor [Farkas], *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai*, MKsz, 1992, 100–121.
- FARKAS G. F. 1997 – *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, II (Nagyszombat 1632–1690), kiad. FARKAS Gábor Farkas, Szeged, Scriptum, 1997 (Adattár, 17/2).
- FARKAS Gy. 1934 – FARKAS Gyula, *A magyar irodalom története*, Bp., 1934.
- FAZEKAS 1998 – FAZEKAS István, *Kísérlet a trentói zsinat határozatainak kihirdetésére Magyarországon 1564-ben = R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv: Születésének 70. évfordulója ünnepére*, szerk. TUSOR Péter, Bp., 1998, 154–164.
- FAZEKAS 2003a – FAZEKAS István, *Oláh Miklós reformtörekvései az esztergomi egyházmegyében 1553–1568 között*, TSz, 2003, 139–153.
- FAZEKAS 2003b – FAZEKAS István, *Kutassy VII. János = Esztergomi érsekek 1001–2003*, szerk. BEKE Margit, Bp., SzIT, 2003, 269–277.
- FAZEKAS 2005 – FAZEKAS István, *Oláh Miklós esztergomi érsek udvara (1553–1568) = Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., Balassi, 2005, 343–360.
- FAZEKAS 2006a – FAZEKAS István, *Az esztergomi Szent István szeminárium alapítása (1556) és működésének kezdetei = „Sapientia aedificavit sibi domum”: Papképzés Esztergom városában*, szerk. SZVARCSEK Dávid, Esztergom, Érseki Papnevelő Intézet, Pírmási Levéltár, 2006, 20–27.
- FAZEKAS 2006b – FAZEKAS István, *Vita a pozsonyi préposti méltóság betöltéséről 1555-ben: Adalék Draskovich György pályakezdéséhez = Memoriae tradere: Tanulmányok és írások Török József hatvanadik születésnapjára*, szerk. FÜZES Ádám, LEGEZA László, Bp., Mikes, 2006, 115–124.
- FAZEKAS 2011 – FAZEKAS István, *Katolikus megújulás és reform kezdetei a győri egyházmegyében a 17. század első harmadáig = In labore fructus: Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből*, szerk. NEMES Gábor, VAJK Ádám, Győr, GyEL, 2011 (GyELK, F, F [PDR, Q, S], 13), 103–117.
- FAZEKAS 2017a – FAZEKAS István, *Oláh Miklós, az Ósrégi Szeminárium alapítója*, MSion, 2017, 215–228.
- FAZEKAS 2017b – FAZEKAS István, *Katolikus főpapok a központi hivatalokban a 16. században = Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár, Pécs, PPHF PEI, 2017 (SHDQ, 17), 233–251.
- FEDELES 2010 – FEDELES Tamás, *Középkori pécsi segédpüspökök*, MEtV, 2010, 5–20.
- FÉJA 1943 – FÉJA Géza, *Régi magyarság: A magyar irodalom története a legrégebb időktől 1772-ig*, Bp., 1943.
- FEJÉR 1847 – FEJÉR György, *Jurium ac libertatum religionis et ecclesiae Catholicae in regno Hungariae partibusque adnexis codicillus diplomaticus*, Buda, 1847.
- FEKETE 2012 – *Nagyszombati Agendarius: Magyar nyelvű szertartási betétek az esztergomi rítusból 1583, 1596*, kiad., tan. FEKETE Csaba, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2011 (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár, Kiadványok, 11).

- FELLENBÜCHL 1988 – FELLENBÜCHL Zoltán, *Magyarország föméltóságai 1526–1848*, Bp., Maecenas, 1988.
- FÉNYI 1939 – FÉNYI András, *Telegdi Miklós (1535–1586)*, Bp., 1939.
- Fényi András...*, 1939 – *Fényi András: Telegdi Miklós* [recenzió], It, 1939, 143–144.
- Fényi András...*, 1941 – *Fényi András: Telegdi Miklós* [recenzió], PannonhSz, 1941, 229.
- FERENCZI 2009 – FERENCZI Sándor, *A gyulafehérvári (erdélyi) főegyházmegye történeti papi névtára*, Bp., Kolozsvár, SzIT, Verbum, 2009.
- FERENCZY–DANIELIK 1856 – FERENCZY Jakab, DANIELIK József, *Magyar írók: Életrajzgyűjtemény*, Pest, SzIT, 1856.
- FINÁCZY 1927 – FINÁCZY Ernő, *Az újkori nevelés története (1600–1800)*, Bp., 1927.
- FITZ 1959 – FITZ József, *A magyar könyv története 1711-ig*, Bp., MHel, 1959.
- FODOR 2001 – FODOR Pál, *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája: A török a 15–16. századi magyar közvéleményben* = F. P., *A szultán és az aranyalma: Tanulmányok az oszmán-török történelemtől*, Bp., Balassi, 2001, 179–211.
- FODOR 2014 – FODOR Pál, *„A kincstár számára a hitetlen a leghasznosabb”: Az oszmánok magyarországi valláspolitikájáról* = F. P., *Szülejmán szultántól Jókai Morig: Tanulmányok az oszmán-török hatalom szerkezetéről és a magyar-török érintkezésekről*, Bp., MTA BTK Történettudományi Intézete, 2014 (MTE [MHH], Értekezések [Dissertationes]), 258–271.
- FODOR–SZÖNYI 2012 – *Archivum ecclesiasticum vetus*, szerk. FODOR Nóra, SZÖNYI Tamás, s. l., 2012 (Útmutató a Prímási Levéltárhoz, 4).
- FÖLDVÁRY 2008 – FÖLDVÁRY Miklós István, *A liturgiamegyarázat nyomai a XIV. század előtti Magyarországon: A Pray-kódex Micrologus-a és annak környezete* = *Oratoris officium: Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére*, szerk. DÉRI Balázs, Bp., L’Harmattan, ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék, 2008, 87–98.
- FÖLDVÁRY 2009 – *Ordinarius Strigoniensis*, kiad. FÖLDVÁRY Miklós István, Bp., Argumentum, 2009 (BSMRA, 17 – MRH, 2).
- FÖLDVÁRY 2014a – FÖLDVÁRY Miklós István, *Az esztergomi benedikcionále: Irodalom és liturgia az államalapítás-kori Magyarországon*, Bp., Argumentum, ELTE BTK VKLK, 2014 (Műhelytanulmányok, 1).
- FÖLDVÁRY 2014b – FÖLDVÁRY Miklós István, *Régiók, történelem és önazonosság a középkori Európában: A liturgiátörténet tanúsága = (Magyar) nemzet és Európa: Tanulmányok a 70 éves Martin József tiszteletére*, szerk. SZÉCHENYI Ágnes, BUZINKAY Géza, Eger, Líceum, 2014, 91–105.
- FÖLDVÁRY 2017 – FÖLDVÁRY Miklós István, *Egy úzus születése: A Chartvirgus-pontifikálé és a magyarországi liturgia megalkotása a XI. században*, Bp., Argumentum, ELTE BTK VKLK, 2017 (Műhelytanulmányok, 4).
- FÖRSTER 1940 – FÖRSTER Aurél, *A filológia fogalma*, Bp., MTA, 1940 (Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály Köréből, 25/12).
- FRAKNÓI 1872 – [FRAKNÓI Vilmos,] *Az első magyarországi papnövelde*, ÚjMSion, 1872, 801–819.
- FRAKNÓI 1887 – FRAKNÓI Vilmos, *Egy magyar jezsuita a XVI. században: Szántó István élete*, Katolikus Szemle, 1887, 385–433.
- FRAKNÓI 1899 – FRAKNÓI Vilmos, *Werböczi István életrajza*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1899 (Magyar Történelmi Életrajzok).
- FRAKNÓI 1902 – FRAKNÓI Vilmos, *Egy jezsuita-diplomata hazánkban*, KathSz, 1902, 585–607, 685–707, 796–811.

- FRANKL 1873a – FRANKL Vilmos, *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*, Bp., 1873.
- FRANKL 1873b – FRANKL Vilmos, *A nagyszombati gymnasium a XVI. században*, ÚjMSion, 1873, 401–412.
- FRICSY 1981 – FRICSY Ádám, *Egyházmegyénk a török hódoltság alatt = A pécsi egyházmegye schematizmusa*, szerk. CSIGI Imre, KNEIP István, Pécs, 1981, 67–100.
- FRICSY 2001 – FRICSY Ádám, *A pécsi egyházmegye püspökei*, PSz, 4(2001)/1, 22–23.
- FÜLÖP 1981 – FÜLÖP Géza, *Zoványi Jenő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon [recenzió], MKsz, 1981, 257–259.
- FÜZES 2006 – FÜZES Ádám, *Rítusváltás vagy liturgikus reform? Pázmány Péter liturgikus rendteremtése a XVII. században*, Praeconia, 2006, 22–33.
- GAAL 1896 – GAAL Mózes, *A magyar irodalom története: A művelt közönségnek és felserdült ifjúságnak*, Pozsony, Bp., 1896.
- GÁBOR 1996 – GÁBOR Csilla, *Káldi György latin forrásai = Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, JPTE, 1996, 145–152.
- GÁBOR 2001 – GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi: Források, teológia, retorika*, Debrecen, Kossuth, 2001 (CsK, BSL, 24).
- GÁBOR 2004a – GÁBOR Csilla, „... A’ mit üdvösségesnek itiltem, egy-ügyü szókkal... elő-hoztam”: Szempontok a prédikáció-műfaj értelmezéséhez = *Mindennemű dolgok változása: Hagyományok, források, távlatok*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, 2004, 83–96.
- GÁBOR 2004b – GÁBOR Csilla, „Religiosa actio mentis”: *Meditációelmélet és meditációtípusok a kora újkori Európában és Magyarországon = Devóciók, történelmek, identitások*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Scientia, 2004 (SK), 9–60.
- GÁBOR 2005 – GÁBOR Csilla, *Szentek történetei a XVII. századi magyarországi katolikus prédikációirodalomban = A történetmondás rétegei a kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Scientia, 2005 (SK), 107–137.
- GÁBOR 2008 – GÁBOR Csilla, *Előszó = Szöveghagyomány és íráskultúra a korai újkorban: Tanulmányok a BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Tanszékén folyó kutatások köréből (középkor, kora újkor) 2004–2006*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetem Műhely, BT, 2007, 7.
- GÁBOR 2017 – GÁBOR Csilla, *Katolikus–protestáns hitviták anyanyelven a 16. század derekán: Témák, érvek, nyelvi kísérletek = Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár, Pécs, PPHF PEI, 2017 (SHDQ, 17), 373–392.
- GÁCSER 1905 – GÁCSER József, *Telegdi Miklós nyelve: Különös tekintettel a modattanra*, Bp., Athenaeum, 1905 (Nyelvészeti Füzetek, 18).
- GÁCSI–FARKAS–KEVEHÁZI–LÁZÁR–MONOK–NÉMETH 1990 – *Kassa város olvasmányai 1562–1731*, kiad. GÁCSI Hedvig, FARKAS Gábor, KEVEHÁZI Katalin, LÁZÁR István Dávid, MONOK István, NÉMETH Noémi, Szeged, Scriptum, 1990 (Adattár, 15).
- GADAMER 1984 – Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat, 1984.
- GÁL–MLAKÁR 2007 – GÁL–MLAKÁR Zsófia, *Adatok Verancsics Antal udvarának történetéhez*, FONS, 2007, 279–337.
- GÁL–MLAKÁR 2009 – GÁL–MLAKÁR Zsófia, *Verancsics Antal korának humanista hálózatában: Vázlat egy kapcsolati háló modellezéséhez*, PUM, SPh, 14(2009)/2, 115–144.
- GALAMBOS 2004 – GALAMBOS Ferenc Iréneusz, *Az egyházi év a magyar középkorban: A megtestesülés és megváltás ünnepe*, Pannonhalma, Bencés, 2004 (Pannonhalmi Füzetek, Új Sorozat, 51).

- GALLA 1939 – GALLA Ferenc, *Borromei Szent Károly hatása Magyarországon [L'influsso di San Carlo Borromeo in Unghera]*, Bp., Stephaneum, 1939.
- GALLA 1942–1945 – GALLA Ferenc, *A püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban: A magyar megújulás korának püspökei*, Levéltári Közlemények, 1942–1945, 141–186.
- GALLA 2010 – *Pápai kinevezések, megbízások és felhatalmazások Erdély, a Magyar Királyság és a Hódoltság területére (1550–1711)*, összeáll. GALLA Ferenc, kiad. TUSOR Péter, TÓTH Krisztina, Bp., Róma, 2010 (Bibliotheca Historiae Ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nuncuptae, Series, 1 – Collectanea Vaticana Hungariae, Classis 2, Tom. 3).
- GAMS 1931 – *Series episcoporum ecclesiae catholicae, quotquot innotuerunt a Beato Petro Apostolo*, ed. Pius Bonifacius GAMS, Leipzig, 1931².
- GARADNAI 2012 – GARADNAI Erika, *Metatextualitás a felső-magyarországi hitvitában = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia (Miskolc, 2011. május 25–28)*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, ME BTK MNyItI, 2012, 315–322.
- GÁRDONYI 2001 – GÁRDONYI Máté, *A papi élet reformja a Trienti Zsinat korában*, Bp., Márton Áron, 2001 (Studia Theologica Budapestinensia, 27).
- GÁRDONYI 2006 – GÁRDONYI Máté, *Bevezetés a katolikus egyház történetébe*, Bp., Jel, 2006.
- GAZDA–V. MOLNÁR 2003 – GAZDA István, V. MOLNÁR László, *Lengyel szerzők művei alapján készült magyar nyelvű kalendáriumok 1560 és 1657 közötti korszakban = A magyar–lengyel tudományos kapcsolatok múltjából*, összeáll. V. MOLNÁR László, Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2003 (MTSzK, 27), 93–120.
- GÉCS 2011 – GÉCS Béla, *Telegdi Miklós az első katolikus nagyszombati tipográfia megalapítója, 1577*, Magyar Grafika, 55(2011)/4, 72–73.
- GECSÉNYI 2008 – GECSÉNYI Lajos, *Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben 1546-ban = G. L., Gazdaság, társadalom, igazgatás: Tanulmányok a kora újkor történetéből*, Győr, Győr–Moson–Sopron Megye Győri Levéltára, Győr Megyei Jogú Város Levéltára, 2008, 229–239.
- GECSER 2002 – GECSER Ottó, *Kapisztrán Szt. János nagybőjti prédikáció-sorozata Boroszlóban*, Aetas, 17(2002)/4, 5–28.
- GENETTE 1997a – Gérard GENETTE, *Palimpsests: Literature in the Second Degree*, transl. Channa NEWMAN, Claude DOUBINSKY, Lincoln, University of Nebraska Press, 1997.
- GENETTE 1997b – Gérard GENETTE, *Paratexts: Thresholds of Interpretation*, transl. Janet E. LEWIN, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.
- GERÉZDI 1968 – GERÉZDI Rabán, *Az erasmista Komjáti Benedek = G. R., Janus Pannoniustól Balassi Bálintig: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1968, 331–346.
- GERSTINGER 1968 – Hans GERSTINGER, *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsamboky) 1554–1584*, Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1968 (Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, 255).
- GONDÁN 1929 – GONDÁN Felicián, *Összefoglaló nemzeti irodalomtörténet rendszeres tételekben*, Bp., 1929⁷.
- GÖZSY 2008 – GÖZSY Zoltán, *Verancsics Antal és a humanista történetírás = Pécsi történeti katedra [Chatedra historica Universitatis Quinqueecclesiensis]*, szerk. CSABAI Zoltán et al., PTE BTK Történettudományi Intézet, 2008, 335–346.
- GRANASZTÓI 2004 – GRANASZTÓI György, *A barokk győzelmé Nagyszombatban: Tér és társadalom 1579–1711*, Bp., Akadémiai, 2004 (Város- és Társadalomtörténet).
- GROLIG 1909 – Moritz GROLIG, *Die Buchdruckerei des Jesuitenkollegiums in Wien (1559–1565)*, Mitteilungen des Österreichischen Vereins für Bibliothekswesen, 1909, 105–120.

- GULYÁS 1931 – GULYÁS Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*, Bp., OSzK, 1931.
- GULYÁS 1961/I–III – GULYÁS Pál, *A könyv sorsa Magyarországon*, I–III, Bp., OSzK Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1961.
- HAÁSZ-FEHÉR 2000 – HAÁSZ-FEHÉR Katalin, *A filológia diszciplináris helyzete*, Helikon, 2000, 469–480.
- HÁBEL 2002 – HÁBEL János, *Pécs leírása az első magyarországi lexikonban*, PSz, 5(2002)/1, 20–27.
- HANKISS 1942 – HANKISS János, *A mi irodalmunk*, Bp., 1942.
- HANUY 1910 – PÁZMÁNY Péter *Ősszegyűjtött levelei*, I (1601–1628), kiad. HANUY Ferenc, Bp., 1910.
- HARGITTAY 2001a – HARGITTAY Emil, *Pázmány és a kompiláció = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001 (PIM, T, 2), 251–260.
- HARGITTAY 2001b – HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., Universitas, 2001 (HL, 10).
- HARGITTAY 2003 – [HARGITTAY Emil,] *Fogalommagyarázat = Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2003³, 422–426.
- HARGITTAY 2004 – HARGITTAY Emil, *Irodalomszemlélet Pázmány előszavaiban és könyvajánlásaiban = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth, 2004 (CsK, BSL, 31), 374–383.
- HARGITTAY 2011 – HARGITTAY Emil, *Kéziratos latin nyelvű mutató Pázmány Prédikációihoz = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, I, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2011, 130–159.
- HARGITTAY 2019 – HARGITTAY Emil, *Pázmány írói módszere és az életmű genezise: A Kalauz és a vitairatok újraírása*, Univeritas, Bp., 2019.
- HARMAI 2017 – HARMAI Gábor, *A nagyszombati szeminárium alapításának kortörténeti kerete*, MSion, 2017, 209–213.
- HEGEDŰS 2003 – HEGEDŰS András, „*Caput, Mater et Magistra*”: *Az esztergomi érsek szerepe a magyar állam és egyház ezeréves történelmében = Mariazell és Magyarország, 650 év vallási kapcsolatai: A „Magna Meter et Magna Domina Hungarorum” nemzetközi konferencia előadásai (Esztergom [2002. május 6–9.] és Mariazell [2002. július 3–6.])*, szerk. Walter BRUNNER, Helmut EBERHART, FAZEKAS István et al., Esztergom, Graz, 2003 (SA, 6), 144–153.
- HEGYI 1976 – HEGYI Klára, *Egy világbirodalom végvidékén*, Bp., Gondolat, 1976 (Magyar História).
- HELTAI G. 1553 – *A keresztyeni tudomannac fundamentoma, röuid es hosszan valo kérdésebbe befoglaltatot. A magyar oluasasnc módgyáual egyetembe. A gyermetskéknec es az egyéb együgyü keresztyenek nec épülésére*, ford. HELTAI Gáspár, Kolozsvár, 1553 (RMNy 101).
- HELTAI J. 2001 – HELTAI János, *A 17. század első felének kiadványszerkezete: Műfajteremtő elvek és célok = Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból: Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos ülészsaka és kiállítása, 2000. október 12.*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSzK, Osiris, 2001 (Libri de Libris), 9–35.
- HELTAI J. 2004 – HELTAI János, *A szöveg tekintélyének forrásai Magyarországon a barokk kor elején = Hatalom és kultúra: Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai*, II, szerk. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, 2004, 678–694.
- HELTAI J. 2005 – HELTAI János, *A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete = „Tenger az igaz hitről való egyenlenségek eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, ME BTK RMIT, 2005, 251–299.

- HELTAI J. 2008 – HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. századi magyar könyvkiadásban (1601–1655)*, Bp., Universitas, 2008 (Res Libraria, 2).
- HELTAI J. 2012a – HELTAI János, *A perikópák 16. századi szöveghagyománya = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–18.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, ME BTK MNyItI, 2012, 199–237.
- HELTAI J. 2012b – HELTAI János, *A perikópakutatás lehetséges kontextusai és módszere*, PUM, SPh, 17(2012)/1, 45–50.
- HERMANN 1973 – HERMANN Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, kiad. ADRIÁNYI Gábor, München, 1973 (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae, 1).
- HERNER 1983 – *Magángyűjtemények Magyarországon 1545–1721: Könyvjegyzékek bibliográfiája*, összeáll. HERNER János, MONOK István, szerk. HERNER János, Szeged, JATE KK és I. Sz. MIT, 1983 (KtF, 3).
- HERVAY 1966 – HERVAY Ferenc, *A XV–XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás számokban*, MKsz, 1966, 63–66.
- HERVAY 1984 – HERVAY Ferenc, *A magyarországi kolostorok pusztulása a 16. század közepén és a reformáció = Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből: Luther Márton születésének 500. évfordulójára*, szerk. FABINY Tibor, Bp., Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984, 183–194.
- HEUMANN 1726 – Christoph August HEUMANN, *Conceptus reipublicae literariae sive via ad historiam literariam iuventuti studiosae aperta*, Hannover, 1726².
- HÉZSER 1916 – HÉZSER Aurél, *Magyarország földrajzi helyzete*, Földrajzi Közlemények, 1916, 193–229.
- HfU – Österreichisches Staatsarchiv, *Hoffinanz Ungarn*
- HOLL 1977 – HOLL Béla, *Pécsi Lukács levele az 1593. esztendőre nyomtatott nagyszombati kalendáriumról*, MKsz, 1977, 374–375.
- HOLL 1983 – HOLL Béla, *Vásárhelyi Gergely pályája*, ItK, 1983, 150–162.
- HOLL 1989 – HOLL Béla, *Jodocus Clichtoveus Elucidatoriuma és a magyarországi himnuszköltészet európai recepciója = Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról: Az Országos Széchényi Könyvtárban 1986. február 13–14-én rendezett konferencia előadásai*, szerk. SZELESTEI N[AGY] László, Bp., 1989 (OSzKKiad, Új Sorozat, 3), 169–182.
- HOLL 2000 – HOLL Béla, *A historia litteraria magyarországi története = H. B., Laus librorum: Válogatott tanulmányok*, szerk. MONOK István, ZVARA Edina, Bp., METEM, 2000 (METEM K, 26), 85–133.
- HOLLÓSI 2008 – HOLLÓSI Hajnalka, *Gyermekkép, gyermekvilág, gyermekfelfogás változásai pedagógiai megközelítésben*, Iskolakultúra Online, 2(2008), 92–103. http://misc.bibl.u-szeged.hu/45530/1/iol_2008_001_092-103.pdf (utolsó megtekintés: 2019. 08. 31.)
- HORÁNYI 1777 – HORÁNYI Elek, *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, III, Pozsony, 1777.
- HORVÁTH C. 1889 – HORVÁTH Cirill, *Temesvári Pelbárt és beszédei*, Bp., 1889.
- HORVÁTH C. 1899 – HORVÁTH Cirill, *A régi magyar irodalom története*, Bp., Athenaeum, 1899.
- HORVÁTH Cs. P. 2013a – HORVÁTH Csaba Péter, *Katolikus egyházi körkép Magyarországon Telegdi Miklós prédikációi tükrében = Filológia és irodalom: Tanulmányok a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának Kárpát-medencei irodalmi MA- és PhD-hallgatók számára rendezett Filológia és irodalom című konferenciáján elhangzott előadásokból*, szerk. TOMPA Zsófia, Piliscsaba, PPKE BTTK, 2013 (PIM, Opuscula Litteraria, 4), 17–40.
- HORVÁTH Cs. P. 2013b – HORVÁTH Csaba Péter, *Hogyan írt prédikációt Telegdi Miklós és Pázmány Péter? = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat, 2013, 183–191.

- HORVÁTH Cs. P. 2013c – HORVÁTH Csaba Péter, „*Mi legyen tisztí a jó fejedelemnek?*” *A felsőbbtség és az alattvalók viszonya Telegdi Miklós prédikációiban = A történész igazsága és magányossága: Tanulmányok a 65 éves Raffay Ernő tiszteletére*, szerk. NAGY Miklós Mihály, kiad. HORVÁTH Csaba Péter, Bp., Kárpátia Stúdió, 2013, 43–54.
- HORVÁTH Cs. P. 2015 – HORVÁTH Csaba Péter, *Égi jelenségek és időjárásí viszontagságok Telegdi Miklós egy szentbeszédében = „Serpentarius viginti quatuor stellis decoratus” Barátí ajándék Farkas Gábor Farkasnak*, szerk. EKLER Péter, VARGA Bernadett, Bp., 2015, 18.
- HORVÁTH Cs. P. 2016a – HORVÁTH Csaba Péter, *Petrus Canisius’ Katechismus in ungarischer Sprache (Petrus Canisius magyar nyelvű katekizmusa) = Germanico–Hungarica: Album mit Schätzen aus der Sammlung Alter Drucke (Album a Régi Nyomtatványok Tára kincseiből)*, szerk. EKLER Péter, VARGA Bernadett, Bp., OSzK, 2016, 58–59.
- HORVÁTH Cs. P. 2016b – HORVÁTH Csaba Péter, *A római katolikus egyházmegyereendszer helyrajzi története az egri érsekség megalapításáig (1804) = A Kápát-medence történeti vallásföldrajza, I*, szerk. GÁL András, FRISNYÁK Sándor, KÓKAI Sándor, Nyíregyháza, Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Szerencs, Bocskai István Katolikus Gimnázium, 2016, 31–46. – A tanulmány címmegyedében nevem helytelenül: Dr. Horváth Csaba Péterként szerepel. Ezt a kötet technikai szerkesztője többszöri kéréssem ellenére sem változtatta meg.
- HORVÁTH Cs. P. 2017 – HORVÁTH Csaba Péter, *Jegyzet Telegdi Miklós katekizmusáról = Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita et al., Bp., MTA–PPKE BILK, 2017 (PIM, LtT, 17), 199–202.
- HORVÁTH J. 1922 – HORVÁTH János, *Magyar irodalomismeret: A rendszerezés alapelvei*, Minerva, 1(1922)/1–3, 187–207.
- HORVÁTH J. 1931 – HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei: Szent Istvántól Mohácsig*, Bp., MSZT, 1931 (MSzK, 4).
- HORVÁTH J. 1934 – HORVÁTH János, *A Hármaskönyv irodalomtörténeti jelentősége = Emlékkönyv Berzeviczy Albert úrnak, a M.T. Akadémia elnökének, tiszteleti taggá választása harmincadik évfordulója alkalmából*, Bp., Franklin, 1934, 42–45.
- HORVÁTH J. 1935 – HORVÁTH János, *Az irodalmi műveltség megosztlása: Magyar humanizmus*, Bp., MSZT, 1935 (MSzK, 12).
- HORVÁTH J. 1957 – HORVÁTH János, *A reformáció jegyében: A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*, Bp., Gondolat, 1957².
- HORVÁTH K. 1959 – HORVÁTH Károly, *A pozitívizmus a magyar irodalomtörténet-írásban*, ItK, 1959, 403–415.
- HORVÁTH Z. 1895 – HORVÁTH Zoltán, *A nagyszombati kath. érseki főgimnázium története*, Nagyszombat, 1895.
- HUBAY 1938 – HUBAY Ilona, *Missalia Hungarica: Régi magyar misekönyvek*, Bp., OSzK, 1938 (OszKKiad, 5).
- HUBERT 1979 – HUBERT Ildikó, *Sóvári Soós Kristóf ismeretlen nyilatkozatai a virágénekekről*, ItK, 1979, 397–398.
- HUORANSZKI 1992 – HUORANSZKI Ferenc, *Nyelvfilozófia és eszmetörténetírás*, Magyar Filozófiai Szemle, 1992, 960–980.
- HUSZÁR Á. 2004 – HUSZÁR Ákos, *Reinhardt Koselleck fogalomtörténete és az utópia problémája a szociológiában*, Korall, 5(2004)/1–2, 89–116.
- HUSZÁR F. 1912 – HUSZÁR Ferenc, *A horvát–szlavón–dalmátországi bán közjogi állása*, KathSz, 1912, 718–738.
- ILLÉS 1931 – ILLÉS József, viski, *A Quadripartitum közjogi interpolatiói*, Bp., 1931 (Értekezések a Filozófiai és Társadalmi Tudományok Köréből, IV/2).
- ILLÉS 1935 – ILLÉS József, viski, *Ünnepi beszéd a Corpus Juris Hungarici első kiadásának 350-ik évfordulóján*. – Különlenyomat a Magyar Jogászegyleti Értekezések 1935. január 9-iki számából.

- IMRE 2009 – IMRE Mihály, *Sebastian Matthaesus 1551-es wittenbergi Mátyás-témájú disputációja = Erdély reneszánsza: A 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai*, I, szerk. GÁBOR Csilla, LUFFY Katalin, SIPOS Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2009, 55–65.
- Incipit Catalogus...*, 1662 – *Incipit Catalogus seu Inunctarium perpetuum Librorum Conuentus Szokolciensis Ordinis Minorum Reformatorum*, 1663, OSzKK, Quart. Lat. 2119.
- Intelmek 1984 – *Erkölcstanító könyvecske: Intelmek Imre herceghez (1031 előtt) = A magyar középkor irodalma*, szerk. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Szépirodalmi, 1984 (MR), 321–331, 1103–1105, ford. KURCZ Ágnes.
- IOANNES 1977 – IOANNES Caesariensis, *Opera*, eds. Marcellus RICHARD, Michel AUBINAEU, Turnout, Brepols, 1977 (Corpus Christianorum, Series Graeca, 1).
- IPOLYI 1875 – IPOLYI Arnold, *Veresmarti Mihály XVII. századi író élete és munkái: Korrajz a hitújítás idejéből*, Bp., SzIT, 1875.
- IVÁNYI 1926 – IVÁNYI Béla, *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése*, Bp., MTA, 1926.
- IVÁNYI 1983a – IVÁNYI Béla, *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon 1331–1663 = A magyar könyvkultúra múltjából: Iványi Béla cikkei és adatgyűjtése*, szerk. HERNER János, MONOK István, Szeged, JATE BTK, 1983 (Adattár, 11), 9–144.
- IVÁNYI 1983b – IVÁNYI Béla, *Batthyány Boldizsár a könyvbarát = A magyar könyvkultúra múltjából: Iványi Béla cikkei és adatgyűjtése*, szerk. HERNER János, MONOK István, Szeged, JATE BTK, 1983 (Adattár, 11), 389–435.
- IVÁNYI 1983c – IVÁNYI Béla, *Mossóczi Zakariás könyvtára = A magyar könyvkultúra múltjából: Iványi Béla cikkei és adatgyűjtése*, szerk. HERNER János, MONOK István, Szeged, JATE BTK, 1983 (Adattár, 11), 437–484.
- IVÁNYI–GÁRDONYI 1927 – IVÁNYI Béla, GÁRDONYI Albert, *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927*, szerk. CZAKÓ Elemér, Bp., [1927].
- JABLONKAY 1909 – JABLONKAY Gábor, *Jézus Társaságának első érintkezései Magyarországgal*, KathSz, 1909, 822–834.
- JAKÓ 1991 – JAKÓ Zsigmond, *Batthyány Ignác, a tudós és tudományszervező*, ErdMúz, 1991, 76–99.
- JAKUBOVICH 1935 – JAKUBOVICH Emil, *A székely rovásírás legrégebbi ábécéi*, Magyar Nyelv, 1935, 1–17.
- JANICS 1943 – *Ordo commendationis animae (a lélek ajánlásának rendje), vagyis a távozó léleknek Isten irgalmába ajánlása: Imafüzér (a haldokló keresztény testvéreink ágyánál mondjuk el)*, összeáll. JANICS Ferenc, Komárom, 1943.
- JANKOVICS 1833 – JANKOVICS Miklós, *Könyvvizsgálat és a' Nyomtatás engedelve II. Maximilián idejében 1574. esztendőben*, TudGyűjt, 17(1883)/4, 52–57.
- JÁNOSI 1978 – JÁNOSI Mónika, *A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek*, MKsz, 1978, 225–254.
- JAUSS 1999 – Hans Robert JAUSS, *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja = H. R. J., Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika: Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk., tan., KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, Bp., Osiris, 1999² (OK, Irodalomelmélet), 36–85, ford. BERNÁTH Csilla.
- JEDIN 1998 – Hubert JEDIN, *A zsinatok története*, ford. VIZ László, Bp., Ecclesia, 1998.
- JEDLICSKA 1897 – JEDLICSKA Pál, *Adatok erdődi báró Pálffy Miklós, a győri hősnek életrajza és korához*, Eger, 1897.
- JENEI 1961 – JENEI Ferenc, *Fereczffy Lőrinc nyomdájának története*, MKsz, 1961, 297–308.

- JÓZSA 2006 – JÓZSA Attila, *Gyertyaszentelés és processzió Mária tisztulásának ünnepén: Megfigyelések a Missale Strigoniense 1484 szertartása alapján = Memoriae tradere: Tanulmányok és írások Török József hatvanadik születésnapjára*, szerk. FÜZES Ádám, LEGEZA László, Bp., Mikes, 2006, 509–531.
- JUHÁSZ 1921 – JUHÁSZ Kálmán, *A licenciátusi intézmény Magyarországon*, Bp., Szent István Akadémia, 1921.
- JUHÁSZ 1933 – JUHÁSZ Kálmán, *Két kolozsmonostori püspökapat a XVI. században*, ErdMúz, 1933, 424–445.
- JUHÁSZ 1935 – JUHÁSZ Kálmán, *A csanádi püspökség története (1552–1608)*, Makó, 1935 (Csanádmegyei Könyvtár, 28).
- JUNGAMANN 1977 – Josef Andreas JUNGMANN, *A szentmise: Történelmi, teológiai és lelkipásztori áttekintés*, ford. SÁNTHA Máté, Eisenstadt, Prugg, 1977.
- KÄFER 1977 – KÄFER István, *Az egyetemi nyomda négyszáz éve*, Bp., MHel, 1977.
- KÁLDOS 2013 – KÁLDOS János, *Enyedi György prédikációgyűjteményének szerkezete és a prédikációk textológiai vizsgálatának tanulságai*, ErdMúz, 75(2013)/1, 88–120.
- KÁLDOS–BALÁZS 1993 – János KÁLDOS, Mihály BALÁZS, *Ungarländische Antitrinitarier*, II (György Enyedi), Baden-Baden, Bouxwiller, Valentin Koerner, 1993 (Bibliotheca Bibliographica Aureliana, 134 – Bibliotheca Dissidentium, 15).
- KÁLMÁN C. 1990 – KÁLMÁN C. György, *Az irodalom mint beszédaktus: Fejezet az irodalomelmélet történetéből*, Bp., Akadémiai, 1990 (Opus Irodalomelméleti Tanulmányok, 12).
- KÁLVIN 2014/I–II – KÁLVIN János, *Institutio Christianae Religionis: A keresztyén vallás rendszere 1559*, I–II, ford. BUZOGÁNY Dezső, szerk. BOGÁRDI SZABÓ István, Bp., MRE, 2014 (REK, Új Folyam, 7/1–2).
- KANIJS 1554 – Petrus KANIJS, *Summa doctrinae Christianae per quaestiones tradita, et in usum Christianae pueritatae nunc primum edita*, Bécs, 1554.
- KANIJS 1558 – Pieter KANIJS, *Parvus catechismus Catholicorum*, [Köln], 1558.
- KANIJS 1559 – Pieter KANIJS, *Catholicus iuventviti formandae hoc saeculo quam maxime necessarius*, Antwerpen, 1559.
- KANIJS 1568 – Pieter KANIJS, *Catechismus in Frag und Antwort gestellt für die gemeine Leyen und Kinder*, Dillingen an der Donau, 1568.
- KANIJS 1569 – Pieter KANIJS, *Institutiones Christianae, seu parvus catechismus Catholicorum, cum figuria aeneis P. Van der Brocht*, Atverpen, 1569.
- KANYARÓ 1891 – KANYARÓ Ferenc, *Unitáriusok Magyarországon, tekintettel az unitárizmus általános történetére*, Kolozsvár, 1891.
- KAPOSI 2012 – KAPOSI Krisztina, *Zrínyi-paratextusok*, Első Század Online, 2012, 413–446. http://epa.oszk.hu/01600/01639/00007/pdf/EPA01639_elso_szazad_2012_osz_413-446.pdf (utolsó megtekintés: 2019. 08. 31.)
- KAPRONCZAY 2000 – KAPRONCZAY Károly, *A magyar–lengyel történelmi kapcsolatok évszázadai*, Bp., Mundus, 2000 (A Magyar Műveltség 1100 Éve).
- KARÁCSONY 1995 – KARÁCSONY András, *Bevezetés a tudásszociológiába*, Bp., Osiris, Századvég, 1995 (Osiris–Századvég Tankönyvek).
- KARÁCSONYI 1929 – KARÁCSONYI János, *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig*, Veszprém, 1929.
- KARÁCSONYI–KOLLÁNYI–LUKCSICS 1912 – *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából [Monumenta ecclesiastica tempore innovatae Hungariae religionis illustrantia]*, V (1548–1551), kiad. KARÁCSONYI János, KOLLÁNYI Ferenc, LUKCSICS József, Bp., SzIT, 1912.

- KARDOS 1892 – KARDOS Albert, *A magyar szépirodalom története a legrégibb időktől Kisfaludy Károlyig*, Bp., Athenaeum, 1892.
- KARDOS 1906 – KARDOS Albert, *Vallásos irodalom = A magyar irodalom története: Képes díszmunka két kötetben, I (A legrégibb időktől Kisfaludy Károly fellépéséig)*, szerk. BADICS Ferenc, Bp., Athenaeum, 1906², 225–240.
- KARDOS 1913 – KARDOS Albert, *A protestáns kor irodalma (1526–1606) = A magyar irodalom története 1900-ig*, szerk. FERENCZI Zoltán, Bp., Athenaeum, 1913, 77–150.
- KATHONA 1943 – KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történelmi világgépe: Tanulmány a magyar protestáns apokalyptika köréből*, Debrecen, 1943 (Theologiai Tanulmányok, 75).
- KATHONA 1974 – KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Bp., Akadémiai, 1974 (HR, 4).
- KATONA 1793 – KATONA István, *Historia critica regum Hungariae, stripsis Austriacae*, VI/XXV, Buda, 1793.
- KATONA 2003 – KATONA István, *A kalocsai érseki egyház története, II*, ford. TAKÁCS József, szerk. ROMSICS Imre, THOROCZKAY Gábor, Kalocsa, Kalocsai Múzeumbarátok Köre, 2003.
- KECSKEMÉTI A. J. 1621/1974 – KECSKEMÉTI Alexis János *Prédikációs könyve: Dániel próféta könyvének magyarázata*, kiad. SZUROMI Lajos, tan. Gombáné LÁBOS Olga, Bp., Akadémiai, 1974 (RMPE, 3).
- KECSKEMÉTI G. 1995 – KECSKEMÉTI Gábor, *A történeti kommunikációelmélet lehetőségei*, ItK, 1995, 561–576.
- KECSKEMÉTI G. 1996 – KECSKEMÉTI Gábor, *A prédikáció műnemi besorolása és a prédikációelméleti gondolkodás korszakai = Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Universitas, 1996 (HL, 2), 143–158.
- KECSKEMÉTI G. 1998 – KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (HL, 5).
- KECSKEMÉTI G. 2003 – KECSKEMÉTI Gábor, *Recepció, szövegaktus és kommunikáció a régi magyar irodalomtörténetben*, ItK, 2003, 703–728.
- KECSKEMÉTI G. 2005 – KECSKEMÉTI Gábor, *Pázmány vitapartnerei és a wittenbergi egyetem = „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, ME BTK RMIT, 2005, 43–66.
- KECSKEMÉTI G. 2007 – KECSKEMÉTI Gábor, *„A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás” A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007 (IK, Tanulmányok).
- KECSKEMÉTI G. 2013 – KECSKEMÉTI Gábor, *A kora újkori magyarországi prédikációirodalom kutatásának eredményei és jövőbeni irányai*, StudLit, 2013, 12–19.
- KECSKÉS 2000/2001 – KECSKÉS Mónika, *Négy Mária-antifóna liturgikus alkalmazásának történetéből*, MEz, 2000/2001, 175–186.
- KÉKY 1929 – KÉKY Lajos, *A magyar irodalom története*, Bp., 1929.
- KELECSÉNYI 1964 – KELECSÉNYI Ákos, *A Huszár Gál és Török Mihály közötti időszak a debreceni nyomdában*, MKsz, 1964, 166–171.
- KELÉNYI 2017 – KELÉNYI Borbála, *Krakkótól Wittenbergig: Magyarországi hallgatók a krakkói, bécsi és wittenbergi egyetemeken a 16. században*, Gerundium, 8(2017)/1, 23–50.
- KENYERES 2001 – KENYERES István, *A várbirtokok szerepe a 16. századi magyarországi végvárrendszer ellátásában: Katonai elképzelések az egri és szatmári vár fenntartására = Végvár és ellátás*, szerk. PETERCSÁK Tivadar, BEREZC Máttyás, Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Dobó István Vármúzeum, 2001 (Studia Agriensia, 22), 131–181.

- KENYERES 2002 – *XVI. századi uradalmi utasítások: Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére*, I–II, szerk., tan. KENYERES István, Bp., Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2002 (Fons Könyvek, 2).
- KENYERES 2003 – KENYERES István, *I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei*, TSZ, 2003, 61–92.
- KÉRÉSZY 1935 – KÉRÉSZY Zoltán, *A Corpus Juris Hungarici mint írott jogi kútfő*, Pécs, 1935. – Különnyomat a M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem 1934/35. tanévi irataiból.
- KESERŰ 2000 – Bálint KESERŰ, *Die ungarische unitarische Literatur nach György Enyedi: Über ideengeschichtlich relevante Werke aus der Zeit 1597–1636 = György Enyedi and the Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*, ed. Mihály BALÁZS, Gizella KESERŰ, Bp., Balassi, 2000 („Studia Humanitatis”, 2), 107–124.
- KÉSMÁRKY 1896 – KÉSMÁRKY István, *Az esztergomi érseknek mint Magyarország primásának jogai és kiváltságai: Egyházzjogi és közjogi tanulmány*, Bp., Franklin, 1896.
- KESZEG 2008 – KESZEG Anna, *Fogantja van: Tanulmányok a kora újkori szöveghagyomány egyes aspektusairól* [recenzió], ErdMúz, 70(2008)/1–2, 106–107.
- KISS Sz. 1992 – KISS Szabolcs, *Kiáltvány vagy tudománytörténet? Kálmán C. György: Az irodalom mint beszédaktus* [recenzió], BuKsz, 1992, 190–194.
- KISS F. G. 2010 – KISS Farkas Gábor, *Az ellenreformáció vitairódalma = Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Bp., Akadémiai, 2010 (Akadémiai Kézikönyvek), 221–223.
- KISS F. G. 2017 – KISS Farkas Gábor, *Irodalmi útkeresések a katolikus értelmiségben 1530 és 1580 között: Négy pályafutás és tanulságai = Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár, Pécs, PPHF PEI, 2017 (SHDQ, 17), 331–371.
- KISS F. G. 2017b – KISS Farkas Gábor, *A katolikus peregrináció lehetőségei és következményei a 16. század közepén (1530–1580)*, Gerundium, 8(2017)/1, 51–70.
- KISS–PUSZTAI 2005 – *Magyar nyelvtörténet*, szerk. KISS Jenő, PUSZTAI Ferenc, Bp., Osiris, 2005² (OT).
- KISTELEKI 2011 – KISTELEKI Károly, *Az abszolút monarchia teoretikus gyökerei = Az abszolút monarchia*, szerk. KÉPES György, Bp., Gondolat, 2011 (Jogtörténeti Értekezések, 41), 68–105.
- KLANICZAY 1955 – KLANICZAY Tibor, *Régi magyar irodalom*, 1/2, Bp., Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 1955².
- KLANICZAY 1957 – KLANICZAY Tibor, *Az egyházak irodalmi törekvései a XVI. század végén = A magyar irodalom története 1849-ig*, szerk. BÓKA László, PÁNDI Pál, Bp., Bibliotheca, 1957, 85–86.
- KLANICZAY 1961a – KLANICZAY Tibor, *A régi magyar irodalom: A kezdetektől a XIX. századig* = KLANICZAY Tibor, SZAUDER József, SZABOLCSI Miklós, *Kis magyar irodalomtörténet*, Bp., Gondolat, 1961, 5–89.
- KLANICZAY 1961b – KLANICZAY Tibor, *A magyar barokk irodalom kialakulása* = K. T., *Reneszánsz és barokk: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 361–436.
- KLANICZAY 1961c – KLANICZAY Tibor, *A magyar irodalom reneszánsz korszaka* = K. T., *Reneszánsz és barokk: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 7–38.
- KLANICZAY 1971 – KLANICZAY Tibor, *Nicasius Ellebodius és poétikája*, ItK, 1971, 24–34.
- KLANICZAY 1985a – KLANICZAY Tibor, *Értelmiség egyetem nélküli országban* = K. T., *Pallas magyar ivadékai*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 77–85.
- KLANICZAY 1985b – KLANICZAY Tibor, *Nicasius Ellebodius leuveni és római tanulmányai* = K. T., *Pallas magyar ivadékai*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 86–95.
- KLANICZAY 1993 – KLANICZAY Tibor, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Bp., Akadémiai, 1993 (HR, 20).

- KNAPP 2005 – KNAPP Éva, *Adalékok a 18. század végi nyelvi archaizálás kérdéséhez: Egy tévesen feltételezett 1484-es magyar nyelvű nyomtatvány eszmetörténeti kapcsolatai*, MKsz, 2005, 167–192.
- KNAPP 2013a – KNAPP Éva, *Pázmány Péter magánkönyvtára*, Magyar Tudomány, 2013, 852–859.
- KNAPP 2013b – KNAPP Éva, *Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat, 2013, 283–303.
- KNAUZ 1866–1869 – KNAUZ Nándor, *A magyar egyház régi szokásai*, MSion, 1866, 401–413, 1867, 1–20, 81–85, 161–167, 241–248, 321–331, 1868, 177–194, 801–812, 882–891, 1869, 5–15, 81–97, 183–196, 251–263, 676–683, 719–745, 799–814, 879–889.
- KNAUZ 1869 – KNAUZ Nándor, *A veteristák*, Századok, 1869, 17–37.
- KNAUZ 1870a – KNAUZ Nándor, *A pozsonyi káptalannak kéziratai*, Esztergom, 1870.
- KNAUZ 1870b – KNAUZ Nándor, *Libri missales ac breviarum Ecclesiae Hungaricae ad receptionem usque ritus Romani*, Esztergom, 1870.
- KNAUZ 1876 – KNAUZ Nándor, *Kortan: Hazai történelmünkhöz alkalmazva*, Bp., Akadémiai, 1876.
- KNAUZ 1890 – KNAUZ Nándor, *A Garan-melletti szent-benedeki apátság*, I, Bp., 1890.
- KOLLÁNYI 1889 – KOLLÁNYI Ferenc, *Az esztergomi érsekség pizetum-joga*, KathSz, 1889, 521–576, 679–776.
- KOLLÁNYI 1890 – KOLLÁNYI Ferenc, *A magyar kath. alsópapság végrendelkezési joga, ennek története, jelenlegi állapota, és a hagyaték körül követendő eljárás*, Esztergom, 1890.
- KOLLÁNYI 1895a – KOLLÁNYI Ferenc, *Illicini Péter*, Századok, 1895, 239–249, 342–353.
- KOLLÁNYI 1895b – KOLLÁNYI Ferenc, *Könyvek a XVI. és XVII. századbeli főpapi hagyatékokban*, MKsz, 1895, 205–218.
- KOLLÁNYI 1900 – KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonokok 1100–1900*, Esztergom, 1900.
- KOLLER 1806 – KOLLER József, *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*, VI, Pozsony, Pest, 1806.
- KOLTAI 1995 – KOLTAI András, *A győri egyházmegye 1579. évi zsinata*, MEtV, 1996/3–4, 41–60.
- KOMOROVÁ 2009 – Klára KOMOROVÁ, *Knižnica Zachariaša Mošovského*, Martin, Slovenská národná knižnica, 2009.
- KONCZ 1892 – KONCZ Ákos, *Egri egyházmegyei papok az irodalmi téren*, Eger, 1892.
- KÓNYA 2016 – KÓNYA Franciska, *Magyar nyelvű esküvői beszédek és köszöntők a 16–18. századból = Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*, szerk. BÁTHORY Orsolya, KÓNYA Franciska, Bp., MTA–PPKE BILK, 2016 (PIM, LtT, 12), 209–221.
- KÓNYI 1940 – KÓNYI Mária, *A bátai apátság és a csodálatos szent vér ereklye = A bátai apátság és Krisztus-vére ereklyéje*, szerk. HOLUB József, Pécs, 1940 (Tolna Vármegye Múltjából, 5), 7–37.
- KORABINSKY 1786 – Johann Matthias KORABINSKY, *Gegraphisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*, Pozsony, 1786.
- KOROKNAY 1977 – Sz. KOROKNAY Éva, *Egy XVI. századi nagyszombati kötéscsoport: Oláh Miklós könyvtárának eddig ismeretlen kötetéről*, MKsz, 1977, 47–51.
- KORONDI 2014 – KORONDI Ágnes, *A misztika a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalmában: Misztika-recepció avagy irodalmi és kegyességi gyakorlat a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexek devocionális szövegeiben*, Kolozsvár, 2014. – doktori dolgozat, kézirat. https://www.academia.edu/10271664/A_misztika_a_k%C3%A9s%C5%91_k%C3%B6z%C3%A9pk%C3%B3ri_magyar_nyelv%C5%B1_kolostori_k%C3%B3dexirodalomban_Mysticism_in_the_Late_Medieval_Hungarian-language_Monastic_Codices (utolsó megnézés: 2019. 08. 31.)

- KOSÁRY 1996 – KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1996³.
- KOSELLECK 1997 – Reinhardt KOSELLECK, *Az asszimetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*, ford. SZABÓ Márton, Bp., Jászöveg Műhely, 1997 (Jászöveg Tankönyvek).
- KOVÁCH 1965 – KOVÁCH Zoltán, *Mossóczy Zakariás nyitrai püspök esztergomi breviáriuma*, MKsz, 1965, 164–167.
- KOVACHICH 1820 – KOVACHICH József Miklós, *Notitiae praeliminares ad syllogem decretorum comitalium*, Pest, 1820.
- KOVÁCS E. 1964 – KOVÁCS Endre, *A krakkói egyetem és a magyar művelődés: Adalékok a magyar–lengyel kapcsolatok XV–XVI. századi történetéhez*, Bp., Akadémiai, 1964.
- KOVÁCS I. 1961 – KOVÁCS István, *Magyar naptártöredék 1595-ből*, MKsz, 1961, 357–360.
- KOVÁCS S. 1982 – V. KOVÁCS Sándor, *Temesvári Pelbárt egy korszakváltás sodrában = TEMESVÁRI Pelbárt Válogatott írásai*, vál., tan. V. KOVÁCS Sándor, ford. BELLUS Ilona et al., Bp., Európa, Helikon, 1982, 411–442.
- KOVÁCS–MÉSZÁROS 2017 – *Husz János és a huszitizmus hatása a magyar művelődésre*, szerk. KOVÁCS Eszter, MÉSZÁROS Andor, Esztergom, Bp., Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Vallástudományi Központ, OSzK, 2017.
- KOZOCSA 1944 – KOZOCSA Sándor, *Kis magyar irodalom*, Bp., 1944.
- KÖBLÖS 1994 – KÖBLÖS József, *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában: A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával*, Bp., MTA TtI, 1994 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 12).
- KÖRMENDY 1979 – KÖRMENDY Kinga, *A Knauz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa*, Bp., MTAK, 1979 (A MTAK Közleményei [Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae], Új Sorozat, 7 [82]).
- KÖRMENDY 1991 – KÖRMENDY Kinga, *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a ferences rendház és a Babits Mihály Városi Könyvtár állományának történeti áttekintése*, MKsz, 1991, 20–40.
- KŐSZEGHY 2006 – KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint Füves kertecskéjéről*, 2006. – A BALASSI 1572/2006 kísérő tanulmánya.
- KŐSZEGHY 2008 – KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Alkibiadész*, Bp., Balassi, 2008.
- KŐSZEGHY 2014 – KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Amphión*, Bp., Balassi, 2014.
- KUBINYI 1999 – KUBINYI András, *Egyház és város a késő középkori Magyarországon = K. A., Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Bp., METEM, 1999 (METEM K, 22), 287–300.
- KUDORA 1902 – KUDORA János, *A magyar katolikus egyházi beszéd irodalmának ezeréves története 896–1896*, Bp., Stephaneum, 1902.
- KULCSÁR Gy. 1574/2001 – KULCSÁR György, *Postilla*, kiad., tan. HUBERT Ildikó, Lendva, Galéria-Múzeum, Bp., OSzK, 2001.
- KULCSÁR P. 1977 – Petrus RANSANUS, *Epithoma rerum Hungaricarum, id est annalium omnium temporum liber primus et sexagimus*, kiad. KULCSÁR Péter, Bp., Akadémiai, 1977 (BSMRA, Series Nova, 2).
- KULCSÁR P. 1991 – KULCSÁR Péter, *Ransanus Szent István-életrajzáról*, MKsz, 1991, 307–315.
- KULCSÁR SZABÓ 1995 – KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Történetiség, megértés, irodalom*, Bp., Universitas, 1995.
- KULCSÁR SZABÓ 2002 – KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A látható nyelv elkülönítése: Hermeneutika és filológia*, Literatura, 2002, 379–394.

- KURZ 1840 – KURZ Antal, *Nachlese auf dem Felde der ungarischen und siebenbürgischen Geschichte, nach authentischen bis jetzt unbekanntem oder unbenützten Quellen und Urkunden*, Brassó, 1840.
- KUZMÍK 1976 – Jozef KUZMÍK, *Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu*, II (N–Ž), Martin, Matica slovenská, 1976.
- LACZKÓ–MÁRTONFI 2004 – LACZKÓ Krisztina, MÁRTONFI Attila, *Helyesírás*, Bp., Osiris, 2004 (A Magyar Nyelv Kézikönyvtára).
- LACZLAVIK 2014 – LACZLAVIK György, *Kettős pecsét alatt: Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó (1483–1549)*, Pécs, Kronosz, Magyar Történelmi Társulat, 2014 (Sziluett, Korszerű Történelmi Életrajzok).
- LAINSLE 2002 – Ulrich G. LAINSLE, *A skolasztikus teológia története*, ford. GÖRFÖL Tibor, Bp., Osiris, 2002.
- LAKATOS–SZÉP–SÜMEGI 2000 – LAKATOS Pál, Sümeginé SZÉP Mária, SÜMEGI József, *Az Oltáriszentség tisztelete és Krisztus véérének csodái a középkori Európában*, METV, 12(2000)/1–4, 45–103.
- LAMPE 1728 – Friedrich Adolph LAMPE, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, Utrecht, 1728.
- LÁNYI 1869 – LÁNYI Károly *Magyar egyháztörténelme*, II, átdolgozta KNAUZ Nándor, Esztergom, 1869².
- LÁZÁR 1996 – LÁZÁR István Dávid, *Szándék és valóság: Szántó Arator István műveinek sorsa = Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, JPTE, 1996, 127–133.
- LÁZS 1978 – LÁZS Sándor, *Késő-középkori prédikációink stíluskérdéseihez = Eszmei és stilisztikai kérdések a régi magyar prózában: Egyetemi tudományos diákköri vitaulás Debrecenben 1977. november 24–25.*, szerk. BITSKEY István, GOMBA Szabolcsné, VARGA Pál, Debrecen, KLTE BTK RMITDk, 1978, 4–13.
- LEVI 2000 – Giovanni LEVI, *Az életrajz használatáról*, Korall, 1(2000)/2, 81–92, ford. CZOCH Gábor.
- LOVAS 2013 – LOVAS Borbála, *Non multa sed multum: Párhuzamos beszédek Enyedi György prédikációgyűjteményében*, ErdMúz, 75(2013)/1, 71–87.
- LOVAS 2014 – LOVAS Borbála, *Hozzátenni vagy elvenni? Enyedi-prédikációk másolatai és azok kompilációs jegyei = Közkinccs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA–PPKE BILK, 2014 (PIM, LtT, 8), 53–71.
- LOVAS 2016 – LOVAS Borbála, *Enyedi György szerkesztett prédikációs kötete új megvilágításban: A prédikációgyűjtemény triacasaiank újrendezése*, ItK, 2016, 47–54.
- LR – MNL – Magyar Kancelláriai Levéltár [A 57] – *Liber regii*.
- LUDIKOVÁ 2002 – Zuzana LUDIKOVÁ, *A nagyszombati székesegyház késő reneszánsz és barokk síremlékei (16–17. század)*, MűvtÉrt, 2002, 85–106.
- LUKÁCSI 2013 – LUKÁCSI Zoltán, *Szószer és világosság: A magyar katolikus prédikáció a felvilágosodás korában*, szerk. NEMESNÉ MATUS Zsanett, Győr, GyEL, 2013 (GyELK, F, F [PDR, Q, S], 18).
- LUKÁCSY 1994a – LUKÁCSY Sándor, *A kitagadott irodalom = L. S., Isten gyertyáscskái*, Pécs, Jelenkor, 1994 (ÉI), 7–22.
- LUKÁCSY 1994 b – LUKÁCSY Sándor, *Újévi ajándékok: Egy magyar prédikációtípus = L. S., Isten gyertyáscskái*, Pécs, Jelenkor, 1994 (ÉI), 181–196.
- LUKÁCSY 1998 – LUKÁCSY Sándor, *A szőlőfák gyümölcse: A prédikáció mint irodalmi műfaj = L. S., A végtelen jövő: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Balassi, 1998, 9–14.
- LUKÁCSY 2002 – LUKÁCSY Sándor, *Zengedező sípszó: Száz szemelvény a régi magyar egyházi irodalomból*, I, Pécs, Jelenkor, 2002 (Sion-hegyi Könyvtár).

- LUKCSICS 1930 – LUKCSICS Pál, *XVI. századi magyar irodalomtörténeti vonatkozású újabb levelek a zsélyi levéltárból*, ItK, 1930, 221–227.
- LUTHER 1555 – Martin LUTHER, *Artikel Christlicher Lere*, ed. Philipp MELANCHTHON, Jena, 1555.
- MACZÁK 2003 – MACZÁK Ibolya, *A kanonikus plágium: Szövegalkotás barokk prédikációinkban*, ItK, 2003, 261–276.
- MACZÁK 2008a – MACZÁK Ibolya, *A prédikációk szerepe és jelentősége a lelkiségtörténeti kutatásokban = Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI N[AGY] László, Piliscsaba, PPKE BTK, 2008 (PIM, LtT, 1), 63–89.
- MACZÁK 2008b – MACZÁK Ibolya, *Oltáriszentség-prédikációk több változatban = „Ember lenni mindig, minden körülményben” Tanumányok Kiczenko Judit születésnapja alkalmából*, szerk. RADVÁNSZKY Anikó, Piliscsaba, PPKE BTK, 2008 (PIM, T, 8), 302–316.
- MACZÁK 2010 – MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, 2010.
- MACZÁK 2011 – MACZÁK Ibolya, *Aranybánya a helyes olvasáshoz (Jeremias Drexel: Aurifodina) = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia (Miskolc, 2011. május 25–28.)*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, ME BTK MNyItI, 2011, 275–279.
- MADAS 1985a – *A néma barát megszólal: Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből*, vál., kiad., ford., tan. MADAS Edit, Bp., Magvető, 1985 (MH).
- MADAS 1985b – MADAS Edit, *A Karthauzi Névtelen kódexe = A néma barát megszólal: Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből*, vál., kiad., ford., tan. MADAS Edit, Bp., Magvető, 1985 (MH), 545–559.
- MADAS 1996 – MADAS Edit, *Szent László a középkori magyarországi prédikációirodalomban = Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1996, 63–79.
- MADAS 1999 – MADAS Edit, *Említett és idézett klasszikus auktorok a középkori magyarországi prédikációirodalomban*, MKsz, 1999, 277–286.
- MADAS 2002a – MADAS Edit, *A legkorábbi fennmaradt magyarországi prédikációk: Sermók Hartvik püspök szertartáskönyvében = Jublieumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére: Tanulmányok [Festschrift zu Ehren von Csaba Csapodi]*, szerk. ROZSONDAI Marianne, Bp., Argumentum, 2002, 173–190.
- MADAS 2002b – MADAS Edit, *Középkori prédikációirodalmunk történetéből: A kezdetektől a XIV. század elejéig*, Debrecen, Kossuth, 2002 (CsK, BSL, 25).
- MADAS 2011 – MADAS Edit, *Temesvári Pelbárt = Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, XI (Szeéchényi – teuton lovagrend), főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2011, 431–432.
- MAGASI 1927 – MAGASI Artúr, *A „vallásos szépirodalom” problémája történeti megvilágításban*, PannonhS, 1927, 249–254, 340–347.
- MAH 1969 – *Monumenta antiquae Hungariae*, I (1530–1553), ed. LUKÁCS László, Roma, Institutum Historicum S. I., 1969 (Monumenta Historica Societatis Iesu a Patribus Eiusdem Societatis Edita, 101).
- MAJLÁTH 1882 – MAJLÁTH Béla, *A szakolczai ferenczrendi könyvtár XVII. századi történetéhez*, MKsz, 1882, 289–305.
- MAJLÁTH 1883 – MAJLÁTH Béla, *Telegdi Miklós mester magyar katekizmus 1562. évből*, Bp., MTA, 1883 (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből, 11/7).
- MÁLYUSZ 1971 – MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1971.
- MANSELLI 1984 – Raoul MANSELLI, *Népi vallás és népi vallásosság a középkorban: Problémák és viták = Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. SZÉKELY György, Bp., Akadémiai, 1984 (Memoria Saeculorum Hungariae, 8), 199–212, ford. PÁSZTOR Edith.

- MATUNÁK 1896 – MATUNÁK Mihály, *Érsekújvár alapítási éve*, Századok, 1896, 338–341.
- MARKÓ 2007 – *Telegdi Miklós = Új magyar életrajzi lexikon*, VI (Sz–Zs), főszerk. MARKÓ László, Bp., Helikon, 2007, 655–656.
- MÁRKUS 1985 – MÁRKUS Mihály, „*Bibliaolvasás a személyes kegyesség érdekében*”, TheolSz, 1985, 344–345.
- MÁTÉ 2018 – MÁTÉ Ágnes, *Egy kora újkori sikerkönyv története: 15–16. századi szövegvariánsok és fordítások Eneas Silvius Piccolomini Historia de duobus amantibus című szerelmes regényéből*, Bp., reciti, 2018. <http://reciti.hu/2018/4876> (utolsó megtekintés: 2019. 08. 31.)
- MCGINN 1995 – Bernard MCGINN, *Antikrisztus: Az emberiség kétezere éve a gonosz bűvöletében*, ford. KÖRÖS László, Bp., AduPrint, 1995 (Megújuló Világképek).
- MELIUS JUHÁSZ 1562 – MELIUS JUHÁSZ Péter, *Catekismvs. Az egész keresztieni tudomannac fundamentoma es sommaia a szent irasbol ezue szedettet es meg emendaltatot. Caluinus Ianus irassa szerint az Somogi Melius Petertol*, Debrecen, 1562 (RMNy 182).
- Memoria basilicae Strigoniensis...*, 1856 – *Memoria basilicae strigoniensis anno 1856. die 31. augusti consecratae*, Esztergom, 1856.
- MERÉNYI 1896 – MERÉNYI Lajos, *Oláh Miklós végrendelete*, TT, 1896, 136–159.
- MÉSZÁROS 1981 – MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*, Bp., Akadémiai, 1981.
- MÉSZÁROS 1984 – MÉSZÁROS István, *A humanizmus és a reformáció–ellenreformáció nevelésügye a 15–16. században*, Bp., Tankönyvkiadó, 1984 (Egyetemes Neveléstörténet, 7–9).
- MÉSZÁROS 1989 – MÉSZÁROS István, *A tankönyvkiadás története Magyarországon*, Bp., Tankönyvkiadó, 1989.
- MESZLÉNYI 1931 – MESZLÉNYI Antal, *A magyar jezsuiták a XVI. században*, Bp., SZIT, 1931.
- MEZEY B. 2007 – *Magyar jogtörténet*, szerk. MEZEY Barna, Bp., Osiris, 2007⁴ (OT).
- MEZEY L. 1971 – MEZEY László, *A devotio moderna a dunai országokban (Csehország, Ausztria, Magyarország)*, EKÉvk, V(1970), 1971, 223–237.
- MEZEY L. 1979 – MEZEY László, *Deákosság és Európa: Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlatja*, Bp., Akadémiai, 1979.
- MIHALOVICS 1900 – MIHALOVICS Ede, *A katolikus predikáció története Magyarországon*, I (A kereszténység behozatalától Pázmányig), Bp., Stephaneum, 1900.
- MIKÓ Á. 2015 – MIKÓ Árpád, *Egy humanista mecénás a 16. század közepén Magyarországon: Verancsics Antal (1504–1573), a műértő*, Korunk, 26(2015)/1, 17–27.
- MIKÓ G. 2010 – MIKÓ Gábor, *16. századi dekrétumpéldányok a keszthelyi Fesztetics könyvtárban*, MKsz, 2010, 350–365.
- MIKÓ G. 2015 – MIKÓ Gábor, *A magyar törvények első kiadása és Mossóczy Zakariás*, Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica, 138(2015), 145–162.
- MIKÓ–MOLNÁR 2003 – MIKÓ Árpád, MOLNÁR Antal, *A váradi középkori székesegyház kincstárának inventáriuma (1557)*, Művészettörténeti Értesítő, 2003, 303–318.
- MOE 1879 – *Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel [Monumenta comitalia regni Hungariae]*, VI (1573–1581), szerk. FRAKNÓI Vilmos, Bp., MTA, 1879.
- MOE 1881 – *Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel [Monumenta comitalia regni Hungariae]*, VII (1582–1587), szerk. FRAKNÓI Vilmos, Bp., MTA, 1881.
- MOENICH–VUTKOVICH 1876 – *Magyar írók névtára: Életrajzi és könyvészeti adatok gyűjteménye*, szerk. MOENICH Károly, VUTKOVICH Sándor, Pozsony, 1876.

- MOLNÁR–TARJÁNYI–TAKÁCS 2001 – MOLNÁR István, TARJÁNYI Zoltán, TAKÁCS József Péter, *Katekizmus = Magyar katolikus lexikon*, VI (Kaán–kiz), szerk. VICZIÁN János, Bp., SzIT, 2001, 316–322.
- MOLNÁR A. 2001 – MOLNÁR Antal, *A Szentszék és Magyarország kapcsolata a török hódítás időszakában (1526–1699) = A magyar kereszténység ezer éve*, szerk. ZOMBORI István, CSÉFALVY Pál, Antionetta DE ANGELIS, Bp., MKPK, 2001, 88–102.
- MOLNÁR A. 2002 – MOLNÁR Antal, *A horvát és a magyar katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció*, MKsz, 2002, 24–37.
- MOLNÁR A. 2003 – MOLNÁR Antal, *Püspökök, barátok, parasztok: Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből*, Bp., METEM, 2003 (METEM K, 41).
- MOLNÁR A. 2004 – MOLNÁR Antal, *A kalocsai érsekség a török korban = M. A., Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez*, Bp., METEM, 2004 (METEM K, 45), 41–79.
- MOLNÁR A. 2005 – MOLNÁR Antal, *Mezőváros és katolicizmus: Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*, Bp., METEM, 2005 (METEM K, 49).
- MOLNÁR A. 2006 – MOLNÁR Antal, *A bátai apátság és népei a török korban*, Bp., METEM, 2006 (METEM K, 56).
- MOLNÁR A. 2012 – MOLNÁR Antal, *A zágrábi püspökség és a magyarországi katolikus egyház a 17. században*, Bp., METEM, *Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány*, 2012 (METEM K, 77).
- MOLNÁR J. 1963 – MOLNÁR József, *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576*, Bp., Akadémiai, 1963 (Nyelvészeti Tanulmányok, 5).
- MOLNÁR Sz. 1906 – MOLNÁR Szulpicz, *A Pannonhalmi Főapátság története*, IV (Nagy háborúk kora, a magyar Szent Benedek-rend fölözlatása és föléledése 1535–1708), Bp., Stephaneum, 1906 (PSzBrT, 4).
- MONOK 1981 – *Magángyűjtemények Magyarországon 1551–1721: Könyvjegyzékek bibliográfiája*, összeáll. FONT Zsuzsanna, HERNER János, KOKAS Károly, MONOK István, szerk. MONOK István, Szeged, JATE KK és I. Sz. MIT, 1981 (KtF, 1).
- MONOK 2016 – MONOK István, *Luther és Melanchthon műveinek előfordulási gyakorisága a kora újkori könyvjegyzékekben = Művészet és mesterség: Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*, II, szerk. HORN Ildikó et al., Bp., L'Harmattan, 2016, 115–132.
- MONOK–NÉMETH–VARGA 1994 – *Erdélyi könyvesházak*, III (1563–1757 – A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete, A Teleki-család és környezete, Vegyes források), kiad. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Szeged, Scriptorum, 1994 (Adattár, 16/3).
- MONOK–VARGA 1990 – *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, I (Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár), kiad. FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András, szerk. MONOK István, VARGA András, Szeged, Scriptorum, 1990 (Adattár, 17/1).
- MONOSZLÓY 1581–1582 – MONOSZLÓY András, *In nomine Domini nostri Jesu Christi In dialecticam Joannis Caesareii una cum quaestionibus controversis et dubiis, quae in dialectica exoriri et emergere possunt. Tractatus primus d. a. incipit auctore ac professore Andrea Monozloy scholae Tyrnaviensis Rectore*, 1581–1582. KBK 101.
- MONOSZLÓY 1582 – MONOSZLÓY András, *Commentaria in tres libros de Officiis Ciceronis*, Tyrnaviae, 1582. KBK 162.
- MONOSZLÓY 1588 – MONOSZLÓY András, *Apologia: A közönseges kerestyen hit agazatinac es az anyaszentegyhaz bizonyos fő vallasinac oltalma David Ianos felelete ellen, ki ellenzette Telegdi Miklos peechi pispöc irasat, melyben nem akarta Luther nec vallasat venni*, Nagyszombat, 1588 (RMNy 620).
- MORVAY 1896 – MORVAY Győző, *Két nagybányai régi könyvtár*, MKsz, 1896, 16–51.

- MOSSÓCZY–TELEGDI 1584 – *Decreta, constitviones et articvli regvm incltyi regni Vngariae ab anno Domini millesimo trigesimo quinto ad annum sesquimillesimum actogesimum tertium publicis comitijs edita*, ed. MOSSÓCZY Zakariás, Nagyszombat, 1584 (RMNy 549).
- MTt 1899a – *Magyar törvénytár: 1526–1608. évi törvénycikkek*, kiad., ford. KOLOSVÁRI Sándor, ÓVÁRI Kelemen, jegyz. MÁRKUS Dezső, Bp., Franklin, 1899 (CJH, MTt 1000–1895).
- MTt 1899b – *Magyar törvénytár: 1000–1526. évi törvénycikkek*, kiad., ford. KOLOSVÁRI Sándor, ÓVÁRI Kelemen, jegyz. MÁRKUS Dezső, Bp., Franklin, 1899 (CJH, MTt 1000–1895).
- MULLET 1997 – Margaret MULLET, *Theophylact of Ohrid: Reading the Letters of Byzantine Archbishop*, Aldershot, Variorum, 1997 (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs, 2).
- MÜLLER 1996 – Jan-Dirk MÜLLER, *Gebrauchsliteratur = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Hg. Gert UEDING, III (Eup–Hör), Tübingen, Max Niemeyer, 1996, 587–605.
- NAGY B. 1986 – NAGY Balázs, *A gregorián naptárreform sorsa Magyarországon*, MKsz, 1986, 60–67.
- NAGY Gy. 1880 – NAGY Gyula, *Telegdi Miklós pécsi püspök könyvtára 1586-ból*, MKsz, 1880, 37–50.
- NAGY Imre 2008 – NAGY Imre, *A két Istvánffy és Telegdi Miklós*, PSz, 11(2008)/4, 21–31.
- NAGY Iván 1857 – NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, I (A–B), Pest, 1857.
- NAGY Iván 1865 – NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, XI (T–Zs), Pest, 1865.
- NAGY J. 1978 – NAGY József, *Adalékok a XVI. századi egri reformációhoz*, Az Egri Ho Shi Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei [Acta Academiae Pedagogicae Agriensis], 1978, 333–347.
- NEMESKÜRTY 1957 – NEMESKÜRTY István, *A XVI. század utolsó három évtizedének posztillairodalmából*, It, 1957, 453–466.
- NEMESKÜRTY 1963 – NEMESKÜRTY István, *A magyar széppróza születése*, Bp., Szépirodalmi, 1963.
- NEMESKÜRTY 1982 – NEMESKÜRTY István, *A reneszánsz irodalma: A XV. század közepétől a XVII. századig = A magyar irodalom története*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Kossuth, 1982, 23–54.
- NEMESKÜRTY 1983 – NEMESKÜRTY István, *Telegdi Felelete újabb megvilágításban*, ItK, 1983, 137–140.
- NEMESKÜRTY 1999 – NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter és kora*, Bp., Szabad Tér, 1999 (Nemeskürty István Összes Műve, 1).
- NÉMETH B. 1897 – NÉMETH Béla, *Baranya Szent Istvántól a jelenkorig = Baranya múltja és jelenje*, II, szerk. VÁRADY Ferenc, [Pécs], 1897, 211–780.
- NÉMETH L. 1935 – NÉMETH László, *Magyarság és Európa*, Bp., Franklin, 1935 (Kultúra és Tudomány).
- NÉMETHY 1894 – NÉMETHY Lajos, *Series parochiarum et parochorum Archi-dioecesis Strigoniensis ab antiquissimis temporibus usque annum MDCCCXCIV*, Esztergom, 1894.
- NOVÁK 2004 – NOVÁK Veronika, *A szlovákiai levéltárak magyar provinenciájú fondjai és állagai 1918-ig és 1938–1945 között*, Bp., Budapest Főváros Levéltára, 2004 (A Kárpát-medence Levéltári Forrásai, 1 – Fond- és Állagjegyzékek, 1).
- NOWOPOLSKI 1559 – Woyciech NOWOPOLSKI, *Apologia Alberti Novicampiani pro catholica fidei et doctrina de veritate copori Christi Iesv in Evchariatia de caeteris qve sacramentis*, Kraków, 1559.
- NYÁRY 2003 – NYÁRY Pál, *A krakkói egyetem és magyar diákjai a XIV–XVI. században = A magyar–lengyel tudományos kapcsolatok múltjából*, összeáll. V. MOLNÁR László, kiad. GAZDA István, Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2003 (MTSZK, 44), 39–43.
- OLÁH M. 1554 – OLÁH Miklós, *De reformatione scholae*, 1554. január 1., Esztergomi Prímási Levéltár, Archivum Ecclesiasticum Vetus, nr. 88., ff. 1–28.

- OLÁH M. 1560a – [OLÁH Miklós,] *Catholicae ac Christianae religionis praecipua quaedam capita, de sacramentis, fide et operibus de ecclesia, de vtaque iustificatione ac alijs*, Bécs, 1560 (RMK III, 473).
- OLÁH M. 1560b – [OLÁH Miklós,] *Ordo et ritus sanctae Metropolitanae Ecclesiae Strigoniensis, quibus parochi et alii animarum pastores in ecclesiis suis uti habent*, Bécs, 1560 (RMK III, 474).
- OLÁH Sz. 2000a – OLÁH Szabolcs, [*Bornemisza Péter*], *Predikatioc, egész esztendő által minden vasarnapra rendeltetett Euangeliomból*, 2000. – A BORNEMISZA 1584/2000 kísérő tanulmánya.
- OLÁH Sz. 2000b – OLÁH Szabolcs, *Hitélmény és tanközlés: Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználata*, Debrecen, Kossuth, 2000 (CsK, BSL, 22).
- OLÁH Sz. 2003 – OLÁH Szabolcs, *A használati variánsok intertextualitása Batizi András Jónás-históriájában [1541] = Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyar irodalomban*, szerk. BITSKEY István, IMRE László, Debrecen, 2003 (StudLit, 41), 14–40.
- OLÁH Sz. 2004 – OLÁH Szabolcs, *Az önszemlélet síkjai Bornemisza és Telegdi vitájában = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth, 2004 (CsK, BSL, 31), 359–373.
- OLÁH Sz. 2005 – OLÁH Szabolcs, *A tanúságra hívás retorikája és a vita dialaktikai elvű elutasítása: Bornemisza Fejetegetése és Telegdi Felelete = „Tenger az igaz hitrül való egyenetelenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok a XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, ME BTK RMIT, 2005, 13–31.
- OLÁH Sz. 2007 – OLÁH Szabolcs, *A hitvita retorikája: Nyilvánosság és önszemlélet = A magyar irodalom története*, I (A kezdetektől 1800-ig), szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 323–328.
- OSWALD–RUMMEL 1996 – *Petrus Canisius, Reformer der Kirche: Festschrift zum 400. Todestag*, Hg. Julius OSWALD, Peter RUMMEL, Augsburg, Sankt Ulrich, 1996.
- ŐSZ 2015 – ŐSZ Sándor Előd, *A Kálvinnak levelet író magyarról: Új adatok Krasznai Ferenc életéhez = Hittel és humorral: Tanulmánykötet a 60 éves Hörcsik Richárd születésnapjára*, szerk. BARÁTH Béla Levente, Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2015 (Acta. Debreceni Teológiai Tanulmányok, A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Kiadványsorozata, 8), 83–90.
- ÖTVÖS 2008 – ÖTVÖS Péter, *A magyar irodalom története 1800-ig* [recenzió], BuKsz, 2008, 235–240.
- ŐZE 1991 – ŐZE Sándor, *„Bűneiért bünteti Isten a magyar népet” Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1991 (Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Digesta [A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa], 2).
- ŐZE 2006 – ŐZE Sándor, *Apokaliptika és nemzettudat a 16. századi Magyarországon = Ő. S., A határ és a határtalan: Identitáselméletek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*, Bp., METEM, 2006 (METEM K, 54), 263–271.
- PAJKOSSY 1983 – PAJKOSSY Györgyné, *Ellebodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban: „Nicassii Ellebodii Casletani et amicorum”*, MKsz, 1983, 225–242.
- PÁL 2016 – PÁL József, *Temesvári Pelbárt munkásságának hatása és kutatásának története*, ItK, 2016, 191–206.
- PÁLFFY 2010 – PÁLFFY Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, Bp., História, MTA TtI, 2010 (História Könyvtár, Monográfiák).
- PÁRNICZKY–BÁTYKA 1936 – PÁRNICZKY Mihály, BÁTYKA János, *A magyar Corpus Juris: Az első kiadások forrásai*, Bp., 1936 (Az Illés Szeminárium Kiadványai, 4).
- PATTERSON 1997 – Lloyd George PATTERSON, *Methodius of Olympos: Divine sovereignty, life in human freedom, and life in Christ*, Catholic University of America Press, 1997.

- PÁZMÁNY 1605/2001 – PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága és rövid intés a Török Birodalomról és vallásról (1605)*, kiad. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001 (PPM, 2).
- PÁZMÁNY 1605/2012 – PÁZMÁNY Péter, *Tíz bizonyosság (1605): Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. AJKAY Alinka, közrem. BÁTHORY Orsolya, VARSÁNYI Orsolya, Bp., Universitas, EditioPrinceps, 2012 (PPM, 5).
- PÁZMÁNY 1607/2016 – PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletéről, értünk való könyörgésekről és segítségül hívásokról (1607)*, kiad. AJKAY Alinka, Bp., Universitas, 2016 (PPM, 8).
- PÁZMÁNY 1609–1613/2019 – PÁZMÁNY Péter, *Öt szép levél (1609), Öt levél (1613)*, kiad., jegyz. HORVÁTH Csaba Péter, Bp., Universitas, 2019 (PPM, 10).
- PÁZMÁNY 1631/2001 – PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, kiad. Sz. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001 (PPM, 3).
- PÁZMÁNY 1631/2013 – PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631): Jegyzetek*, szerk. Sz. BAJÁKI Rita, BOGÁR Judit, Bp., Universitas, EditioPrinceps, 2013 (PPM, 6).
- PÁZMÁNY 1636 – PÁZMÁNY Péter, *A romai anyaszentegyház szokásából minden vasarnapokra es egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokról predikációk*, Pozsony, 1636 (RMNy 1659).
- PÁZMÁNY 1637 – PÁZMÁNY Péter, *Hodegus: Igazságra-vezelő kalavz, mellyet irt es most sok helyen jobbitván ki-bocsátott cardinal Pazmany Peter esztergami ersek*, Pozsony, 1637³ (RMNy 1697).
- PÉCSI 1591/1988 – PÉCSI Lukács, *Szent Ágoston doktornak elmélkedő, magánbeszélő és naponként való imádsági*, kiad., tan. URAY Piroška, Bp., MTA ItI, MTAK, 1988 (BHA, 17).
- PERJÉS 1975 – PERJÉS Géza, *Az országút szélére vetett ország*, Bp., Magvető, 1975 (Gyorsuló Idő).
- PERJÉS 1979 – PERJÉS Géza, *Mohács*, Bp., Magvető, 1979.
- PETE 2002 – PETE József, *Telegdi Miklós pécsi püspök, az egyházfő*, PSz, 5(2002)/1, 4–19.
- PÉTER 1973 – PÉTER Katalin, *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1973 (IF, 83).
- PÉTER 1984 – PÉTER Katalin, *A romlás a szellemi műveltség állapotaiban a 17. század fordulóján*, TSz, 1984, 80–102.
- PÉTER 1985 – PÉTER Katalin, *A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században*, Századok, 1985, 1006–1028.
- PÉTER 1999 – PÉTER Katalin, *A felekezetek felett álló Magyarország a reformáció után = Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban*, szerk. ILLÉS Pál Attila, Piliscsaba, Bp., PPKE BTK, METEM, 1999 (Sentire cum Ecclesia, 1), 9–25.
- PÉTER 2005 – PÉTER Katalin, *Az utolsó idők hangulata a 16. századi Magyarországon*, TSz, 2005, 277–286.
- PÉTER 2006 – PÉTER Katalin, *Tolerancia és intolerancia a 16. századi Magyarországon*, EtSz, 7(2006)/2, 73–83.
- PÉTER 2011 – PÉTER Katalin, *Jobbágy egyének az írásbeliségben a 17. század eleji Magyarországon = Magyar történettudomány az ezredfordulón: Glatz Ferenc 70. születésnapjára*, szerk. GECSÉNYI Lajos, IZSÁK Lajos, Bp., MTA Társadalomkutató Központ, ELTE Eötvös Kiadó, 2011, 243–252.
- PÉTERI 1963 – PÉTERI János, *Az első jezsuiták Magyarországon (1561–1567)*, Róma, 1963.
- PÉTERFFY 1742 – Carolus PÉTERFFY, *Sacra concilia ecclesiae Romano-catholicae in regno Hungariae celebrata*, II (1558–1734), Pozsony, 1742.
- PETNEHÁZI 1996 – PETNEHÁZI Zsigmond, *A lutheri végrendelet 450 év távlatából*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Juridica et Politica, 1996.
- PETRÓ 1931 – PETRÓ József, *A szentmise története*, Bp., SzIT, 1931 (Szent István Könyvek, 90–91).

- PINTÉR G. 1989 – *Régi magyarországi szerzők*, összeáll. PINTÉR Gábor, tan. BORSA Gedeon, Bp., OSzK, 1989.
- PINTÉR J. 1930 – PINTÉR Jenő *Magyar irodalomtörténete: Tudományos rendszerezés*, II (A magyar irodalom a XVI. században), Bp., Stephaneum, 1930.
- PIRNÁT 1964 – PIRNÁT Antal, *A tanító és épületes egyházi próza = A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 501–506.
- PL, XXXIII – Aurelius AUGUSTINUS, *Opera omnia*, II (*Epistolae*), ed. Jean-Paul MIGNE, Paris, 1865² (PL, 33).
- PL, XXXVII – Aurelius AUGUSTINUS, *Opera omnia*, V/2 (*Enarrationes in Psalmos*, II), ed. Jean-Paul MIGNE, Paris, 1865² (PL, 37).
- PL, CXLIX – VICTOR, III, ANSELMUS Lucensis et al., *Opera omnia*, ed. Jean-Paul MIGNE, Paris, 1853 (PL, 149).
- PL, CLXVIII – RUPERTUS Tuitensis, *Opera omnia*, II, ed. Jean-Paul MIGNE, Paris, 1854 (PL, 168).
- PODHRADCZKY 1838 – PODHRADCZKY József, *Telegdy Miklós élete*, Magyar Szion, 1838, I/12, 47–48, I/14, 55–56.
- POMÁZI 1978 – POMÁZI Gyöngyi, *Temesvári Pelbárt beszédszerkesztő művészetéről = Eszmei és stilisztikai kérdések a régi magyar prózában: Egyetemi tudományos diákköri vitaulés Debrecenben 1977. november 24–25.*, szerk. BITSKEY István, GOMBA Szabolcsné, VARGA Pál, Debrecen, KLTE BTK RMITDk, 1978, 14–19.
- PRAY 1776 – PRAY György, *Specimen hierarchiae Hungaricae complectens seriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hvnghariae cum rvidi dioecesim delineatione adjectis*, I, Pozsony, Kassa, 1776.
- Programm des vierklassigen evangeischen Gymnasiums [...] in Szászsebes*, 1908 – *Programm des vierklassigen evangelischen Gymnasiums A. B. und der damit verbunden Elementar-Volksschule in Szászsebes (Mühlbach) für das Schuljahr 1908/1909*, Szászsebes [Mühlbach], 1908.
- RADÓ 1966 – Polycarpus RADÓ, *Echiridion liturgicum*, I, Roma, Freiburg im Brisingau, Barcelona, Herder, 1966².
- RAJHONA 2006 – RAJHONA Flóra, *Pázmány Péter prédikációinak forrásairól = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006 (PIM, T, 6), 113–124.
- RAJNER 1901 – RAJNER Lajos, *A rituále-kérdés Magyarországon*, Bp., 1901.
- RANSANUS 1999 – Petrus RANSANUS, *A magyarok történetének rövid foglalata*, ford., tan., jegyz. BAZOVICH László, Sz. GALÁNTAI Erzsébet, Bp., Osiris, 1999 (MMT, F).
- RANZANO 1579 – Pietro RANZANO, *Epitome rerum Hungaricarum velut per incidet descripta, auctore Petro Ransano, apud Mathiam regem olim regis Neapolitani triennium legato*, Nagyszombat, 1579 (RMNy 444).
- RÁTH 1890a – RÁTH György, *A legelső nagyszombati nyomtatvány 1588-ból*, MKsz, 1890, 42–47. – helyesen: 1578-ból.
- RÁTH 1890b – RÁTH György, *Nyomtatott szertartáskönyvek a római rituále behozataláig*, MKsz, 1890, 163–190.
- RÁTH 1895 – RÁTH György, *Egy magyar R. C. Rituale a XVI. századból*, ItK, 1895, 65–81.
- RÉTHLY 1952 – RÉTHLY Antal, *A Kárpátmedencék földrendései (455–1918)*, Bp., Akadémiai, 1952.
- RÉTHLY 1962 – RÉTHLY Antal, *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*, Bp., Akadémiai, 1962.
- RÉVÉSZ 1933 – RÉVÉSZ Imre, *Kálvin legelső magyar támadója: Draskovich György és Confutatioja*, TheolSz, 1933, 3–18.

- RÉVÉSZ 1938 – RÉVÉSZ Imre, *Magyar református egyháztörténet*, I (1520 tájától 1608-ig), Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 1938 (REK, 20).
- RIEDL 1896 – RIEDL Frigyes, *A magyar irodalom főirányai*, Bp., Franklin, 1896 (Olcsó Könyvtár, 369).
- RIEDL 1907 – RIEDL Frigyes, *A magyar irodalom története a XVI. században*, kiad. CSOMA Kálmán, Bp., 1907.
- RIHMER 2006/2007 – RIHMER Zoltán, *Kommentár XVI. Benedek pápának a hagyományos római rítusra vonatkozó 2007. július 7-i dokumentumaihoz*, MEz, 2006/2007, 461–484.
- RMDT I – *A XVI. század magyar dallamai*, I, kiad. CSOMASZ TÓTH Kálmán, Bp., MTA, 1958 (Régi Magyar Dallamok Tára, 1).
- RMK II – SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár: Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Bp., Akadémiai, 1885.
- RMK III – SZABÓ Károly, HELLEBRANDT Árpád, *Régi magyar könyvtár: Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak közzévetési kézikönyve*, I (1480–1670), Bp., Akadémiai, 1896 (Régi Magyar Könyvtár, 3/1); SZABÓ Károly, HELLEBRANDT Árpád, *Régi magyar könyvtár: Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak közzévetési kézikönyve*, II (1671–1711), Bp., Akadémiai, 1898 (Régi Magyar Könyvtár, 3/2).
- RMKT I – *Középkori magyar verseink*, kiad. HORVÁTH Cirill, Bp., MTA, 1921² (Régi Magyar Költők Tára, 1).
- RMKT II – *XVI. századbeli magyar költők művei*, I, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., MTA, 1880 (Régi Magyar Költők Tára, 2).
- RMKT VI – *XVI. századbeli magyar költők művei*, V, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., MTA, 1896 (Régi Magyar Költők Tára, 6).
- RMKT XVII/2 – *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Néyki Vörös Mátyás versei*, kiad. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1962 (Régi Magyar Költők Tára XVII. Század, 2).
- RMKT XVII/7 – *Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, kiad. HOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1974 (Régi Magyar Költők Tára XVII. Század, 7).
- RMNy – *Régi magyarországi nyomtatványok*, I (1473–1600), szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István, KELECSÉNYI Ákos, Bp., Akadémiai, 1971; *Régi magyarországi nyomtatványok*, II (1601–1635), szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983; *Régi magyarországi nyomtatványok*, III (1636–1655), szerk. HELTAI János, Bp., Akadémiai, 2000; *Régi magyarországi nyomtatványok*, IV (1656–1670), szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Akadémiai, OSzK, 2012.
- ROMHÁNYI 2000 – F. ROMHÁNYI Beatrix, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon: Katalógus*, s. 1., Pytheas, 2000.
- ROMHÁNYI 2015 – F. ROMHÁNYI Beatrix, *Kolostorhálózat – településhálózat – népesség: A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz*, TSz, 2015, 1–49.
- RÓNAY 1936a – RÓNAY György, *Pázmány magyar elődei*, Theologia, 1936, 51–56.
- RÓNAY 1936b – RÓNAY György, *Szűzek koszorúja*, Bp., 1936.
- RÓNAY 1937 – RÓNAY György, *Misztika az ellenreformáció magyar irodalmában*, KSz, 1937, 547–655.
- RÓNAY 1968 – RÓNAY György, *Ars praedicandi*, Theologia, 1968, 26–36.
- ROSTÁS–SZLÁVIK 2003 – *Telegdi Miklós = Magyar nagylexikon*, XVII (Szp–Ung), szerk. ROSTÁS Sándor, SZLÁVIK Tamás, Bp., Magyar Nagylexikon, 2003, 227.
- ROSTY 1881 – ROSTY Kálmán, *Pótló adatok a magyarthoni Jézus Társaság könyvészetéhez 1711-ig*, MKsz, 1881, 227–239.

- RÓZSA 1960 – RÓZSA György, *Oláh Miklós hiteles arcképe: Járt-e Hans Sebald Lautensack Magyarországon?*, MKsz, 1960, 433–438.
- ROZSONDAI 1984 – ROZSONDAI Marianne, *Temesvári Pelbárt népszerűsége Európában: Miről vallanak a könyvkötések?*, MKsz, 1984, 300–319.
- ROZSONDAI–MUCKENHAUPT 2000 – ROZSONDAI Marianne, MUCKENHAUPT Erzsébet, *Telegdi Miklós és a nagyszombati CH-monogramos kötéscsoport*, MKsz, 2000, 285–306.
- RPHA – *Répertoire de la poésie hongroise ancienne: Manuel de correction d'erreurs dans de base de données*, I–II, direction Iván HORVÁTH, Paris, Nouvel Objet, 1992 (Ad Corpus Poeticarum).
- RUPP 1897 – RUPP Kornél, *A Ráday-könyvtár*, MKsz, 1897, 173–180.
- RUPP 1898a – RUPP Kornél, *Telegdi és Bornemiszta: Irodalomtörténeti tanulmány*, Bp., 1898.
- RUPP 1898b – RUPP Kornél, *Bornemiszta és Telegdi theologiai álláspontja*, ProtSz, 1898, 1–27, 129–149.
- SAKTOROVÁ–KOMOROVÁ–PETRENKOVÁ–AGNET 1993 – Helena SAKTOROVÁ, Klára KOMOROVÁ, Emilia PETRENKOVÁ, Ján AGNET, *Tlačé 16. storočia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice Matice slovenskej*, Martin, Matica slovenská, 1993 (Generály Katalóg, 1).
- SÁMUEL 1899 – SÁMUEL Aladár, *Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei*, Bp., 1899 (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság Kiadványai).
- SARBAK 1999 – SARBAK Gábor, *Wehli Tünde–Boros István: Bibliák Kalocsán* [recenzió], MKsz, 1999, 265–266.
- SÁRI 2003 – SÁRI László, *Érvek az „utolsó kontextus” mellett*, ItK, 2003, 96–111.
- SASHALMI 2006 – SASHALMI Endre, *A nyugat-európai államfejlődés vázlatja [1000–1700]*, s. 1., Pannonica, 2006 (Pannonica Kiskönyvtár).
- SASS 1935 – SASS Kálmán, *Tileagd (Mezőtelegd) története, különös tekintettel egyházaira: Függelékben: adatok a körösvölgyi ref. egyházak történetéhez*, Nagyvárad, 1935.
- SÁVAI 1997 – SÁVAI János, *Missziók, mesterek, licenciátusok [Missiones, magistri, licenciati]*, Szeged, [Agapé], 1997 (Missziók és Dokumentumok Magyarországról és a Hódoltságról [Documenta Missionaria Hungarum et Regionem sub Ditione Turcica Existentem Spectantia], 2, Tanulmányok [Studia], 1).
- SCHMITTH 1752 – SCHMITTH Miklós, *Archi-episcopi Strigonienses compendio dati*, Nagyszombat, 1752.
- SCHMITTH 1768 – SCHMITTH Miklós, *Episcopi Agrienses fide diplomatum concinnati*, III, Nagyszombat, 1768.
- SCHRAM 1957 – SCHRAM Ferenc, *Agendáink néprajzi vonatkozásai*, Ethnographia, 1957, 133–142.
- SCHRAUF 1893 – *Regestrum bursae Hungarorum Cracoviensis (A krakoi magyar Tanulók-háza lakóinak jegyzéke) (1493–1558)*, kiad. SCHRAUF Károly, Bp., MTA, 1893 (Magyarországi Tanulók Külföldön, 3).
- SCHULEK 1939 – SCHULEK Tibor, *Bornemiszta Péter 1535–1584: A XVI. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből*, Sopron, Bp., Győr, 1939.
- SCHULEK 1970 – SCHULEK Tibor, *XVI. századi magyar nyomtatványok töredékei a wolfenbütteli könyvtárban*, MKsz, 1970, 119–129.
- SEARLE 2000 – John Rogers SEARLE, *Elme, nyelv és társadalom: A való világ filozófiája*, ford. KERTÉSZ Balázs, Bp., Vince, 2000 (Mesterelmék).
- SEBŐK 2007 – SEBŐK Marcell, *Humanista a határon: A késmárki Sebastian Ambrosius története (1554–1600)*, Bp., L'Harmattan, 2007 (Mikrotörténelem, 1).
- SÍK 1939 – SÍK Sándor, *Pázmány az ember és az író*, Bp., SzIT, 1939.
- SIMON 2016 – SIMON József, *Explicationes explicationum: Filozófia, irodalom és egezetika Enyedi György életművében*, Bp., Typotex, 2016.

- SIPTÁR 2017 – SIPTÁR Dániel, *Szerzetesség a 16. századi Magyarországon = Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár, Pécs, PPHF PEI, 2017 (SHDQ, 17), 233–251.
- SKINNER 1997 – Quentin SKINNER, *Jelentés és megértés az eszmetörténetben = A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe: John Dunn, John G. A. Pollock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, Pécs, Tanulmány, 1997, 7–53, ford. JÓNÁS Csaba.
- SOLTÉSZ 1961 – SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Bp., Akadémiai, 1961.
- SOLTÉSZ 1996 – SOLTÉSZ Zoltánné, *Neves possessorok újabban felsimert kötetei*, MKsz, 1996, 451–460.
- SOLTÉSZ 1997 – SOLTÉSZ Zoltánné, *Neves possessorok újabban felismert kötetei II*, MKsz, 1997, 265–281.
- SÓLYOM 1933 – SÓLYOM Jenő, *Luther és Magyarország: A reformátor kapcsolata hazánkkal haláláig*, Bp., Magyar Luther Társaság, 1933 (A Luther Társaság Kiadványai, Új Sorozat, 12 – Luther-tanulmányok, 2).
- SOMMERVOGEL 1891 – Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, II (Boulangier–Desideri), Bruxelles, Paris, 1891.
- SÖRÖS B. 1904 – SÖRÖS Béla, *A magyar liturgia története: A kereszténység behozatalától a XVI. század végéig*, I, Bp., 1904.
- SÖRÖS P. 1897 – SÖRÖS Pongrác, *Illicini Péter életéhez*, Századok, 1897, 804–809.
- SÖRÖS P. 1898 – SÖRÖS Pongrác, *Verancsics mint pécsi püspök*, MSion, 1898, 261–289, 350–375, 408–432.
- SÖRÖS P. 1899 – SÖRÖS Pongrác, *Illicini Péterről: Életrajzi és bibliografiai adalék*, MKsz, 1899, 346–351.
- SÖRÖS–REZNER 1905 – *A pannonhalmi főapátság története*, III (Az uralkodók reformáló törekvései, A pannonhalmi apátságnak főapátsággá való szervezése, 1405–1535), szerk. SÖRÖS Pongrác, REZNER Tibold, Bp., Stephaneum, 1905 (PSzBrT, 3).
- STATTNER 1834 – STATNER György, *Magyar nyomtatott kalendárium 1571ből*, Tudománytár, 1834, II, 224–229.
- STELZER 1870 – Johann Carls STELZER, *Geschichtliche Darstellung der seht merkwürdigen Schicksale und Glaubenskämpfe der ev. Kirchengemeiden, sowohl Augsb. als Helv. Confession in der königl. Freistadt Tirnau in Ungarn vom Beginne der Reformation bis auf unsere Zeit aus gesammelten authentischen Quellen*, Pest, 1870.
- STIPTA 2015 – STIPTA István, *A magyar jogtörténet-tudomány kétszáz éve*, Szeged, A Pólay Elemér Alapítvány Iurisperitus Betéti Társasága, 2015 (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára, 57).
- STOLL–VARGA–V. KOVÁCS 1972 – *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája*, I (1772-ig), szerk. STOLL Béla, VARGA Imre, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai, 1972.
- STRELKA–KOMOROVÁ–SAKTOROVÁ 1998 – Vojtech STRELKA, Klára KOMOROVÁ, Helena SAKTOROVÁ, *Tlače 16. storočia v trnavských knižniciach*, Matica Slovenská, Martin, 1998 (Generály Katalóg, 9/b).
- SÜMEGI 1991 – SÜMEGI József, *Az Oltáriszentség és a Szent Vér tisztelete a középkori Magyarországon*, METV, 3(1991)/3, 107–119.
- SÜMEGI–KÁPOLNÁS 2005 – SÜMEGI József, V. KÁPOLNÁS Éva, *A középkori bátai apátság és a Szent Vér templom története*, Bába, Bátáért Egyesület, 2005 (Bátai Helytörténeti Füzetek, 1).
- SYLVESTER 1541/1960 – *Új Testamentom (Újszigeet 1541)*, ford. SYLVESTER János, kiad., tan. VARIAS Béla, Bp., MTA Itl, 1960 (BHA, 1).
- SYLVESTER 1574 – *Vi Testamentvm magyar nieluen, meli az rörög es diak nieluböl reghen Siluester Ianos altal fordittatot. Mast masodczor meg igazittatot es vijonnan ki nyomtattatot*, ford. SYLVESTER János, Bécs, 1574 (RMNy 335).

- SZABADI 2005 – SZABADI István, *Némethi Ferenc és a reformáció*, EtSz, 6(2005)/2, 153–157.
- SZABADOS 2006 – SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről: Az előidő-elmélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*, Bp., Balassi, 2006.
- SZABÓ Á. 1997 – SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata és könyvtára* = SIMON Melinda, SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, Szeged, Scriptorum, 1997 (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárjai [Bibliotheken im Karpatenbecken der Frühen Neuzeit], 2), VII–XXIV.
- SZABÓ A. 2003 – SZABÓ András, *Késő humanizmus: Egy irodalmi korszakmegjelölés háttéréről* = *Mozgó Világ: Tanulmányok a hatvenéves Kulin Ferenc tiszteletére*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, HORVÁTH Csaba, SZITÁR Katalin, Bp., Ráció, 2003, 235–247.
- SZABÓ A. 2005 – SZABÓ András, *Reformáció Északkelet-Magyarországon: Meggondolkodtató esetek = Mezőváros, reformáció, irodalom: 16–18. század*, szerk. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2005 (HL, 18), 41–49.
- SZABÓ A. 2007 – SZABÓ András, *Balassi Bálint: Beteg lelkeknek való füves kertecske* [recenzió], ItK, 2007, 665–668.
- SZABÓ A. 2008 – SZABÓ András, *Kassai magyar lelkészek és tanárok a 16. század második felében*, Urbs, Magyar Várostörténeti Évkönyv, 2008, 179–191.
- SZABÓ A. 2017 – SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017 (HR, 37).
- SZABÓ J. Gy. 1977 – SZABÓ János Győző, *Az egyház és a reformáció Egerben (1533–1595)*, Az Egri Múzeum Évkönyve [Annales Musei Agriensi], 1977, 103–165.
- SZABOLCS 1995 – SZABOLCS Éva, *Fejezetek a gyermekkép történeti alakulásából*, Bp., ELTE BTK Neveléstudományi Tanszék, Pro Educatione Gentis Hungariae Alapítvány, 1995 (Új Pedagógiai Közlemények).
- SZÁDECZKY 1899 – SZÁDECZKY Béla, *Telegdi István élete és művei* [recenzió], ErdMúz, 1899, 651–654. – helyesen: Telegdi Miklós
- SZAKÁLY 1981 – SZAKÁLY Ferenc, *Magyar adóztatás a török hódoltságban*, Bp., Akadémiai, 1981.
- SZAKÁLY 1984 – SZAKÁLY Ferenc, *Török uralom és reformáció Magyarországon a 16. század közepe táján*, Világosság, 1984, 51–59.
- SZAKÁLY 1991 – SZAKÁLY Ferenc, *Katolikus hierarchia a török hódoltságban = Egyházak a változó világban: A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai*, [1991.] május 29–31., szerk. BÁRDOS István, BEKE Margit, Esztergom, 1991, 245–249.
- SZAKÁLY 1994 – SZAKÁLY Ferenc, *Volt-e református-unitárius hitvitva 1574-ben Nagyharsányban?*, RGyÉ, 1994, 14–31.
- SZAKÁLY 1995 – SZAKÁLY Ferenc, *Prológus: mezőváros és reformáció: Megoldási javaslatok* = SZ. F., *Mezőváros és reformáció: Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Bp., Balassi, 1995 (HR, 23), 9–32.
- SZAKÁLY 1996 – SZAKÁLY Ferenc, *Pécs török uralom alá kerülésének történetéhez* = *In memoriam Barta Gábor: Tanulmányok Barta Gábor tiszteletére*, szerk. LENGVÁRI István, Pécs, JPTE Továbbképző Központi Kiadó Irodája, 1996, 149–163.
- SZALAY 1984 – Ritoókné SZALAY Ágnes, *Hortus Musarum: Egy irodalmi társaság emlékei*, Bp., Magyar Iparművészeti Főiskola, 1984 („Studium”).
- SZALAY 1997 – Ritoókné SZALAY Ágnes, *Miért Melanchthon?* = *Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsanna, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, JATE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 1997 (Adattár, 35), 497–505.

- SZALAY–WENCZEL 1868 – *Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái*, IX (vegyes levelek 1559–1562), kiad. SZALAY László, WENCZEL Gusztáv, Pest, 1868 (MTE [MHH] – Második Osztály, Írók, 19).
- SZALAY–WENCZEL 1870 – *Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái*, IX (vegyes levelek 1563–1569), kiad. SZALAY László, WENCZEL Gusztáv, Pest, 1870 (MTE [MHH] – Második Osztály, Írók, 20).
- SZALAY–WENCZEL 1875 – *Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergami érsek összes munkái*, XII (pótlékok s név- és tárgymutató a tizenkét kötethez), kiad. SZALAY László, WENCZEL Gusztáv, Bp., Akadémiai, 1875 (MTE [MHH] – Második Osztály, Írók, 32).
- SZÁNTÓ 1991 – SZÁNTÓ Konrád, *A ferencesek működése Baranyában a török hódoltság második időszakában = Egyházak a változó világban: A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai*, [1991.] május 29–31., szerk. BÁRDOS István, BEKE Margit, Esztergom, 1991, 251–253.
- SZARKA 1947 – SZARKA Gyula, *A váci egyházmegye püspökei a török hódítás korában*, Vác, 1947 (Vác Egyházmegye Múltjából [Capita ex Historia Dioecesis Vaciensis], 4).
- SZEGHY 2010 – Andrej SZEGHY, *Tlačë 16. storočia vedeckej knižnici v Košiciach*, Košice, Štátna vedecká knižnica, 2010 (Generály Katalóg, 11/A).
- SZELESTEI N[AGY] 1999 – SZELESTEI N[AGY] László, *Oláh Miklós könyvtáráról = Program és mítosz között: 500 éve született Oláh Miklós, Az 1993. január 9–10-i kolozsvári megemlékezés anyagából*, szerk. MÓZES Huba, Bp., SzIT, 1993, 51–69.
- SZELESTEI N[AGY] 2005a – SZELESTEI N[AGY] László, *A prédikáció: Irodalmi és lelki olvasmány = Régi magyar prédikációk 16–18. század: Egyetemi szöveggyűjtemény*, összeáll. SZELESTEI N[AGY] László, Bp., SzIT, 2005, 8–13.
- SZELESTEI N[AGY] 2005b – *Régi magyar prédikációk 16–18. század: Egyetemi szöveggyűjtemény*, összeáll. SZELESTEI N[AGY] László, Bp., SzIT, 2005.
- SZELESTEI N[AGY] 2008a – SZELESTEI N[AGY] László, *A Lelkiségtörténeti Műhely céljairól = Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI N[AGY] László, Piliscsaba, PPKE BTK, 2008 (PIM, LtT, 1), 7–9.
- SZELESTEI N[AGY] 2008b – SZELESTEI N[AGY] László, *Váradi könyvbejegyzések a 16. század végéről = „Mielz valt mesure que ne fait estultie”: A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére*, szerk. BARTÓK István, HEGEDŰS Béla, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, SZENTPÉTERI Márton et al., Bp., Krónika Nova, 2008, 340–346.
- SZELESTEI N[AGY] 2013a – SZELESTEI N[AGY] László, *Előszó = TELEGDI Miklós, Az evangeliomoknak, mellyeket vasarnapokon es egyeb innepeken esztendő által az anaszentegyhazban oluasni es praedicallani szoktanac, magyarazattyanac masodic resze [...]*, [Nagyszombat, 1578], tan. SZELESTEI N[AGY] László, Bp., MKPK, Pytheas, 2013.
- SZELESTEI N[AGY] 2013b – SZELESTEI N[AGY] László, *A hívek szentmiseimádságai a kora újkorban = Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (PIM, LtT, 5), 249–261.
- SZELESTEI [NAGY] 2013c – SZELESTEI N[AGY] László, *Áhítati irodalmunk szövegváltozatainak barokk kori jellegzetességeiről = Sz. N. L., Irodalom és lelkiség*, Bp., MTA–PPKE BILK, 2013, 115–126.
- SZELESTEI N[AGY] 2014a – SZELESTEI N[AGY] László, *Pázmány-prédikációk bencés szerzetesek átírásában (1700 körül) = Közkins: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA–PPKE BILK, 2014 (PIM, LtT, 8), 125–132.
- SZELESTEI N[AGY] 2014b – SZELESTEI N[AGY] László, *Magyar bencések prédikációi a 17–18. század fordulójáról*, Bp., MTA–PPKE BILK, 2014 (PIM, Lelkiségtörténeti Források, 3).
- SZENTIVÁNYI 1944 – SZENTIVÁNYI Dezső, *A katekizmus története Magyarországon: Canisius Szent Péter és a magyar katekizmus*, Bp., Pray Rendtörténetirő Munkaközösség, 1944 (Publicationes ad Historiam

S. J. in Hungaria Illustrandam [Kiadványok a Jézustársasága Magyarországi Történetéhez] – Locubrationes [Tanulmányok], 36).

- SZEPESI 1981 – SZEPESI Zsuzsanna, *Az esztergomi Bibliotheca 17. századi történetéhez*, MKsz, 1981, 225–229.
- SZERB 1934 – SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, I, Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh, 1934, I.
- SZERDAHELYI 1981 – SZERDAHELYI István, *Marx, Engels és az irodalomelmélet = A marxista irodalomelmélet története (A kezdetektől 1945-ig): Tanulmányok*, szerk. NYÍRŐ Lajos, VERES András, Bp., Kossuth, 1981, 9–34.
- SZILÁDY 1884 – SZILÁDY Áron, *Jegyzetek = Az keresztényességnek fundamentumairol valo rövid keonywechke*, kiad., tan. SZILÁDY Áron, Bp., 1884 (RMK), 103–142.
- SZILÁGYI A. 2004 – SZILÁGYI András, *Két humanista főpap a barokk kor emlékezetében = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth, 2004 (CsK, BSL, 31), 83–98.
- SZILÁGYI A.-R. 2015 – SZILÁGYI Anna-Rózsika, *Kora újkori hagiográfia: Retorika és szenttörténetek*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, BT, 2015 (Doktori Dolgozatok, 14).
- SZILÁGYI Cs. 2002 – SZILÁGYI Csaba, *Szántó (Arator) István erdélyi és partiumi működése (1580–1588)*, TSz, 2002, 255–292.
- SZILÁGYI E. R. 2016 – SZILÁGYI Emőke Rita, *Epistolae familiares – baráti (?) levelek: Oláh Miklós barátai levelezése tükrében = MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila, ZVARA Edina, [Bp.], Kossuth, 2016, 668–672.
- SZILÁGYI S. 1879 – SZILÁGYI Sándor, *Régi hazai könyvfeljegyzések a budapesti egyetemi könyvtárban*, MKsz, 1879, 207–211.
- SZILÁGYI S. 1880 – SZILÁGYI Sándor, *Régi hazai könyvfeljegyzések a budapesti egyetemi könyvtárban: Harmadik közlemény*, MKsz, 1880, 16–19.
- SZILASI 2000 – SZILASI László, *Kecskeméti Gábor: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet [recenzió]*, ItK, 2000, 240–250.
- SZILASI 2001 – SZILASI László, *A történeti poétika története*, BuKsz, 2001, 258–262.
- SZILASI 2003 – SZILASI László, „Nem ma” – *Az irodalom külügyeitől való ideiglenes tartózkodásomnak okairól: Válasz Takáts Józsefnek*, ItK, 2003, 742–755.
- SZILI 1993 – SZILI József, *Az irodalomfogalmak rendszere*, Bp., Akadémiai, 1993.
- SZILVÁSI 1597 – SZILVÁSI János, *Antiqvitas et perpetua dvratio fidei catholicae, sev tabylae testimoniorym ex sacri libris et sanctorvm patrvm scriptis, seruata serie temporis petitorum, de octo magnis in fide controuersiis*, Kolozsvár, 1597 (RMNy 808).
- SZINNYEY 1893 – SZINNYEY József, *Magyar írók élete és munkái*, II (Caban–Exner), Bp., 1893.
- SZINNYEI 1909 – SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIII (Steiner–Télfy), Bp., 1909.
- SZITTYAY 1994 – SZITTYAY Dénes, *Szántó (Arator) István SJ élete és munkássága*, MEtV, 6(1994)/3–4, 5–33, közli: ZOMBORI István.
- SZÖGI 2003 – SZÖGI László, *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526–1788*, Bp., ELTE Levéltára, 2003 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 9).
- SZÖGI 2006 – SZÖGI László, *Magyarországi katolikus teológusok tanulmányai külföldön 1526–1918 = Memoriae tradere: Tanulmányok és írások Török József hatvanadik születésnapjára*, szerk. FÜZES Ádám, LEGEZA László, Bp., Mikes, 2006, 341–346.
- SZÖGI 2011 – SZÖGI László, *Az egyetem nélküli ország egyetemistái Mohács előtt: A középkori Magyarország peregrinusai*, EKÉvk, 2011, 15–40.

- SZŐNYI 1980 – SZŐNYI György Endre, *Alkimisták, rózsakeresztesek, szabadkőművesek = Magyar aranycsinálók: Írások az alkímiáról a felvilágosodás korából*, vál., szerk, jegyz. TORDA István, tan. SZŐNYI György Endre, Bp., Magvető, 1980 (MH).
- SZÜCS 1974a – SZÜCS Jenő, *Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében*, ItK, 1974, 409–435.
- SZÜCS 1974b – SZÜCS Jenő, *A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látászöge: Hozzászólás egy vitához = Sz. J., Nemzet és történelem: Tanulmányok*, Bp., Gondolat, 1974 (Társadalomtudományi Könyvtár), 13–188.
- SZVORÉNYI 1795 – SZVORÉNYI Mihály, *Historiae ecclesiasticae regni Vngariae amonitates*, II, Győr, 1795.
- TAKÁCS 1996 – TAKÁCS Emma, *Draskovich György = Magyar katolikus lexikon*, II (Bor–Éhe), főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, Bp., SzIT, [1996], 705–706.
- TAKÁCS 2008 – TAKÁCS Emma, *Telegdi Miklós = Magyar katolikus lexikon*, XIII (Szentl–títán), főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, Bp., SzIT, 2008, 758–759.
- TAKÁTS J. 1999 – TAKÁTS József, *Antropológia és irodalomtörténet-írás*, BuKsz, 1999, 38–47.
- TAKÁTS J. 2001 – TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, ItK, 2001, 316–324.
- TAKÁTS J. 2003a – TAKÁTS József, *Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről*, ItK, 2003, 729–741.
- TAKÁTS J. 2003b – TAKÁTS József, *Válasz Szilasi László „Nem ma” című írására*, ItK, 2003, 756–759.
- TAKÁTS S. 1902 – TAKÁTS Sándor, *Abstemius (Bornemisza) Pál püspök végrendelete*, Archaeologiai Értesítő, 1902, 202–210.
- TARCAZAY 1929 – TARCAZAY Erzsébet, *A reformáció Horvát–Szlavónországban*, TheolSz, 1929, 195–287.
- TARNAI 1961 – TARNAI Andor, *A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása*, ItK, 1961, 637–658.
- TARNAI 1984 – TARNAI Andor, *„A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984 (IK).
- TARNÓC 1988 – TARNÓC Márton, *A szónoki beszéd művészete = T. M., Kettőstükör*, Bp., Magvető, 1988, 89–98.
- TARPAI SZILÁGYI 1667/2012 – TARPAI SZILÁGYI András, *Könyvcske a házasság és válás keresztyéni módjáról (Libellus repudii et divortii Christiani)*, kiad. HORVÁTH Csaba Péter, tan. PETRŐCZI Éva, SZARKA Miklós, HORVÁTH Csaba Péter, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem Puritanizmuskutató Intézet, Fekete Sas, 2012 (Medgyesi Pál Puritán Kiskönyvtár, 2).
- TASI 2003 – TASI Réka, *„Ha pedig immár kívánnátok tudni...” Illyés István prédikációskötetének használati lehetőségei = Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyar irodalomban*, szerk. BITSKEY István, IMRE László, Debrecen, 2003 (StudLit, 41), 168–178.
- TASI 2005 – TASI Réka, *„Könyü volna meg-torkolni” Polemikus hang a 17–18. század fordulóján megjelent katolikus prédikációgyűjteményekben = „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek eláradott özöne”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, ME BTK RMIT, 2005, 199–215.
- TASI 2009 – TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2009 (CsK, BSL, 45).
- TASI 2011 – TASI Réka, *„Ezekbe azért a bizonyságokba ilyen vétek vagyom...” (Hitvita és vitamódszer: Monoszlóy, Gyarmathi, Pázmány) = Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, ME BTK MNyItI, 2011, 11–21.
- TASI 2014 – TASI Réka, *Mutatók és kompiláció 17–18. századi katolikus prédikációgyűjteményekben = Közkinccs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA–PPKE BILK, 2014 (PIM, LtT, 8), 111–123.

- TÁTRAI 1990 – TÁTRAI Zsuzsanna, *Jeles napok – ünnepi szokások = Népszokás, néphit, népi vallásosság*, főszerk. DÖMÖTÖR Tekla, Bp., Akadémiai, 1990 (Magyar Néprajz, 7 – Folklor, 3), 102–264.
- TAXNER 1962 – TAXNER Ernő, *Az elfelejtett Telegdi Miklós*, Vigilia, 1962, 766–767.
- TÉGLÁSY 1988 – TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomszemlélet kezdetei Magyarországon: Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig*, Bp., Akadémiai, 1988 (HR, 15).
- TELEGDI 1562 – *Az keresztényesegnek fundamentomiról való rövid keonywechke, ki az szent irasnac külömb külömb heleiből kerdes es feleles keppen irattatott, es Telegdi Miklos mester által deac nyelvű magyar nyelvű fordítatot*, ford. TELEGDI Miklós, Bécs, 1562 (RMNy 173).
- TELEGDI 1562/1884 – *Az keresztényesegnek fundamentomiról való rövid keonywechke*, [ford. TELEGDI Miklós, Bécs, 1562], kiad., tan. SZILÁDY Áron, Bp., s. n., 1884 (RMK).
- TELEGDI 1577 – TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknak, mellyeket vasarnapokon és egyéb innepeken esztendoe által az anyaszentegyházba olvasni es predicalni szoktanac, magyarazattyanc elseo resze, mely magaba foglallya az adventtül fogua husuetig valo vasanapi euangeliomokat egynehany egyéb innepeknek... euangeliomiual es az oltari szentsegrül valo három predicationual egyetembe*, Bécs, 1577 (RMNy 374).
- TELEGDI 1577/1638 – TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknak, mellyeket vasarnapokon es egyéb innepeken esztendő által az anyaszentegyházban olvasni és predikállani szoktanac, magyarazattyának elseo resze [...] Mellyet irt Telegdi Miklos eztergami prepost, es most világosb magyarazattal meg-jobbitván masodszor ki-bocsatot Telegdi Ianos kaloczai ersek*, Bécs, 1638 (RMNy 1714).
- TELEGDI 1578 – TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknak, mellyeket vasarnapokon es egyéb innepeken esztendő által az anyaszentegyházban olvasni es praedicallani szoktanac, magyarazattyanc masodic resze, mely magaban foglallya hvsvetvl adventig valo vasarnapi evangeliomokat egy nehany egyéb innepeknek... euangeliomiual egyetembe*, Nagyszombat, 1578 (RMNy 418).
- TELEGDI 1578/1638 – TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknak, mellyeket vasarnapokon es egyéb innepeken esztendő által az anyaszentegyházban olvasni és prédikállani szoktanac, magyarazattyának második resze [...] Mellyet irt Telegdi Miklos eztergami prepost, es most világosb magyarazattal meg-jobbitván masodszor ki-bocsatot Telegdi Ianos kalocsai ersek*, Bécs, 1638 (RMNy 1715).
- TELEGDI 1578/2013 – TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknak, mellyeket vasarnapokon es egyéb innepeken esztendő által az anyaszentegyházban olvasni es praedicallani szoktanac, magyarazattyanc masodic resze [...]*, [Nagyszombat, 1578], tan. SZELESTEI N[AGY] László, Bp., MKPK, Pytheas, 2013.
- TELEGDI 1580a – TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknak, mellyeket vasarnapokon es egyéb innepeken esztendő által az anyaszentegyházban olvasni es praedicallani szoktanac, magyarazattyának harmadik resze, mely magaban foglallya a szentec innepire ualo euangeliomokat*, Nagyszombat, 1580 (RMNy 474).
- TELEGDI 1580a/1638 – TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknak, mellyeket vasarnapokon es egyéb innepeken esztendő által az anyaszentegyházban olvasni és predikállani szoktanac, magyarazattyának haramdik resze [...] Mellyet irt Telegdi Miklos pechi püspök, es most világosb magyarazattal meg-jobbitván masodszor ki-bocsatot Telegdi Ianos kalocsai ersek*, Bécs, 1638 (RMNy 1716).
- TELEGDI 1580b – TELEGDI Miklós, *Rövid iras, melyben meg bizonyettatic, hogy a papa nem Antichristus, de azoc, a kic ütet annac neuezic, az Antichristusnac tagiai*, Nagyszombat, 1580 (RMNy 475).
- TELEGDI 1580c – TELEGDI Miklós, *Telegdi Miklosnac peechi pispöknek felelete Bornemisza Peternek Feitegetes neuü könyüére, melybe főképpen az io chelekedeteknek iutalmárul valo igaz keresztényi tudománt oltalmazza*, Nagyszombat, 1580 (RMNy 476).
- TELEGDI 1580c/1898 – TELEGDI Miklós *pécsi püspöknek Felelete Bornemisza Péter Fejtegetés czimü könyvére*, kiad., tan. RUPP Kornél, Bp., Franklin, 1898 (RMK, 12).
- TELEGDI 1580d – *Ordinarium officii divini sevndvm consvetvdinem Metropolitanae Ecclesiae Strigoniensis*, ed. TELEGDI Miklós, Nagyszombat, 1580 (RMNy 473).

- TELEGDI 1581 – TELEGDI Miklós, *Egy néhány jeles okai, mellyekert Telegdi Miklos peechi püspöc nem ueheti, es nem akaria uennni Luter Martonnac es az ü maradekinac tudományát*, Nagyszombat, 1581 (RMNy 496).
- TELEGDI 1583 – *Agendarius. Liber continens ritvs et caeremonias, qvibus in administrandis sacramentis, benedictionibus et alijs quibusdam ecclesiasticis functionibus parochi et alij curati in dioecesi et prouincia Strigoniensi vtuntur*, szerk. TELEGDI Miklós, Nagyszombat, 1583 (RMNy 528).
- TELEGDI 1596a – [Keresztyeni tudomány]nac röuid sommaia ir[a]ttatot deakul Canisius Petertül, magyarra fordettatot Telegdi Mikl[ostul], melynec e vegeen egy néhány aietatos imadsagokat is talal a keresztyen oluasso, ford. TELEGDI Miklós, Nagyszombat, 1596 (RMNy 783).
- TELEGDI 1596b – *Agendarius. Liber continens ritvs et cseremonias, qvibvs in administrandis sacramentis, benedictionibus et alijs quibusdam ecclesiasticis functionibus parochi et alij curati in dioecesi et prouincia Strigoniensi vtuntur*, szerk. TELEGDI Miklós, Nagyszombat, 1596 (RMNy 781).
- Telegdi Miklós, 1942 – *Telegdi Miklós = Új idők lexikona*, XXIII (Szikesfalu–Udvarház), Bp., 1942, 5786.
- Telegdi Miklós élete és művei..., 1899 – Telegdi Miklós élete és művei [recenzió], *Magyar Kritika*, 1899. dec. 1., 64–65.
- Telegdy Mikuláš, 1944 – *Telegdy Mikuláš = Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*, VI (T–Ž), Martin, Matica slovenská, 1994, 38.
- THIENEMANN 1922 – THIENEMANN Tivadar, *A pozitivizmus és a magyar történettudományok*, Minerva, 1(1922)1/3, 1–28.
- THIMÁR 2013 – THIMÁR Attila, „A méret a lényeg” *Gondolatok a Kalauz könyvformájáról = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat, 2013, 435–440.
- THURY 1891 – THURY Etele, *Beythe István és hittani álláspontja*, *Protestáns Egyházi Iskolai Lapok*, 1891, 1557–1559, 1593–1595, 1622–1625, 1653–1655, 1704–1706, 1730–1734.
- THURY 1998 – THURY Etele, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, I (1523–1674) kiad. KONCSOL László, Pozsony, Kalligram, 1998² (Csallóközi Kiskönyvtár).
- TIMÁR 1930 – TIMÁR Kálmán, *Szántó (Arator) István irodalmi tervei*, *ItK*, 1930, 34–42, 161–174.
- TIMON Á. 1887 – TIMON Ákos, *A legfőbb kegyúri jog*, *KathSz*, 1887, 469–481.
- TIMON, S. 1764 – Samuel TIMON, *Epitome chronologica rerum Hungaricarum et Transilvanicarum a nativitate divi Stephani primi regis apostolici*, Kolozsvár, 1764.
- TOLDY 1853 – TOLDY Ferenc, *Egri szünnapok*, *ÚjMMúz*, 1853, 513–534.
- TOLDY 1854–1855 – TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig rövid előadásban*, Pest, 1864–1865.
- TOLDY 1856 – TOLDY Ferenc, *Telegdi Miklós*, *Magyar Sajtó*, 2(1856)/1, 1856. január 21.
- TOLDY 1857 – TOLDY Ferenc, *A legrégebb magyar nyomtatvány*, *ÚjMMuz*, 1857, 501–509.
- TOLDY 1873 – TOLDY Ferenc, *Telegdi Miklós = T. F., Irodalmi arcképek és szakaszok*, Bp., 1873 (Toldy Ferenc Összegyűjtött Munkái, 7), 3–9.
- TOMCSÁNYI 1922 – TOMCSÁNYI Lajos, *A főkegyúr szerepe a püspökök kinevezésénél*, Bp., 1922.
- TOMISA 2006 – TOMISA Ilona, *A hitújítás hatása a hódoltság kori katolikusok életére a XVI–XVII. századi egyházi források tükrében = Memoriae tradere: Tanulmányok és írások Török József hatvanadik születésnapjára*, szerk. FÜZES Ádám, LEGEZA László, Bp., Mikes, 2006, 347–356.
- TOMISA–DOMOKOS–ROSDY–VARGA 2002 – *Katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek 16–17. század*, szerk. TOMISA Ilona, ford. DOMOKOS Pál Péter, ROSDY Pál, VARGA Imre, Bp., Osiris, 2002 (MMT, F).

- TÓTH I. 1979 – TÓTH István, *Telegdi Miklós reneszánsz könyvtára*, MKsz, 1979, 272–284.
- TÓTH I. Gy. 1999 – TÓTH István György, *A Trentói zsinat és Magyarország*, Vigilia, 1999, 339–347.
- TÓTH I. Gy. 2003 – TÓTH István György, *A katolikus megújulás ellentmondásai I. Ferdinánd uralma alatt*, TSz, 2003, 129–138.
- TÓTH K. 2000 – TÓTH Krisztina, *Egyházlátogatás az esztergomi főegyházmegyében a 16–17. században*, EtSz, 1(2000)/1, 65–73.
- TÓTH L. 1927 – TÓTH László, *Garampi bécsi nuncius jelentése a Gergely-féle naptárreform végrehajtásáról a birodalomban*, Turul, 1927, 13–16.
- TÓTH L. 1933 – TÓTH László, *Verancsics Faustus csanádi püspök és emlékiratai V. Pál pápához a magyar katolikus egyház állapotáról*, A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve [Jahrbuch des Graf Klebelsberg Kuno Instituts für Ungar. Geschichtsforschung in Wien], 1933, 155–221.
- TÓTH N. 2017 – C. TÓTH Norbert, *A „mályuszi modell” érvényessége: Vissza az alapokhoz? = Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár, Pécs, PPHF PEI, 2017 (SHDQ, 17), 11–34.
- Töredék...*, 1817 – *Töredék, Telegdi Miklós életéből*, TudGyűjt, 1(1817)/10, 71–76.
- TRENCSENYI 2002 – TRENCSENYI Balázs, *Kulcsszavak és politikai nyelvek: Gondolatok a kontextualista-konceptualista eszmetörténeti módszertan kelet-közép-európai adaptációiról = A történész szerszámosládája: A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa – A „Történelem – Társadalomtudományok” konferencia [2002] anyagai*, szerk. SZEKERES András, Bp., L’Harmattan, Atelier, 2002 (Atelier Füzetek, 3), 117–158.
- TRINGLI 2003 – TRINGLI István, *Az újkor hajnala: Magyarország története 1440–1541*, Bp., Vince, 2003 (Tudomány – Egyetem, Magyar Történelem).
- TURÓCZI-TROSTLER 1933 – TURÓCZI TROSTLER József, *A magyar nyelv felfedezése: Két tanulmány az európai s a magyar humanizmus kapcsolatáról*, Bp., 1933.
- TUSOR 2006 – TUSOR Péter, *Az egyházi javadalmak betöltése Magyarországon a XV–XVI. században = Memoriae tradere: Tanulmányok és írások Török József hatvanadik születésnapjára*, szerk. FÜZES Ádám, LEGEZA László, Bp., Mikes, 2006, 357–378.
- TÜSKÉS 1992 – TÜSKÉS Gábor, *Az exemplum a 16–17. századi áhítati irodalomban*, ItK, 1992, 133–150.
- TÜSKÉS 1997 – TÜSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai: Nádasi János*, Bp., Universitas, 1997 (HL, 3).
- TÜSKÉS 2013 – TÜSKÉS Gábor, *Katekizmusok a XVII–XVIII. században* [recenzió] = T. G., *Hagyomány és kritika: Könyvek, könyvbírálatok a kora újkori európai irodalom és művelődés történetéhez*, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2013, 74–75.
- TÜSKÉS–KNAPP 1986 – TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *A szent vér tisztelete Magyarországon = Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk., tan. FÜGEDI Erik, bev. KÖPECZI Béla, Bp., Gondolat, 1986, 76–116.
- TÜSKÉS–KNAPP 2000a – TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Előszó* = T. G., K. É., *Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században: Tanulmányok*, Bp., Argumentum, 2002 (IF, 151), 5–10.
- TÜSKÉS–KNAPP 2000b – TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Magyarország – Mária országa: Egy történelmi tposz a 16–18. századi egyházi irodalomban*, ItK, 2000, 573–602.
- ÚJVÁRY 2017 – J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *Katolikus papot vagy prédikátort? Nagyszombat város küzdelme a protestáns hitért az 1570-es években* = J. Ú. Zs., *Reformáció és katolikus megújulás: Tanulmányok a reformáció kezdetének 500. évfordulójára*, [Vác], Mondat, 2017, 13–26.

- URAY 1988 – URAY Piroska, *Pécsi Lukács, Szent Ágoston doktornak elmélkedő, magánbeszélő és naponként való imádsági, Nagyszombat, 1591*, Bp., MTA Itl, MTA Könyvtára, 1988 (BHA, 17). – kísérő tanulmány
- VÁCZY 1899 – KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, IX (1811. július 1. – 1812. június 30.), kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1899 (Kazinczy Ferenc Összes Művei – Harmadik Osztály, Kazinczy Ferenc Levelezése, 9).
- VADAI 2005 – VADAI István, *Kolomp vagy csengettyű? = A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században: A Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, SzTE Régi Magyar Irodalom Tanszéke, 2005, 181–187.
- VAGNER 1896 – VAGNER József, *Adalékok a nyitrai székeskáptalan történetéhez*, Nyitra, 1896.
- VÁLASZÚTI 1981 – VÁLASZÚTI György, *Pécsi disputa*, kiad. NÉMETH S. Katalin, tan. DÁN Róbert, Bp., Akadémiai, 1981 (RMPE, 5).
- VÁNYI 1926 – *Telegdi Miklós = Magyar irodalmi lexikon*, szerk. VÁNYI Ferenc, Bp., 1926, 781–782.
- VANYÓ T. 1973 – VANYÓ Tihamér, *A hazai hódoltság vatikáni források tükrében*, Vigilia, 1973, 88–97.
- VANYÓ L. 2007/I–II – VANYÓ László, *Az ókeresztény egyház irodalma*, I–II, Bp., Jel, 2007⁵.
- VARGA A. 1986 – *Magyarországi magánkönyvtárak*, I (1533–1657), kiad. VARGA András, Bp., Szeged, MTAK, 1986 (Adattár, 13/1).
- VARGA B. 2016 – *Obsequiale Strigoniense 1490–1560*, kiad., tan. VARGA Benjámín, Bp., Argumentum, ELTE BTK VKLK, 2016 (Műhelytanulmányok, 2).
- VARGA B. 2019 – VARGA Benjámín, *Mossóczy Zakariás népnyelvű rituále-kísérlete a XVI. századból: Régi kérdések, régi válaszok?* – kézirat, megjelenés előtt (MEz, 2019)
- VARGA I. 1989 – VARGA Imre, *A canonica visitatio*, MEtV, 1989, 337–355.
- VARGA SZ. 2005 – VARGA Szabolcs, *Peregrináció és művelődés a pécsi egyházmegyében a 16–17. században = A pécsi egyházmegye a 17–18. században*, szerk. FEDELES Tamás, VARGA Szabolcs, Pécs, PPHF, 2005 (SHDQ, 1), 246–272.
- VARGA SZ. 2008 – VARGA Szabolcs, *Etnikum, felekezetiesség és migráció a Dél-Dunántúlon és Szlavóniában a 16–17. században = Vallás és etnikum Közép-Európában*, szerk. KUPA László, Pécs, B&D, 2008, 44–56.
- VARGA–VÉRTESI 2006 – *A magyar egyháztörténet-írás forrásadottságai: Egyháztörténeti kutatások levéltári alapjai különös tekintettel a pécsi egyházmegyére*, szerk. VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár, Pécs, PPHF PEI, 2006 (SHDQ, 2).
- VARJAS 1982 – VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai, 1982.
- VÁRNAGY 1999 – VÁRNAGY Antal, *Liturgika (szertartástan): Az Egyház nyilvános istentisztelete*, Abaliget, Lámpás, 1999⁵.
- VÁSÁRHELYI G. 1599 – *Catechismvs. Canisius Petertől irattatott kerezyéni tudományac röuid summája magyar kalendariummal és az egy igaz hűtnece bizonyos ismeretiuel. Az anya sz. egyházba való caeremoniaknac röuid ertelmeröl való tanusag. Az üduezüelendö leleknec tüköre. Hetedszaki imadsagoc es elmélkedésecc*, ford. VÁSÁRHELYI Gergely, Kolozsvár, 1599 (RMNy 860).
- VÁSÁRHELYI J. 1980 – VÁSÁRHELYI Judit, *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai I–IV*, MKsz, 1980, 117–130, 230–263, 325–349.
- VÁSÁRHELYI J. 2001 – P. VÁSÁRHELYI Judit, *Farkas Gábor Farkas: A nagyszombati egyetemi könyvtár az alapításkor* [recenzió], ItK, 2001, 100–102.
- VENCZEL 1879 – VENCZEL Károly, *Emlékezzünk régiekről*, ÚjMSion, 1879, 605–621.

- VERESS 1905 – VERESS Endre, *Báthory András b. püspök könyvtára: Négy hasonmással a szövegben*, MKsz, 1905, 1–26.
- VESZPRÉMY 1990 – VESZPRÉMY László, *Ransanus krónikája Géza–Szt. István fejezetének forrásproblémája*, MKsz, 1990, 99–112.
- [VICZIÁN] 2000 – [VICZIÁN János], *Ilosvay István = Magyar katolikus lexikon*, V (Homo–J), főszerk. DIÓS István, Bp., SzIT, 2000, 243.
- VIRÁG 1803 – VIRÁG Benedek, [Telegdi Miklós:] *Négy predikáció az Anyaszentegyház négy evangelistáinak ünnepeire, és a Salve Regina magyarázattya*, Pest, 1803.
- VIZKELETY 2004 – VIZKELETY András, *Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben [Die Rezeption der europäischen Sermonesliteratur im „Löwener Kodex“]*, Bp., Akadémiai, 2004 (Fragmenta et Codices in Bibliothecis Hungariae, 4).
- VIZKELETY 2006 – VIZKELETY András, *Kovács Zoltán: Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár története a 11. századtól 1820-ig [recenzió]*, MKsz, 2006, 514–516.
- WALLASZKY 1808 – WALLASZKY Pál, *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra vsqve tempora*, Buda, 1808.
- WEHLI–BOROS 1996 – WEHLI Tünde, BOROS István, *Bibliák Kalocsán*, Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár, 1996 (Miscellanea, A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kiadványai, 1).
- WENCZEL 1871 – *Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái*, X (vegyes levelek 1572–1573), kiad. WENCZEL Gusztáv, Bp., 1871 (MTE [MHH] – Második Osztály, Írók, 25).
- WENCZEL 1873 – *Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái*, XI (vegyes levelek 1572–1573), kiad. WENCZEL Gusztáv, Bp., 1873 (MTE [MHH] – Második Osztály, Írók, 26).
- WERBŐCZY 1581 – WERBŐCZY István, *Tripartitum opus iuris consuetudinarii incliti Regni Ungariae*, ed. ZSÁMBOKY János, Bécs, 1581 (RMK III, 704).
- WIX 2008 – WIX Györgyné, *Régi magyarországi szerzők*, I (A kezdetektől 1700-ig), szerk., bef. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSzK, 2008.
- WOLFSGRUBER 1909 – Cölestin WOLFSGRUBER, *Kirchengeschichte Österreich–Ungarns*, Wien, Leipzig, 1909.
- WYSOKIŃSKY 2007 – Ireneusz WYSOKIŃSKY, *A középkori magyar domonkos rendtartomány felbomlása = A domonkos rend Magyarországon*, szerk. ILLÉS Pál Attila, ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs, Piliscsaba, Bp., Vasvár, PPKE BTK, METEM, *Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény*, 2007 (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti Konferenciák, 3), 77–88.
- ZACH 2002 – Krista ZACH, *Protestant vernacular catechisms and religious reform in sixteenth-century east-central Europe = Confessional Identity in East-Central Europe*, ed. Maria CRĂCIUN, Ovidiu GHITTA, Graeme MURDOCK, Burlington, Ashgate, 2002, 49–63.
- ZELLIGER A. 1893 – ZELLIGER Alajos, *Egyházi írók csarnoka: Esztergom-főegyházmegyei papság irodalmi munkássága, bio- és biblio-graphiai gyűjtemény*, Nagyszombat, 1893.
- ZELLIGER V. 1897 – ZELLIGER Vilmos, *Telegdy-család = A Pallas nagy lexikona: Az összes ismeretek enciklopédiája*, XVI (Téba–Zsuzsok), Bp., 1897, 26–27.
- ZIMÁNDI 1939 – ZIMÁNDI Pius, *Telegdi Miklós: Egy szociális főpap a XVI. században*, Vigilia, 1939, 322–328.
- ZIPSER 1938 – ZIPSER Sándor, *Dudith András a trienti zsinaton*, Bp., 1938.
- ZOVÁNYI 1977a – ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977³.
- ZOVÁNYI 1977b – ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, kiad. LADÁNYI Sándor, Bp., Akadémiai, 1977 (HR, 6).

ZVARA 2003 – ZVARA Edina, „Az keresztyén olvasóknak” *Magyar nyelvá bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*, Bp., Balassi, 2003 (RMK, Források, 14).

ZVARA 2012 – ZVARA Edina, *Ferencesek Szakolcán a korai újkorban*, Bp., METEM, 2012 (METEM K, 79).

ZSILINSZKY 1881 – ZSILINSZKY Endre, *Polemikus irodalmunk a XVI-ik és XVII-ik században: Vázlat a magyar irodalomtörténetből*, Bp., 1881.

ZSUPOS 2015 – ZSUPOS Zoltán, *A székely írásról*, Bp., 2015.

12. Absztrakt

Dolgozatom a magyar katolikus megújulás kezdetének legtermékenyebb írója életművét dolgozza fel. Telegdi Miklós (1535–1586), a jobbágyfiúból lett főpap folyamatosan emelkedett az egyházi ranglétrán, időközben több államigazgatási funkciót betöltött. Művei megjelentetését a korszellem használati szükségszerűségei inspirálták. Munkáit az egyházi használati irodalom körébe sorolhatjuk, kiadásukat a magyar katolicizmus ügye, a szellemi és lelki megújulás, valamint a népnevelés szolgálatára ajánlotta. A reformáció mellett a katolikus megújulásnak is volt anyanyelvű programja, ennek megvalósításához eszközül szolgált az 1578-ban Nagyszombatban alapított nyomda. Telegdi irodalomtörténeti jelentősége elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a késő középkori és barokk írói gyakorlat közötti átmenetet reprezentálja. Életműve korszakhatáron, egy sajátosan késő középkori rendi társadalomban, az ország anyagi és spirituális pusztulása közepette, ugyanakkor a trentói zsinat után teljesedett be. Oláh Miklós (1493–1568) és Draskovich György (1525–1587) munkásságát Telegdi működésének közvetlen egyházpolitikai előzményének tekinthetjük. Ahogy a reformáció, úgy a katolikus megújulás irodalomtörténete is szakaszokra bontható. Telegdi írói működése jellemzően a késő középkori felfogást tükrözi, a következő nemzedék barokk formakincse és devocionális érdeklődése műveiből még nem mutatható ki. Fennmaradt könyvjegyzékei tanúsága szerint könyvtára elsősorban teológiai segédkönyvtár volt. Irodalmi életművének zömét posztillái teszik ki. Amely napokra két prédikációt írt, ott a második szentbeszéd mindig valamely kontroverz teológiai kérdésre összpontosít. Egy katekizmuskiadása, valamint három vitairata is fennmaradt. Egyházkormányzati és közjogi funkciói készítették szerkönyvek és a *Corpus iuris Hungarici* kiadására. A kútfők szűkössége miatt Telegdi életművét elsősorban a nyomtatásban megjelent és fennmaradt művein keresztül elemeztem. Munkámat historiográfiai és textológiai módszerekkel végeztem, monografikus teljességgel igyekeztem Telegdi munkásságát megismerni, illetve bemutatni. Az egyes műveket strukturalista szemantikával, retorikai felépítettségük alapján vizsgáltam. Munkám eredményessége, újsága két pontban foglalható össze: egyrészt az összefoglalás szándékában, másrészt az egyes fejezetekben kifejtett új felismerésekben, nyomdászati- és irodalomtörténeti megállapításokban, illetve a modern irodalomtudomány megfontolásainak alkalmazásában a régi magyarországi irodalom kutatásakor sokszor hangoztatott multidiszciplinaritás figyelembevételével.

Abstract

My thesis overviews the oeuvre of the most productive author of the early Hungarian Catholic Revival. Miklós Telegdi (1535–1586), a former serf who went on to become a high clergyman, rapidly furthered his career in church hierarchy, at the same time holding several offices in state administration. The publication of his writings was inspired by practical purposes, required by the spirit of his time. His works can be classified as functional ecclesiastical literature, he dedicated their publication to furthering the cause of Hungarian Catholicism, facilitating mental and spiritual revival, as well as public education. Alongside Reformation, the Catholic Revival also had its own vernacular program, the printing shop of Nagyszombat that was established in 1578 proved to be instrumental in the realisation of this. The significance of Telegdi in literary history is primarily evident in that his writings represent a bridge between Late-Medieval and Baroque writing techniques. His work came into its own in a transitional period, in a feudal society characteristic of the Late Middle Ages, in the midst of the material and spiritual decay of the country, yet already after the Council of Trent. The oeuvres of Miklós Oláh (1493–1568) and György Draskovich (1525–1587) can be considered as the direct ecclesiastical political preludes to the activity of Telegdi. Just like in the case of Reformation, the literary history of Catholic Revival can be divided into different periods. The literary work of Telegdi reflects the Late-Medieval perception of the world, the Baroque means of expression and the devotional interest that was characteristic of the following generation cannot be detected in his writings. According to his preserved book-lists, his library was specialised on theology. The vast majority of his literary oeuvre consists of his postils. On the days when he wrote two sermons, the second one always focused on a controversial theological question. One edition of his catechisms and three of his polemical treatises were preserved. His roles in the ecclesiastical government and the public offices he held encouraged him to publish service books, as well as the *Corpus iuris Hungarici*. Due to the lack of critical sources, I analysed the oeuvre of Telegdi based on his own writings that were published in printed form and were preserved. In my work I used the methods of historiography and textology, I undertook to get acquainted with and present the oeuvre of Telegdi in a monographic way. I analysed each text with the help of structural semantics, based on their rhetorical arrangements. The result and novelty of my work can be summarised in two points. On one hand, in the intention of synthesis; on the other hand, in the new insights set forth in the successive chapters, in the statements regarding printing and literary history, as well as in the use of the considerations of modern literary science – taking

into account the multidisciplinary that is often advocated in the research of old Hungarian literature.

Key words: Miklós Telegdi, Reformation, Catholic Revival, sermon, religious polemics, catechism, Hungarian laws, liturgical history.